

Қазақтың **100** романы

Әзілхан НҰРШАЙЫҚОВ
АҚИҚАТ ПЕН АҢЫЗ

Роман

Ш
Алматы
"Жазушы"
2009

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз 7-4
Н 86

Қазақстан Республикасы
Мәдениет жөнө ақпарат министрлігі
Ақпарат жөнө мұрагат комитеті
“Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шыгару” бағдарламасы

Жобаның жетекшісі

ҚР YFA академигі *Рымгали Нұргали*

Редакциялық алқа:

Әлібек Асқаров
Рахманқұл Бердібаев
Есенбай Дүйсенбайұлы
(жаупты редактор)

Мұхтар Құл-Мұхаммед
Есенгали Раушанов
Берік Шаханов

Нұршайыков Ә.

H86 Ақиқат пен аңыз: Роман-диалог. – Алматы: “Жазушы”
2009. – 464 бет. – “Қазақтың 100 романы” сериясы.

ISBN 978-601-200-209-6

Қазақстанның Халық жазушысы, Қазақстан Республикасының Абай атындағы Мемлекеттік сыйлығының және А.А.Фадеев атындағы халықаралық сыйлықтың лауреаты Әзілхан Нұршайыков “Ақиқат пен аңыз” роман-диалогында Ұлы Отан соғысының даңқты қаһарманы, гвардия полковнигі Бауыржан Момышұлының сонау балауса шағынан бастап, аты аңызға айналған қолбасшы, атақты жазушы, алты алашқа ардакты ұлы перзент бол түлгалануына дейінгі ұлагатты өмір жолын шынайы фактилер аясында қызығылықты баяндайды.

Ұсынылып отырған нұсқасы – әйгілі шыгарманың кеңестік қатал цензура кезінде қысқартылып, кітапқа кірмей қалған тараулары қайта қосылған, яғни толықтырылған 7-басылымы.

Бұл еңбегімді бұрынғы “Ақбұзау” колхозының арыс азаматтары, оның алгаашқы үйымдастыруышылары, қос коммунист: ағайынды Амангелдиндер — Нұршайық пен Нигап, сендерге арнаймын.

Ардақты әкем, сен 1943 жылдың күзінде Украина да опат болдың. Сол жылдың көктемінде Ленинград қоршауында сен қаза таптың, аяулы агатайым. Ол кезде басқа майданда жүрген мен қастарыңда бола алмадым, қолымнан топырақ сала алмадым сендерге. Күні бүгінге дейін бейіттеріңнің де қайда екенін білмеймін. Бірақ екеуіңнің де неміс фашистеріне қарсы құресте ерлікпен қаза тапқандарыңды, сүйектерің туган елдің екі босагасын күзетіп, туысқандар моласында жатқанын білемін.

Осы кітап екеуіңнің басыңа орнатқан ескерткішім болсын, Ұлы Отан соғысының қарапайым қос жауынгер! Сендерге салған топырагым, бастарыңа көтерген күмбезім болсын, әкеммен, бауырыммен құшақтасып бір қабірде жатқан барлық белгісіз солдаттар!

Автор.

Сүйер ұлың болса, сен сүй,
Сүйінерге жарап ол.

Абай.

БІРІНШІ ДИАЛОГ

I

Алматы жазда да, күзде де өсем гой, шіркін! Сентябрьдің аяқ кезі болса да, астана ыстық, шуак, жылы нұрга бөгіп тұр. Бірақ ауа райының хабаршылары бүтін жиырма бес градус ыстық болады деп айтқанымен, жаз жиырма бесі мен күз жиырма бесінің жалыны бірдей болмайды екен. Жаздың мұндай күндерінде шолак жән көйлек киген көше жаяулары жандарына сая таппай дедектейтін еді. Қазір де көйлекшендер көп кездескенімен, бірсыптыра жұрт иықтарына костюм іліпті, бәрі де аяқтарын асықпай басатын болыпты.

Күн өлі де едәуір ыстық болғанымен, сары күздің келгенін сары ала жапырактар айқын аңғартқандай еді. Төбеден төмен қарай қалыктай құлаған екі-үш жапырак Фурманов көшесімен жоғары қарай өрлеп бара жатқан мениң алдымға келіп түсті.

Комсомол көшесінің қылышындағы "Ювелирторг" магазинінен откеннен кейін, үйлердің номеріне көз сала бастадым. Өйткені мениң ізден келе жатқан үйім осы тұста болуға тиіс. Білетін адамдар маган магазиннен өтісімен-ак он жағына қарай бер деп түсіндірген. Расында да, лезде-ак мен бұрышында төрткіл кок қанылтырға ак сырмен 117 деп бадырайта жазылған номері бар үш қабат үйдің касына келдім.

Үйдің осы номеріне көзім түскен сөтте жүрегім сол шым ете қалып, өн бойымды әлде бір женил діріл аралап откендей болды. Ол бірте-бірте ұмытылынқырап бара жатқан ескі сезім еді. Ұлы Отан соғысында жүрген кезімізде, шабуылға шығар алдында дәл осындай болып, көніл қобалжынқырайтын да, артынан дайындық басталғаннан кейін, дененін діріл басылып, қорыққанын, қобалжығаның ұмыт бол кететін.

Сыртқы есіктен ішке кіріп, үшінші қабатқа көтерілдім. Мен ізден келген 6-пәтер баспалдақтың сол жақ түкпірінде

екен. Есіктің қонырауын іздең, алғашында таба алмадым. Анықтап қайтадан қарасам, есіктің топса жақ жактаудың көзге көрінер-көрінбес бол, туїмедей гана қонырау кнопкасы түр екен. Ішке хабар жіберіп, ақырын соны бастым. Содан соң дөл келдім бе екен деп ойлап сагатыма қарасам — он болыпты.

Ішкі жақтан сойлеп жүрген әйел дауысы естілді. Маган есік ашуға келе жатқан кісі болар деп, сөл шегініңкіреп түрдым. Бірақ есік ашылмады. Мен кнопканы қайта бастым. Осы кезде есіктің дәл ар жағынан шылдыр ете қалған қонырау үнін естідім. Сонда гана басыма алғашында қонырауды қатты баспадым ба екен деген ой келді. Өйткені мұның алдында дәл мұндай бол жақыннан шықкан қонырау дауысын естімеген сияқты едім. Әлде үйдің үшінші қабатына көтерілгенге жүрек алқынып, үй иесі қалай қарсы алар екен деген сасқалақпен анғармай қалдым ба, оны өзім де білмеймін.

... 1943 жылдың жазында біздін құрамамыз — 100-Дербес атқыштар бригадасы 2-Балтық майданының бір шетінен екінші шетіне ауыстырылды. Атап айтқанда, Великие Луки қаласының тубінен Ловать өзенінің жағасына барып жайғастық. Жорықпен жолда кетіп бара жатқанымда менің қолыма “Знамя” журналының сол жылғы 5-номері тици. Сол журнальда Александр Бек деген автордың “Панфиловшылар алғы шепте” атты повесінің басы жарияланған екен. Мен онда Бек дегенинің кім екенін білмейтінмін, ондай жазушы барын да естімеген болатынмын. Бірақ Панфилов дивизиясын, одан шыққан 28 батыр есімдерін, Мәлік Фабдуллин мен Төлеген Токтаров сол дивизияның түлектері екенін жақсы белетінмін. Сондықтан болар, мен бұл повестен бас алмадым. Күндіз тоқтай қалғанда күннің жарығымен, түнде қонған жерде ай сәулесімн оқыдым. Оқыган тарауларды жол-жөнекей жауынгер серіктеріме баяндан та отырдым. Содан соң алғы шепке сол журналдың 6-номері және келді. Панфиловшылар туралы повестің жалғасын түнде, ай караңғы болғандықтан, зенбірек қасына келіп отырып, аккумулятордың жарығымен оқыдым. Повесть те бітті, аккумулятордың да жарығы таусылды. Эрине, менің мұным тәртіп бұзғандық, тіпті қылмыс еді.

Менің зенбірегімнің жарығы таусылғанын взвод командирі лейтенант Полянцев ертеңінде-ақ білді. Ол білген

жоқ еді, мен өзім айттым. Зенбірегімнің жарығын түнде кітап оқымын деп тауысып алдым дедім.

Полянцев өте ашуланшақ кісі еді. Бірден айғайды салып, сыбап алды. Мен сені қазір атып тастаймын деді. Бірақ атқан жоқ. Погонымды, мылтығымды, белбеуімді сыпсырып алып, үш тәулікке гауптвахтыға айдатты. Қылаша мойным талша деп, кару кезенген солдаттың алдына түсіп, желбекей шинелім салпаңдаپ, дивизион штабының қасындағы гауптвахтыға қарай сапар шектік. Бұл бір көрмеген құқайым еді, оны да көретін болдым деп ойладым ішімнен.

Позициядан шыға бере алдымыздан біздің батареяға қарай салт атпен келе жатқан дивизион командирі майор Сахонь кездесті.

Майор Сахоньды біз генерал Панфиловтан кем көрмеуші едік. Тілі сақаулау болғанымен, өте байсалды, ақылды кісі еді. Қарамагындағы артиллеристерді офицерден бастап, әрбір солдатына дейін білетін. Мен, айдауда келе жатсам да, екі қолымды жамбасыма жапсыра үстап, аятымды көтере сермен, , дік-дік басып, мойнымды командир жаққа бұрып, салт атты Сахоньның қасынан сөлем беріп өттім. Майор мені таныды да, атының тізгінін тартты.

— Қане, токтаңдар,— деді артымда маған мылтық, кезеп келе жатқан айдаушы солдатқа.

Майор атының басын бұрып, қасыма өзі келді де:

- Аға сержант, қайда жол тартып баrasын? — деді.
- Гауптвахтыға, жолдас майор.
- Не үшін?
- Зенбірек аккумуляторын шығындаپ түнде кітап оқығаным ушін.
- Ол дұрыс болмаған екен.
- Кінәлымын, жолдас майор.
- Қандай кітап еді?
- Панфиловшылар туралы.
- Үнады ма?
- Өте үнады, жолдас майор.
- Момышұлының, оның басқа да жерлестерінің ерлігіне сүйсіндің бе?
- Сүйсінгенде қандай, жолдас майор!
- Мен де сүйсіндім. Ал сен ол кітаптың мазмұнын жолдастарына айтып бердің бе?

— Дәл солай, жолдас майор. Бүкіл батареяга баяндап бердім.

— Онда жігіт екенсің, ага сержант,— деді майор маған ат үстінен сығырақ қарап. — Сені гауптвахтыға кім жіберді?

— Взвод командирі лейтенант Полянцев, жолдас майор.

— Ендеше, мен сенен ол жазаны алып тастаным. Қазір қайт та, взводыңа барып, өз міндеттіне кіріс. Лейтенант Полянцевқа менің осы бүйрығымды айт.

Біз батареядан қырық-елу метр ғана алыстаған едік. Айдаушы солдат өз бетімен кетті де, мен старшинаға барып погонымы, белбеуімді, наганымды алдым. Пилоткамның қызыл жұлдызының қайта қадап басыма кидім де, асықпай аяңдап, орман шетінде жауынгерлермен сабак өткізіп жатқан взвод командиріне қарай беттедім. Лейтенант мені көре сала орнынан үшіп тұрып, бақырып қоя берді.

— Сен неге сенделіп жүрсін әлі күнге дейін?— деп ақырды.

— Сенделгенім жоқ, түп-түзу келе жатырмын, жолдас лейтенант.

Оның аузы жыбыр-жыбыр ете түсті. Бұл оның мені әкешешемнен сыйқыртқаны.

— Менің саған гауптвахтыға бар дегенім қайда?

— Орта жолдан қайтып келдім, жолдас лейтенант.

— Кім право берді саған гауптвахтыға бармай, қайтып келуге? Бұл үшін мен сенің көзіңе қок шыбынды үймелеттермін әлі.

Осылай деп ол қасында тұрган сержантқа бүйрық берді.

— Омарбаев, қазір мынаның белбеуін шешіп, погонын сыпты да, дивизиондағы гауптвахтыға айдал бар.

Мұқан Омарбаев амалсыз орнынан тұрып, аяғын сылбыр басып маған қарай аяңдады. Мен оған “асықпа” дегендей белгі бердім де:

— Баяндауга рұқсат етініз, жолдас лейтенант,— дедім Полянцевқа қарап тік тұра қалып.

— Үнінді өшір. Рұқсат етпеймін,— деді ол.

— Рұқсат етпесеніз, онда мен рұқсатсыз баяндауга мәжбур боламын...

— Өшір үнінді...

— Қазір, жолдас лейтенант. Сіздің бүйрығыңызды дивизион командирі майор Сахонь жолдас бұзды,— дедім

мен. — Майор осыны сізге айт және Полянцев жолдас дереу маған келсін деді.

— Қайда майор? Сен бағанадан бері неге айтпай тұрсын ол кісінің шақырғанын?

— Айтайын деп едім, сіз маған сойлеуге рұқсат бермедініз фой, жолдас лейтенант.

Лейтенант пилоткасын түзеп киіп, кос бармағын белбеуіне сұкты. Гимнастеркасының бырысканын артына карай жиырды.

— Қайда жолдас майор?

— Позицияда.

Лейтенант орман шетіндегі зенбіректер тұрған жерге карай тұра кеп жүгірді. Барды да, майорға өзінің шақырту бойынша келгенін айтып рапорт берді. Майор мен лейтенанттың барлық сөздері бізге анық естіліп тұрды.

— Зенбірек командирін не үшін тұтқындалыныз, жолдас лейтенант? — деп сұрады майор.

— Тұнде кітап оқымын деп зенбірек шамын тауысканы үшін, жолдас майор.

— Неге сүйеніп тұтқындалыныз?

— Уставқа сүйеніп, жолдас майор. Устав бойынша тәртіп бұзған жауынгерді үш тәулікке дейін гауптвахтыға отырғызуға правом бар фой.

— Әрине, бар. Бірақ уставтагы правоны дұрыстап пайдалана білу керек, жолдас лейтенант. Ол сержант бір зенбіректің отын өшіргенімен, сол оқыған кітабы арқылы батареяның бар жауынгерінің жүргегіне от жақты. Уставта осы да есептелген. Сіз оны ескермегенсіз. Өзініз батальон командирі Момышұлы туралы кітапты оқыдыныз ба?

— Жок, жолдас майор.

— Ендеше, оны оқымағаныныз үшін, мен сізді үш тәулікке үй тұтқыны етіп қамасам, қалай болар еді? Бұл да мениң уставтық правом фой. Сонда сіз ол кітапты оқып шыгарсыз деп ойлаймын.

— Құп, жолдас майор, үш тәулікке үй тұтқыны болуга. Бірақ ана кітапты қайдан аламын?

— Оны өзініз тұтқындаған сержанттан сұранызы... Мен сізге арест жарияламаймын, лейтенант. Бірақ бұл есінізде болсын.

Осыдан кейін “Знамя” журналының мендегі екі номері қолдан қолға көшті. Қаршадайынан батырлар жырын жаттап өсken қазақ балалары бұл повесті олеңдей жаттап алдық. “Фамилиясы жоқ адаммен”— батальон командирі Бауыржан Момышұлымен біз майданда осылай танысқан едік. Оның ерлігіне, батылдығына, тапқырлығына, сонымен біре адамгершілік асыл қасиеттеріне сүйсіндік. “Егер өтірік жазсан, алдымен сол қолынды, одан соң он қолынды шауып тастаймын”,— деп қылышын жарқ еткізіп қынабынан суырып алып, жазушыға серт қойған сәті әрқашанда жадымызда жүрді. Оның Боранбаев есімді қорқақты жазалағанын да жөн көрдік. Оның Бозжанов, Рахимов сияқты серіктерін де өзімізге үлпі тұттық. Командирлеріміз Бауыржандай қатаң, қаһарман болуға үмтүлдік. Бәріміз де Момышұлын бір көрсек, тілдессек-ау деп арман еттік. Бірақ мен Бауыржанмен соғыста кездесе алмағым. Ал онымен соғыс біткеннен соң 18 жыл кейін, онда да тек телефон арқылы гана тілдесуіме тұра келді.

Момышұлы әскерден босап, Алматыға келгенде мен Павлодарда қызметте болатынмын. “Бауыржан отставкага шығыпты”, “Бауыржан пәленшеге былай депті” деген сияқты үзынқұлақ хабарларды естігендіміз болмаса, көпке дейін онымен жүздесу сәті түспеді. Алайда мен киын қундерде пір тұтқан адамым болғандыктан, жүргегімдегі оған деген сонау солдат кезінің ыстық сезімін сұыттай сактап жүрдім. Оның үстіне, Момышұлының “Біздің семья”, “Жауынгердің тұлғасы”, “Москва үшін шайқас” атты кітаптары бірнің соңынан бірі шығып, менің оған деген сүйіспеншілігімді бұрынғыдан да арттыра түсті. Момышұлын бұрын командир ретінде құрметтесем, енді жазушы ретінде және жаксы көре түстім.

1961 жылды мен Алматыға ауыстым. Сол жылдың жазында Қазақстанның 40 жылдығын тойлау белгіленді де, соган арналған газетіміздің мерекелік косымша номерін шығармақ болдық. Мерекелік номерге басқа авторлармен бірге Момышұлының да мақаласы жоспарланды. Редактордың орынбасары ретінде косымша номерге жетекшілік ету маған жүктелген-ди. Мақаласын үйымдастыратын авторларды редакция қызметкерлеріне бөле келгенде, жүрттyn бәрі Бауыржаннан қашқалактап, онымен байланыс жасаудан тайсалактай берді. Мен оның себебін түсінбедім.

— Ол кісімен сөйлесу қын.— деді партия тұрмысы бөлімінің менгерушісі ақын Құрманғали Ұябаев. — Конілі түспесе, үрсып тастайды, сөйлеспей қояды. Жігіттер сондықтан батпай отыр. Ол кісімен өзіңіз сөйлескеніңіз дұрыс.

Ақыры, Бауыржанның үйіне менін телефон соғуыма тұра келді. Ар жақтан трубканы әйел алды. Әнслемен сәлемдескеннен кейін, мен Бауken үйде ме деп сұрадым.

— Үйде. Бұл қайдан?— Мен қайдан екенін айттым. Әйел “казір” деп трубканы тастап кетіп қалды.

— Мен тыңдаپ тұрмын,— деді бір кезде ерекк дауысы трубканы жарып жібере жаздай гүр ете түсіп.

— Сәлеметсіз бе, Бауке.

— Сәлемет.

Бұл “Социалистік Қазакстан” газетінің редакциясынан гой,— дедім мен шапшаңдата сөйлеп, әскери адам жіті, қыска, нақ сөйлегенді ұнататын болар деген оймен. Содан соң лауазымым мен фамилиямды айттым да, бірден бұйымтайға кірістім. — Мерекелік номерге сіздің мақаланызды жоспарлап едік. Соган...

— Токта, фамилияң кім сенін?— деді Бауыржан менін жоғарыда айтқандарыма мән берместен.

Мен фамилиямды қайталап айттым.

— Мен ондай адамды білмеймін,— деді Бауыржан сөзін нығыздай сөйлеп. — Мен сізben сөйлеспеймін...

Бұл күнге дейін мен газет атынан сөйлескен кісіге мұндай жауап берген адамды кездестірген жоқ едім. Аудан, облыс, өлке басшыларымен емін-еркін сөйлесіп, тілек-тапсырмамызды бірден айта беретінбіз. Үлкенді-кішілі журналистермен сөйлеспейтін, олардың өтінішін орындаудан бас тартатын ешкім болмайтын.

Момышұлы мандайдан тарс еткізіп, екі сөзге келместен, трубканы ілді де тастады.

Абыржып, ан-таң болып қалдым. Ақыры: “Жазушы ағайындардың жазғанын ғана оқып, атағына алыстан сүйсініп жүре беру керек екен-ау. Оларды көрсем, білсем. түлдессем деу бекершілік екен гой. Қайта солардың мінез-күлкyn. жеке өмірін білмей-ак қоюдың өзі абзal шығар”,— деп түйгемін де қойғанмын. Әрине, Момышұлы жоғарыда атальған мақаланы бізге жазып беріп, ол қосымша арнаулы

номерде жарияланды да. Менімен сойлеспегені үшін Бауыржан артынан ғапу да отінді. Дегенмен, жүргегім сол жолы май ішкендей шайтықкан мен осыдан кейін Момышұлына жоламайтын да, жұымайтын да едім. Амансау, абыройты болуына сырттан тілекtes көптін бірі болып жүре беретінмін. Мінеки, бүгін келіп мен сол адамның есігін өзім қағып тұрмын.

— Эй, ашсаншы,— деп гүр ете қалған зор дауыс естілді менің қонырауымнан кейін. “Бұл мықтының өзі болды” дедім ішімнен.

Есік ашытды. Үстіне аяғының басына түс сүйретілген гүлді көк халат киген сұнгак бойлы, сымбатты әйел қарсы алды. Бұл — Бауыржанның жұбайы Кәмәш. Батырдың әйеліне бас идім де, кіруге рұксат сұрадым.

— Кіріңіз.

Кірсем, есіктің дәл қарсысында кухня бар екен. Соның төрінде, танертенгі шай үстелінің басында, есік әскери кительді иығына желбекей жамылған, үстіне кайырма жағаты, омырауы ашық, сарғыш түсті көйтек, жолакты жуқа шалбар, аяғына жасыл тапочка киген Бауыржан отыр екен. Үстел басында еңсесін тік үстап, еті қашкан иегін сәл котере түсіп, сырттай кірген кім екен деп, есікке тесіреіле қарап отырған ол бір сәт маган шығынкылау бет сүйегін. суалынкылау үртын, салбыранкы мұртын, кісіге тайсалмай тіке қарайтын, қараганда жанарынан ұсак-ұсак ине шашырап жатқандай бол көрінетін сәл қысықтау көзін, қара жартастай қасқынп тік жатқан манձайды шимайлаған жол-жол әжімдерін әлдебір шебер кол гранитке айқындаі қашап, айнытпай түсірген аса бір сұсты, сол сұстылығымен тартымды көрінетін тас мүсінге ұксап кетті. Табалшырықтан аттағаннан кейін, мен он көлымды кеудеме басып:

— Бауке, солеметсіз бе?— дедім

Бауыржан үнлемеді. “Бөлей, бұлдірдім-ау. Ассалаума-ғалейкүм деп айтпағаныма қырсығып отыр ма?”— деп, мен де үнсіз тұрып қалдым. Бауыржан өзіне солемді қазақша бермеген адамларды үйінен күп шығады екен деп естігеним болатын. Және ондайда бірден: “Кругом! Шагом марш!” деп айтады екен деп де естітінмін. Маган да солай етер ме екен деп, катты қысылып тұрдым.

Осы арада Бауыржанның тілшілерді қабылдауына байланысты жүрт аныз етіп айтатын екі оқига ойыма сап ете қалды. Бірде Момышұлына радиодан магнитофонын арқалап тілші келеді. Тілші шашын әйелше қоя берген жас жігіт екен.

— Эй, сен кімсің? — дейді Бауыржан оны көрген бойда.
— Радиожурналистің, ағай. Сізбен сойлесейін деп келіп едім.

— Өзін әйелмісің, ереккісің, мен соныңды айт деп тұрмын саған.

— Ереккін, ағай.
— Кругом! — дейді Баумен оған ежірейіп. Сасқан жігіт үршықша айналып кейін бұрылып, есікке қарал тұралы. — Сен ерек болсан, онда шашыңды ереккеше алдырып кел. Марш!

Жігіт салы суға кетіп, кенсесіне кайтады. Қыскартайын десе, шашын қимайды, қыскартпайын десе, тапсырма қинайды. Сөйтіп жүргендегі бір күн өте шығады. Ертеңіне оны бастығы шакырталды.

— Момышұлымен әңгіме дайын ба? — деп сұрайды бастык.

— Жок.

— Неге?

— Шашыңды ереккеше алдырып келмесен, сенімен сөйлеспеймін деп қызып шықты.

— Шашыңды неге алдырмайсың?

— Қимаймын.

Бастық ашуланады.

— Ол материал программада тұр. Шашын тұргай, басыңды алдырсан да, бүгін материал осында болсын! — деп бүйіралды ол жігітке.

Жігіт амалсыздан шаштаразга барып, шашын жұқарттырады. Содан соң Бауыржанға қайтадан барады.

Екінші анызда Бауыржан Кубадан келгенде бастығы Момышұлынан интервью өкел дегендеге, бір журналистің “Мені Бауыржанға жұмсағанша тордагы арыстанның жағынан бір сипап қайт деп бүйірініз” дегені айтылатан.

Осы екі оқига есіме түскенде, менін одан сайын берекем каша бастады.

— Мұнда кел,— деді Бауыржан дауысын жытыпастан, маған тесіреиे қараган күйі. Әлі де қыл шыгар, шыкласына көзім жетпей, сактана басып қасына барғанымда. Бауыржан қолын ұсынды:

- Аман-есенбісің?
- Шүкір, Бауке.
- Отыр,— деп менің арт жағымдағы бос орындыты нұскалы.

II

— Бауке, денсаулығыңыз қалай? Анада, откен май айында ауруханада жатқандағыныздан кейін көрісп отырғанымыз осы, жүдеп қалған сияқтысыз ба?— дедім әңгімені бастардан бұрын.

— Мен салмын,— деді ол сөл бөгеліп барып. Бауыржанның не айтқалы келе жатқанын мен қапелімде ангара алмай қалдым. “О не дегені? Ақан сері. Біржан сал сияқтымын дегені ме? Оны неге байланысты айттып отыр?”— деп ойладым. — Сал аурудың не екенін түсінесін бе? — Мен ол сөздің мәнісін енді ұқтый да, басымды изедім. Бауыржан сөзін қайтадан жалғады: — Мына асказан, өкпе, бауыр, жүрек, жұтқыншақ дегендерің тегіс сап-сау. — Ол алдымен қеудесін сипады да, екі қолын бірдей беліне апарып тоқтатты. — Ат мына жақ ит бол кетті, жүре алмаймын. Мұнын өзі жұлын, жүйкеге байланысты ауру. Мен екі рет ауыр жаракттанған кісімін. Бірақ екеуінде де саптан шыққамын жок. 1942 жылы полк командирі кезімде омыртқама оқ тиці. Санбатқа жеткізгенше ес-түсімді білген жокпын. Есімді жисам, етпетімнен жатыр екенмін. Бас жағымда дәрігер бірдене деп баж-бұж етіп тұр. Бақсам, созі мен тураты екен. “Бұл кісіні деру госпитальға жіберу керек” деп безек қағады.

— Сонша не бол қапты?— дедім дәрігерге.
— Омыртқанызда оқ кадалып тұр. — Сізді деру госпитальға жөнелтуіміз керек.

Тістеніп, әрен дегенде колымды жеткізіп, арқамды сипасам, расында да оқ бар екен.

- Скальпелің бар ма?— дедім дәрігерге.
- Жок.

— Откір бекін бар ма?
— Жок.
— Устараның жүзі бар ма?
— Бар.
— Ендеше, соны спиртпен шай да, оқ тұрған жердің етін кес!

— Олай етуге болмайды, жолдас капитан...

— Болады! Бұйырамын! Орында масан, атамын! — деп, етпептеп жатқан күйімде, он жақ жамбасымдағы кабураның аузын ағыта басталым. Батырга да жан керек деген емес пе, дәрігер дерек айтқанымды істеуге кірісті. Ол аркамды кескілей бастағанды, пистолеттің сабын сындырдай қысып, тісім шықырладап мен жаттым.

— Мінеки, жолдас капитан, оғыныз! — деп дәрігер әллен уақытта омыртқама тірелген окты алып, алаканыма салды. Жарамды тандырып алып, арқамнан алынған окты мені санбатқа жеткізген Блоха деген жауынгерімнің колына үстата салып, жаумен ауыр үрыс жүргізіп жатқан полкке қайтадан жеттім. Бірнеше күн катарынан жаумен жағаласып, жанушырып жүргенде арқамдағы жараны ұмытып та кеттім. Ол бірде суланып, бірде қаракотырланып, бірде қышы бастап, өзінен өзі жазылып та бітті.

Бауыржанның аузынан шыққан Блоха деген фамилия менің көз алдыма екінші бір картинаны елестетті.

1960 жылы бір топ ақын-жазушы шахтерлермен кездесу үшін Алматыдан Қарағандыға келді. Солардың ішінде Бауыржан Момышұлы да бар еді. Бір күні танертен, жазушылар шағын-шағын топтарға бөлініп, шахталарға кеткелі жатқанда, мейманхананың Бауыржан түскен бөлмесінің есігі тықылдады.

— Кіріңіз, — деп жайбаракат темекі тартып отырған белче иесі.

— Қайда менің батым? — деп гүрілдек дауысты, Бауыржанның өзін екі орап алғандай алпамса денелі, үзын мұртты олдебіреу ырған-ырған басып, есікті айқара ашып тастап, ішке қарай кіріп келе жатты.

Бауыржан тез мойнын бұрыш, дауыс шыққан жаққа жалт қарады. Жалт қарады да, қорбандаш күшагын жайып өзінен қарай ұмтытып келе жатқан алып денелі адамды бірден таныды. Батырдың қаһарлы жүзі жылып, қатал жүрегі жібіп,

жұмсарап коя берді. Бір кезде полк командирі Момышұлын қол астындағы жауынгерлерінің бөрі тегіс “батя” деп атайдын еді. “Батя”— казакша “әке” деген сөз. Командирдің өзін қол астындағы жауынгерлері ресми түрде “жоғлас комантип” деп атауы онай. Ат онын “әке” деп атауы онай іс емес. Солдаттар әкедей зейіл, әкедей әділ, әкедей камқоршы командирді ғана, өздерін әкедей аялап, әкедей сүйе билетін командирді ғана әскери уставтың талап етуінше емес, өз жүргегінін әмірімен, осылай “әке” деп атайды. Бауыржанға “батялап” кіріп келе жатқан адамның артынан бүкіл полк жамырай еріп келе жатқан сиякты бол көрінді. Ол орнынан атып тұрды да:

— Мен мұндамын, ұлым!— деді дауысы еркінен тыс елжірей шығып.

Кос күшак айқаса түсті. Былайғы жұртқа кесек бол көрінетін Бауыржан келген адамның күшагына еркін сыйып кетті. Екі алып адам бірін бірі аймалай күшканда, кешегі Ұлы Отан соғысында Москванды шойын қеуделерімен корғаған екі ер солдаттың болат жүректері бордай езіліп кеткенге үксады. Бұлай болатын жөні бар еді.

...Ашық жерде, ак кардың үстінде жатқан батальон күні бойы жаудын бес рет жасаған атакасын тойтартды. Бес ретте де пулеметші Блоха ерекше қозға түсті. Бұл күні полктың ен жанды жері болған бұл батальонмен Бауыржан күні бойы бірге болды. Фашистердің алтыншы атакасы бастатмас бұрын, Бауыржан еңбектеп пулеметші Блоханың қасына келді.

— Сениң табандылығына, ерлігіне және мергендігіне бүтін мен ерекше сүйсіндім. Блоха. Саған деген шын жүректен шықкан алғысымды айта келдім.— деп Бауыржан етпетінен жатқан ак тонды енгезердей солдаттың аркасына қол тигізді.

Арпатьыс сәтте алғы шепке келіп, сүйікті командирі алғыс айтса, солдатқа одан қымбат не болушы еді! Солдатка сол сәттегі командирдің бір ауыз жылы сөзінен жоғары не награда болушы еді! Блоханың какпактай жаурыны оқыс бұлк-бұлк етіп қалды.

— Совет Одағына қызмет етемін!.. Батя!..— деді ол бұлығып.

Бауыржан солдатка бұдан басқа дәнене деген жок. Тез еңбектеп, рота командирінің окобына қарай кетті. Полк командирі кеткеннен кейін, көп кешікпей, дем ала алмай

ентігіп, түсі қашып, шәпеті денелі рота командирі пулеметшінің қасына жетті. Осы кезде немістер алтыншы шабуылды бастауга кіріскең еді. Олар бар каруларынан оқатып, бұркылдата жөнелді.

— Полк командирі ауыр жарақаттанып қалды,— деді ол дегбірі қашып. — Блоха, айналайын, бұл жерде батяны сенен басқа алып кете алатын кісі жок. Тез барып, күтқар батяны. Сенің орнына пулеметке өзім жатамын.

Блоха төбе құйкасы шымырлап, өзінің не бол кеткенін білмей қалды.

— Тірі ме?— деді бар аузынан түскен сез осы болып.
— Тірі, тез жете ғөр, айналайын!..

Кеңік қарды садақтың оғындағының, рота командирінің окобына тез жеткен Блоха ес-түсін білмей жаткан Бауыржанга тәнді. Алыпты алып қана арқалайды емес пе, оны иығына салып, тез-тез жиырылып, енбектей жөнелді. Оның артынан, кетіп бара жаткан танктың бір жақ табанының ізіне ұксап, шұбатылған траншеядай терен із минут сайын үзара берді...

Екеуі үстел басына отырып, хал-жай білісті. Блоха Қарағандының бір шеберханасында ұста болып істейді екен. Бауыржанның осында келгенін газеттен оқып, әдейі іздеп келіпті.

Бауыржанның буфетінде бір жартылых таза спирт бар еді. Соны алып келді де, графиннің жанында тұрган үлкен стаканға толтыра құйып, Блохага ұсынды.

— Мен қазір ішпеймін,— деді Бауыржан,— шахтаға кездесуге бара жатырмын. Ал екеуіміздің осы кездесуіміз үшін сен мынаны жұтып кой.

— Дем алмастан ба, батя?

— Иә, дем алмастан.

Блоха бір стакан спиртті екі-ак қылқып, көркейдеуін керіп, терен бір дем алды да, аузын күректей алақанымен сүрте салды.

— Екеуіміздің бүгін бірге отыратын он-ак минут уақытымыз бар,— деді Бауыржан. — Сен ертең офицерлердің клубына кел, сонда молырак сойлесеміз.

— Немене, батя, ылғи асықтыра бересін,— деп Блоха наразылық білдірді. — Соғыста асықтырғаның жөн. Енді тыныштық кезде асықтырмасаныш.

— Молчать! — деді Бауыржан мұрты тікірейіп. — Мен болашак үрпактың асықлауы үшін асығамын. Понятно тебе?

Ертегінде белгленген сағатта Бауыржан Қарағандының офицерлер үйіне келді. Атакты Момышұлын көру үшін ката офицерлері әйелдерімен, бала-шағаларымен жиналған екен. Блоха да сол жерден кездесті. Ине шаншар жер жок, иін тірекен жұрттың алдында Бауыржанға сөз берілді. Сөз берілдерден бұрын, Момышұлының Ұлы Отан соғысының қаһарманы, бүкіл дүние жүзіне белгілі әдеби герой, атакты жазушы екені айтты.

— Жолдастар. — деді Бауыржан орнынан турып, — дүние жүзіне аты жайылған атакты Момышұлы мен емес. — Жұрт демін ішіне тартып, сілтідей тына қалды. Осы кезде Бауыржан сөзін кайтадан жалғады: — Бірақ ол осында отыр. — Жұрт одан сайын аң-тан бола бастады. Осы кезде Бауыржан президенттің басында отырган өзгелерден бітімі болек, балуан денелі адамды нұскады. — Міне, ол мына кісі. Осыдан 18 жыл бұрын бұл кісі мені ажалдан алып қалды. Мені ажалдан арашалап атып, жана айттылғанындей, бүкіл дүние жүзіне паши еткен адам — бұрынғы пулеметшім Блохамен мен кеше ғана табыстым. Сіздердің алдарыныңда осы адамды құшактап, үш рет бетінен суюіме рұқсат етініздер.

Жұрт ду көт шапалактап, орындарынан түрегелісті. Бауыржан мен Блоха екеуі сүйісп болғанша алақан шартыны басылмады. Жұртты тыныштануға шақырып, Бауыржан котын көтерді. Осы кезде Бауыржанның қасындағы жігіттердің бірі сахнаға шығып, гвардия полковнігі Момышұлының атынан деп гвардия жауынгері Блохага бағаты сыйтық тапсырды.

— Ендігі сөзді гвардия жауынгері, бұрынғы пулеметші, қазіргі ұста Остап Тарасович Блохага беремін, — деп Бауыржан орнына отырды.

Блоханын мінбете шыгуынан түсіү тез болды.

— Жолдастар! — деді ол дауысы гүр ете калып. — Бәрінізді батымен бірге біздін үйден дәм татуга шақырамын...

Кездесуден кейін Бауыржан Блоханың үйіне конакқа барды. Үстанын он баласымен, әйелімен танысты.

— Батя, есінде бар ма? — деді Блоха Бауыржан кетерде. — Санбатта дәрігер арқанды үстараның жүзімен тұлп. әрән алған оқты маган беріп едің гой. Мен соның ескерткіш үшін

жоғалтпай сақтап жүрдім. Соғыстан кейін кездескенде өзіне сыйлармын деуші едім. Соғыстан кайтып келе жатқанда зат қапшығыммен бірге жоғалтып алды. Қазір саған не сыйларымды білмей отырмын.

— Маган ештеңе сыйлаудың керегі жоқ,— деді Бауыржан.— Сен менің өз өмірінді өзіме сыйлаган кісісін. Одан артық ешқандай сыйлық болмайды.

— Сонда да,— деді Блоха шалбарының қалтасына колын сұғып,— мына Волоколамск тас жолымен немістердің танктері бізге қарап қаптап келе жатқанда, оларды лайыкты қарсы алар алдында менің темекі тұтаткан шақпағым еді. Осы үйдегі соғыстан қалған жалғыз белгі осы ғана. Олқысынбасан, осыны саған сыйлағым келеді.

— Бұл сыйлығынды қабыл аламын,— деді Бауыржан винтовка гильзасынан жасалған шақпакты алып жатып. — Бұл бага жетпес ескерткіш...

Бауыржан 1942 жылы өзінің қалай ауыр жарапланғанын айтып, жанындағы жолдасы Блоха есімін аузына алғанда, менің ойыма осы оқиға түскен еді.

— Ол жара арқаңыздың қай тұсында?— дедім ойымда бөтен ештеңе жоқ мен батырлар жырында айтылатын: “Омыртқада он жара, қабырғала қырық жара” лейтін жолдар есімеге түсіп.

Бауыржан маган алая бір қарады да, жонын беріп теріс айналып кетті. Үстіндегі кітельді жаурынының астындағы койлекпен қоса жоғары қарай жұлқи тартып, тез көтерді де:

— Қара!— деп зекіді маган.

Мен оның етіндегі жараның орнын тексерейін деп ойлаған жоқ едім. Ол арқасын жалаңаштай бастағанда не істерінді білмей, бөгеліп қалдым

— Қара деймін!— деді ол дауысын одан сайын қатайта түсіп.

Мен амалсыздан оның қоңырқай тәніне көз салып, колыммен арқасын сипалай бастадым.

— Мына біреу ме?— дедім сегізкөздің тұсындағы титтей тыртықты көріп.

— Жоғары сырсаншы кейлекті, адам құсан,— деді Бауыржан дегірсізденіп.

Қолым діріңде, көйтегін жоғары көтерсем. расында да, жаурынынан бір карытай тәмен, қыр арқасында ак тыртық бар екен.

— Міне, таптым.— дедім сол жерді тапқаным куанып.

Бауыржан көйлегін тәмен түсіріп, үн-тұңсіз кайтадан бері бұрылды. Мен қызырып кеттім. Сол жарасы бар болғырдың қай жерінде екенінде не шаруам бар еді деп. аузымнан ол сұрақтын қалай шығып кеткеніне өкіндім. Енді оған ойланбай сұрак коймаспын дедім ішімнен.

Бірденені бұлдіріп алған баладай болып, мен үндемедім. Ол маған мұрты жыбырлап, тесіле қарап отырды да, мойнын ары қарай бұра түсіп, кайтадан сойледі.

III

— Екінші ауыр жараланғаным 1944 жылы,— деді ол сезін кайтадан жалғап. — Комдив болып жүргендеге құладым...

— Аттан ба?— деппін мен Бауыржанның жаңағыға шамданып өзімді қуып шықпаганына куанып, алғіндеға енді оған ойланбай сұрак коймаспын деген іштей сертімді үмытып. Деуін десем де. тағы да бірденені бұлдіріп алдым ба деп, қыбызықтаңқырап қалдым.

— Жоқ, жаяу келе жатып,— деді Бауыржан менің бұл сұрағыма шамданбай. — Онбай құладым және жаңым шығып кете жаздалды. Біразға дейін жығылған орнында козғала алмай қалдым. Есімді жиған сон орнынан тұрсаң, жерден шошайып шығып тұрған темір казыққа тұра құйымшағыммен құлаппын ғой. Содан кейін бірнеше күн атқа отыра алмай, шалқамнан жата алмай жүрдім. Бірак соғыстың қызуымен тағы да госпитальға сокпастан кете бардым.

Бауыржан сәл бөгеліп, сезін кайтадан жалғады:

— Мінеки, осынын екеуі де жүйкеге тікелей байланысты аса ауыр жаракаттар еді. Оның үстінен, мен 207 рет ұрыска кіріп, 5 рет коршауда қалған кісімін. Соғыстың әр секундын жүйкеге қадалған бір ине деп есептесек, сонда менің нерв жүйеме көзге көрінбейтін қашама жаракат түсті десенци! Жас кезде елеп-ескермей жүре бергенмен, соның бәрі теренге көміп тастаған мина сиякты пәле екен ғой. Міне, алпыска шығып, қуат кемі сол оқтар сарт етіп шыға келді де, екі аяктан ала кеп түсті. Мінеки, қарагым, біздің жай осылай.

Бауыржанның сонғы сөздері сал мұнтылау болып шыкты. Оның үстіне, басқа адамдардың ауынан естігенде онша әсері бола бермейтін “карагым” деген сөз Бауыржан айтқанда соншама жылы сияқты бол сезілді. Қатал адамның ауынан шыққан жылы сөздің жанға ерекше әсері бола ма екен деп ойладым ішімнен.

— Мен комдив кезімде тоқсан килограмм едім. Онда мына сояудай саусактар айналасында әжептәуір еті бар, адам көрге тұрарлық болатын. — Ол маган ежіреіе қарады. Ақырын байқасам, мұртының екі жақ үші жыбырлап кеткен екен. Бұл Бауkenнің айдынданғандығы әдеті болу керек деп ойладым.

Мен тағы да басымды изедім.

— Қазір салмагының қанша, Бауке?

— Қазір алпыстан өзөр асатын болдық кой,— деп Бауыржан колын бір-ақ сермеді.

Мен оның мұнша арығанын аяғандай болып, басымды шайқадым.

— Әй, мен мұсіркегенді ұнатпаймын.— деді ол жулып алғандай. — Менің биыл ауруханадан неге шығып кеткенімді білесің бе өзің?

— Жок, Бауке, білмеймін.

— Білмесен, тында. Ауруханаға түсе қалсан-ақ, әркімдер келіп: “Бауке, қалайсыз? Өң-өң-өң... Ө-ө-ө!” деп.— осы арада ол мойынын ішіне алып, әлдекімше бұкиып, әлдекімдердің дауысын салды,— өтірік есіркегенсіп, мұләйімсі қалады. Солардың, мен өліп кетсем, қуанбаса, күйінбейтінін біліп тұрмын. Сойте тұра, олардың өтірік “өң-өң-өң...” дегендерін жаным жек көреді. Осындай өтірік мұләйімсу, мұсіркеуді көрмеу үшін ауруханадан шықтым да кеттім.

Бауыржан сәл бөгеліп барып, сөзін кайтадан жалғады:

— Ауруханадан шығып, үйде біраз тынықкан сон, елге жүріп кеттік. Елде інім бар еді. Әкемнің інісі — Момынқұлдың баласы. Колхозда парторг екен.

Осылай, ауылда екі ай жатып қайттық.

Осы кезде шай келді.

— Ал өз халдарын қалай? Денсаулық жаксы ма?

— Шүкір, Бауке.

— Маган не шаруамен келдін?

— Сіздің алпыс жылдығыныңға байланысты “Жұлдыз” журналының тапсырмасымен келдім.

— Сенің бойындағы ең жақсы қасиетін не? — деп сұралы ол менің сөзімді тыңдал болғаннан кейін.

— Жанымдағы адамның сөзін жалықпай тыңдау, Бауке.

— Жүр, онда ана бөлмеге барып сөйлесейік, — деді Бауыржан, бұған сенерін де, сенбесін де білметгендей маған тесірейе қарап.

Үндемеу үлкен тактика екенін мен осы арада үқтым. Бауыржан маған ақыра бастаса, менің оған қарсы колданар негізгі тактикам осы болуы керек деп корыттым.

“Ана бөлме” дегені кухнямен іргелес, коранын ішкі жағына қарай шығатын балконы бар бөлме екен. Бөлменің сол жағында жиналмаған аласа ағаш төсек, оның қарсысында үсті кобыраған газетке толы дәңгелек журнал үстелі мен екі кресло түр. Он жак қабыргала жабулы тұрган есік бар. Кіре берістегі, балконға қарсы қабыргага биік шкаф койылыпты.

Бауыржан аяғын жерге тіреп, шалқалап төсекке жайгасты. Тайға мінген ересек кісінің тізесіндегі болып, екі тізесі төсектен асып тұрды.

Журнал, газеттердің үстіне он шақты парак ақ қағаз койылған екен. Газеттерді жинап, түкпірдегі креслога қойдым да, өзім екінші креслога отырып, қалтамнан қойын дәптерімді сұырдым. Оны сұырғанмен, көлемі шағын дәптерге көслітіп тез жазу киын болатынын сездім де:

— Бауке, рұқсат болса, мынау қағазға жазсам ба екен? — дедім.

— Е, жазғын, саған әдейі койылған қағаз той, — деді Бауыржан. Өйткені мен бұл үймен кеше телефон арқылы хабарласқанмын. — Ат “Жұлдыз” саған не жаз деп отыр?

— Оларға сіздің алпыска толуынызға орай бір нәрсе керек сиякты. Атап айтқанда, жазушынын мүшел мерекесіне байланысты жазылатын дәстүрлі мақала қажет көрінеді. — дедім мен. — Ондай мақала жазуга мен әдебиет зерттеушісі, сыншы емеспін. Ат сіздің творчествонызды талдауға жай сыншы емес, әскер психологиясын билетін өзгеше сыншы керек. Сіз туралы очерк жазу да киын. Өйткені сіздің ерліктеріңіз жайында Александр Бектін, Бауыржан Момышұлының кітаптарында толық баяндалған. Сол калың кітаптар арқылы халықтың сүйікті кейілкеріне айналған адам жайында он беттік очеркте мен не айта аламын, Бауке? Олар: “Не айтсан да, сен айт, сен де соғыста болған адамсың той”

деп, менің түп етегімнен ұстап отыр. Мен оларға өзімнің әскери, әдеби атағым сізден әлдеқайда кіші болғандыктан, сізben тілдеспей. сізден рұқсат алмай, ештеңе жаза алмайтынымды айтып, өзініздің елден келуіңізді тостым. Міне, бүгін қалың окушы қауымға сіз туралы не айтуға болады деп өзінізбен ақылласуға келдім.

Бауыржан біраз үнсіз отырды, дәлірек айтқанда, төсекте үнсіз шалқалап жатты. Содан соң қаһар шакыргандай қабагын түйіп алды. Бірақ жауабын жай бастады:

— Мен туралы менен рұқсатсыз ештеңе жазбаймын дегенің дұрыс,— деп бастады сезін. — Бірақ қарагым, сен өкпелемегін; мен өзім туралы ешкімге мақала диктовать етпеймін! — Ол он шакты сезін жұмсақтап, жылы етіп бастағанымен, оған “қарагым” дегенді косқанымен, соңғы сөздерін маган ежіреі қарап, катуланып айтты. Мен бір ол кісіге “өзініз туралы мақала жазып беріңіз. мен соған кол қояйын” деп мөлиіп отырғандай, сол үшін мені түтіп жіберердей бол, зығырданы кайнағаны білінді. “Мен сізге өзініз туралы мақала жазып беріңіз” деп келгемін жоқ десем: “Енді неге келдің” деп тап беретін сияктанды. Мен жогарыдағы “тактикама” сай, мойнымды салбыратып отыра бердім. — Екіншіден,— деді Бауыржан дауысын одан сайын көтере түсіп, мені мактап жаз деп ешкімге де айтпаймын!

Бауken сабасына түссін деп біраз үнсіз отырдым да, содан соң барып басымды көтердім.

— Онда қалай болады? Менің не істеуім керек?— дедім мен әдейі абыржыган болыш. Бауыржан не дер екен деп.

— Осы тойғаныңмен қайта бергін, қарагым.

Бауыржан, сенімен сөз бітті дегендей, мойнын есік жакка бұрып әкетті.

— Тойып қайтсан, арманым не, тоймай түрмyn гой, Бауке,— дедім мен күліп,— онда сізге біраз сұрақ қойсам қайтеді?

— А, сұрағың болса, сұрағын,— деді ол енді мойнын бері бұрып; маган тұра қарап. — Оған жауап беруге болады.

“Сұрағың болса, сұрағын”. Неге болмасын? Мен осы кездесуге дейін он күн бойына Момышұлының кітаптарын қайталап оқыдым. Ол жайында ел ішінде айтылатын ұшықыры жоқ аныздардың өзім білетін бірсынырасын есіме түсірдім. Ақиқат пен анызы үштастырган бұл адам жайында

не жазамын, қалай жазамын деп толғандым. Ақыры, Бауыржан туралы мақала да, очерк те жазудың қажеті жок, одан окушы қауымға қызыты бірнеше сұрапқа жауап алып, әңгіме-интервью тәрізді нәрсе жазамын деген тоқтамға келгемін. Үш күн ойланып журоп, оған коятын сұраптарымды қағазға тізгемін. Оны бірнеше адамға оқытып, Бауыржанға өздерін қандай сұраптар кояр едіндер деп, олардан және кенес алғанмын.

Ішкі қалтамнан машинкаға басылған торт бет қағазды алды да, бүктеуін жазып, Бауыржанға қаралым.

— Бауке, мен сіздің “Біздің семья” деген кітабынызды оқып шыктым. Бұрын оки алған жок едім, таяуда оқыдым. Бұл кітабынызды да қатты ұнатып, сүйсініп тауыстым. Онда сіз халқымыздың үлкенді сыйлау, ананы ардақтау сияқты асыл қасиеттерін көрсеттіңсіз. — Бауыржан үндемеді. — Онда сіз халқымыздың ар мен намыс үшін жандарын да аямайтындығын жазыпсыз. Онда сіз халқымыздың ауыз әдебиетінін адамгершілікке, азаматтыққа тәрбиелейтін жақсы үлгілерін бүкіл дүние жүзі әдебиетінін асыл мұраларымен тенестіре суреттепсіз. — Бауыржан басын көтеріп, журнал үстелінің шетіндегі “Қазақстан” сигаретінен біреуін алып, ұзын ак мұштікке сұқты да, сірінке шакты. — Онда сіз Аккұлы сияқты ат пірінің, Зейнеп сияқты асыл әйелдің, Садық Абланов сияқты адал жүрек большевиктің жан тебірентер жақсы бейнелерін жасапсыз. Мен, кітабынызды оки отырып, сіздің ауылдың адамдарын шетінен жақсы көрдім. Бауыржан есімді кішкентай ұлын орыс мектебіне окуга жібергелі жатып: “Балам, орыс тілін үйренсен, бар халықпен байланысты боласын. Онда сені ешкім — орыс та, қазак та жәбірлей алмайды” дейтін Момыш атам қандай тамаша! — Басын қабыргаға тіреп, төсекте жартылай шалқалап жатқан Бауыржан, мұштігін бір езуіне қарай сырғытып апарды да, аузынан аспанда жарылған зенитканың оғынданай бүрк еткізіп, темекінің түтінін шығарды.

Бауыржан ләм деген жок. Шыгармасын лайықты бағалап жатканда кай жазушы болмасын не бас изеп, не болмаса жымыпп, ризалық бүллірмей кала алмаса керек еді. Әрине, біреу өзін мақтаған кезде ұстамдылық көрсету, дәл осындағы болып үн-түнсіз қалу екінің бірінің колынан келе бермейді. Бұл еркі, рухы нағыз күшті адамдардың гана қасиеті.

Эрине, мен Бауыржанның ол кітабын оны қонілдендіріп алайын деп өтірік мактағамын жоқ. Ол менін шын жүрекten шыққан, бұкпесіз қөнілмен берген өз бағам еді. Және мен Бауыржанмен тіл табыса қалсам, онымен болатын бүгінгі әнгімеге осы кітаптан аттап түсуім қажет деп ойлаған болатынмын. Енді жайлап сол жоспарымды жүзеге асыруға кірістім.

— Бауке, сіздін “Біздің семья” кітабының өзініздің алғаш рет орыс мектебіне окуга баруынызben, шәкірт шағынызыben аяқталады. Ал екінші кітабының — “Москва үшін шайқас” Момышұлы батальонының 5 күн, 5 түн жүріп қоршауды жарып шығып, Волоколамск қаласын революциялық әнмен сілкіндіре отіп бара жатқан кезімен басталады. Осы екі аралықтағы сіздін өміріңіз қалың окушы қауымға белгісіз гой деп ойлаймын. Сіз маган шәкірт шағыныздан комбат болғанға дейінгі өміріңізді, Бекке айтқандай етіп, баяндап берсөніз. Мен содан очерк жазсам. Әнгіменіздің ара-арасында мен сізге қыска-қыска сұраптар және қойып отырсам деймін.

— Бұл сенін әдеби әдісің ғой, тегі?

— Солай десе де болады. Бауке. Осыған келісесіз бе?

— Келісейін.

— Бекке айтқаныныздай, өтірік айтсан, сол қолынды, одан соң он қолынды шауып тастаймын демейсіз бе?

— Сен өтірік айтпағын, мен олай демейін.

— Құп, Бауке.

— Ал тыңдағын онда.

IV

— Рас, ол кітап менің ең алғаш рет орыс мектебіне окуға келгеніммен аяқталады,— деп бастады Бауыржан әнгімесін. — Ол менің он екіні — “дбанасат”, он алтыны — “шешнасат”, он тоғызды — “дебатнасат” деп жүрген кезім болатын. Гончаровтар семьясы маган жабыла көмектесіп, тілімді жұмсартты. Бірге оқып жүрген орыс балаларымен күн сайын жақындастып, лостаса бердім.

Өстіп, Евгеньевка селосында мен бір қыс оқылым. Келесі жылы Жамбыл қаласына, ол кезде Әулиеата деп аталады, келіп Аса интернатына түстім. Онда үш жыл оқыш, бастауыш мектепті тәмәмдадым.

Ол кезде орта мектеп деген атымен жок. Жетіжылдыктың өзі алғаш рет 1924 жылы Шымкентте ашылды. Оған торт кластық білімі барларды алады екен. Бірақ ондай білімді шәкірттер аз. Сондыктан үшінші класс бітірген бізді соган алды да кетті. Келсек, біз сияқты балалар Шымкентке жаңажактан жиналышп қалыпты. Қызылордалан Әбділда Тәжібаев келіпти. Қазалыдан келген бірнеше бала бар. “Казакстан коммунисті” журналының қазіргі редакторы Құрманбек Сагындыков бәріміз сонда бірге оқыдық. Біз оқыған тұнғыш жетіжылдык мектептің үйі Шымкентте алі күнге дейін бар. Бүгінде ол Совет Одағының Батыры Қарсыбай Сыпатаев атындағы казақ орта мектебі. Жетіжылдыкты біз 1928 жылы бітіріп шыктык...

A в t o r. Осы арада бір жанама сұрақ қоюға рұқсат етініз, Бауке.

B a u k e n. Қойғын.

Мен тізіп алған сұрақтарымның біріншісіне көз киығын салдым да, одан соң өзім жазу жазып отырган кішкентай үстелдің үсті мен Бауыржанның жан-жагын шапшаң шолып өттім. Оның айналасында бір пачка сигарет пен бір қорап сірінкеден басқа катты кару жок екенине көзім жеткеннен кейін, мырс етіп күліп жібере жаздадым. Бұл жерде есіме бір журналистің бірінші сұрағына Бауыржанның қалай жауап бергені түскен еді. Болгариядан Алматыға келген Пенков леген журналист Момышулына жолыбып, одан интервью алмақ болады. Бірақ Момышулы ол кезде Москвауда жатса керек. Бауыржанның “Бухарест” мейманханасында жатқан адресін алғып, журналист оны іздел барады. Сонда журналист жаңагы мен сияқты қағазына қарап алғып, алғашқы сұрағын қояды: “Сізді соғыста батыр болды дейді. Шыныңызды айттыңызшы, ешқашанда корықкан жоқсыз ба?”.

— Шынымды айттайын ба? — деді Бауыржан оған.

— Тек қана шыныңызды айттыңыз, — дейді журналист жынысып.

Бауыржанның үстелінің үстінде үлкен бір пышақ жатыр екен. Ол көзі аларып, мұрты тікірейіп, сол пышакты бас салады да, орнынан шапшаң атып тұрып, журналистке қарай құлаштап сермен кеп қалады. Жаңа ғана күліп отырган журналистің түсі күп-ку боп кетіп, орындығымен шалқасынан құлап түсе жаздайды.

— Сіздің бірінші сұрағынызға жауап бердім гой деймін. — Бауыржан осылай деп журналистке бас иеді. Журналист апалақтап басын изейді. — Енді екінші сұрағынызды қойыныз,— деп колындағы пышакты үстелдін шетіне лақтырып жіберіп, орнына отырады.

Бауыржанның бұл оқиғасын бізге сол сәтте оның қасында болған бір жазушы айтып келген еді. Сол ойыма түсіп күліп жібере жаздаған мен тез ернімді жиып, Бауыржанга былай деп бірінші сұрағымды қойдым:

— Сіз бала күніңде кандай кітаптарды қызыға оқыдыныз, Бауке?

Бауыржан. Сен бұл сұрағынды “бала күнінде және ересек кезінде” деп қойғын. Мен бөріне бір-ак жауап берейін.

Аватор. Солай болсын онда.

Бауыржан. Мен жас кезімде де, ересек күнімде де кітапты көп оқыдым. Осы күнге дейін кітаптан бас атмаймын. Құныға оқығандарым француз, орыс және испан классиктерінін кітаптары. Диккенсті түсінбедім, аяғына дейін оки алмадым. Мениң кітапты көп оқуыма негізгі себеп қызмет бабына байланысты үнемі жалғыз жүруім болды. Мәселен, мен бес жыл Киыр Шығыста, Тайгада жүрдім. Құндізгі қызмет біткеннен кейін кешке үйде жалғыз қаласын. Осы жалғыздықты жою үшін әдебиетті көп оқуға машықтандым. Қазак жазушыларының аргы-бергілерінің бөрін де оқыдым. Жә, енді мен саған жаңағы негізгі әңгімемнің желісін жалғастырайын.

1928 жылы Шымкентте жетіжылдық мектепті бітірдім дедім гой. Осы күнгі ҚазПИ о.1 кезде Орынборда еді. Аздал оқудың дәмін татып алғаннан кейін, енді соған түсіп оқығым келді. “Ойладың — орындалың” деген сөз бар емес пе орыста. Сол айтқандай, ойға алым-ак мүн екен. Орынборға тарттым да кеттім.

Орынбор деген жер сүйк болады екен. Жұка киіммен барған мен дірдектеп, жанымды қоярга жер таба алмай жүрдім. Институттың директоры Тоқтыбаев деген казак екен. Бір күні бұрсендеп институтка кіріп келе жатыр едім, сол кісі кездесе кетті де:

— Эй, қарағым, бері келші,— деп мені кабинетіне ертіп апарды. Тоқтыбаевтың үнемі маған көзі түсіп, күйсіз жайымды ангарып жүреді екен. Ол бірден өз ұсынысын

айтты: — Мына киімінмен, шырагым, сен Орынборда оки алмайсын, ауруға шалшыгуын мүмкін. Адамға алдымен денсаулық керек. Мә, мына қағазды бухгалтерге апарып, акша ал да, еліне қайт.

Мінеки, мен ВУЗ-дың есігін осылтай жаптым.

Сонымен, сорайып Жуалыдағы ауылға қайтып келдім. Келе сала әкемнің 2—3 койын сатқызып, кебіс кидім. пальто, маңақай сатып алдым. Өстіп, шыт жана болып киіндім де. гүбірнатық (ол кезде Жамбыл, Шымкент. Қызылторда үшеуі бір гүбірна болатын) оку бөлімінің бастығы Эшіров деген кісіге келдім. Оған өзімнің жеті класс бітіргенімді, тұрмыс жағдайыма байланысты Орынбордан қайтып келгенімді айттып, қызмет сұрадым. Эшіров қуаныш кетті.

— Сен сиякты білімі бар казак баласын іздең таба алмай жүрміз гой, шырагым-ау. Кәне, мен сені мұғалім етейін,— деп көльма бір жапырақ қағаз жазып берді. Сөйтіп, екі жыл бастауыш мектепке мұғалім болды.

Ол тұс ел басқару ісіне баулу үшін жергілікті үлт адамдарын жоғары қызметтерге көтеріп жатқан шақ еді. Біздін Бурныңда да икемі бар казактарды жоғарылата бастады. Бір жаксысы, олардың орынбасарлары мамандар, орыстар болатын. Білімі аз басшыға істін мән-жайын солар үйретіп отыратын. Сол тұста бір күні менің де жоғарылап шыға келгенім бар емес пе. Ол быттай болды.

Ол кезде райкомда да екі-ак адам: секретарь мен есепші, райисполкомда да екі-ак адам: председатель мен жауапты секретарь жұмыс істейтін. Райкомымыздың секретары Қабаков деген кісі де, райисполком председателі Дүйсенгали Бурабаев деген семинария бітірген бұрынғы мұғалім еді. Ауданлық атқару комитетінің жауапты секретары Губанов деген адам орнынан тұсіп қалды да, райком мен райисполком оның орнына кандидатура таба алмай састы. Бурабаев өзі бұрын мұғалім болған соң ба, кім білсін. Әйтеуір, маган тоқтаса керек. Сонымен мені, ай-шайға каратпастан, ауданлық атқару комитетінің жауапты секретары етіп тағайындал кеп жіберді.

Жауапты секретарьдың жұмысынан еш хабарым жок. Әйтеуір, онаша қабинетім бар. Қалқылы сонда отырамын. Онаша отырганинан кейін менің не істеп, не тындыратынымды ешкім білтіп жатқан жок. Сырт жұрт осы бірдене бітіріп

отыр деп ойлайтын шығар. Ал ештегені де үқсата атмаганым өзіме аян. Бурабаев маган ана мәселе, мына мәселе жөніндегі аудандық атқару комитетінің каулысын, шешімін шығар, ана жерге қатынас жаз, мына жерге жарлық жібер дейді. Мен олардың калай жазылтынын да білмеймін. Бірденелерді нобайлап, осылай болар деп түспалдап, Бурабаевқа алып барамын. Бурабаев ұстамды педагог еді. Менің жазғандарымды алдына алып отырып, маган үрыспастан, ренжімestен, ерінбей соларды бірі қызыл, бірі көк түсті қарынлашпен түзететін де отыратын. Мен Бурабаев қып-қызыл ала етіп берген документтерді қайта көшірумен күн өткіzetінмін. Содан кейін әр документтің сонына аудандық атқару комитетінің председателі Бурабаев деп ол кол қояды. жауапты секретары Момышұлы деп мен кол қоямын. Ал шындығына келгенде, аудандық атқару комитетінің председателі де, секретары да Бурабаев еді. Не керек, акыры Бурабаев мені үйретіп шығарды. Сөйтіп, мен үш жыл аудандық атқару комитетінің секретары болдым.

Мен сол Бурабаевты құні бүгінге дейін ұмытпаймын. Менің орысша сауатты болуыма, іс қағаздарын дұрыс жазуыма сол кісі көмектесті. Жалғыз іс қағазы емес, менің газет, кітап оқып өсуіме де сол кісі жетекшілік жасады. Оқитын кітаптардың тізімін беріп, не оқығанымды тексеріп, газеттерден не оқып, не койғанымды үнемі кадағалап, өзімді ысылдырып, адам етті.

А в т о р. Сіз сол кездерде кім болсам деп арман еттініз?

Б а у ы р ж а н. Мен ол кездерде тек қана қатарымнан қалмауды ғана ойладым.

А в т о р. Әскерде, соғыста қандай кітаптар оқыдыңыз? Қандай жағдайда, калай оқыдыңыз?

Б а у ы р ж а н. ...Толстойдың “Соғыс және бейбітшілігі” мен “Севастополь әңгімелерін”, Пушкин мен Лермонтовтың әскери прозасын, адмирал Нахимовтың, адмирал Макаровтың, ағылшын адмиралы Нельсонның кітаптарын, қазак кітаптарынан мен Абайды ешқашанда жанымнан тастаған емеспін. Мен Абайды акын деп қана емес, ойшыл, философка балап оқыдым. Барлап қараған және әскери көзбен қараған кісіге Абайдың өзі қып-қызыл соғыс. Рас айтамын. Мәселен, оның “Жасымдағылым бар деп ескермедім” деген өлеңін алшы, жатқан соғыс емес пе?

A в т о р. Сіздін көзіңізбен қарағанда солай шыгар, Бауке?

Б а у ы р ж а н (алая қарап алғып, сөзін ары қарай жалғады). Москва түбінде тұрғанда Қазақстаниң алдырып, Шоқан Ұәлиханов шығармаларының ертеде шыққан басылымын оқыдым. Ал “Абай” романының бірінші кітабы менің колыма согыста жүргенде тиіді. Өз колымен автограф жазып оны Мұқанның өзі жіберді. Мен оны оқып шығып, Мұқан арабша 6 бет хат жаздым. Мұқан менің кітапқа берген бағама разы болып, 3 бет жауап жолдацы. Содан соң Сәбит автограф жазып “Жұмбак жалауын” жіберді. Мен оны сонау Қыыр Шығыста жүргенде оқыған едім. Бұл билетін адамдардың жібергендері. Ал мен мулде білмейтін адамдардан және 2 кітап алдым. Олар Омар Һайямнің өлеңдер жинағы мен Сағидің “Бустан” атты кітабы. Екі кітапты жіберген де Москва әйелдері еken. Олар мен жайында журналдан оқып, колдарына түсken бұл кітаптарды маған сыйлық ретінде жолдапты. Олардың біреуі былай деп хат жазыпты: “Сіздін Москвандың корғаудағы ерлігінізге сүйсініп және Сіздің үйіміздің ең жақын жанаашыры деп есептеп, колыма бүтін гана түсken осы кітапты Сіз оқысын деп жолдап отырмын”. Екеуін де оқыдым. “Бустан” кітабы өлі күнге дейін бар. Омар Һайям кітабын жогалттым.

A в т о р. Екеуі де әйел дейсіз бе?

Б а у ы р ж а н. Иә, әйел деген ең сезімтал халық кой. Бұл менің әскерде, согыста қандай кітаптар оқығаным жайында. Ал енді қалай оқыдың дейсін гой? Уставта “Командирдің ойы” деген тарау бар. Оның мәні командирдің алған бүйрығын саналы түрде жүзеге асыруы үшін оның ойланып, толғануына уақыт беру деген мағынага саяды. Мен катаң болғаныммен, үшқалак командир болғаным жок. Бұл мақтан емес. Мен үлкен командирдің өзінен кіші командирлерді сонынан қалмай қайта-қайта өкшелей бергенін үнатпаймын. Бүйрығынды бер. Оның ойлануына уақыт қалдыр. Орындалғанын уақытында тексер. Менің қағидам осы. Солдаттар мен командирлер арасында 3—4 сағат болып, тиісті бүйрығымды бергеннен кейін мен жертелеге қайтамын. Келемін де, жазбаларымды жазамын. Аяқтатмаган кітаптарымды оқып бітіремін. Ал мен еш кітапты сзып, белгі салып оқыған кісі емеспін. Олай ету адамның ойын

бөледі. Ол кезде мен стильге назар аудармайтынын. Оқырман ретінде гана оқитынын. Онда оқыганымның бәрі тасқа түскен бедердеги болып, ойымда ұмытытмай сақталып қалатын. Уставтың кез келген статьясын, кез келген колбасшының нақыл сөздерін жатқа сога беретінмін. Бұл сұрағың бітті ме? Енді ары қарай кетейік.

V

— Иә, райисполкомда үш жыл секретарь болдым. Бурабаев маган үстаздық етті дедім гой. Содан кейін Жуалыға тағы да екі аудан косылып, аудан үлкейді де, енді райисполкомға председатель болып Таран Бердібаев деген кісі келді. Ал аудандық партия комитетінің секретары болып Ефимов деген жолдас тағайындалды (кейінректе Хабаровск өлкөлік партия комитетінің секретары болатын осы Ефимов). Мен жана председателім Бердібаевқа жақладым. Өзі сауатты кісі еді. Мен бірденені кате істесем, ол үйретудің орнына тыржиятын болды. Үйретуге үйреніп қалған басым, мен де тырсия қалып журдім. Ақыры ол мені секретарлықтан босатуга айналды. Сол кезде мені Ефимов шақыртты. Соның алдында гана аудандық милиция бастығы орнынан түскен еді. Ефимов маган соның орнын ұсынды.

— Бұл менің қолыннан келе ме? — дедім оған.

— Келеді. Сенің қолыннан одан басқа да талай жұмыс келеді олі,— деп күлді Ефимов. Тегі, ол Бердібаев екеуіміздің шәлкем-шалыс келе беретінімізді естіген болуы керек. — Сен жассың, жігерін бар, олде жок па жігерін?

— Бар,— дедім мен.

— Мен соны біліп айтып отырмын гой,— деді Ефимов әзілдеп. — Тек жігерін гана емес, сенің айдының, айбының да бар. Даусың да гүрілдек... — Ол сақылдан күліп алды, күлкісінің өзімен адамды еліктіріп әкететін кісі еді. Соңсонарқамнап қакты. — Сен шамданып қалма, әзілді түсінесін гой өзін?

— Түсінемін,— дедім расында да шамдана бастаған мен.

— Ал әзілді түсіне білу қазіргі милиция бастықтары үшін ен керекті қасиет. Осы қызметке бар, жолың болсын. Ал Бердібаев өзінің қалаган адамын хатшы етіп алсын.

Осыдан кейін Ефимов милиция бастығының орынбасарларын шақыртты. Олар менен үлкен адамдар екен Ефимов соларға тапсырма берді.

— Бала демей, бағыныңдар. Көмектесіндер,— деді.

Сейтіп, мен алты ай милиция бастығы болдым. Сүзекпен ауырып, ол қызметтөн өзімнен өзім түсіп қалдым. Одан бұрын, бастық болған кездегі бір хикаямды айтты берейін.

Сол кезде Сырдария губернасында Емельянов деген аса манызды істер жөніндегі тергеуші бар еді. Ол өзі бір оте білтімді юрист болатын. Аудандық милицияга мен бастық болғаннан кейін, бір күн Жуалыға сол кісі келіп қалды. Мен бұрын ол кісіні көрмегенмін. Қаперімде түк жок, кабинетімде отыр едім, бір тәпелтек кісі кіріп келді. Сәлемдескеннен кейін, бас-аяғыма қарап алды да:

— Шырағым, милиция бастығы қайда екен? — деп сұрады.

Тегі, менін түріме қарап, бастық шығып кеткенде сонын орнына келіп отырган жас милиционерлердің бірі шыгар деп ойлаған болуы керек.

— Мен,— дедім орнынан тұрып.

Ол кісі маган документін көрсетті. Сейтсем, Емельяновым осы кісі екен Бастық болғанымның өзіне 5—6 ғана күн болған. Не бар, не жоқты білмейтінмін.

— Ендеше, барып тұрмені көрейік,— деді ол.

Келдік. Көрдік. Адам деген бықып жатыр. Емельянов әркімдермен сойтесіп, не үшін жатырысын деп сұрайды. Олар білмейді. Корага шыктық. Корада 69 ат байлаулы тұр.

Бұлар кімдікі?

Тұрмедегі казактардікі.

Аттарын неге қайтармайсындар? — дейді Емельянов.

Оны да ешкім білмейді. Емельянов мені өртіп, қайтадан кабинетке келді. Содан кейін сабырмен кодексті алып көрсетті де, түсіндіре бастады.

— Тұрмеде 250 адам жатыр,— деді ол. — Осының көбіне қамаута берілген санкция жок. Зансыздық, совет занын бұрмалаушылық деген осы болады. Адамды, қылмысы болса, тұрмеге қамаута болар. Бірақ олардың аттарын тұрмеге қамауды қайдан тапқансыздар? Мениңше, милиционерлеріңіз өзіне жаклаған адамдардың бәрін айдалап әкеп тұрмеге қамай берген. Ал протоколсыз бір адамды тұрме босағасын аттатуга қақыларының жок. Әрине, бұл сіздің кінәніз болмас, сіз жаңадан ғана тағайындалған екенсіз. Енді осы адамдардың қаншасына протокол жасалған екен? Соларды тексеріп, осында алдырынызышы.

Мен аппаратымды шакырып, Емельяновтын тапсырмасын айттым. Жұрттың бәрі Емельяновтан корқып, зыр жүгірді. Тексерсек, 50 адамға протокол жасалыпты.

— Протоколсыз жатқан адамдардың бәрін де қазір өзініз барып, түрмеден босаттырыңыз,— деді Емельянов маган. — Ертенге дейін мен мына протоколдарды қарап шығайын.

Мен барып, екі жұз адамды бірден түрмеден босаттырдым. Қазақтар өздерінің босағандарына сенер-сенбестерін білмей, маган қайта-қайта жалтақтап қарай береді.

— Қарағым, сен келмесен, біздің босанатын түріміз жоқ еді.— деп маган ракметті үсті-үстіне жаудырып жатыр. Аттарының жаңына жетіп, жалына колы тиісімен ырғып мініп, “Осы пәлелерден шынымен құтылдық па, жоқ па?” дегендей, арттарына жалт-жалт қарасып, дала қойнына сұнгіп, ызытып кетіп жатыр, кетіп жатыр. “Ей, момын халқым,— деймін мен олардың сондарынан қарап тұрып. — “Сен келмесен, біздің босанатын түріміз жоқ еді” деп, сендер маган разы болып барасындар. Іштеріндегі көзі ашық деген менің өзім сендердің ақ, қараларынды айыра алмай, қанша күн босқа қамауда үстадым. Егер Емельянов келмесе, өздерінің әлі қанша күн жатарларынды білмей, мені босқа мактап баراسындар-ау”.

Ертенінде Емельянов протокол зансыз жасалған деп, тағы да жырма адамды босаттырды. Содан соң ол жиналтыс өткізіп, бізге социалистік занылық туралы лекция оқыды. Совет азаматтарынан зансыз бір адамды түрмеге отыргызған адам өзі түрчеге қамалады деді. Бәріміздің зәреміз үшты. Эпербакан милиционерлер моп-момақан болып қалды. Осыдан кейін қылдай киянат көрсем, қылыштай қырқып отыруға бекіндім. Эр түрлі кодекстерді оқып, оның әр статьясына зер сала бастадым.

А в т о р. Сізді біреулер теріс азу, тентек атағысы келген бе, осы қалай өзі, Бауке?

Бауыржан (ойланып, мұртын тістеледі). Қабагын түйіп, басын котерді). Мен 25 жыл әскерде болдым. Біле білген кісіге бұл үлкен университет. Ең алдымен, мен коммунистін. Осы 25 жылдың ішінде мен талай колбасшымен кездестім, сабак алдым, талай генералдың кол астында қызмет істедім. Тәрбие көрдім. Талай үлттың өкілдеріне командир болдым, тәрбиеледім. Өйткені командир деген әскери педагог кой.

Осы әр үлт адамдарымен істес болғанымды өзіме ерекше бір мектеп деп бағалаймын. Себебі чуваш мынадай екен-ау, қырғыз мынадай болады екен-ау деп ойланасын. Ана халық анадай дәстүрін қастерлейді, мына халық мынаны күрметтейді екен-ау деп толғанасын. Мен осы 25 жыл ішінде қарамағымда болған үстеріне шинель киген солдаттар арқылы Совет Одағының барлық халықтарының жанын ұқтым деп ойлаймын. Өйткені олардың жүректері — іштерінен шыққан балалары — менің алаканымда болды. Отан үшін өз басымды өлімге байлай отырып, мен оларды ажалмен алысуга жұмсадым. Олардың өлмесуі үшін, өз үрпактарын, өз халықтарының намысын, оның өздері сүйеттін асыл касиеттерін аман сақтап қалу үшін жұмсадым. Өзім де жаным — арымның садағасы, халқым үшін қасықтай қаным піда деп, жанып түрган отқа талай түстім. Мен соғыс кезінде “Красная звезда” газетіне былай жазғанмын: “Өз халқын күрметтеп, сүйемеген адам опасыз, онбаган адам” дегенмін. Сол сөзімді әлі де қайталаймын. Өйткені, Энгельс айтқандай, өз елінің бағасын білген адам ғана басқа елді қадірлей алады. Өйткені халықтардың туыстығы алдымен адамдардың өз халқына сүйіспеншілігі арқылы ғана келеді. Мен өзге үлттарды күрметтеуші, өз үлттын суюші адаммын. Мен нацизмның туын көтерген фашизмге қарсы жан аямай күрескен кісімін. Мен Гитлердің нацист армиясына қарсы кол бастаған адамдардың бірімін. Мен фашистерді жан-тәніммен жек көріп соғыстым. Мен Советтік Отанымды жан-тәніммен жақсы көріп соғыстым. Осы екеуін де, жауға деген өшпенділік пен Отанға деген сүйіспеншілікті айтамын, мен кол астымдағы әр жауынгердің, әр командирдің жүргегіне ектім! Білегіне емес (Койлегінің оң жақ жеңін түріп жіберіп, бала күнінде білегіне еккен шешектен қалған екі дақты керсетті.). Міне, мынау емес, бұл — дәрігерлердің жұмысы. Ал мен олардың жүргегіне ектім. Бағана да айттым: мен нацистерге қарсы 207 рет үрысқа қатысып, 5 рет өлімнің құрсауында қалған, 2 рет өлімші болып жарапанған жанмын. Ендеше, мен қалай теріс азу тентек боламын?! Дауысымның каттырақ шығып кеткеніне кешірім еткін сен. Ол кезде менің Қазақстанға хат жазып, халық ақындарының айтысын үйымдастыру керек, бұл халықтың рухын котереді дегенім кейбір жеке адамдарға үнамаган болар. Кейбір үлттық киімдеріміздің үлгісін сактау, үлкенді күрметтеу, ананы ардақтау, аганы

қалірлеу сиякты жақсы дәстүрлерімізді жандандыра беру жайындағы шілдемінде көп хатынды мемлекеттің түрі үлгісінде, мазмұны социалистік мәдениеттің, салт-санасына өзіміздің үлгісінде қосайық деген иғі тілек еді мой. Мен кеше, қырық төртінші жылы осыны айттып едім мой.

Бауыржан осыны айтты да, ак мүштікке сигарет сұғып, темекісін тұттады. Мен оның айтқанына ітесе алмай, бұкиш қағазымды жазып жаттым. Мені қозғағысы келmedі-ау деймін, ол темекісін аузына тістеген күйі, ұзын екі колын тосекке тіреп, жайлап көтеріліп, есіктен шығып кетті.

Оның соңғы сөздерін жазып болған сон, менің есіме сол жылдары сонау соғыста жүргендеге естіген кейбір әнгімелерім түсті. Бұл өзі, бір жағынан, казактың “ұзын құлағының” соғыс сиякты киын кезеңде де, жердің алыстығына қарамастан, өз кызметін адал аткарғандығының айғары іспетті де. Сол ұзын құлақтың окопка әкелген хабарының бір тарауында Бауыржанның Алматыға барғаны, конакта болған үйлерінде парасатты сөздер айтканы баяндалатын. Мәселен. Бауыржан бір кісінің үйінде болған екен дейтін ұзын құлақ. Сонда Бауыржанға бір тарелканың үстіне бір тарелканы койып, оның үстіне бір кішкентай тарелканы орналастырып, соған кішкентайға ас салып ұсынған екен дейді. Бауыржан сонда бос тарелкаларды бірінен сон бірін сырғытып тастал, алдына ас салынған кішкентай тарелканыға қалдырып: “Осы үйдің тамагынан табағы көп пе деймін” деген екен дәлден.

Сағатыма карасам, тұра бір жарым болған екен. Осы кезде кухня жактан Бауыржанның мені шакырған дауысы естилді:

— Эй, қарагым, ауқатқа келтін, шаршадың мой. — деді ол.

Бұл сәтте Бауыржан маған қатал командир рөлінен қамкор әке рөліне ауысқан сиякты боп сезілді.

VI

Тұскі астын алдында кол шаятын жер іздей жүріп, Бауыржанның бөлмелеріне көз жүтірттім. Пәтердің Фурманов көшесі жақ бөлегіндеге кен, үлкен бөлме бар екен. Сервант, телевизор сонда тұр. Ас ішетін бөлмелері осы болар деп жорамалладым. Оның ар жағында тағы бір болменің есірі

көрінеді. Ол жатын бөлме болуга тиіс деп ойладым. Сонда бұл пәтер негізінен төрт бөлмелі сиякты.

Осы арада Бауыржанның бұл үйді қалай алғандығы жайында жұрт аузында жүрген мына әнгіме ойыма тусты.

Бауыржан бұрын Дзержинский қошесінде, шағындау пәтерде тұрса керек. Қалалық советтен кеңірек пәтер сұрайды. Бір күні оған қалалық советтің қызметкері телефон соғып, сіздің өтінішініз орындалды, келіп, кең пәтердің ордерін алышыз дейді. Бауыржан барып, бес бөлмелі пәтердің ордерін алады.

Пәтерімді көреін деп жана үйге барса, есік алдында мұнайып тұрған картан орыс әйеліне кездеседі.

— Неге мұнайып тұрсыз, шешей? — дейді ойында ештеңе жоқ Бауыржан әйелдің қасына тоқтап.

Әйел қалалық советтің осыдан екі бөлмелі пәтер бермек боп уәде етіп келгенін, бірақ дәл ордер берерде ол уәделерінен тайып қатғандығын айтады.

— Маған деген үйді бір үш бөлмелік пәтермен біріктіріп, бір полковнике берілті. Қайтейін, менің де балам соғыста өліп еді. Эрине, ол солдат еді,— дейді.

Мұны естігенде Бауыржанның бартық тұті сыртына теуіп шыға келеді. Жирен мұрты едірейіп, электр сымынын біріне бірін жақыннатқан екі ұшындаи болып шытыр-шытыр ете қалады.

— Мұнайтманыз, шеше, қазір ордер беретін жерге барыныз — пәтеріңіз өзінізге тиеді,— дейді де. Бауыржан мініп келген машинасына отырып алып, қайтадан қалалық советке тартады.

— Мен маған біреуге берілген пәтерлерді бер деген жоқпын,— дейді ол бағана колына ордер ұстатқан қызметкерге келіп. — Мына ордерді жыртыңыз да, пәтерді бұрын уәде етілген адамдарға беріңіз!

Осылай деп, ол колындағы ордерді қайтарып береді. Қалалық совет қызметкері қалбалактан:

— Ол адамдарға пәтер кейінірек беруге үйгарылған еді. Сіз пәтер сұраган сон, сол екеуін қосып, сізге қамкорлық жасайық деген едік...

— Молчать! — дейді Бауыржан көзі ежірейіп, мұрты одан сайын тікірейе түсіп. — Маған мұндай қамкорлықтың керегі жоқ. Жиырма минуттан кейін маған телефон соғып.

бұл пәтердің бұрынғы иелеріне берілгенін хабарланыз. Понятно вам?!

— Түсінікті, түсінікті, жолас Момышұлы. Тек сіздің берген пәтерден неге бас тартып тұрганыныз түсініксіз.

— Ол солдаттың аласы ғой! Солдаттың аласы деген сөздің мағынасын түсінесіз бе? Солдаттың аласы — Россияның аласы! Енді үгінікты ма сізге?

Қызметкер басын изейді. Расында да, ол бірсыптыра уақыттан кейін Бауыржанның үйіне телефон соғып, жаңа пәтердің бұрынғы иелеріне ордер жазылып бергенін хабарлайды.

— Ордер алғанда олардың куанышында шек болған жок,— дейді қызметкер. — Әсіресе карт ана қатты қуанды. Сіздің Бауыржан Момышұлы екенінізді білгенде және Сіздің “Солдаттың аласы — Россияның аласы” деген сөзінізді айтқанымда ол жылап жіберді. “Кітаптарын оқығанда Момышұлы дәл сондай азамат шығар деп ойлаушы едім, қателеспеген екеммін” деді.

— Хабарынызға рақмет,— деп Бауыржан трубканы іліп кояды.

Содан бірсыптыра уақыт өткеннен кейін Бауыржанға Фурманов көшесінен басқа пәтер берілген екен

Ел аузындағы әңгімелердің бір нұсқасы осындай болатын. Бауkenнің сол пәтері осы екен ғой деп ойладым ішімнен. Осылан жалғаса Бауkenнің аданы ардақтауы жайындағы екінші бір аныз-әңгіме және есіме тұсті. Бұл оқығаны маган 1957 жылы Москвада, Қоғамдық гылымдар академиясында оқыған жігіттердің бірі айтып еді. Сол жылы июннің бас кезінде Москвада татар әдебиеті мен өнерінің онкүндігі өткен. Оны Одақтар үйінің колонна затында Сурков ашқан. Татар әдебиеті мен мәдениеттің кайраткерлері тегіс президиумге жайғасады. Құміс көмей, жez таңдай ділмар Сурков оларды астанага келуімен күттүктап кіріспе сөз сойлейді. Сөйтіп, ол енді баянда-машыға сөз бере берген кезде заалдан:

— Алексей Александрович! — деп санқ еткен үн естіледі. Жұрт тосын үнге елен ете қалады. Залдың алдынғы жағынан иығында погоны бар, офицер формасындағы сұнғақ бойлы, қонырқай жүзді адам орнынан тұрады. Бұкіл зал офицерге назар аударады.

— Эмина ханум Кайда, Алексей Александрович? — дейді офицер жайлап, таза орыс тілінде. — Президиум үстелінің басынан мен ол кісіні көре алмай тұрмын.

Залдағылардың көшілігі Москванның татарлары болса керек. Офицер Эмина атын атағанда олар гу ете түседі. Басқалар Эминаның кім екенін білмейді, татар мәдениеті өкілдерінің бірі болар деп ойтайды. Оны жоқтап тұрган мына офицер де татар шығар дейді іштерінен. Майталман Сурков офицерге қарап үнсіз бас изейді де, сөл ойланып алып, қайтадан зымырата жөнеледі:

— Эмина ханум бойына біткен кішіпейілдікті сактап, президиум үстелінің басына келмей қалған болар,— дейді ол жан-жағына қарап. президиумның арт жағына да көз жіберіп. — Біздін асыл досымыз, Совет Одагының Батыры Мұса Жалил де өзінің сүйікті жары Эмина ханумды дәл осы кішіпейілділігі үшін де құрметтеген болар. Бірақ Ұлы Отан соғысының қаһарманы, даңқты гвардия полковнігі Бауыржан Момышұлы Батырдың жарын осы жиналыстың президиумынан көруді орынды ескертті, ракмет, Бауыржан. — Ол залдағы ұсыныс айткан офицер отырган жаққа басын иеді. — Біз бұл ұсынысты шын ықыласпен костап, Эмина ханумның президиумға келуін етінеміз.

Сол кезде зал шатырлата қол согады. Шапалақ дауысы қабырғаны жарып кете жаздайды. Мұса Жалилдің жары президиумге барып орналасқанша қол согу тоқталмайды. Бағанадан бері Эмина ханум дегеннін де, оны президиумге шақырған офицердің де кім екенін білмей аңтарылып отырган жүрт орындарынан тұрып: “Мұса Жалил — Бауыржан Момышұлы!”, “Мұса Жалил — Бауыржан Момышұлы!” деп косыла дауыстап, бір ырғакпен қол согып тұрып алады.

— Біз анадай үлкен жиналыста жарып шығып, оның үстіне, сұрыра сөйтегендеге аузымен құс тістейтін атакты шешен Алексей Сурковты тоқтатып койып. Бауkenнің солдаттың жарын президиумге шығарған ерлігіне ерекше сүйсініп кайттық,— деген еді маған бұл әнімені айткан жігіт.— Бауken туралы жазылғаның бәрінің де шындық екеніне сонда анық көзіміз жетті. Оның өлген солдатты ардақтап, Эминаны той төріне шығаруы бүкіл жүрттың

жүргегін тебірентті. Академия мен партия мектебінде оқып жүрген қазактар үзліс кезінде жиналып барып Бауkenнің колын алдык...

Колымды шайып, кухняга жеткенше мен бұл екі окиғаны ерекше разылықпен есіме түсіріп еттім.

Тұсқі асқа қойдың төсін катық қылған күріш көже іштік. Менің тәрелкеме төстін сүріншек деп аталағын басы түскен екен. Бірак мен оны жақсылап мұжіп, кеміре алмадым. Өйткені Бауыржан ас үстінде әнгіме айтып отырды. Маған қомағайланып ас жегеннен де, құнығып әнгіме тындау артық еді.

— Кеше осы жерде,— деп Бауыржан мен отырған орындықты нұскады,— Гофман отырды. Ол бұрын біздін 316-атқыштар дивизиясының штаб бастығы болған кісі. Артынан жоғарылап, корпустың штаб бастығына дейін көтерілген. Кейін ол өзін дұрыс үстамай, совет офицеріне лайықсыз мінез көрсеткені үшін орнынан түскен еді. Сол себепті оның аты біздін кітаптарымызға енбекен. Қазір Яттада тұрады екен, “б бөлмелі үйім, бау-бакшам бар” деп бөсіп отырды. Сол келіп, “Алматы мені алаканына салып қарсы алмады” деп, өзінен өзі маған өкпе сокты.

— Бектін кітабында да мен жокпын, сенин кітабында да менің атым жок, сендер мені неге жазбайсындар осы?

Мен оған жайлап жауап бердім:

— Константин Николаевич, сіздің де ерлігінізді жазатын бір жазушы туар өлі. Атақты “Война и мирдін” 1812 жылғы отан соғысы біткеннен кейін неше жылдан соң жарыққа шықканын білесіз бе?

— Бітмеймін, білгім де келмейді,— деп бақырды ол. — Барлық документ менің колымнан өткен. Міне, оның бөрі мына жерде, басымда,— деп ол мандайын тұртқіледі. — Сендер жазбасандар, өзім жазамын.

Сіздің басыңыздагы “документтер” ресми мәлімет акпарлар ғана ғой,— дедім мен. — Кітап жазу үшін қағазға түскен хабарлар және оның сіздің басыңызда қалғаны жеткіліксіз мағлұмattар. Оның үстінен, солдаттардың жаңын, жүргегін бітуініз керек. Кітап үшін ең қажетті мәліметтер осы. Мұндай мәліметтерініз мол болса, сіз жазасыз, әрине,— дедім сабырлы түрде.

Осы кезде Бауыржанның он жағындағы орындықта отырган кішкентай қыз тағына үмтүстүп, оның қолындағы шанышқысын алды.

— Бұл немере ме, Бауке? — деп сұралым.

— Қызымының қызы,— деді Бауыржан.

— Жиен гой.— деді әйелі.

— Қызы не, ұлы не — батаның бәрі бір,— деді Бауыржан кішкентай қызды басынан сипап. — Аты Анар. Атасын сондай жаксы көреді озі.

Осы арада өз басым бір рет Бауыржанның жан жомарттығының күәсі болғаны есіме түсті.

...Театрдың ішінде ине шашар бос жер жок. Каланың казак қауымы тайты-таяғына дейін қатмастан тегіс келгенге үксайды. Отыратын орын тимегендер қабырғаны жағалай табандарынан тік түр. Жұрт демін ішіне тартып, сахна жакқа күлак салып, сіттідей тынып қалған.

Сахнада ақындар айтысып жатыр. Әсіресе Қызылорда облысынан келген ақын қыз бен Шымкент облысынан шықкан жігіттің айтысына қалын жұрт қатты назар аударып, тырс етпестен тыңдалап отыр. Халықтың қыз ақынга ерекше ден койып, ілтифат билдіргеніне екі түрлі себеп бар еді. Біріншіден, басына үкілі такия, устіне кос етек койлек киіп, карсы алдындағы ақын жігітпен табан тіреп казақша айтысып отырган Надежда Лушникова есімді орыс қызы болатын. Екіншіден, ол казактың аса бір мұнды әніне салып, мұнды бір окиганың жібін тарқатып отырды. Ол өзі осы атырапта жанадағана болған жай еді. Шымкент пединститутына окута түскен өрімдей жас, өзгеше сұлу қызды осы жердің бір ожар жігіті: “Оқуды тастап, маған әйел болмайсын”. — деп жазғырыпты. Осы жайды Надя олен тілімен баяндап: “Осындай Қодар жігіт, Бекежан бозбаларап осы заманда тек кана сенің ауылында кездесіп отыр. Жігіттеріңді нете жөндел тәрбиелемейсіндер”, — деп Надя карсысындағы Шымкент ақыннына кинала кінә тақканда, бүкіл зал дүр сілкініл, қол соғып, гулеп кеткен.

Қызылорда, Шымкент, Жамбыл облысы ақындарының айтысы аяқталғаннан кейін, сол арада, сол калың қауымның алтында жюрилің корытындысы шығарылып, ақындарға жүлде берілді. Біреулер кілем алып, біреулер шапан киді.

Төрөші Надежда Лушникованың атын атап, оған еркектің “Маяк” деген қол сағатын ұсынды.

Осы кезде залдын алдыңғы қатарында отырган әлдекімнің қаһарлы үні санқ ете түсті:

— Жок, Надя алмайды бұл сағатты!..

Ұзын бойлы, әскери киімді қарасүр адам орнынан тұрып, іле сөйлеп кетті:

— Мениң ана тілімде асыл сөздер ақтарып, жұрттың жүргегін тербеген мынау шүйкедей сары қыз! — деді ол жұртқа Лушникованы нұсқап. Зал демін ішіне тартып, тына қалды. — Сенің тілінді біліп, жай сөзінді сөйлей беретін орыс, неміс, өзбек, чечен, қыргыз толып жатыр,— деді ол енді төрөшіге қадалып. — Бірақ сенің өнер тілінді өз тілінен артық білетін осы Надядан басқа кімді көрдің, айтши, кәне? Кешегі Мариям Жәгөркышының жөні бір басқа. Дәл бүгінгі бас бәйге біздің тілімізде бұлбұлдай сайраған осынау кішкентай қызға берілуі тиіс!..

Бұл осы айтысқа қатысу үшін Алматыдан арнайы Шымкентке келген бір топ ақын-жазушының бірі Бауыржан Момышұлы болатын. Ол Надяға төрөші ұсынған “Маяк” сағатын алдырмады.

Сыйлық үлесіліп болғаннан кейін, Бауыржан әйелі Кәмәш екесі Надя Лушникованы орталарына алып, ювелир магазиніне барды. Магазиннен таңдал жүріп “Лира” маркалы алтын сағатты сатып алды да, Бауыржан зергерге апарып, оның қақпағына мынадай сөздер жаздырды: “**Надя, шеберлігің үшін. Б. Момышұлы 25. 02. 1964 ж.**” Сағатты Лушникованың қолына тағып жатып, Бауыржан тебірене тұрып тіл қатты:

— Мұны саған Бауыржанның бергені деме, адап жүрек, асыл өнерің үшін саған қазақ халқының сыйлаганы деп біл, игілігіңе так, қарагым...

Ас ішіліп болғаннан кейін, мен орнынан тұрдым. Бауыржан темекі тартуға кіріsti.

— Бауке, мен ана бөлмеге барып, отыра тұрайын.

— Иә, дұрыс,— деді ол.

Біраздан кейін Кәмәш келіп, Бауыржанның тосегіне отырды. “*Тері, Баукең оны да қуып шыққан-ау*”,— деп ойладым ішімнен. Горькийдің жазушының әйелі жайында айткан бір сөзін еріксіз есіме алдым. “Егер ойел өзін өзі

кемтар еткісі келмесе, онда жазушыны сүймеуі, оған ерге шықпауы керек” деген еді ол бір әңгімесінде. Одан кейін сол Горькийдің әйел туралы айтқан мына бір сөзі тағы да ойыма оралды: “Дүниеде әйелден берік, әйелден айқын еш нәрсе жок, ендеше, еркектің одан өзге сүйенері және жок”. Мына Кәмәш та Бауkenнің жасы енкейген шағында серіктесіп, оның сүйеніш тірепі болып отыр. “Көктемдей құбылмалы мінезі бар” Бауыржандай адамның қыбын тауып қызмет ету оңай іс емес-ау. Оған қаншама күш, қайрат, сезім-талдақ керек десенші. Берік десе — берік, мықты десе — мықтысың-ау, әйел заты”, — деп ойладым ішімнен. Бауыржан кухнядан шығып, менің қасыма келді. Екеуіміз тағы да оңаша қалып, түске дейінгі әңгімемізді қайтадан жалғастырды.

— Сонымен, әлі милиция бастығымын ғой?

— Иә, милиция бастығысыз. Ауданға Емельянов келіп, содан бірсыныра істің жайына қандыңыз.

Рас, Емельяновтың ауданға бір келіп-кеткені маган кішігірім бір мектептей болды. Сонымен, жұмысымды ептеп игеріп, қаз-қаз басып, қалтақ-құлтақ жүре бастағандай шакқа жеттім.

Бір күні ауданымызға Өлкелік партия комитетінің өкілі болып жабдықтау халық комиссары Нығмет Сыргабеков деген кісі келді. Ол кісі аудан аралайды екен. Ефимов пен Бердібаев мені соның қасына қосып берді. Сыргабеков ақылды, байсалды, барынша қошелі адам екен. Тек қана “қалқам, шырағым” деп сейлейді. Жол-жөнекей менің барлық жайымды сурап, істе жіберген кемшіліктеріме талдау жасап, ағалық ақыл-кенесін ақтарыла айтып, жөнге келетін, жобаға жанасатын істіріме қатты қуаныш білдіріп, жаңымды жасытпай, жігерлендіріп, ынталандырып отырды. Оның алдында Емельяновтың келуі ауылда совет жұмысын жүргізуін бірінші басқыш мектебіндегі болса, Сыргабековтің келуі екінші басқыш мектептің білімін бере бастағандай еді. Бірақ мен ол мектептің окуын тауыса алмай, орта жолда мұрттай үштім. Бір жығылғанда қатарынан екі рет құладым. Ол былай болды.

Үшінші күні кешке қарай Сыргабеков екеуіміз Бурныйға келдік те, менің досым Кононенконың үйіне түстік. Келсек, Кононенконың кішкентай қызы қатты ауырып жатыр екен.

Мына мениң түрім тұксіп тұрганымен, аса балажан адаммын. Бұл менің кішкентай күннен бойыма сінген дағым. Сол дағыммен колты-аяққа тұрмай шыркырап жатқан баланын мәндайынан сипап, бір кішкентай көтеріп жүріп едім. Сейтсем, ол бала сүзекпен ауырып жатыр екен. Ертеңінде басқа ауылдарға тағы да жүріп кеттік. Танертең бойым ауырлап тұрган сияқты болды. Жолда өн бойым қызып, қалышылдай бастадым. Қасымдағы Сыргабековке:

— Агай, мен ауырдым,— деуге ғана шамам келді. Содан соң не болғанымды білмеймін.

Сыргабеков мені дереу аудан орталығына жеткізіп, ауруханага жатқыздырады. Сол жатқаннан мен ауруханада екі ай жаттым. Ал милицияга бастық керек. Мен ауруханада жатқанда бұрынғы взвод командирі Мұқатай Егенбаев деген жігіт милиция бастығы болып тағайындалады.

Бауыржан сигаретін мұштікке сұғып, темекі тұтатуға кірісті. Мен қағазыма қаралым. Даирлап әкелген сұрактарымның ішінде: “Сіз балалардын басынан сипап, мәндайынан иіскейсіз бе?” деп басталып, Бауыржанның балалық шағына байланысты койылатын екі-үш сұрак бар еді. Өйткені мен Бауыржан сияқты адамдар ешқашан баланың бетінен сүймейтін қатал келетін шығар деп ойлағанмын. А1 оның кішкентай жиені Анарды алақанына салып мәпелеп отырганын көргеннен кейін және өзінін жас баланы жаксы көретіндігінен сүзек ауруын жұқтырып алғанын естігеннен соң, ол сұрагымның мүлде мәнсіз, орынсыз екенін үктым. Сондықтан оны тастан кетіп, балалық шағына байланысты өзге сұрактарымды қоюға үйгардым.

ЕКІНШІ ДИАЛОГ

I

Автор. Жана сіз бала күнімнен балажан едім дегендे. Тіліме бір-екі сұрақ келіп еді. Бауке. Соны сурауга рұқсат етініз.

Б а у ы р ж а н. Сұрағын. Рұқсат.

А в т о р. Балдырган кезінізде қандай үй жануарларын жаксы көрдіңіз?

Б а у ы р ж а н. Қозы мен күлгінды жаксы көрдім. Бір кішкентай қара бүйра қозыны тұнде қасыма алып жататыным әлі күнге дейін есімде. (Ақ мүштікті қаттырак тістеп сорды да, аузынан бүрк еткізіл түтін шығарды. Сол ойланып, сөзін жалғады). Соған байстанысты бір әнгіме айтып берейін. Жаңағы қара қозы екеуіміздін достығымыз сондай күшті болды. Басқа балалардың сонынан күшік еріп жүрсе, менін артымнан қара қозы қалмайтын. Мен оған даладан балауса, балғын шөп теріп әкелип, өз колыммен жегізетімін. Оны өзенге ертіп апарып, өзім көтеріп тұрып, өзеннін тізеден асатын тұнық жерінен су ішкізетімін.

Күзге қарай қара қозым қазық аяқ марқа болды. Бірде күні бойы балалармен Жуалы тауының бөктерінде тынбастан асыр салып ойнап, кешке қарай ауылға қайттық. Тау бұлагының бойынан қара қозымда деп жұлып алған бір колтық кек шебім бар еді. Соны қос қолдан үстап, төбеме көтере: “Пұшай! Пұшай!” деп жүтіріп, өзіміздің үйлін қасына келдім. Келсем, көкем бір марқаның ағын буып тастанап, енді бауыздагаты жатыр екен. Карасам, менін қара қозым.

— Қеке, бауыздама! — деп мен шар ете түстім

Менин “Біздің семья” деген орысша кітабымда айтылатын әкем Момыштың інісі Момынқұлды мен осылай “қеке” деп атайды едім. Қекем шапшан кісі болатын.

— Жок, қарагым, конак келіп калды, — деп қолындағы пышагымен қара қозыны тамағынан орып кеп жіберді...

Маган бар дүние кып-қызыл болып кеткендей көрінді. Сол жерде жата қалып, жер тепкілеп жыладым. “Қара қозымды тірітпіл беріндер!” деп бакырдым. Бірақ мен қанша бақырганмен, қара қозы тірітmedі. Жанымдай жаксы көретін әжемнін де уатқанына көнбедім. Әжемнін құшағында өкіріп, өксіп жатып үйыктап кетіппін. Бір кезде қекем мені жұлқылап оятып жатыр.

— Бауыржан, тұр, тұр, ет же,— дейді.

Оянып, көзімді ашсам, жүрттың бәрі буы бүркыраган бір табақ етті орталарына алғып, қаужандап жеп жатыр. Қонаққа көзім түсіп кетіп еді, ол тіпті үртесінде шенгелдеп асап отыр екен.

— Бұл нениң еті?— дедім көкем алдыма қойған бүйрек пен кішкентай құлак, сиракқа көзім түсіп.

— Қара қозынның еті, Бауыржан. Өзің жеп көрші: сондай төтті, сондай жұмсақ...

— Қара қозымның етін жемеймін!— деп мен тағы да ойбайлап жытап, шалқамнан түстім.

Сол күннен бастап мен ет жемейтін болып кеттім. Ес біліп, ер жеткен күнімнің өзінде де етке зауқым соклады. Кейінректе, әскери кухнялар мен асханаларда, әсіресе ашыққан сәттерімде тарелкама түскен куырылған еттен етпен жетін болдым. Бірак күні бүгінге дейін уысымды салып, үртымды толтырып ет асап көрген емесспін.

Сол сиякты менің сары май жемейтінім де бар. Ол да бала күнімнен бері келе жаткан әдетім. Енді сонын себебін айтайын.

Мен жасымда айтканымды орынламай, орынлатпай коймайтын тентек болсам керек. (Ол құлді). Жоғарыда айтылған қара қозыны тірілтіре алмағаным болмаса. Тағы да бір ойыннан қайтып, үйге келсем, әжем жана ғана қаймак шайқап болып, түскен майды сығып, табаққа салып жатыр екен.

— Эже, май бер,— дедім қарным ашып келген мен.

— Тұра тұр, қалқам,— деді әжем.— Алдымен майды қылшықтап, тұздайын. Содан соң оны жейсін бе, алақанына салып жалайсын ба, өз еркін.

— Жоқ, маған қазір бер,— деп қиғылыкты салдым.

— Мә, ендеше,— деді әжем қатуланып, май салған ағаш табақты маған қарай итере салып. Соңсоң өзі үйден шығып кетті.

Тұздалмаған, қылшығы атынбаған майды шенгелдеп тұрып ал кеп жейін. Содан не керек, кешке қарай ыстығым котеріліп, лак-лак құсып, ауырмасым бар ма. Сонымен, жанагы майдын кесірінен бір апта ауырып, үйден шыға алмай жаттым. Колды-аяқты балага бір апта үйден шыға алмай жатудың қандай азап екенін мен айтпасам да балдыргандардың

өздері біледі оны. Міне, осыдан кейін енді май көрсем жүргегім айнитын болды. Эже тілін алмаган бала осындағы, өмір бойы май жей алмайтын болып кетеді екен. Ал сары май адамға ен кажетті астың бірі гой. Мұны мен балалар әрқашанда әжелерінің тілін алтып жүрсін, менін катем оларға ғибрат болсын деп айттып жатырмын.

А в т о р. Ал тәттіден нені жақсы көрдініз?

Б а у ы р ж а н. Ешкандай тәттіге құмар болғамын жок. Күні бүтінгө дейін жылына аузыма бір жүзім салсам, салатын шығармын. Ал жылына бір алма жеймін бе, жемеймін бе, бітмеймін.

А в т о р. Сонда сіздін негізгі көрегініз не?

Б а у ы р ж а н. Ет пен сары майдан басқанын бәрін татғамастан іше беремін.

А в т о р. Қазір елде сіздін құрметінізге койылған Бауыржан есімді балалар көп. Соларға қандай тілек айттар едініз?

(Мен бұл сұрақка Бауыржан: “Олардың бәрі бірдей батыр болмай-ақ койсын, бірақ тегіс патриот болсын”,— деп бірақ ауыз сөзben жауап беретін болар деп ойлағанмын).

Б а у ы р ж а н. Маган білеміз деген бір жігіттер Қазақстанда он үш мындаиды Бауыржан бар екен деп хабарлады. Мен әзілдеп, оларға: “Мениң атым орыстың Иваны сияқты болып бара жатыр екен гой”,— дедім. Бұл әзілтім. әрине. Ал мен ол цифрдың анық-қанығын бітмеймін. Білетінім: мен қазіргі Бауыржандардың ішінде бірінші номерлі Бауыржанымын. Мен, міне, алпыска келдім. Мені сыйлап, қадірлеп. сәбілеріне менің атымды қойған ата-аналарға, олардың туған-туыскандарына шын ниетпен алғыс айтамын. Ал Бауыржандарға айттарым: Азамат болып есіндер, караптарым! Қатарыннан кем болмандар. Бірін болмаса, бірін менен асып кетсендер, оған ешқандай дауым жок. Барлық Бауыржанға, барлық балдырығандарға ақ ниетпен ақ батамды беремін!

II

— Сонымен, екі айдан кейін жазылдыныз гоі!. Бауке?

— Иә, жазылып, ауруханадан шықтым. Арапбаев деген жолдасым бар еді. Соның үйінде пәтерде жататынмын.

Аралбаев мен ауырып жатқанда ауданда болған барлық жаңалықты айтып берді. Ең үлкен жаңалық: аудандық партия комитеттін екінші секретарьдың штаты беріліп тіде, сол орынға Бағов деген жана адам сайланыпты. Енді кадр мәселесімен екінші секретарь шұғылданатын болса керек.

Ертеңінде танысып, сәлемдесу және қызмет мәселесін шешу үшін, аяңдап отырып екінші секретарьға бардым. Барсам, екі беті шарық табақтай, екі көзі бақырайған, бұғагы салбыраған. үстелге құrbакадай болып тарбиып жабысып қалған бір қазак екен. Сәлем беріп, жөн-жосығымды айттым. Көзі шарасынан шыға сызданып, жауап бермелі. Пан екенін де, надан екенін де айырмадым. Ол уакыт кадрга тапшы кез еді ғой. Нобайы келген соң, жіберіле салған жандардың бірі болу керек. Отрып-отрып, Бағов:

— Журе беріңіз, көрерміз,— деген сөзді әрен айтты. Наразылау болып, жана бастықтың кабинетінен шықтым.

Содан соң жолдас-жоралар қызмет істейтін басқа мекемелерге бас сұқтым. Олар менің болашақ қызметім жайын сөз етісе отырып:

— Жана хатшыға бардың ба?— деп сұрасты.

— Бардым,— дедім.

— Қандай екен?— десті кейбіреулери.

— Үстел басына отыргызып қойған құrbaka сияқты екен! — дедім мен.

Сонымен, күліп-күліп тарасқанбыз.

Түн ортасында есік тарсылады. Одан соң терезе қағылды. Шырт үйқыда жатқан үй іші төсектен басымызды жұлып-жұлып алдық. Жолдасым жүгіріп барып есік ашты. Үйге менің бұрынғы екі орынбасарым сау етіп кіріп келді. Түстері сүyk. Шам жакқызып, алдымен үйдін ішін тінтті. Менің қағаздарымның арасын актарып-төнкерістірді.

— Сендерге не керек?— деймін орынбасарларыма. Оларда үн жок.

— Өздерінді кім жіберді?

Тағы да үн жок. Үйдін ішін тінтіп болып, мені киіндірді де, өзімнің екі орынбасарым бұрынғы бастығын алдарына салып, айдалеп кеп жонелді.

Мен ан-танмын. Бұлар мені қайда апарады? Бүйткендері несі? Әлде осылар әзілледеп жүрген жок па деп те ойлаймын. әзілдейтін түрлері көрінбейді. Олар мені бірден абактыға қарай бұрды. Мен ыза болып кеттім.

— Жок, мен онда бармаймын,— дедім булығып.— Алдымен мені қамау үшін жасаған протоколдарыңды көрсетіңдер. қылмысым не екенін айтыңдар.

Бұл баяғы өзіме Емельянов үйреткен өнеге еді. Жаксы үстаздың сабагы жадында қалады гой, шіркін! Оның пайдаласын өз басыма кәрішілдік түскенде көрдім. Протоколты айтканнан кейін орынбасарларым тайсактай бастады. Мені абактыға апара алмады. Милиция бөліміне алып келіп, бастықтың кабинетіне камады. Сойтіп, кешегі өз кабинетім бүтін өзіме абакты болды. Таң атканша сонда тұтын бол түнеп шықтым.

Таңертең менің орныма милиция бастығы болған Есенбаев кабинетіне келді. Алдында сорайып мен түрдым.

— Өй, сені жын сокты ма?— деді Мұкатай Есенбаев маган дүрсе коя беріп.

— Мені емес, сендерді соккан шығар деп тұрмын,— дедім мен қынырланып.

— Бағовты құrbака деп атап, сені жын сокты ма деймін?— деді милиция бастығы басын шайқап.

— Оны кім айтты?

— Кім айтқанын неғыласын, тұнде Бағов бір үйде конакта болышты. Сонда отырып біреу оған сізді Бауыржан құrbака деп атады деп жеткізілті. Бағов бұлқан-талқан болып, маган телефон сокты. Сені дереу қамауды талап етті. Бердібаев та соны айтты. Соңсона мен саған бұрынғы орынбасарларыңды жібергенмін. Бауыржанға айтыңдар деп.

— Олар мені осында әкеп қамады.

— Тері, отарға да телефон соккан гой Бердібаев. Содан соң сасқан болар жігіттер. Ал енді бар соларға.

— Кімге?

— Бердібаевка.

— Сендер мені қамалыңдар гой, өздерің айдал барыңдар оған.

— Мен қамаған жоқлын,— лейлі Есенбаев баж-буж етіл.

— Жок, қамалыңдар. Милиционерінмен айдатып жібер,— деп сіресіп мен отырып алдым.

Есенбаев сыртқа шығып кетті де, сәлден соң бір милиционерді ертіп қайта кірді. Оған:

— Жолдас Момышұлын аудандық атқару комитетіне айдал бар,— деп бүйирды.

— Енді барамын,— деп мен милиционердін алдына түстім. Шірене басып келе жатырмын. Әр нәрсөні ойлап, ыза болып та келемін. Баговты көрсем, тұтіп жіберетіндеймін. Аудандық атқару комитетінің үйіне тақағаннан кейін: “Ауаткомның жауапты секретары кезімде бұл үйге өз еркіммен кіруші едім. Енді бұған да айдалып кіретін болым гой”,— деп мырс етіп, артыма қарасам, милиционерім жок. Сөйтсем, Есенбаев оған біраз жер артынан ілесіп бар да, содан кейін қашып кет деп тапсырыпты. Милиционер мені өз бетіммен қаңғытып қоя беріп, бір үйдін бұрышына келгенде жасырынып қалыпты.

А в т о р. Сіз он алты жасыныздан бастап өлең жазыпсыз гой. Алғашында ақын болсам деп талап қылған жоксыз ба?

Б а у ы р ж а н. Ешуақытта пәлен болайын, түген болайын деп ойламаған едім. Қайда, қандай қызметте жүрсем де, жүректегі ұраным қазактын “Ерді намыс өлтіреді, коянды қамыс өлтіреді” деген мақалы болды. Ет намысы — ер намысы деп білдім. Арманым халқымның намысына дақ түсірмеу болды. Ақындыққа. шенге, атақта ешқашанда қызықкан емеспін. Олардың өздері келді... Генерал болсам, маршал болсам, герой болсам деген емеспін. (Осы арада мениң есіме Суворовтың “Маршал болуды арман етпеген солдат — жаман солдат” деген нақылы түсті де, “Сонда сіздің жаман солдат болғаныңыз ба?” деген әзіл сұрау көмейіме келді. Бірақ, біріншіден, шамына тиіп алып жүрермін, екіншіден, сөзді көбейтпейін дедім де, үндемедім). Осы атағым да жетеді.

А в т о р. Соғыста күнделік жазып жүрдініз бе? Оны қалай жаздыңыз?

Б а у ы р ж а н. Соғыста жазған 37 дәптер күнделігім бар. Оларды қар жапалақтап, жанбыр құйып тұрганда, окопта отырып, жорықта кетіп бара жатып жаздым. Бес рет коршауда болғанымды айттым гой. Сонда тізем дірілдеп, колым қалтырап отырып, өз сезімдерімді, жолдастарымның жай-күйін қағазға түсіре бердім. Ең алғаш күнделік жазуыма мынадай жай себеп болды. Бірінші рет коршаудан шыққаннан кейін батальонды быт-шыт етіп таратады. Қандай жағдайда, кай көрінін табансыздығынан батальон коршауда қалды — онда ешкімнің шаруасы болмады. Соған ерегесіп, бұдан кейін мен барлық жағдайды күнделік дәптеріме түсіріп отыратын болым. Эрине, онда мен кейін жазушы болармын.

жазғандарымның соган септігі тиер деп ойтағаным жок. Осында үш-төрт дәптер жазғаннан кейін құнделік толтыру маған дағды болып кетті. Ол менін әскери қызметімнің миндетті бір бөлігіне айналды. Толтырган әр дәптерім ең бір ет жақынның іспетті бола бастады. Сондай үш дәптерім жоғалғанда туысқан үш бауырымнан айрылғандай күй кешкенім бар.

1962 жылы генерал Панфилов жайында арнаулы кітап жазбақ болып, архивтерді араладым. Осы ниетімді айтЫП Подольскідегі әскери архивтің бастығы генерал-майор Дударевке кірдім. Ол менімен танысып-біліскеннен кейін:

— Полковник жоллас, мен сізге бір қызық көрсетейін,— деді.

Содан соң кетіп қалды да, бір уақытта үш дәптерді колтықтап қайтып келді.

— Мінеки, мына дәптерлермен танысыныз.

Колыма алып, ашып кеп жіберсем, Тәнір-ау, менің өз дәптерлерім. Мен олардың әрқайсысымен жытал көріскендей болдым. Өйтетін жөнім бар еді.

Төртінші рет коршаудан шыққанымда мен көршілеріме әбден қаным қайнап, қатты наразы болып келген едім Біздің коршауда қалуымызға себепкер болған бөлімшелерді дәптеріме схемасын салып көрсетіп, олардың бастықтарын сыбап тұрып жазғандарым болатын. Шехтманның да, Филимоновтың да әдірістеріне бірсыпыра ашы сөздер арнағанмын. Келгеннен кейін барлық жағдайдың дәлелін ашып, полк комиссары Логвиненкоға дәптерлерімді көрсеттім. Логвиненко менің жазбаларыма зер салғысы келді ме, әйтеуір. кейін өзіне қайтарып беремін деп үш дәптерімді сұрап алып кетті. Сол түнде немістер полк штабына шабуыл жасап, менін комиссардағы үш дәптерім жаулардың қолына түседі. Міне, бұл менің сол дәптерлерім. Кейіннен немістердің архиві біздің қолға түседі де, оның ішінен менің жоғалып кеткен жаңағы дәптерлерім шығады. Құнделіктің пайдалымен бірге, осында жоғалып кете жаздаған кездері де болған...

Осы жерде акын Fafu Қайырбековтің Момышұлына арнаған өлеңі есіме түсті. Өлеңнің бас жағында ол Бауыржан-ның тостағандай көзінен үшкүндаған оттардың бірін жыр етуді арман етіп, одан әрі былай деп толғайды:

Сол оттын сәулесінде бұлан қағып,
Кешегі өтіп жатса жылдар ағып,
Көрінсе қоршаудагы батальон,
Көк түтін төбесінде шудаланып.

Ыс басқан, күйе құскан әрбір солдат,
Найзалар тұнлі тесіп отсе самғап,
Саңқ етіп бір мезетте оқтай бүйрық,
Көрінсе іле-шала сонда комбат!.

О, сонда, бар маңайды жанғыртып қап,
Генерал берсе әмір,
Сап түйықтап.

Комбаттың баданадай қос көзінен
Риза боп сүйіп тұрса Панфилов қарт!

Міне сол бар арманым от сұраған,
Алатын одан артық жоқ сыйбагам.
Халықтың қасиетін шын көтерген,
Жұзге де, жүлле бермей, жетсін ағам!

— Сонымен, сізді айдал келе жатқан милиционер қашып кетіпті дейсіз бе?

— Иә, қашып кетіпті. Ары караймын, бері караймын, үшты-күйді жок. Жер жұтып кетті ме мұны деп, анырайып біраз тұрдым да, акыры Бердібаевтың кабинетіне жалғыз кіруге мәжбүр болдым.

— Отыр, бала,— деді Бердібаев қабагын шытып. — Сен өзің еш жерге сыймайтын бір қырсық жігіт екенсің.

— Неге олай дейсіз?— деймін мен сыйданып.

— Менімен істесе алмасан, Бағовты құrbака деп атасан, солай демегенде, не деуім керек?

— Өзі үксап тұрса, мен оны құrbака демей, Құдай деуім керек пе?

Бердібаев қабагын шытты да, ол сөзді одан әрі жалғас-тырмады.

— Шырағым, сен енді ол сөзді қой. Кеше Бағовқа қызмет жайында барған екенсің гой. Ақылдасып, саған лайықты қызмет таптық. Біздін райполеводсоюзға бастық боп барасын.

— Агай, бармаймын.

- Себебі?
- Себебі шаруашылықты білмеймін.
- Енді сені кайда жібереміз?
- Қолымнан келетін іс берініз. Мұғалім етіңіз.
- Қазір мұғалімдік орын жок кой саган.
- Болмаса, болғанынша тосамын. Оған дейін ауылымадарып жата тұрамын.
- Эй, бала, кой, қиқарланба.
- Жок, агай, қоймаймын. Бұдан былай сіздің кара-мағынызда қызмет істемеймін.
- Е, бағанадан бері соныңды айтсаншы одан да,— деп Бердібаев дереу қабыргадағы телефонның құлағын бұрап жіберіп, Бағовпен сөйтесті.
- Момышұлы менде тұр. Жіберген жұмыстан бас тартады. Сендердің қарамактарында жұмыс істемеймін дейді. — Содан кейін аржагындағы адамның сезін тыңдады. — Иә, солай етуіміз керек,— деп басын қайта-қайта изеп, трубканы ілді.

Мен онын “жіберген жұмыстан бас тартады, сендердің қарамактарында жұмыс істемеймін” деп айтады деп, колмак менің сезімді бұрып жеткізгеніне ыза бол тұрмын. “Неге бас тартамын? Оны неге айтпайды? Сендердің емес, тек “сіздің қарамағынызда” дедім гой. Оны неге бурмалайды? Көріп, қасында тұрмаган айдаладағы біреуге, шыбындаған аттай болып, бас изеуін өзінін”,— деп оған зығырданым кайнады.

- Истемейсің гой?
- Шаруашылықты білмегендіктен. райполеводсоюзга бармаймын. Сіздің қарамағынызда қызмет істемеймін.
- Ендеше, өз обалын өзіне, балақай. Үш күн тос. Үш күннен кейін ауылыңа қайтуына болады. Және жүрдай бол қайтатын боласын.
- Ол не сезініз?
- Комсомолдан да, кәсіподактан да шығасын. Жаңа біз осылай келістік.
- Колынан келмейтін жұмысты істемеді десеніздер, шығарыңыздар.

Ертеңінде комсомолдан да, кәсіподактан да шығарылдым. Екі билеттен бірдей айрылдым. Үшінші күні аудандық газете “Кетсін комсомолдан!” деген бірнің астына бірі екі макала басылды. Екеуі де маған арналды. Сөйтіп, абырайдан жүрдай болып, ауылға қайттым, қарағым.

III

Бауыржан "Қазақстан" сигаретінің пачкасына қолын созды. Ол темекі тартпак боп жатқанда, мен Бауыржанның жақсы үстазды жадынан шығармайтындығын, жаман бастығын жамсата баяндайтындығын ойлап отырдым. Үстазын ұмытқан онбайды деген қағидаға берік Бауыржанның Панфиловты өмір бойы ұмытпай келе жатканына тан қалдым. Кейбіреулер басшысына, дос-жолдасына тірісінде жалбақтап жургенімен, көзі жұмыстысымен конілінен шығарып коя береді. Өлгеннің өнегелі ісін гибрат етіп отыру орнына, оның атын да ауыздарына алмайды. Ат өліні қадірлемеген тіріні құрметтемейді. Бауыржан бұл қағиданы жақсы біледі. Жақсы билгендіктен де. ол Панфиловтын 70 жасқа толу қарсанында шарқ үрүп архивтерді актарып жүріп мәлімет жинап, қадірлі генералдың асыл адамгершілтігін көрсеткен тамаша кітап жазды.

— Сөйтіп, "Басқа пәле тілден" деген қазақ мақалының шын мәнісін мен ең алғаш рет сонда үққан болсам керек. Жай тентектігімнен бе, әлде болашақта жазушы болатындығынан ба, кім білсін, мен сол жас кезімнің өзінде-ақ айнатамдағы адамдарға тенесу тапқыш, оларды әрнәрсеге үқсатқыш едім. Қатар құрбыма мен койған ат женге жүкқан маңты бояудай болып жабысатын да калатын.

Ауылға келсем, "Бауыржан орнынан түсіп қалыпты. Комсомолдан шығарып жіберілті" деген хабарды естіп, әкем біржола шөгіп қалған екен. Үміт күткен көзінің нұрындай жалғыз баласының жайы мұндаи болған сон, әке байгүс әлсіремегендеге қайтсін. Экенін аянышты халін көрген сон, менен де қауқар кете бастады. Оның жүдеу жүзіне қарап, ашудың ашы іркітін сіміріп үйде жата бергенмен, жан семірмейтін болды. Мұнымды тындал, мінімді тузақтетін Ефимов болса ауданнан жыракта, демалыста жатыр. Шыртшырт үзілген шыдам шіркіннен ол келгенше бір тұтам да калатын емес. Ойлап-ойлап келгенде, ауданға ана жолы келген Сыргабеков ағай есіме түсті ле. сол кісіге барып бар мұнымды айтуга бел байлладым. Бар дүниесін балама деп жинайтын әкелер мейірімінде шек бар ма? Жәкем (мен әкемді осылай деп атаушы едім) тағы екі қойын сатып, каражат етіп қалтама салып берді.

Алматыға келсем, әр жактан келген жастардың оқуға түсіп жаткан кезі екен. Шаруамды реттеп алып, оқуға түсіп кетсем жақсы болар еді деген ойга келдім. Осы оймен Сыргабеков агадың кенсесіне кірдім.

Нығмет ағай мені қуана қарсы алды. Әбден сауығып, жазылдың ба деп сұрады. Үй-ішімнің, ел-жүрттың амандығын білгеннен кейін:

— Ат қалқам, шаруанды айта бер,— деді.

— Екі түрлі шаруамен келдім, ағай,— деп алдымен өзімді комсомолдан неге шығарғандарын айтып, билетімді қайтып атуға көмектесуді өтіндім. Одан соң оқуға түскім келетінін білдірдім. Сыргабеков менің сөзімді ықлағатпен тыңдал алды да, маған бір ғана сұрақ койды, жалғыз ғана ескергіле жасады. Сол ескертпе өмір бойы есімде сакталып қалды.

— Анау адамды неге күrbакаға теңедін, қалқам?— деді Сыргабеков менің сөзімді әбден тыңдал болғаннан кейін.

— Өзі күrbакаға үқсан тұрса, мен оны қүrbакаға теңемегендеге. Құдайға теңеймін бе,— дедім мен Жуалыда Бердібаевка айтқанымды қайталап.

Нығмет ағай бетіме қарап отырды да, басын шайқады:

— Ол кісі жаман-ак адам шығар, қалқам. Бірақ ол кісі сенен үлкен ғой. Үлкенде сыйлау керек еді ғой.

Мен үлтганинан жерге кіріп кете жаздадым. Нығмет агадың “қалқамдап” отырып айтқан екі ауыз сөзі маған ауданда көрген көресілерімнің бәрінен де ауыр боп тиді. Не дерімді бітмей. қып-қызыл болып отырып қалдым.

— Сен алі жассын ғой, қалқам,— деді ол осыдан кейін.

— Үлкенде сыйлаганның қалырын үлкейгенде білерсің. Жарайды, жасыма. Өлкелік комсомол комитетінін бірінші секретары Қайсар Тәштитов деген ағаң бар. Осыдан шыққан соң сол кісіге кір. Мен хабарлап қояйын,— деп телефонын бұрай бастады. Тәштитовпен сойлесіп болып. Сыргабеков қайталан маған қарады: — Жаңын жудемеу, жалынын сөнбеу үшін, қалқам. Ленин бейнесі бар билеттен айрылмауын керек. Алдымен комсомолдық билетінді алып ат.

Сыргабековтың алтынан әрі қызарып, әрі канаттанып шықтым. Сол бетіммен үшіп отырып Тәштитовке бардым. Ол бір ер көніл, жайдары кісі екен.

— Үлкенде сыйтай алмағанын үшін Нықан сенін бетінді қызарттым деді. Енді мен қинамай-ак қояйын. Бар да, билетінді алып кел. — деп Жуалы аудандық комсомол

комитетіне қағаз жазып берді. — Тез орал, оқуга жолдаманы кайтып келген сон беремін.

Бұлай дейтіні, ол кезде жоғары оку орнына түсетін жастарға жолдаманы Өлкелік комсомол комитеті береді еken. Одан кейін, Нығмет ағайдың ақылы бойынша, Өлкелік кәсіподак советінің бастығына бардым. Ол менің қалай кәсіподак мұшесінен шығып қалғаным жайлы әңгімені шек-сілесі қата күліп отырып тыңдалы. Менің кәсіподак билетімді кайтарып беруді тарап етіп, ауданға ол да қағаз жазып берді.

Сонымен, не керек, құстай самғап. қайтадан ауданға келдім. Тәштитовтың қолы қойылған қағазды қолына ұстаканымда, аудандық комсомол комитеті секретарының көзі шарасынан шығып кете жаздалы. Faфу өтініп, дереу билетімді қайтарып бердірді. Кәсіподак билетім және қалтама түсті. Екі үйимнан да есептен шығып, тұра ауылға тарттым.

— Жәке, — дедім әкемнің аттына барып. — Міне комсомол билетім, міне кәсіподак билетім.

Әкемнін куанғанынан қолы қалтырап кетті. Үй ішіне өзімнін қалай Сыргабековке барғаныңты, одан соң Таштитовке кіргенімді — бәрін тегіс жырдайғып баяндап бердім.

— Е, қызыңды... оларды осылай ету керек кой! — деп. мұны естігенде Момынқұл көкем біржола өркештеп кетті. Кейіннен ол ел ішінде қылдай қиянат көрсе: “Бұл қызатактарды біздің Бауыржанша үйрету керек”, — деп кез келген жерде күпілдеп шыға келетін болыпты.

А в т о р. Сіз қандай адамдарды қадірлейсіз? Қандай адамдарды жек көресіз?

Б а у ы р ж а н. Ардақты ананы қалірлеймін. Ары бар азаматты ардақтаймын. Тарабы бар жасты құрметтеймін. Мангазсынған ағаны ұнатпаймын. “Бауке, мына сөзініз құдайский, сіз данышпансыз” деп көзге мактап қолтірсиптін ініні жек көремін. Шын дос сыртынан мактайды. Сайқалғана бетіне қарал қылмынғайды. Эйелдің сайқалы бірдіғана арбайды, әдебиет сайқалының мынга зияны тиеді. Түсінікті ме саған?

IV

Екі-үш күн үйде болып, Жәкемнің көнілі жайлланғаннан кейін тағы да Алматыға тартым. Онда осы күнгі Гоголь мен Фурманов көшелерінің киылышқан жерінде медицина

институты болатын. Ректоры Санжар Аспантияров деген кісі еді. Өзі Халық Комиссары. Эліме карамай, дәрігер боламын деп сол кісіге бардым. Қабылдаттырды. Жатаханадан орын бергізді. Алғашқы сабакта бардым. Алғашқы сабактан кейін-ақ ол институттан қашып құтылдым. Мәселе былай болды.

Алғашқы сабакта бәріміздің үстімізге халат кигізіп, подвалдағы үйге алып барды. Үйге кірісімен жалаңаш жайрап жатқан өліктердің үстінен шыктым. Оларды көрісімен денем дір ете қалды. Ертіп кірген дәрігер:

— Бұның атын мәйітхана деп атайды. Мұнда...—дей бергенде-ақ, мен зыпа жөнелдім. Есік алшына шығып, халатын откіздім де, институтты тастап қаштым. Артынан жанағы басы жок, аяғы жоқ тыр-жалаңаш өліктер тырақайладап қуып келе жатқандай көрінді. “Жоқ, окусыз қалсам да, бұл институттың қарасын көрмеймін”,— дедім қашып бара жатып. Қанша қашсам да, содан он жыл кейін өліктердің ортасын кешип жүретінімді білмеппін ғой мен.

А в т о р. Сіз шығармаларыныңды қай тілде жазасыз?

Б а у ы р ж а н. Екі тілде: орысша, қазақша. Екі тілде де менің шығармаларымның оқиғасы, өрмегі, кейішкери ортақ адамдар. Оны орысша жазғанда менің көз алдында тек кана Иван, қазақша жазғанымда тек қана Ілияс отырады. Мен олармен өз тілдерінде сөйлесемін.

Содан Гоголь көшесін қуалап келе жатсам, бір үйдің алдында “Ауылшаруашылық институты” деген жазу түр. Куанып кеттім. Осыған түсейін, агроном болайын деп ойладым. Ректоры Ораз Жандосов екен. Осылай да осылай деп жайымды айттым.

— Шырағым,— деді ректор,— жеті жылдық біліммен институтка түсе алмайсын. Осы институттың екі жылдық кешкі рабфагі бар, соған түс. Халың қалай, акшан бар ма?

— Жоқ.

— Онда сен маган көмекші хатшы болып, бір жағынан, айлық ал.

Сейтіп, бір жағынан. кешкі рабфакта оқып, бір жағынан, Ораз ағаға көмекші хатшы болып үш-төрт айдай журдім. Жандосов өте шешен, ақылды кісі еді. Кабинетінде көп болмайтын: анда-мұнда шақырып, отыргызбайтын. Сондыктан мен сабагымды алансыз оқып отыра беретінімін.

Бір күні кешке рабфактың оқу ісін менгерушісі бірер сұрағына жауап бере алмағаным үшін маган жатып кеп

Ұрысты: “Жандосов сияқты білімді адамның қасында отырып, сабақ бытмеуге үялсаншы. Және өзі жалақы алып оқиды. Жалақы алған студент онушы ма еді?” — деп жерден алып, жерден салды.

Осылан кейін мен Ораз ағаға көрінуге үялдым. “Өлімнен үят күшті” деген емес пе, ол кісіге айтпастан, рабфакты да, көмекшілікті де тастап, кеттім де қалдым бір күні. Әрине, соның борі жас кездегі балалық, намыскерлік қой, қарағым.

А в т о р. Қазак әдебиетінің әскери тақырыпка жазылған туындылары туралы пікірінің қандай?

Б а у ы р ж а н. Ол туралы айтсам, бәрін де өкпелеп қаласындар. Әскери тақырыпты біздің көвшілік жазушыларымыз алі түсінбейді. Түсінбейтіні тәжірибе, бітімі жетпейді. Ал әскери өмір күрделі, онын үстіне, көктемдей күбылтмалы өмір. Сондықтан оның терен сырын білу оңай емес. Адамның үйдегі психологиясы бір басқа да, соғыстағы психологиясы үйде өзгеше болады. Бұл екі жағдайдағы психологияның арасы жер мен көктей. Әрине, соғыста болмай-ак, сүк окопта жатпай-ак, төбеден тонген бомбаның жанынды суырып алардай боп шынғырган дауысын білмей-ак, жаралы жер мен жаралы адамның ыңырысғанын естімей-ак, дәрі мен қаннның іісін иіскемей-ак, үйде отырып-ак әскери шығарма жазуға болады. Ондай жазушыны, жалпы білімі болғанымен, соғыстан сауаты жок жазушы дейміз. Ал өзі сауатсыз жазушының кейіпкері надан болып шығады. Ондай кейіпкерлер, мысал үшін, Ұлы Отан соғысында карсы келген жауды наизага шашып алып, лактыра береді, лактыра береді. Ал оның адамды лактырган жеріне сениң тас лактырсан құлашың жетпейді. Бұл біздің асыл қазынамыз — ауыз әдебиетінің тәсілі. Егер “Қобыланды батыр” жырын өзіміздің ен алғашкы әскери дастанымыз деп есептесек, соны бірінші жырлап шығарған ақынның соғыска қатыспаған жан екені бесенеден белгілі болып тұрады. Ондағы соғыстардың бәрі де соғыс өмірінің шындығынан аулак, алшак жатады. Ал адам туралы ғылым кен өрістеген қазіргі заманда әскер психологиясын ауыз әдебиетінің әдісімен бейнелеп, суреттеуге болмайды.

Соғыстан поленбай мың шақырым жердегі алыста, туған үйінде отырып жазған жазушы тұрғай, майданнан 250 километр алыста болған тыл офицері алдынғы шептеп жүрген

дивизия командирінің, ал майданнан он кілометр аулак тұратын штаб хатшысы алғы шепте жүрген жауынгердің психологиясын бітмейді. Сондыктан олар өзі бастаң кешпеген ерлік пен батылдықты, үрей мен корқынышты согысқа катынасқан адам сенетіндегі етіп суреттей атмайлы. Ондайтар тек қана өздерінің оқығандарынан, естігендерінен, өз ойы ғана жеткен мөлшерден коспа жасайды. Коспа дегеннің не екенін білесің бе? Қазакта осындағы бір дәм бар. Оны ірімшіктің, құрттың, тарының, бидайдың талқанынан жасайды. Бәрін араластырып жіберіп, сары майға жаншады. Сонда одан аузыңа салғанда ірімшіктің де, сыкла құрттың да, тарының да, талқанын да дәмі білініп тұрады. Бірак ол тары да емес. ірімшік те емес, небәрі коспа ғана. Соғыс жайындағы әр кітаптың әсерінен құралған шығарма да сондай болады. Сен зәнбірек командирі болдың, артиллерияның кіші командирісін. Өзін ойлашы: жабық позициядан жау жакка дүңкілдетіп снаряд жолдаған жатқан сен дәл сол сәтте, төбесінен сенің жіберген снарядтарын ыскырып отіп, окобының жиегін жау пулеметінің оғы инедей шабақтап жатқан кездегі өзі бас болып жігіттерін атакага көтеруге міндетті жаяу әскер кіші командирінің психологиясын білесің бе? (Мен басымды шайқалым). Бітмейсін. Білмеген сон, оны жеткізіп айту кын. Ал согыстың философиясын, солдаттың психологиясын жеткізіп көрсете алмаган туынды әскери шығарма емес. Әшейін шаттырап қана болады, карагым. Сен де әксери тақырыпка жазып жүргендердің бірісін. Қоңліне келсе де, менің сендердің шығармаларын жайында айттар шындығым осы, шырагым.

— Сонымен, танертен рабфактың есігін қатты жауып кетсем де, жастықтың қызбалығымен бәрі бір басқа күн көріс табармын десем де, түс ауа-ак тығырыкка тіреле бастадым. Енді Сырғабековке де. Тәштитовке де баруымның реті жок деп білдім. Сөйтіп, салбырап көшеде келе жатқанымда артымнан біреудің менің атымды атаған дауысы естілді. Жалт карасам, бұрын Жуалы аудандық атқару комитетінде өзіммен бірге қызмет істеген Тимофей Терентьевич Дубовик деген кісі келе жатыр.

— Айналайын-ау, өзің жеткізетін емессін гой.— дейді колын ұсынып.

Екеуіміз шүркүрасып табыстық. Ол маған бірден:

— Жүр, екеуіміз алдымен бір жерден барып тамак ішейік. Менің күні бойы ас ішуге мұршам болған жок,— деп ұсыныс жасады.

Дубовик жол-жөнекей менің хал-жайымды сұрады. Асханада отырғанда өзінің қазір Шымкентте өнеркәсіп банкының басқарушысы болып қызмет істейтінін айтты. Менің жай-жапсарыма әбден қанғаннан кейін, ол мені Шымкентке қызметке шакырды. Мен басқаратын банкке экономист боласың,— деді.

— Болайын,— дедім мен. Ол жұмыс менің қолымнан келе ме, келмей ме, онда шаруам жок тіпті.

— Ендеше, сен осы сәттен бастап Шымкент өнеркәсіп банкының қызметкерісін,— деді Дубовик қолын қалтасына салып жатып. — Мә, екі жұз сом акша. Бұл сенің әзірге алған авансың болып есептеледі. Мә, мынау Шымкенттегі менің үйімнің әдірісі. Қазір поезға миніп жүріп кет те, тұра біздікіне барып тұр. Екі-үш күннен соң артынан мен де жетемін.

Бұл өзі 1931 жылдың бас кезі болатын. Менің мангазданып, бұлданарлық жайым жок еді. Асханадан шығысымен вокзалға бардым да, билет алышп, бірден Шымкент тарттым.

А в т о р. Сіз “Біздің семья” кітабынызды қашан жаздыны? Оны казақша шығартпайсыз ба?

Б а у ы р ж а н. Бұл кітапты мен 1947 жылы Бас штабта оқып жүрген кезінде жаздым. 15 күнде бітірдім. Оны қазақ тілінде шығармаймын. Өйткені ол тек қана орыс оқырмандарына арналып жазылған дүние.

А в т о р. Бұл кітабыныздың жалғасы жок па?

Б а у ы р ж а н. Бар, жазулы дайын тұр. Орыс тілінде. Баспаға ұсынғамын жок. Өзің өлгеннен кейін де бір нәрселеріннің жариялануы керек шығар.

— Ал сонымен мен Шымкент келейін. Менің артынан астанадағы жұмысын бітіріп, Дубовик те қайтып ораңды. Келісімен ол: “Б. Момышұлы Шымкент өнеркәсіп банкының экономисі болып тағайындалсын” деген бүйрек жазып, қолын койды да, Корнеев деген аға экономисті шақыртты.

— Мына жігітті экономист етіп тағайындалдық,— деді Корнеевке мені таныстырып.

— Арнаулы білімі бар ма? — деп сұрады Корнеев.

— Жок.

— Еңдеше, кате жасагансыз, — деді Корнеев Дубовикке. — Арнаулы білімі барлар да экономисттікке жарамай жатады. Мен бұлай етуінізге кенес бермеймін. Өзініздің де арнаулы біліміңіз жок, күйіп кетесіз.

— Мен бүйрыкка кол койдым, — деді Дубовик дауысын көтермей, жай сөйлеп. — Енді оны өзгертпеймін. Мен бұл жігіттің кабілетті екенін білемін, үйретеміз, алтып кетеді.

— Онда өзініз үйретерсіз. Мен оқыта алмаспыш.

— Жок, сіз үйретесіз, — деді Дубовик тағы да дауысын көтермestен. — Сіз мені де, мұны да үйретесіз, үйретуге міндеттісіз. Біз білмейміз, ал сіз ескі мамансыз.

— Маманмын, бірақ мұғалім емеспін.

— Мұғалім болу ниетке байланысты. Біздің ортақ ісімізге адамдар мен мамандардың адал ниеті кажет.

Корнеев үндей алмай қалды. Алғашында осқырынып жүргенімен, артынан ол ешеп маған үйрете бастады. Онын тапсырмаларын мен бұлжытпай орындаі бердім. Қарт маған бірте-бірте жібіп, жұмсара тусты.

— Мына жігітімізден бірдене шығатын түрі бар, — деді ол бір күні Дубовикке. — Арнаулы білімі болмаса да, ықыласы күшті екен.

Арнаулы білімім болмаса да, экономист бол бір жыл қызмет істедім.

А в т о р. Қазір не жазып жатырысы?

Б а у ы р ж а н. Қазір жазғанымды айтуда аузым бармай отыр. Бір нәрсені бітірдім. Оны жазып жүргеніме 3—4 жылдан асып кетті. Колемі 350—400 беттей болды. Бұл нәрсенің шартты аты “Последние дни войны, последние дни солдата”. Өзін ете қиналып жаздым. Оттан алған қып-қызыл темірді ұсталар төске салып соғып-соғып. қажетті пішінге келтірген сон шылж еткізіп сута тастай салмай ма? Сол сиякты жазғанымды “сұыту” үшін біраз уақыт тығып тастадым да, содан соң “Арасан-Қапалға” апарып, бір жарым ай кайтадан карат шыктым. Шынымды айтсам, оны өзім алі де шикілеу дүние деп талтыйм. Мұндай үлкен такырыпка ондай шала нәрсемен көрінуге болмайды деп түйдім. Қайта жазуым керек деген қорытындыға келдім. Демалып, деңсаулығымды түзеп, сол есімді жинаған соң, бұған қайта

отырамын. Мұның қалай сәті түседі, білмеймін. Шала туып, тымакка салып, керегенің басына іліп койған баладай болып, осы менің кол-аяғымды буып отыр. Оны тастап ешқайда кете алмайсын, жаңа нәрсеге және кіріс алмайсың. Осы кітабымды тубегейлеп, түптең, окушы қолына беріп кетсем, арманым болмас еді деп те ойлаймын, қарагым.

— 1932 жылы ноябрьде мені военкоматқа шақырыды. Жиналған жігіттерді тыр жалаңаштандырып, дәрігерлердің алдынан откізіп жатыр. Біреу сыртты, біреу ішті, біреу тісті қарап, такия жүгіртпек ойпағандай, дәрігерден дәрігерге қарай сырғып келе жатырмыз. Менімен Иманәлиев деген бір жігіт қатар кірген еді. Алғашында сап-сау жігіт комиссияға кіргенде біресе ішім, біресе тісім деп, өп-өтірік киналды да қалды. Көз дәрігерінің алдына келгенде жұдырыктай әріптерді көрмеймін деп, қоға-корнеу отірік соқты. Мен дәрігерлерге денсаулығымның жақсы екенін айтып, әріптердің бәрін заулатып оқып бердім.

Ен сонында комиссардың алдына жанағы Иманәлиев екеуіміз тағы да қатар барды.

— Өзіңіз айтқаныңызбен, денсаулығыныздан әскерге баруга бөгет боларлықтай ақау табылған жок,— деді комиссар ана жігітке. — Сізді әскерге алуға болар еді. Бірақ өзініздің барғыңыз келмейтін сияқты. Біз әскерге өз еркімен барғысы келгендерді ғана аламыз.

Иманәлиев басын изеп, шығып кетті.

— Сіздің де денсаулығының жарамды,— деді комиссар маған. — Бірақ карт кісінің жалғыз баласы болғандықтан, сізге берілетін женілдік бар. Егер әскерге барғыңыз келмесе, сізді де қалдыруға болады.

Бармаймын деуте менің аузым бармады.

— Барамын, алтыңыздар,— дедім комиссарға.

Ертенінде үйге мынадай қағаз келді:

КЕЛУ КАРТАСЫ № 20

Азамат Момышұлы Шымкент шақыру комиссиясының үйгарымы бойынша әскерге жарамды деп танылып, 8-командага тіркелді.

Сол себепті ол 1932 жылдың 7 науябрінде сағат 7-де Шымкент қорғанына келуге міндетті.

Комиссия председателі (Қол қойған).

Іс жүргізуши (Қол қойған).

(Мер басылған).

А в т о р. Кітаптарының неше рет басылып шықты? Қандай тілдерге аударылды?

Б а у ы р ж а н. Кітаптарымның күні бүгінге дейінгі тиражы бір мільон данадан асты Олардың жеке тараулары чех, поляк, испан, француз, ағылшын тілдерінде басылып шықты. Толығырақ болып өзбекшеге аударылды.

— Әскери қызметті мен Термезде отедім. Қызыл әскер болым. Жауынгер қатарында тапсырма орындай жүріп, үздік қызыл әскер атағына іліндім. Полкымыздың командирі Дмитрий Коваленко деген кісі еді. Бір күн стрельбищеде болған жаттығуда сол кісінің көзіне түстім. Алғашқы әскери үстазым Николай Редин деген кісі күні бүгінге дейін көз алдыма. Бұл жайында мен “Помкомвズвод Николай Редин” деген әнгіменде жаздым. Оны кітаптан оқып ал.

Мен ол әнгімені оқығанмын. Бауыржан Момышұлының 1962 жылы шыққан “За нами Москва” кітабының ең соңғы беттері нак сол әнгіменен аяқталады. Бауыржан үзын, етсіз саусактарымен мұртының екі жақ шалғайын кезек сипап, сол тыныс алған осы бір сәтте сол әнгімені есіме алдым. Әнгіменін бас жағында Николай Рединнің жас қызыл әскер Момышұлын калай үйреткені, оны калай мергендікке баулығаны баяндалады. Дивизияны тексеруге Буденныңдың орынбасары генерал Когосов келгенде, қызыл әскер Шылымылының (Момышұлының) үш минутта отыз екі оқ шығарып, онын жиырма екісін нысанага тигізгені, осы шапшаңдығы жөне мергендігі үшін генералдың Бауыржан мен оның үстазы Николай Рединге алғыс жариялаганы айтылады. Үстаз бен шәкірт осыдан он жылдан аса кейін,

Улы Отан соғысының майданында кездеседі. Бұл кезде Бауыржан Момышұлы дивизия командирі де, Николай Васильевич Редин сол дивизияға қарасты танкке қарсы қолданылатын артиллерия дивизионында взвод командирі. Бірақ Бауыржан алғашында бұрынғы үстазының өз қарамағында қызмет ететінін білмейді. Тек бір ұрыста Редин есімді артиллеристің бес танк жойғанын естіп, сол адаммен танысқысы, жұздескі жағдайда келеді. Ол Бауыржанның бірінші үстазы Николай Рединнің өзі болып шыгады. Содан кейінгі ұрыстардың бірінде ауыр жарапанған Редин Бауыржанның көз алдында қаза табады. Әңгіме былай аяқталады:

“...Телефон шырылдалы.

— Жолдас полковник,— деді таныс емес әйел дауысы,— мен дәрігермін. Fafu етуінізді сұраймын. Бізге жана гана старшина Рединді алып келді, жарасы ете ауыр...

Мен дереу мелсанбатқа жеттім. Зембілде жатқан Николай Васильевичтің жүдеу жүзі күп-ку болып кетіпти. Палатадан кан мен қарағай қылқанының иісі мұнкиді.

Мен келіп кіргенде. Редин қарманып орнынан тұрмак болды.

— Бауыржан!— деді ол маган. — Келіп қалдың ба? Қөрмейсін бе, немістердің омыртқамды омырып жібергенін... Комдив келгенде орнынан да тұра алмай қалдым!.. Бұдан өткен өкініш бола чада, Бауыржан. Сен менін мұнымды ғафу ет, қалкам...

— О не дегениңіз, Николай Васильевич, о не дегениңіз, қымбаттым, тұрудың керегі не! Үстаздығын үшін, қызметін үшін көп ракмет саған, Николай Васильевич! Рақмет саған. қымбаттым!

Ол көзін ашып, сүп-сүүк бол мұздап бара жатқан қолын ұсынды да, дауысы естілер-естілмес болып былай деді:

— Сен солай лейсін бе?.. Совет Одағына қызмет етемін! — Бұл оның ен сонғы сөзі болды.

Мен оны құшагыма алып, еніреп қоя бердім.

Менің алғашкы үстазым, тұнғыш командирім Николай Васильевич Редин осылай дүниеден қайтты”

А в т о р. Сіз жайында ел ішінде айтылатын аныз орасан көп. Қазіргі жазба одебиеттің заманында ауыз әдебиетінің де кейіпкері болып жүрген екі-үш адам бар. Олар. С. Мұқанов, Б.Момышұлы және С. Жанбаев. Өзінің туралы етек алып кеткен сол аныздар жайында не айттар едініз?

Бауыржан. Мен өмірімде екі түрлі анызды басымнан кешірдім. Бір кезде мені жер-көкке сыйғызбай анызга айналдыра мактады. Кейінгі кезде әркімдер анызға айналдыра жамандады. Мактады деп тасқамын жок, жамандады деп жасығамын жок. Қара қылды как жарғанды мақтайды да, боктайты да гой, қарагым.

V

Автор. Жазушылыққа шындаған кашан бет бұрдыңыз?

Бауыржан. Партия мен үкімет әскерде көп қызмет істедін, демал деп, айна екі жүз сом пенсия тағайындала, ауылым қайтарды. Елге келгеннен кейін екі колым алдыма сыймады. Қызметке тұрайын десем, мамандығым жок. Қалай дәрігер, агроном бола алмағанымды жоғарыда айттым. Мамандығым болмаған соң, маган жұмыс бер деп ешкімге айта алмадым. Қарап журуге тағы да болмады. Аз болсын, көп болсын, біраз өмір сүрішпін. Сол өмірде көргендегі де аз емес екен. Айтсан, артагыларға гибрат боларлық та жайлар жеткілікті сиякты. Білім ме, тәжірибе де, оларды айтып беруге тіл де баршылық. Қазакта “Сайтан өлмейді, адам өлеіді” деген нақыл бар. Ендеше, ерте ме, кеш пе, мен де сол өлеңдердің бірімін. Осыларды ойлап отырдым да, бір күні: “Мениң білімімнің, тәжірибемнің, эй, Құдай біледі, ана дүниеге керегі жок шығар. Енді қалған өмірімде көрген-былғенімді жастарға айтып кетейін”, — деп колымға қалам атып, жазу жұмысына кірістім. Өзім көрген асыл азаматтар өнегесін, өз тәжірибемді өсіп келе жаткан үрпакқа үлгі етіп қалдыруды адамгершілтік парызым деп білдім. Жазушылыққа осылай бет бұрдым.

Сейтіп, бір жыл өтті. Мен әскери борышымның мерзімін өтеп болдым. Осы кезде Коваленко маган взвод командирі болып әскерде қалсанған кайталді деген үсыныс айтты.

— Кәрі әкенін жалғыз баласы едім, — дедім мен оған — Қатардағы қызыл әскер ретінде парызымын өтедім гой. Өмір бойы әкери адам болса деп ойлаган кісі емеспін. Соңдықтан мені елге қайтаруынызды отінемін.

Коваленко карсы болған жок. Қыс түсे мен әскерден босап, елге қайттым.

Автор. Сіз өзініздің макал-мәтелдерінізді қалай шығардыңыз?

Бауыр жаңи. Мақал-мөтөл — өмір тәжірибесі. Қиналған, қысылған сөттерін мен шактарың бар, сол қысылшан кезден қалай құтылғаныңды оймен өрнектеп, сөзben кестелесен, тұжырып қыска бейнелесен, нақылға айналады. Қол астында пәлендей мың солдат болып, оның пәлендей семьясының тағдыры және сенің мойнында болса, ойланбай отыра алмайсың. Сонымен бірге солдатты өлімге жұмсау да онай емес. Қарамағымдағы жауынгерлер маған тек бағынышты ғана болған жоқ. Олардың ішінде ақылгейлері де көп болды. Кейде солардың ауыздарынан маржандай асыл сөздер атқылап жатады. Мен елден естігенімді оймен елеп, екшій бердім. Екшегенімді ерінбей қағазға түсірдім.

А в то р. Сіздің сол көп нақылдарыңыз ішінде әсіреле өткірі, уыттысы “Бақаның бағынан сұнқардың соры артық” деген макалыңыз қалай туып еді?

Бауыр жаңи. Жақсы командир жауынгерін қор етеді. Жаман командир офицерін қор етеді. Генерал Панфилов қайтыс болғаннан кейін, аз уақыт болса да, осындаі бір командирге тап болдық та, ол бүкіл дивизияның берекесін алды. Сондай бір қысылғанда ауыздан шықкан сөз ғой бүл, қарағым.

Мен қақпайтағанмен, Баумен өзі нысанан тұтқан желісінен ауытқысы келмейді білем, өз арнасына қайта тусе жөнеледі:

— Сонымен, 1933 жылдың аяғында, қақаған қыста, шинелімнің екі етегі делендеп, шлемімнің екі құлағы салпаңдал, Бурныйға токтаған поездан дік етіп жерге түстім. Поезда келе жатқанда Тайганың алдан қашқан ақ тұлқісінің күйрығындай жеп-женіл, жұп-жұмсақ сияқтанып дала бетінде бұландал тұрған боранның жерге түскенде екпіні ер жігітті алып соғардай қатты екен. Маңдайында қызыл жұлдызы жарқыраган шошақ шлемнің екі құлағын иегіме камзау етіп байладым да, алдымен ауыл жаққа қарадым. Ауыл көрінбейді. Мынау сансыз ақ тұлқінің күйрығындай бұландаған ақ түтектердің ар жағында, торт-бес шақырым жерде ғана түр. “Жүр-жүрлөп!” журекті сағыныш жетелейді. “Сабыр, сабыр!” — деп санам тартпақтайты. Жас адамға журек — би. Сана билейтін шар тартқан кез емес еді ғой ол. Сақылдаған аяз, соғып тұрған боранға қарамастан: “Қайдасын, аяулым, ауылым? Қайдасын, ата-ана, бауырым?” — деп, Мыңбұлакты бетке алып жүрдім де кеттім.

Боран менің кеудемнен соғады, мен оны кері итеремін. Екеуіміз теке тіреспен келеміз. “Айналайын даламның ак бораны! Бауыржан әскерде қандай азamat болды екен деп сынағың келетін болар сенің. Сына! Ат аягымнан! Күрес менімен. Бәрібір Бауыржан сенің қикағына көнбейді!” — деймін өз-өзімнен күбірлеп.

Сөйтіп, Евгеньевканың тұсына жеттім. Жол селога сокпай, сыртымен өтетін еді. Бала күнімде көшесінде талай рет асыр салған село көзіме жылы үшырап кетті. “Евгеньевка, амансың ба, ей?” — дедім бар дауысыммен айқайлап. Менін аузымнан шыккан айқайды боран ала қашып, естіртпеді-ау деймін, сірә, мұржалары қиқыып, шатырлары тоңған торғайдың қанатындай кобырап түрган село бері карай жүрмей. ары карай алыстаған сияқтанып, көзімнен ғайып болды. Тағы да аз-маз түрдым. Боран сәл толастап, село кайта көрінді. Көзіммен Гончаровтардың үйін іздеп таптым да: “Әй, Василь, не істеп отырысың?” — деп тағы бір санк етіп, қайтадан ауылымға карай аяңдадым.

Бір кезде қар ойытып кетіп, белден келер теренге гүмп еттім. Мынбулаққа жеткенімді сонда ғана білдім. Өйткені біздің ауылымыздың айналасы сансыз бұлак болатын. Сондыктан да ол жер Мынбулақ атанған. Ол бұлактардың суы қыста қаттайтын, жылы болатын. Осындағы боран соғып түрганда бетін қар бүркеп қалғаны болмаса, боран басылтысымен бұлактар бетін ашып, бойларынан буы бүркырап жататын. Сөйтсем, мен сол бұлактарға келіп сүрінген екенмін.

Ит үрді. Мынбулақтың босағасына жеткенімді енді тілпі айқын сездім. Сартылдатып қакпаны қақкан түнгі жолаушыдай болып, жұдырықтай жүрегім кеудемді үргылады. Бірақ бір тан қалғаным, бұрын ауылда бір ит үрсе, дереке оған екіншісі қостап, шәңкілдеп үшіншісі, маңқылап төртіншісі косылып шыға келетін еді. Сөйтіп, ит үнінің ансамблі туатын еді. Сонда маған біріне бірі үн косу жағынан иттен үйимшыл еш хайуан жоқ шыгар деген ой келетін. Енді, міне, тарқаган ансамбльден қалған жалғыз әншідей болып жалғыз ит қана шауілдейді.

A в t o r. Ең жақсы көретін үлттық тамағының не?

B a u y r j a n. Былтамық пен ботка, тары көже, күріш көже, сұлы көже, бір сөзбен айтқанда, көжелер. Бұлардың

бәрі менің “ашаршылықта жеген құйқадай” аузымда дәмі мәнгі қалған астар. Қазір біреу “ашыған бидай көже” деген сөзді аузына алса, мен арақ көрген алкоголиктей болып, өз-өзімнен тамсана бастаймын.

— Боранды құндері ауыл үйлерінің есігі бекітулі болады. Бүйіғып әркім өз отының басында отырады. Ондайда кезеген аяқ қыдырмашылар да қыбыр ете алмайды. Міне, осындай сәттін бірінде, кешке таман, бораннан бұғып, Жуалының бауырына тығыла жым-жырт боп жатқан ауылым келдім. Устін жым-жылас етіп қар басқан, жым-жырт ауылым маған жайнаған жәрменкедей боп көрінді сол сэтте.

Біздің үйдін кақпасы бекітулі екен. Жүгіріп отырып, үй сыртындағы қар басқан терезеге бардым. Бетімді сұық шыныға тақап тұрып, әкеме дыбыс бердім.

— Бұл кім?— деп жалғыз ұлын сағынып, елегізіп отырган әкем терезе алдына келді.

— Жәке, мен ғой!— дедім дауысым балапандай шар ете түсіп.

— Эй, Айқан, етігім кайда?— деген әке дауысын және естідім. Содан соң шинелімнің Мыңбулактың сұна малынып, сауыс боп қатып калған екі етегімен омбы карды сыйып, асыға қақлаға карай жүгірдім.

Алыстан аңсап келгенде туған үйінің есігін алдыннан шығып әкен ашкан қандай ганибет десенші, шіркін! Екі аяғын коңылтаяқ етікке сұға салып, койлек-дамбалашаң, жалан бас жүгіре шықкан, көзінен ыстық жасы сақалына моншақтаған сол сәттегі әке суреті жүргімде мәнгі сакталып қалды.

Әкемнің асырап алған Бегімше деген қызы болушы еді. Есік ашуға сол коса жүтірген екен. Әкем мені құшактап, мауқын басқаннан кейін, Бегімшені қоқемдердікіне жұмсады.

— Бар, Бауыржан келді деп хабарла!— деді.

Жәкемнің жүргегінде қашама маған деген сағыныш, мактандыш, үміт жатқанын мен сонда ғана анғардым. Бірақ мен әкемнің кәрі жүргегін сыйздатқан сағынышын сол басқанмен, аталақ асыл мактандышын ол кезде ауыл тоңірегінен асыра алмадым. Үмітін үлбіретіп көзі тірісінде колына үстата алмадым.

A в т о р. Арғы-бергі әнші, композиторлардан кімді ерекше бағалайсыз? Эн мен күйден аса ұнататындарының кайсылары?

Б а у ы р ж а н. Токтай тұрғын. Мен ойымды аяқтагамын жоқ әлі... Не дедім мен? Иә, үмітін үлбіретіп көзі тірісінде алаканына апарып қондыра алмадым. Өзіңе өмір берген асыл ата-анаңын қасиетті қарызын өздерінің алдында өтей алмай оту де арман екен-ау, қарагым. Олар: “Бізге қарызынды өзіңдің парызына айналдырып, біздің немерелерімізге бер”,— деп қайрылмастан кете береді екен гой, жарыктыктар. Ал немере дегендері сенін асыл борышынды иесіне адаптегенінді білсе жақсы, білмесе, жанына жамау гой ол да бір. Әркімнің өз қарызын өзіне өтегенге не жетсін өмірде! Алғанынды ақы иесіне қайыру да ғанибет қой, қарагым. Ал жаңағы сұрағынды қайтадан қойғын.

A в т о р. Арғы-бергі әнші, композиторлардан кімді ерекше бағалайсыз? Эн мен күйден аса ұнататындарының кайсылары?

Б а у ы р ж а н. (Аз ойланып алды). Бұрынғы классик күйші, ардагер әншілердің бәрін де ұнатамын. Ал қазіргі әнші, композиторлардан көпшілігін жогары бағаламаймын. Өйткені кейбір әншілер қазак әнінің әуенін бұзып, үнін өзгертуіп, казактың тілін тұтықтырып, сөзін сындырып айтады.

Осыдан кейін домбыра шерткен сияқтанып, сол қолын көтере үстап, оң қолын сермелеп, сөзін айқын етіп, “Қаракесекті” өндөтіп шыкты.

Сұрасан руымды — Қаракесек,
Досымнан душпаным көп қылған өсек.
Душпанын қутындаған жаласынан,
Жатқаным ку карагай болып тәсек.
Міндім де қаракөклен жылыстадым,
Бардым да Қараөткелге, жыл қысталым...

- Бұл нағыз ән гой!— деді Бауыржан маган басын изеп.
- Эн.
- Қандай ән?
- Жақсы ән.

- Жаксы дейді ғой,— деді ол қабағын шытып,—
трагедиялық ән емес пе?
- Иә, қасіретті, қайғылы ән.
- Ендеше, осы күнгі әншілер бұл әнді былай етіп айтады:

Сұрасан аруымды — Қора-кисек,
Досымнан дүшпаным куп қылған осек.
Миндим де коракукпен жылысталым,
Бардым да Қарауткелге жылқы үстадым...

Бауыржан осылай, өлеңнің алғашқы түсінікті сөздерін адам үқпастай етіп өзгертіп, көзін ойнақыландырып, ырғаңдаپ, селкілден отырып, қайтадан әндеңтіп шықты.

— Міне, көрдің бе, кейбір әншілер қайғыны биге, қасіретті арзан күлкіге, мұнды қуанышқа айналдырып жібереді. Ендеше, мен неге ондай әншілерді жаксы көрүте тиіспін?.. А?..

Осылай деп ол маған ежіреіе қарап, катты ақырып қалды. Осы кезде ана жақтан әйелі жүгіріп келіп, есікті ашып жіберді де, жапақтап менің бетіме қарады. Тері, Баумен екеуіміз бірденеге шатақтасып қалды ма деп, сасқалақтап келгенге үқсайды.

— Бауыржан, немене, мені шакырдың ба? — деді одан соң қүйеуіне бетін бұрып.

— Эй, жапқын есікті! — деп Бауыржан әйеліне колын бір-ак сілтеді.

Кәмәш есікті жауып, кетіп қалды. Сәл үнсіз тұксіп отырды да, Бауыржан сөзін қайтадан жалғады:

— Мен бұрын Құләш марқұмның әндерін көзім жасаурап отырып тындастын едім. Қазір Бибігүл ән айтқанда үнсіз етілемін. Ертеде қазақтың классикалық әндері тек ерекк әншілердің ғана аузымен тараған еді. Қазіргі классикалық әндер әйел әншітеріміздің көмейіне үляған... Иә, жана қай жерге токтап едім?

— Момынқұл көкем мен Саракұл женешем келді жүгіріп. Біздің үйдің іші лезде мәре-сәре болыш да қалды аяқ астынан.

Бұрын үйіміз едөуір мүлікті болушы еді. Ертеңінде айналама көз салсам, төрдегі жүк те, төсектегі жиһаз да жұтандартып кетіпті. Солардың бөрі тамакқа жұмсалыпты. Мен келген күні біздің үйде небәрі бір пүттай ғана үн қалған екен. Сол азғантай үннан күн сайын бір уыстап атып.

быламық істеп күн көріп отыrsa керек. Бір үйлі жанның қыстан шығар бар үміті соган тіреліпті. Үйдің осы жайын көргеннен кейін, келген бетте сұық тиіп, ауырынқырап қалғаным да қарамастан, 2—3 күннен кейін Шымкентке тарттым.

Алдымен өзімнің ескі үям — өнеркәсіп банкысына бардым. Барсам, Дубовик әлі соңда екен. Оны көріп мен қуанып, мені танып ол шаттанып, екеуіміз мәз-мейрам болдык.

— Эскерден келдің гой?

— Эскерден.

— Арнап маған келіп тұрсын гой?

— Иә, сізге, Тимофей Терентьевич.

— Бірге қызмет істейміз гой?

— Истейміз. Мен әзірмін.

Бұрынғы Корнеев ақсақал кетіл қалған екен де, оның орнына ага экономист болып Догалин деген кісі келіпти. Бас бухгалтер болып сакал-шаши әппак қудай Бурмистров деген шал отыралты. Дубовик мені оларға таныстырды.

— Біздін бұрынғы қызметкеріміз. Эскерге барып келді. Мұны кайтадан қызметке аламыз,— деді ол.

Дубовик мені жалакысы жоғары деп кен істері жөніндегі ага экономист етіп тағайындалы. Бүйрыктың екінші пунктіне маған көшіп-қону қаражаты босатылсын және 30 сом жәрдем жасалсын деп және қосты. Бухгалтерге есептептіріп, барлығы 110 сом ақшаны қолыма үстіттырды да:

— Ат Бауыржан, осы казір үйіне жөнел,— деді Дубовик. — Мына ақшаның жартысынан көбін карттарға бер. Сен он бес күннен кейін тағы да жалакы аласын. Өзіне сол жетеді. 2—3 күн үйінде аунап-кунап, жұмыска біржола көшіп кел.

Тек әке гана жасайтын жақсылықты Дубовик маған тағы да жасады. Шинелімнің екі етегі делендеп тағы да ауылға жеттім.

— Оу, неғып тез келіп қалдың? — деп үйдегілер үрпісіп қалды.

— Қызметке түрдым,— дедім мен жайрандап.

— Қалай тез болды? — деп таңданысты бәрі.

Мен Дубовиктің жасаған жақсылығын айттым.

— Біздін Бауыржанның жұлдызы орысқа жүреді,— деп Момынқұл көкем желпініп-желпініп жіберді.

Мен әкемнің алдына ақшамды жайып тастанап:

— Жәке, керегінше алыңыз,— дедім масайрап.

Әкем санап отырып жиырма сомын ғана алды.

— Жок, жартысынан көбін алыңыз,— дедім Дубовик айтқандай.

— Эй, шырагым, біз үйдегі адамбыз, сен түздегі жансын. Бізге осы да жетеді, елмен қатар күн көреміз. Жыракта жүріп, өзін кинальп қалма, карагым.

— Жок, бастығым сізге алпыс сом алсын деп айтқан,— дедім де, әкеме тағы қырық сомын қосып бердім.

VII

А в т о р. Сіз домбыра тартасыз ба, кобыз шаласыз ба?

Б а у ы р ж а н. Жок, екеуін де білмеймін. Тек пианино, рояльда ойнаймын.

А в т о р. Қазактың қандай үлттых дәстүр, касиеттерін жақсы көресіз?

Б а у ы р ж а н. Қазактың қонақжайлышын жақсы көремін. Өйткені бұл тек коммунистік қоғамның мүшелеріне ғана тән қасиет. Қазактың досқа деген мейірбандығын үннатамын. Мұнда халықтар достығы мен пролетарлық интернационализмің асыл ұрығы жатыр. Қазактың қас-жауға қаһармандығын қадірлеймін. Мұнда Отанды қорғаудың қасиетті сезімі сақталған. Үлкенге жол беріп, құрмет көрсететін, сол сиякты кішіге көмектесіп, ізет істейтін сыпайылышын сүйемін. Бұл — коллективтік тіршілікті құрметтеу. Жастарының ата-аналары алдындағы перзенттік борышқа адалдығын ардақтаймын. Бұл — адамгершіліктің негізі. Жас семьядағы жаразтықты жаңым сүйеді. Бұл — семья — мемлекеттің қауіпсіздігінің негізі. Қөрі-жасының ерінбейтін енбекшилдігін жаратамын. Бұл — жан-жакты өркендетудің сыпаты. Әке мен баланың, агайын арасының үйымшылдығын үннатамын. Бұл — мемлекеттік бірліктің басы. Тағысын тағылар. Социалистік өмірімізге жанасымды дәстүр, касиеттердің бәрін де жақсы көремін, карагым.

А в т о р. Ракмет, Бауке. Енді Сіз Мынбулактан Шымкентке кайтатын шыгарсыз?

Б а у ы р ж а н. Үйде екі-үш күн болып, қайтадан Шымкентке келдім. Дубовиқ өзің келгенше саған бөлме дайындааттырып қоямын деп еді. Ол сөзінде турылты. Маған

деп әзірледтірген оңаша бөлмеге бастығымның өзі бастап келді. Соқа басты жігітке шагын бөлменің өзі даладай болып көрінеді екен. Үстімдегі шинелімнен басқа не астыға салар, не басқа жастанар ештеген жоқ. Жапанға шыққан жалғыз агаشتай болып, бөлменің ортасында сойидым да қалдым.

— Саспа,— деді Дубовик менің қысылып тұрганымды анғарып. — Қазір саған Борис бауырың матрац, жастық, корпе әкеліп береді. Өзің төсек-орын сатып алғанша, соны лаждай түрарсын.

Тимофей Терентьевич аузын жияр-жимаста болған жоқ, есіктен бір матрацты көтеріп Борис кіріп келді. Онын артынан бір жастық пен көрпе құшактан Дубовиктің әйелі енді. Әкем, шешем, інімдей болып қамқорлық жасаған осы бір тамаша семьяның жан жылуы өмір бойы менің журегімде қалдды. Дубовик сол кезде слуге тақаған кісі еді. Тегі, ойтаймын, ол Москва, Ленинград сияқты үлкен қалалардан үлгі, өнеге тарата келген ескі карт большевиктердің бірі болуы керек. Мұндай мейірім большевиктердің ғана қанына сінген касиет қой.

Автор. Александр Бекпен қалай таныстының?

Бауыржан. Оны Бектен сұрагын.

Мен оны Бектен де “сұраган” болатынмын. Бірақ Бек маған жарытып жауап бермеген. Оның 1968 жылы шыққан “Почтовая проза” дейтін кітабының алғашкы беттерінің бірінде кішкентай ғана төрт абзац бар. Сонда Бек 1942 жылдың басында Старая Руссаның түбінде тұрган Панфилов дивизиясын іздең барғанын, генерал Панфилов жайында материал жинағанын айтады. “Екінші орталық кейіпкерім — Бауыржан Момышұлын да өмірдің өзінен алдым; оның полкында бір айдай болып, марттың бас кезінде кейін қайттым. Кетерімде полк комиссары Логвиненко мені шығарып салып тұрып:

— Сіз қыранның үясында болдыңыз. Байқаның, сары ауыз балапан болып қап жүрменіз,— деп еді.

Осы сөз әрқашанда ойымда жүрді. Повестке кіріспес бұрын, панфиловшыларға тағы да 5—6 рет барып қайттым. Содан кейін барып повесті жазуга отырдым”, — дейді. Бектің маған бар “айтқаны” осы ғана болатын.

Бұл таныстық жайын Бектен ғөрі Александр Кривицкий 1964 жылы шыққан “Ұмытпан мәңгі” деген кітабында

әлдекайда толық етіп баяндаған еді. Мен соны есіме алым. Кривицкий кітабының “Москва қақпасының сакшысы” деп аталатын ең алғашқы бөлімінде “Момышұлының көк дәптері” және “Бранденбург қақпасы” деп аталатын екі тарау бар. Оның біріншісінде атақты 28 батыр жайында “Красная звезда” газетінде ең алғаш очерк жариялаған өскери тілші А.Кривицкийдің Москваға Момышұлының көк дәптерін ала келгені айтылады. Көк дәптер иесінің парасатты, білімді командир екендігі суреттеледі. Соған дәлел растінде автор көк дәптерден бірнеше мысалдар келтіреді. Бауыржан Момышұлының солдаттарды отаншылдыққа тәрбиелу жөніндегі ойларын, пікірлерін айта келіп, мұның өзі жүйелі өскери ғылым боларлық дүние екендігін көрсетеді. Ал “Бранденбург қақпасында” Кривицкий Бауыржан Момышұлы мен Александр Бек екеуінің қалай танысқанын баяндайды.

Соғыс басталған күні Александр Бек Москва түбіндегі дачада “Талант” деген (соғыстан соң аяқталып, “Бережковтың өмірі” аталған) романын жазып жатады. Соғыстың хабарын ести сала, жаңа басталған романды жинап тастап, дереу Москваға келеді де, екі аптадан соң өзі тіленіп Москвандың халық жасақшыларынан құрылған Краснопресня атқыштар дивизиясына алынды. Жаз бойы сол дивизияның құрамында болған Бек сол 1941 жылдың күздінде “Знамя” журналының өскери тілшісі болып аудысады. 28 батыр жайында очерк жарияланғаннан кейін, бір күні Бек “Красная звезда” газетінің редакциясына келіп, Кривицкиймен жолыгады. “Егер сен сол батырлар жайында қолемді ештеңе жазбасаң, мен жазайын деген ойым бар еді”, – дейді. Әскери газеттің күнделікті өуре-сарсаңымен жүрген Кривицкий ондай ештеңе жазуға мүршасы жок екенін, мүмкіншілік тапқан күннің өзінде, күрделі нөрсе жазу қолымнан келмейтін шыгар деп қауіптенетінін айтады. Сонымен, 1942 жылдың февралында Бек поезбен Холм қаласының тубінде тұрған Панфилов дивизиясына жөнеледі. Дивизия саяси белімінің бастығы оны 28 батыр шыққан Капров полкына жібереді. Капровқа келсе, онда офицерлердің мәжілісі болып, алдағы бір шабуылдың жоспары талқыланып жатады. Мәжіліске күлак салып отырган Бектің назары орысша өте жақсы сойлейтін, үні құлакқа жағымды, ойы жүйрік қазак

капитанына ауады. Капитан талқыланып отырган жоспарды тас-талқан етіп, өз ұсынысын баяндайды. Мәжілісте сол капитанның айтқаны қабылданады. Москвадан келген жазушы: “Менің осы капитанмен бірге кетуім керек” деген ойға келеді. Оның соңынан қуа шыкса, капитан ауыз бөлмеде әлдекіммен телефон арқылы сойлесіп жатады. Есіктен шыға берген Бек капитанның:

— Иә, көрдім. Маган оның көзі үнамайды!.. — деген ашулы сөзін құлағы шалып қалады.

Осыдан кейін Бек сасқалактай бастайды. “Менің көзім бұл капитанға неге үнамайды?”, — деп, өзінен өзі қыстасып, есі шығады. Осындай қолайсыз күйге түскен ол үйден шығып, орманға қарай беттеген капитанның соңынан қуып жетеді. Ол өзінің болашак кейіпкері Бауыржан Момышұлымен осылай танысады.

Танысқаннан кейін ол:

— Айтыңызышы, капитан, менің көзім сізге неге үнамады? — деп сұрайды.

— Қайдағы көзді айтасыз? — дейді алда кетіп бара жаткан Бауыржан артына бұрылмастан.

— Менің мына көзім, — дейді Бек қолын өзінің көзіне тақап.

— Сіздің көзіңізде менің шаруам жоқ. Сіз солдат немесе қыз емессіз гой мен көзіңізге қарайтын!

— Осы жаңа ғана сіздің мен туралы “Маган оның көзі үнамайды” деген сөзіңізді өз құлагыммен естідім гой.

Бауыржан кілт тоқтап, артына жалт бұрылды да:

— Жолдас жазушы, сіз өзініздің көзіңізді, құлагынызды, тұмсығынызды өзінізге қатысы жоқ іске сүқпаңыз, — дейді Бекке қатал үнмен. — Мен жаңа штаб бастығымен сойлестім. Оған артиллерия дивизионы бақылау пункттерінің жайын баян еттім. Біз бақылау пунктін артиллерияның “көзі” деп атایмыз. Маган сол пункттердің жабдықталуы үнамады. Түсінікті ме сізге?

Алғашқы таныстықтары осындай оқигадан басталған Бек полк командирі Момышұлының қасында бір айдай болады. Неге екені белгісіз, Кривицкий “алғашында Бауыржан Бекті неше түрлі қинауга салды, онымен сөйлескісі келмеді, сырын айтпады, әдебиет үшін Бек оның талай қорлығына қонді, ақыры ол жеңді, Бауыржан әнгімесін айта бастады” деп

суреттейді. “Дивизиядан кетерінде полк комиссары Петр Логвиненко оған:

— Сіз қыранның ұсында болдыңыз. Бірақ өзініз қарға болып шығып жүрменгіз,— деп еді” дейді.

Будан кейін Кривицкий Бектің алған материалын толықтыру үшін дивизияға екінші рет келгенін, одан сон жазған блокноттарын жоғалтып алып, оның үшінші рет келгенін айтады. “Бек қанша қаймығып келгенімен, үшінші ретте де Бауыржан оған әңгімесін айтып береді. Сөйтіп, “Волоколамск тасжолының” алғашқы повесі 1943 жылы “Знамя” журналының бесінші, алтыншы номерлерінде, екінші повесі бір жылдан кейін дәл сол номерлерінде басылып еді”, — деп Кривицкий әңгімесін аяктайтын.

VIII

А в т о р. Бір кезде “Адамдар тынды көтерді. тын адамдарды көтерді” деген накыл сөз тұган еді. Сол сияқты, Бек сізді көтерді. Бекті сіз көтердініз емес пе? Кітап бітті, атақ шықты. Ендігі ара қатынастарының қандай?

Б а у ы р ж а н. Бектің кітабы барлық социалистік елдерде басылып шықты. Польшада оны біздің “Абай жолы” романы сияқтандырып инсценировка жасап, сахнага койды. Ол ағылшын, француз, неміс, итальян, испан, грек, фин, араб тілдеріне аударылды. Финляндияда әскери академияда арнаулы сабак ретінде өтеді.

Бауыржан әңгімесін үзіп, “Қазақстан” сигаретіне тағы да кол созды. Оның сонғы сөзі подполковник Омарбаев айтқан бір әңгімені есіме түсірді.

Мұқан Омарбаев Ташкент қаласындағы Рахимов станциясының маңында тұрады. Ол екеуіміз төрт жыл майданда бірге болдық. Мұқан өлі күнге дейін әскери қызметте келе жатыр. Ол менің сонау согыстан бері арамыздан қыл өтпеген есік досымның бірі. Осыдан 2—3 жыл бұрын жолаушылап келе жатып Ташкентке соқтым. Мұқан елдің хал-жайын сұрап, мәз-мейрам болып қалды.

— Бауыржанның халы қалай,— деді ол бір сөздін ретінде,— көріл жүрсін бе?

— Көремін. Аман-есен.

— Менде Бауыржанның “Москва үшін шайқас” дейтін кітабы бар,— деді подполковник. — Сендерді сағынған сайын

сол кітапты бір оқып коямын. Ал енді бұл нағыз ерлік кітабы, елдік кітабы гой, шіркін! Сонымен бірге мен оны адалдықтың, адамгершіліктің, отаншылдықтың уставы деп білемін. Қазір мынау жыл сайын қарамағымызға келіп жататын жас солдаттарға осы кітапты сабак ретінде оқытар ма еді деп те ойтаймын. Эйтпесе, Жоғары білім министрлігі институттарда өтетін әскери іс сабактарында осы кітапты оқытса, қандай жақсы болар еді. Мұның ішінде тактика да, тәжірибе де, үрыс та, үтис та — бәрі де бар. Бұл — бар уставдардың ойлы да үтимді жиынтығы. Бұл — жеңіс кітабы. Эр тарауы — әскери гылым, азаматтық білім. Біздін жас солдат кезімізде мұндай кітап болған жок. Бұл кітаптың әскерге жыл сайын атынатын жас солдаттар үшін, Совет Армиясының болашақ үрпағы үшін, социалистік Отанымыздың мызғымас беріктігі үшін қоскан, косып отырған, алда да қосар үлесі мол. Мәңгілік үлесі бар кітап бұл. Мен осылай бағалаймын.

Подполковник сәл ойланып алып, сөзін қайтадан жалғаты:

— Кешегі согыс халықтың миына тайга таңба басқандай етіл онын ерлерінің атын мәңгі есте қалдырып кетті! Сол ешқашан үмытылтас ерлердің бірі Бауыржан гой. Есінде бар ма. Бауыржанның есімін ең алғаш мен сен берген бір журналдан оқып біліп едім. Содан бери ол менін ешқашан да есімнен шыққан емес. Мынау Шымкент, Жамбыл облыстарына жолаушы барғанда оның жаңа шыққан кітаптарын әдейі сатып алып жүремін.

Бүгінгі подполковник, кешегі Ұлы Отан соғысының солдаты осылай деген еді.

— Сейтіл, біріншіден, Бек менің атымды ең алғаш дүние жүзіне танытты. Екіншіден, ол менің жазушылық жолға түсіуме тұрткі болды. Міне, осы үшін мен оған әрқашанда ракмет айтамын...

IX

Автор. Менің өз басым кейіпкер Бауыржанды кәдусекі Бауыржаннан жоғары-ау деп ешқашанда есептеген емеспін. Бәүке. Жаңа сіз біздің жасаған өзара шартымыз бар дедініз. Ол не шарт екенін сұрауыма бола ма?

Бауыржан. Ол кәдімгі шарт, Бекпен екеуіміз жасасканбыз. Алғашында ауызша үәделестік. Бұл Бек

кітабының бірінші тарауының сонында айтылады. Онда кітап дайын болғаннан кейін автордың оны маған әкеліп окуга міндепті екендігі көрсетіледі. Егер ол дұрыс жазбаса, онда мениң не істейтінім айтылады. Ол түс әзіл сияқты болып суреттегенімен, екеуіміздің тек қана шындықты жазуга серттескеніміз рас болатын. Кейіннен біз ол шартымызды қағазға түсіргенбіз. Оқимын десен, көрсетуіме болады. (Мен басымды изедім. Бауыржан дауыстап әйелін шақырды).

Әйелі ішкі бөлме жакқа барып, үлкендігі кішігірім папка төріздес қызыл сафиян дәптерді әкеліп, күйеунің қолына берді. Бауыржан оның орта түсынан бір-ақ ашты да, машинкаға басылып, дәптерге жапсырылған 3—4 парапқа қағаздың түсын нұсқап, мениң алдымға қойды:

— Мә, оқығын. Керек етсең, көшіріп алғын. Мен ана жакқа шығып, аздал жүріп келейін.

Бөлмеде оңаша қалған мен Бауыржан алдымға қойған қызыл дәптердің ашулы түрган бетіне көз салдым. Оның ең басына “Наш договор” деген екі сөз машинканың үлкен әріпперімен жазылған екен. Бұрын өзім естімеген бұл жана деректерді мен қызыға оқып шықтым. Сол шарттың өзім қазақшалаған нұсқасы мынадай болды:

БІЗДІН ШАРТ

Панфилов дивизиясының Талгар полкының жауынгерлері мен офицерлеріне әдеби ескерткіш орнату жайындағы ортақ тілекпен біз, Александр Бек пен Бауыржан Момышұлы, 1942 жылдың басында, майдан даласында ауызша шарт жасасқан едік. Енді соны қағазға түсіруді қажет деп тантық.

1. Москва түбіндегі үрыстарда ага лейтенант Бауыржан Момышұлы командирі болған панфиловшылар батальоны мен Талгар полкының жауынгерлік жолы жайында Александр Бек “Волоколамск тасжолы” атты (3 немесе 4 повестен тұратын) кітап жазады.

Александр Бек кітаптың авторы болады да, ал Бауыржан Момышұлы (оның естеліктегі, ауызша әңгімелері, ойлары, ескери жазбалары) кітаптың материалы болады. Сонымен бірге бұл тақырыпқа тіке лей немесе жанама қатысы бар басқа материалдарды екеуара келісе отырып кітапқа пайдалануга әбден болады.

Александр Бек жұмыс документі ретінде Бауыржан Момышұлы оз қолына берген барлық материалдарды, ойларды, әңгімелерді, әскери жазбаларды үшінші адамға көрсетпеуге, екі адамның өзара сыры, құпиясы есебінде сактауга міндеттенеді.

2. "Волоколамск тасжолы" кітабы көркеми қиялдан жасалатын үйреншікті әдеби туынды емес, панфиловшылардың аты-жөндері толық сакталып, олар қатысқан үрыстар сол қалпында суреттегетін әскери-документті шыгарма болатындықтан, кітап үшін тек Александр Бек қана жауап беріп қоймайды, сонымен бірге кітаптың шындығы үшін панфиловшылардың аруагы алдында, тарих алдында және замандастар алдында Бауыржан Момышұлы қоса жауап береді. Сондықтан Бауыржан Момышұлы Александр Бектен шыгарманың көркем шындығы өмірде болған оқигамен барынша дәлме-дәл келуін, ол оқигалардың педанттық дәлдік пен ұсақ документализмің ізін қуаламай, үлкен шындықтың жиынтықтау елегінен откізіп корытылуын тарап етуге міндетті. Егер әдеби тәсіл, стиль, жазу мәнеріне байланысты қажет болса гана, онда да екеуара ақылдаса отырып, накты болған оқигадаи сөз-тәл ауытқуга болады. Онда да мундай ауытқудың салдары согыс өмірі шындығының қан төгіл, жан қызын жинаған қасиетті документтіне көлеңке түсірмейтін болса гана солай етіледі.

3. Бауыржан Момышұлы кітаптағы барлық әскери, әскери-психологиялық мәселелердің дұрыстығына жауап береді, бұл мәселе жөнінде Александр Бекпен екеуінің арасында дау туса, онда кесімді сөз Бауыржан Момышұлының болады. А1 арада әдеби мәселе жайында дау бола қалса, онда шешуші сөзді Александр Бек айтады.

4. Кітап қолжазбасының түңгыш редакторы Бауыржан Момышұлы болады.

Тек Бауыржан Момышұлымен ақырғы токтамга келгеннен кейін гана Александр Бек кітап қолжазбасын баспасөз бетінен ұсынады.

Содан кейінгі редакциялық және басқа да өзгертулер де мүмкіндігінше Бауыржан Момышұлымен келісіледі. Сонымен бірге біз болашақ үшін негізгі дана деп тек екеуара келісілген қолжазбаны гана (одан кейін ешқандай өзгерту, түзету енгізілмейтін) санаймыз. Оның бір данасы КазФан-да (Ғылым академиясының қазак филиалында), Бауыржан Момышұлының

өзге материалдарымен бірге оригинал есебінде сейфте сақталады. Ол документтерді, егер Бауыржан Момышұлы қалдырган осиетті орындаитын болса, Александр Бек еркін пайдаланатын болады.

5. Кітапты қазақ тілінде шыгару үшін Бауыржан Момышұлының басшылығымен қазақ жазушыларының А. Бектің қолжазбасына өзгертулер, қосымшалар енгізуіне, сөйтіп оны Бауыржан Момышұлының қазақ және орыс тілдеріндегі басқа материалдары (очерктер, әңгімелер, макалалар, әлеңдер, әскери жазбалар және басқалар) сияқты алғы нұсқа ретінде пайдаланып, мейлінше қайта жөндеулеріне болады.

Егер мұндай жөндеулер кітап текстінің 50 процентінен артса, онда мүқабага жаңа автордың (немесе авторлардың, қазақ жазушыларының) аты қойылып, автордың атынан кейін “Александр Бектің кітабы және Бауыржан Момышұлының материалдары бойынша” деген сөздер жазылады.

Егер ондай жөндеулер кітап текстінің 50 процентінен аз болса, онда кітаптың авторы болып Александр Бектің өзі қалады, бірақ кітап бетінде “Қазақ тіліндегі басылымын өндеген пәленеше” деген жазу тұрады.

Бұл мәселені реттеуді Александр Бек Бауыржан Момышұлының еркіне береді, ал Бауыржан Момышұлы аудармата және жөндеу жұмысына жетекші болуга міндеттенеді.

Александр Бектің кітаптың орыс тіліндегі келесі басылымдарында, алғы сөзде атап көрсете отырып, қазақша басылымынан қалаган жерін алып қосуына қақысы бар.

6. Бұл шарт 1942 жылдың март-апрелінде майданда жасалды, 1944 жылдың 18 декабрінде Москвада қазаға түсірілді.

Александр Бек
Бауыржан Момышұлы

Мен шартты көшіріп бола берген кезде болмеге Бауыржан кірді.

— Көріліктің какланына түсті деген осы екен, қарағым,— деді ол маған мүн шакқандай болып. — Ішіме ып-ыстық күншуақ орнап, өзімнен өзім күлімсіреп, көңілденіп жүретін жастық шагым жеткізбей зымырап, алыстанап барады. Бұрын оны жылдар етсе де анғармайтын едім. Қазір соны күн сайын

көріп, сағат сайын сезетін болдым. Қөргенмен, сезгенмен, кайран жок. Жарқ-жүрк етіп алыстал бара жаткан жастық шағын айқайтасан да аялдайтын, артына қайрылыш қарайтын емес.

Мен жазуымды тоқтатып, оның айтып келе жаткан сезіне құлак салып қалған едім. Бауыржан соны ангарды да, дереу сезін дөгарды. Содан соң тәсегіне жайгасты да, менің көшіріп болуымды тосып, үнсіз отырып қалды.

— Болдың ба?

— Болдым. Бауке.

— Болсан, оқып шык!

— Жаңа, көшірер алдында бір рет оқып алғанмын,— дедім мен енді оны қайта оқып уақыт кетірмейін деп ойлад.

— Сениң не көшіріп алғанынды менің бітуім керек емес пе? — деді ол маған зейілдене үн қатып.

Бауыржаның шартты менің қашшалықты дұрыс көшіріп алғанымды тексергісі келіп отырганын енді ангардым да, оны басынан аягына дейін жайлап оқып шықтым.

— Енді түсінікті ме?

— Түсінікті.

— Бұл шартты Бек екеуіміз “Волоколамск тасжолынын” алғашкы екі повесі біріктіріліп, 1945 жылы шығар алдында жасадық. Кітап шыққаннан кейін жазушы Бектін енбегіне лайықты бага берілді. Отставкага шыққаннан кейін қолыма қалам алдып, өзім жазуга кірістім. Осыдан соң біраздан кейін, 1958 жылы, қазақ әдебиетінің Москвада өтетін онкундігінің карсанында, менің “За нами Москва” кітабым жарыққа шықты. Жоғарыда Бекке ракмет, ол менің жазушылық жолына түсіме түрткі болды дегенімнің мәнісі осы, карагым.

X

СССР Жазушылар одағында болған талқылауда “Москва үшін шайқас” кітабы жайында он бір адам шығып сойледі. Генерал Вершигора бастаган он адам кітапты мактап шықты да, тек бір адам ғана жамандауга тырысты.

...Ол оқиға менің көз алдыма келді. Момышұлының “Москва үшін шайқас” кітабы талқыланып біткеннен кейін үзіліс болды. Біз дәлізге алдымен шығып, жүртқа көз салып түрган едік. Сақалы белуарына түсердей ұзын, төртбақ денелі келген генерал Петр Вершигора мен полковник Бауыржан

Момышұлы екеуі катар шыкты да, бірге тұрып, темекі тартысты.

Осы кезде екінші жақ есіктен қасқа мәндайы жарқырап Мұхтар Әуезов шыкты да, бірден Бауыржанға қарай бұрылды.

— Пәлі, Бауыржан, біздің бәріміздің ішіміздегі ең модный жазушы сен болдын бүтін. Сенің кітабың жайында кисапсыз көл адам көсіле пікір айтты. Құтты болсын, қайырлы болсын астанадан алған баған,— деп Мұхан кос қолдап тұрып Бауыржанның қолын қысты. — Сенің соғыста каның төгілген жерде ерлігің ғана емес, әдеби еңбегінің де ерекше бағаланғанына қатты сүйсініп отырдым. Мен мына Петр Петрович сияқты соғыстың білгір адамы байсалды да беделді пікір айтқанына дән риза болдым.

Осылай деп Мұхан Вершигорага басын іп, оның да қолын қысты. Содан сон кері бұрылды, жолдағы жұрттың бәрімен бас изей сәлемдесіп, Мұхан секретарлардың бірінің бөлмесіне кіріп кетті.

УШІНШІ ДИАЛОГ

I

Б

а у ы р ж а н. Ал қай жерге келіп тоқтап едік?

— Сонымен, сіз банкте қызмет істеп жаттыңыз.

— Иә. Сонымен, мен банкте қызмет істеп жаттым. Менің жана серіктерім Догатин мен Бурмистров та жақсы азамдар болып шықты. Өзіме үнемі комектесіп, болысып отырды. Командировкага шықсам, олар маған бар жайды түсіндіріп, әлек болып жатады. Мен емес. бейне бір өздері жолаушы шығатында, тексеретін, назар аударатын, есте ұстайтын мәселелерді қойын дәпперлеріне тізіп келіп, маған кезектесіп айтып жатады. Мен, сейтіп, алдымен Ленгір, одан кейін Ашысай шахталарын тексеріп кайттым. Екі ұстазымның айтқандарын бұлжытпай орындал, керек боп қалар-ау деген мәселелерге өз бетіммен назар аударып, тындырып келген ісімді көргенде, менің зеректігіме, ыждағаттытығыма олар мәз болады. Міне, өстіл жүргенде бір күні Дубовик орнынан аусысатын болды...

А в т о р. Жазушылық жұмыс кестенізді айтынызы. Қай сағаттан қай сағатқа дейін жұмыс істейсіз? Тәуліктін қай мезгілінде жазғанды үнатасты? Жылдың қай мезгілінде өнімді жазылады деп есептейсіз? Жазатын шығарманызға жоспар құрасыз ба? Қолмен жазасыз ба, машинкамен басасыз ба? Қарадай жазғаныңызды канша рет тузетесіз?

Б а у ы р ж а н. Бұл бір ашы ішектей шұбатылған үзын сұрап екен. Және маған койылуға тиісті емес сұраптар көбі. Өйткені мен профессионал жазушы емеспін. Мен әскери мемуар жазушы ғана кісімін. Ал біздің қазакта бұрын әскери мемуарлық әдебиет атымен болған емес. Қазакта мен осының негізін салушымын десем. асылық та. артық айтқандық та болмас деп ойтаймын. Бұл жөнінде орыс әдебиетіне де қосқаным бар деуіме болады. Осы жылғы майда Москвада болған әскери әдебиет жайындағы жиналыста менің атымды үш маршал он бес рет атапты. Мен бұл пікірді, бір жағынан. солардың сөздеріне сүйеніп айтып отырмын, қарағым. Бауыржан картайғанда мақтаншақ болып кетілті деп ойлад жүргемін... Ал профессионал жазушы болмагандықтан, менде жұмыс кестесі немесе режим деген де жоқ. Пәлен сағаттан пәлен сағатқа дейін жазамын дег айтпаймын. Кей кездерде

мен қолыма айлап қалам үстамаймын. Бірақ ойланып, толғанып жүремін. Сол ойлаганымның іі қанды-ау деген кезде, күнмен де, түнмен де есептеспестен, машинкамды алдымға алып, сарт-сұрт баса беремін. Ойымдағыны қағазға түсіргеніше менде үйкі да, күлкі де болмайды. Содан соң тағы да 2-3 ай қолыма қағаз алмаймын, “сүйімін”, сүйіп болған соң, жаңағы машинкага басқандарымды қайтадан қолыма аламын. Оны автор ретінде емес, жай қатардағы оқырманның көзқарасымен қарап, оқып шығамын. Автордың алғанғасарлығын, қызбалығын, үстірт ойлаган жерлерін әлім келгенінше түзетемін. Менің творчестволық процесім осы гана.

Ана жылы, “Мактаарал” совхозына барғанымда, маған бір мұғалім сенің жаңағы сұрағың сияқты сұрап қойды. “Осында пәлен деген жазушы келгенде бізге күніне он бір бет жазамын деп еді, сіз күніне неше бет жазасыз?” — деді.

— Сен соган сендей бе? — дедім мен оған.

— Енді ол кісіге сенбегендеге, кімге сенеміз? — деді мұғалім.

— Ендеше, математикадан хабарың бар ма өзіңдің?

— Да! сол математиканың мұғалімімін.

— Онда қағаз, қарындаш ал да, 11 бетті 30 күнге көбейт, — дедім оған. Мұғалім дереу көбейте бастады. — Оны он екі айға көбейт, бұл бір жылда ол жазушы неше бет жазады деген сөз. Көбейттің бе? Сол жазушының жазып келе жатқанына, міне, отыз жылдан асты. Жаңағы шыққан санды енді тағы отызға көбейтші. Көбейттің бе? Енді әрбір кітапта орта есеппен үш жұз беттен болады деп мөлшерлеп, барлық шыққан цифрынды сол үш жұзге бөлші.

— Бөлдім.

— Қанша болды?

— Төрт жұзге жуық.

— Ендеше, төрт жұз кітап жазған дүние жүзінде жазушы жоқ. Понятно? Маған күніне қанша текше метр жер казасын десе, мен оған жауап берे алмаймын. Сиыр да күн сайынғы сүтін күтімі келіссе, көnlі түссе ғана береді. Ал мен адаммын. Табагына сүт құйып, құлағын бүрай берсөн, шүметінен сырыйлатып қаймақ ағыза беретін сеператор емеспін! Понятно тебе?

— Енді бір сұрагым бар, — деді жаңағы мұғалім тағы да қолын көтеріп.

— Эй, тұра тұрғын,— дедім мен оған. — Сен маған 5—6 сұрақ қойдын. Физик, математик екенсің. Менің саған коятын бір сұрағым бар, жауап бересін бе?

— Беремін,— деді ол.

— Берсен, екі жерде екі қанша болады? Соны айтшы.

— Екі жерде екі — төрт,— деді ол.

— Жок, дұрыс емес. Екі жерде екі он тоғыз болады,— дедім мән сағатыма қарап.

— Неге? — деп мұғалім орнынан үшып тұрды.

— Сен босқа шошаңдамағын,— дедім мен оған түсімді сұбытып. — Сен дәм-татуы жок сұрақтар беріл, мені мінбеде он тоғыз минут босқа үстап тұрсың. Екі жерде екі он тоғыз болады деген осы, біле білсен, қарагым.

Жұрт залды басына көтеріп ду құліп жіберді.

— Жарайды, енді жетінші сұрағынды қойғын, қарагым,— дедім жаңағы мұғалімге, түсімді кайтадан жылтынықырап. О да бір сұрақ қойғыш неме екен, сен сияқты етіп жазып алған қазақының орта тұсына үнілді де... орта тұсына,— деп Бауыржан сұқ саусағын шошайты. — Тері, оның әлі де коя алмай қалған бес-алты сұрағы болуы керек... Қазақының орта тұсына үнілді де, былай деп сұрады: “Ең жаксы көретін өз шығармаңыз кайсысы?”

Бұған ойлануға тұра келді. Ойланған сайын, жауап беру киынга соқты. Содан кейін, мұғалімге қарадым да:

— Өзіннің балаң бар ма, қарагым? — деп сұралым.

— Бар.

— Нешеу?

— Бесеу.

Жұрт құліп жіберді. Мен күлгемін жок.

— Өзің сол бес қарғаның кайсысын ерекше жаксы көресің? Соны осы отырган бөрімізге айтып берші,— дедім оған жүрттын құлкісі токталғаннан кейін.

Мұғалім ойланып тұрды да, “айта алмаймын-ау” дегендей, жаурынын киқаңдатты.

— Бұл да солай, қарагым,— дедім мен. — Оны мен айта алмаймын саған. Жазушының өзі емес, оны жүрт біледі.

А в т о р. Мен сезіктене бастадым, Бауке. Сұрағың көбейіп кетті деп, сіз маған ишара жасап отырган жоқсыз ба?

Б а у ы р ж а н. Жок. Сенің жөнін бір басқа. Ал сенен бұрын, кеше, бір тілші келіп кетті осында. Екі көзі ит қутан бұзаудың көзіндегі шатынаган бүйра бас біреу. (“Сіз менің

де портретімді жасап отырсыз-ау қазір. Ертең екінші біреуге: “Осы столдың басында мыжырайып отырып еді іші кепкенше дейсіз бе, кім білсін?” — деп ойладым ішімнен).

— Сізден интервью алайын деп келіп едім,— дейді.

— Ал қойғын сұрактарынды.

Бір мәселенің төнірегіне топтап, жүйелеп әкелген сұрактары да жок. Сәл ойланған болып: “Сіздің мына мәселе жөніндегі көзкарасының қалай?” — деп кекен ете қалады. Ал “көзкарас” деген философиялық ұғым. Соңдықтан оған көнірек жауап берейін десен, ол айтып отырганының аяғын тындырмастан, екінші бірденені сұрайды да, тағы да кекен ете қалады. Құйрығы шошаңдалп бұтактан бұтакқа секірген сауысқан сиякты.

— Сонымен, сіздің бастығыңыз ауысып кетті ғой, Бауке?

— Иә, ауысып кетті. Орнына Георгий Федорович Марченко деген кісі келді. Онымен үш ай істес болды. Табанының бүрі жок, тайғанак, жалтақ кісі екен. Ондай кісіні мен, бастығым болмак түрғай, Құдай болса да, үнаттаймын. Оның осындағы қызығын көрген мен, ұстараның жүзіндегі болып, күн сайын жүқара бердім.

Шымкенттегі осы күнгі атақты корғасын заводы ол кезде жана салынып жатқан болатын. Бір күні Марченко мені сол заводтың финанс жағдайын тексеріп келуге жұмсады. “Дабыл бар. Егер игерімеген қаражат соншалықты көп болса, онда заводтың счетын жауып тастау керек”, — деді. Барып, тексердім. Завод акшаны ала берген. Бірақ соның оннан бірін де игермеген. Сейтіп, финансистердің тілімен айтқанда, завод “өлі капиталдың” астында қалған. Акт жасадым. Сала-саламен көрсеттім. “Заводтың счетын өзірге жаба тұру керек”, — деп Марченкога баяндадым. Ол қол қойды.

Счеттың жабылып қалғанын естіп, бір күні Марченкога заводтың бас бухгалтері Белутин келді. Марченко мені шақырды. Өзі қол қойған документтерді қарап отырды да, Марченко:

— Счеттың жабылуы дұрыс,— деді.

Белутин орнынан атып тұрды.

— Мынадай бір бокмұрын келіп, біздің счеттымызды жаба берсе, онда ол завод ешқашан да салынбайды,— деп айқайтады ол мені нұскап. Содан соң Марченкога зіркілдеді. — Қазір құрылыстың барлық жұмысы тоқтап тұр. Егер счеттымызды осы қазір қайтадан ашпасаныз, мен сізді сотқа беремін.

Марченконың көзі жыптықтай бастады. Мен көз алдыма бұрынғы бастығым Дубовикті елестеттім. Дубовик болса, казір Белутиннің ақырган-шакырганына қарамастан: “Берілген каржының белгілі проценті игерілгенше счеттарының ашылмайды дер еді”, — деп ойладым. Осы кезде Марченкам:

— Онда счетты қайтадан ашайық, — деп қарап отыр.

Ашты. Мениң зығырданым қайнады да “Жұмыстан босатының, сіздің қол астыныңда қызмет істемеймін”, — деп бастығыма дереу арыз жазып апарып бердім.

— Неге менің қол астында істемейсін? — деді ол.

— Мемлекет мұддесін жүзеге асыруда принципіздік көрсететін, қарамағындағы адамдардың дұрыс ісін қоргай алмайтын бастықтын қарауында жұмыс істегенше, қанғып кетуді артық көремін.

— Жоқ, сен кептейсін.

— Жоқ, мен кетемін. Георгий Федорович, — деп есікті тарс жауып шықтым да кеттім.

“Иә. Адалдық, арлылық, принциптілік сіздің қаныныңга сінген қасиет екен-ау. Қан құрамында мәңгі өмір сүретін ак, қызыл түйіршіктер сиякты, бұл қасиеттер сіздің жүргінізде мәңгі сақталып қалған гой. Кей адамның журегінен бұл қасиеттер жойылып, жоғалып, өшіп кетіп жатады. Бірақ олар сонда да өмір сүріп журе береді. Ал сіз осының біреуінен айрылған күні өлеңтін шыгарсыз, Бауке”, — деп ойладым.

II

A v t o r. Апырай, Бауке, мекеме басшысы жаман қызметкерінен құтыла алмай әлек болушы еді. Сіз жаман бастықтан өзінің қашып құтылады екенсіз гой.

B a u k e n. Тіпті өзі солай да. Мінез деген басы катты жүйрік кой, қарағым. Эр адамның мінезі — астындағы тұлпары. Соның ағынымен адамдар өмірден зымырап етіп жатады гой, әйтеуір.

— Сонымен, Марченконың есігін тарс еткізе жауып, шықтының да кеттініз бе?

— Кеттім. Ауыл жарықтықта жазық бар ма. Мұржасы қалқайып, есігі анқайып, сүзектен жана тұрган әлсіз анадай болып, қалтырай куанып қарсы алды жаман баласын.

Қабағым қатып, үн-түнсіз кіріп келгенде, үйдегілер үрпісіп калды. Қыска-қысқа ғана тіл қатыстық.

- Амансың ба?
- Аманмын.
- Дені-қарның сау ма?
- Сау.
- Өнің неге келмей түр?
- Орнымнан түстім.
- Өзің түстің бе, өздері түсірді ме?
- Өзім?
- Неге?
- Ынжыктыкка ыза болып.
- Е, жарайды. Арты кайырлы болсын, ендеше.

Осымнан сөз бітті. Тұған жердің жазғы жібектей жұмсақ көкорай шалғынын белуардан кешіп, көгіне аунап, Жуалының жас гүлін іскегеннен кейін жаным жай тауып, Марченкога деген бойымдағы ашу-ыза бірте-бірте бу болып үша бастады.

Бір күні Мынбұлакқа, Момышұлының атына Алматыдан соккан жұмбак телеграмма сарт ете түсті. Оны естіген кішкентай ауыл қызық көзін кенірек ашып, селт ете қалды. Телеграммада былай делініпті:

“Приезжайте за наш счет для переговоров. Бархан”

“Жол шығыны бізден болсын, Алматыға кел, ақылласайық” деген сөз гой бұл. Бұл сөзді жолдап отырған кім екен деп ынтыкты ауыл? “Бархан Борис Михайлович — менің ең үлкен бастығым, республикалық банктың менгерушісі. Бархан мені не қылады? Жұмыстан шығып кеткен адамды жол каражатын беріп шакырганы несі!” — деп ойладым. Ойымды әкеме айттым.

Әкем ойшыл кісі еді. Бір нәрсені түбегейлеп ойласа, артынан сол мәселе жайында нақыл сөздерді аузынан топтобымен актара салатын еді. Менің Марченкомен ұрсысып, жұмыстан шығып кеткенім жайында да абзал әкем аз толғанбапты. Оны сол телеграммаға байланысты айтқан ақылынан ангардым.

— Шакырганға бар. Шалғанмен тірес. Құлшынғанмен күрес. Жығылсан, жер көтереді,— деді әкем. — Бірак опынғаныңды айтпа, одан кейінгі ойланғаныңды айт. Ызанды айтпа, ызадан сонғы ындының мен ықыласыңды жеткіз. Жақсының басынан дау кетпейді. Жаманның басынан жау кетпейді. Тірі тұрганда талай дауын да, жауын да болады,

шырагым. Бар, бетіннен жарылқасын. Атжығанда келген атак абырай әпермейді. Атак. абыроныңды жас кезінде ку, карагым.

Әке сөзі қоңылға демеу де, медеу де болды. Алматыға тартып кеттім. Вокзалдан түсे сала бірден Барханға бардым. Үрысатын шыгар деп жас әтештей шакарланып, үрпінкіреп кіріп едім. Бірақ Бархан үрыспады. Тіпті, “сен неге қызметті тастап кетіп қалдың” деген де жок. Мен бір сол қызметті үзгіссіз істеп келе жатқандай сөйлемді:

— Сізді ен жаксы қызметкеріміз ретінде жоғарылатсак деген ой келіп еді,— деді ол маган жайлап қана. — Егер келісімінізді берсөніз, СССР өнеркәсіп банкының республикалық басқармасына ага консультант етіп тағайындар едік те, бұдан былай бірге қызмет істер едік.

— Келісемін,— дедім мен.— Бірақ сізге қоятын бір-екі сауалым бар, Борис Михайлович.

— Сұра,— деді Бархан.

— Біріншіден, маган неге үрыспайсыз? Мен жұмысты тастап кеттім гой.

Бархан күлді:

— Үрысуга адам әрқашанда үлгіреді. Одан бұрын үғысады ойлау керек. Ат үрысу кажет болса, кейін өзініздің тәртібінізге, шабан-шалағайлық көрсетсөніз — оған да қарап, үрыса да жатармыз. Бірақ ойлап қалмаңыз, мен сіздің желкенізден түспей қояды екен деп. Алдымен адамның жақсылығын көру абзал. Бірінші сұрағыңызға қанагаттанарлық жауап алдым деп ойласаныз, онда екінші сұрағыңызға көшініз.

— Менің әдірісімді қайдан алдыңыз?

— Оны сіздің үстінізден шағым айтып кеткен жерінізді көрсетіп Марченко жоллас жіберді. Артынан Шымкент банкын тексеріп кайткан біздің қызметкерлеріміз сіз жайында жаксы мінездеме атып келді. Сіз жайында бірге қызмет істеген жолдастарыныз көп жылы сөздер айтыпты. Негізгі сыпаттаманы сіздің қызметініз берді. Қорғасын заводының счетін жаптырып қою жөніндегі үсынысыныз орынды екен. Біздің қызметкер оны жаптырып келді. Содан кейін, Марченко жолдастың шағымын пайдаланып, сізге телеграмма бердік.

— Рахмет, Борис Михайлович,— дедім мен.

Бархан орынбасары мен бухгалтерді шакыртты. Оларға мениң таныстырып, орынбасарына маган үй бергізуді жүктеді, бухгалтерге көші-кон қаражатын бер деп міндеттеді. Алматының кенесінен орын, көшесінен үй тип, жыргап, жетісіп қалдым. Ол кезде Құрманбек Сағындықов Казсовпрофта істейтін еді. Ол маган өз үйінен темір төсек, көрпе-жастық әкеп берді. Бархан білімді кісі еді. Қызметкерлеріне әр жайды өзі тікелей үғындырып, түсіндіріп отыратын. Дубовиктен кейінгі жарыған бастығым осы кісі болды. Жақсы бастық жарты бақыт қой, шіркін! Өйткені ойлы бастық ұқыпты қызметкерді адам етеді. Аз менің қолымнан келетіні ұқыптылық, ықдагаттылық қана. Тапсырылған істі тапжылттай орындау ғана. Мұның бастықтарыма ұнады. Сөйтіп, бірімізге біріміз ұнап, бір жыл қызмет істедім. “Ұғысып істескен қызметтен тәтті тіршілік жок-ау, тегі”, — деп түйдім сонда.

Кейбіреулер естелік айтса, өзін ғана мактап, мадақтап шыға келеді. Жазса, өзімен замандас, тұстас өмір сүрген жақсыны жамандап, даттап әуре болады. Елге еңбегі сінген, халық үшін қызмет еткен азамат адамдардың жақсылығын асырып, аскактатып көрсету орнына, тырнақ астынан кір іздейді, кемітіп, келекелеп көрсетуге тырысады. Өзіне әлде-бір мінезі ұнамаған екінші бір жақсының аты аталса: “Әй, оны қойши, ол бір жүрген делқұлы ғой” деген сияқтандырып, ықсырта соғып, өсектің боранын бұркыратып коя береді. Өзінің айтканымен қоймай, өзгелерге соны жамандатып, тақылдатып қояды. Әсіресе, ондай адамдар өзінің бұрынғы бастығын, ежелгі ескі досын екілене жамандағанда өзгені есінен тандырып, есебінен жаңылдырып жібереді. Ал Бауыржанда мұндай мінездің жоқтығы оның өзгеше қасиеттерінің бірі болып анғарылады. Сіздің халық арасында атыңыздың аныз болып кетуінің бір себебі осы шыгар-ау, Бауке.

А в т о р. Бауке, билей білесіз бе?

Б а у ы р ж а н. (Алдымен маган адырая бір қарап алды.) Москвада Сәбит Мұқанов екеуіміз бір жинальстан өте кеш кайттық. Сәбитті мен “Москва” мейманханасына әкеп салдым.

— Эй, Бауыржан,— деді Сәбит. — Екеуіміз осының ресторана на кіріп, тамақ ішіп алсақ қайтеді?

Екеуіміз ресторанға келсек, ине шашып орын жок. Не істейміз? Менің басымда шашагы салбыраған түрік тациям бар еді. Соған сендім де, төуекел деп ішке кірдім. Сәбит сыртта қалды.

Зал бастығын шакырып алды да:

— Сіздің рестораннан дәм татсақ деп едім,— дедім.

Әйел бетіме қаралы да, мені бір шет ет адамы деп қалса керек, лып ете түсті:

— Қазір, қазір. Неше адамсыздар?

— Екеуіміз. Академик есік алдында тұр. Оны осы араға ертіп келуінізді сұраймын.

Бізге бір кішкентай екі үстелді қосып, орын жасап берді де, зал бастығы үкілей үшіп барып, есіктің сыртында тұрған академикті — Сәбитті шакырып келді.

Мен әр дәмге үш порциядан заказ жасадым. Екеуін Сәкене, біреуін өзіме. Аттымызға ас келгенше айналамызға көз салып отырмыз. Итіс-тартыс, изен-изен, итен-итен билер бірінен сон бірі биленіп, Сәбиттің тіксініп есі шыкты.

— Сіздің жаныңызға жағатын би ойнаттырайын ба?— дедім Сәбитке.

— Сөйтіші, Бауыржан. Мына пәлелерді тоқтаттырышы.— деді ол.

Аттымызға ас келді. Сәбит аузына ала бергенде, мен:

— Маэстро, Огинскийдің “Полонезін” ойнауды өтінемін,— деп дауысталдым.

Оркестр ойнай жөнелді. Қасымыздың үстелде орта жасқа келгенн сымбатты бір әйел отыр еді. Соның қасына бардым да:

— Мына музыканы мен сіз үшін ойнатып едім,— деп оны бите шакырдым. Оның қасындағы каватері рүқсат етті де, екеуіміз билей кеп жөнелдік. Үйірліп, ыргалып, толықсып, тасқындалп, аса бір асқақ сәнмен лыптып келіп би аяқталты. Әйеллі өз орнына отыргыздым да. Сәбиттің қасына келдім.

— Эй, сениң мынадай да өнерін бар екен гой,— деп Сәбиттің есі шығып қалды.

Ас ішіп болған сон, официантканы шакырып алып, есеп жасаттырдым. Он бес сом деді. Ақша алайын деп қолымды қалтама сала беріп едім, Сәбит:

— Эй, Бауыржан, мен төлейін. Ресторанға мен шакырдым гой,— деді.

— Онда үстіне он сом қосып бересіз, әйтпесе, жиырма бес сом етіп өзім төлеймін.

— Э-э-э, көп емес пе? — деді Сәбит құмыға үн қатып.

— Көп десеніз, мен төлеймін.

Сәбит көзінің астымен маған бір қарап алды да, аматсыздан айтқанымды төледі. Сөйтіп, мениң бір билегенім Сәбитке он сомға түскен болатын.

Би туралы сұракты қойғанда менің ойыма басқа бір оқига түскен еді. Бір жылы Бауыржан әйелімен бірге “Алатай” санаторийінде жатады. Бауыржандар барған күні кешкे сонда жатқан әйелдер би үйымдастырып, оны қайта-қайта биге шақырады. Әсіресе бір жас қызben Бауыржан көп билейді. Ұршыктай үйіріліп, лышып билеуден гөрі көбік кардын үстінде тұрган аюдай корбаны көп болса да, Бауыржан өзін шакырған әйелдерден бас тартпайды. Ертеңінде ол мұрттай үшып, ауырып қалады. Палатасына дәрігер шақыртады.

— Ауырып қалдым,— дейді дәрігерге.

— Онда жас қызлармен билеменіз. ағай,— дейді дәрігер жас әйел.

Бауыржан дереу дәрігерге тақпактата сұрап қояды:

— Арпа мен сұлыға семірмеген мал онбайды, қырық жас кіші қызben билеген шал онбайды демексіз гой сонда?

— Дәл солай,— дейді дәрігер.

Бұл сөз Бауыржанның қитығына тиеді де:

— Әйелім қартайып қалды, маған жас қызға үйленуге бола ма? — дейді дәрігерге.

— Жок, болмайды.— дейді дәрігер шамданып.

Ертеңінде дәрігер келгенде бұртиып, Бауыржанмен жөнді сөйлеспейді.

— Немене, кеше сіз маған өкпелеп қалдыныз ба? — дейді Бауыржан.

— Иә.

— Мен де сізге өкпелеп қалдым.

— Неге?— дейді дәрігер таңданып. — Мен сізді жәбірлекен жоқпын гой.

— Жәбірледіңіз,— дейді Бауыржан. — Мен кеше сізге әйелім қартайып қалды, жас қыз атуыма бола ма дедім. Сонда сіздің бір емес, екі қыз атуынызға болады деуініз керек еді күліп. Онда мен орнынан кеше тұрып кететін

едім. Ал сіз мен шынында да сол сәтте бір жас қызға үйлене коятындарай, оған дәл бір мына менің әйелім рұқсат ете коятындарай-ак, ашуланып, қабағынызды шыттыныз. Мен жас қызға үйленемін деп шын ниет қылсам, алдымен мына отырган әйелімнің өзі-ак екі көзімді бірдей ағызып жібереді. Ал көзіне кара көзілдірік киген дәрменсіз сокыр шалды жас қыз не қылады? Міне, мен сіздің осыны ойламаганынызға, аурулармен сейлесіп, көңіл ашар өзіт таппағанынызға, дәрігерлік тактиканы бітмегенінізге ренжідім.

— О, ғапу етініз,— дейді дәрігер сонда құліп.— Сізге екеу емес, үшеуін де алуға болады гой, ағай-ая.

— Е, міне, енді мен жазылдым. Түсте мен асханада боламын,— деп Бауыржан да құледі.

Расында да, ол түсте жұртпен бірге асханаға барып, айналасындағытармен әзілдесіп отырып тамак ішеді. Осыдан ксійін қайтадап тәуір болып кетеді. Дәрігер келіншек те Бауыржанның сырын үгүп, тұған ағасындарай сыйлап, жаксы көріп қалады.

Жана би тураты сұрағанда Бауыржан осы оқиғаны айттар ма екен деп ойлап едім. Бұл есіне түспеді ме, Бауken басқа жайды, бұрын мен естімеген жоғарыдағы әнгімені айтты.

III

А в т о р. Бауке, кейін шегінейік.

Б а у ы р ж а н. Эй, сен немене өзін, "Бір адым іттері, екі адым кейін" дегенин керін келтіріп отырганың? Мен саған бағынбаймын! Маган команда беретін сен кімсін өзін?

А в т о р. Жок, Бауке, сіз маган ешқашанда бағынған емессіз. Алпыс бірінші жылы "Мен сенімен сейлеспеймін!" деп тарс еткізіп телефон трубкасын жауып тастагансыз. Алпыс тортінші жыты бір бүйрігіңізды тағы да орыннатқансыз. Ал енді бұл жетпісінші жыл гой, Бауке.

Б а у ы р ж а н. Э, бұл сенің маган емес, уакытка бағынасын деген сөзін болды гой онда.

А в т о р. Үстазына шәкірті шаригат айтпайды, Бауке.

Б а у ы р ж а н. Заман — теніз. Теніздің түбінде шабакта жүреді, шортан да жүзеді. Понятно тебе?

А в т о р. Ақырғанның бәрі арыстан емес.

Б а у ы р ж а н. Үндемегеннің бәрі данышпан емес.

А в т о р. Кисық ағаш шынар болмайды.

Б а у ы р ж а н. Иір бұтакты емен шынар болуға күмар болмайды.

А в т о р. Кей адамның мінезі тікенге үқсайды, ал тікенекті шенгелге ан да жуымайды, жан да жуымайды.

Б а у ы р ж а н. Кей адамның мінезі қоғага үқсайды; ал қоғаны шошқа да шырлайды, сиыр да жапырады. Қоға боп көрінгеннің аяғына тапталғанша, шенгел боп шіреніп тұрган артық.

А в т о р. Мен қойдым.

Б а у ы р ж а н. Мен көлденен жүрттын көсемсіп ақыл айтқыштығына тойдым... Ал айтқын, қай жерге келіп едік?

А в т о р. Барханның қарамағына қызметке келгенбіз, Бауке.

— Бір күні Бархан мені өз кабинетіне оңаша шақырды. Бардым. Ол бір өте жайдары күйде отыр екен.

— Отыр, Бауыржан, ақылдастын әңгіме бар. Отырдым.

— Құлагым сізде, Борис Михайлович.

— Сен осы шанкылдаған жас бүркітті қазактардың қалай баулитынын білесін бе?

— Білемін.

— Білсен, айтшы.

— Алдымен бала бүркіттің аяғына балақ бау байлайды.

— Сонсоң?

— Тұғырға отыргызады.

— Сонсоң?

— Басына томага кигізеді.

— Сонсоң.

— Қызыл беріп асырап, есейтеді, түлетеді, қүйіне келтіріп баптайды. Есейген соң анға салады.

— Қайтіп?

— Алдымен тауга алып шығады.

— Сонсоң?

— Томага тартады.

— Одан кейін?

— Білегіндегі бүркітті серпіп кеп қалады. Қыран қанатын кең жайып, қайқаң етіп көкке көтеріледі де, ракаттана, құмарлана құлшынып, аспан тосін айқыштайды. Содан соң наизағайдай шаншылып төмен құлап, қанат, құйрығы суылдал жердегі анға қарай төнеді. Қоктен көзіне ілінген тағыға түсіп, ол қасқыр болса да, тұлқі болса да, тырп

еткізбей, жанын шығарып, қасына иесі жеткенше шенгелдеп астына басып отырады.

— Дұрыс айттың, Бауыржан. Ал біз де сондай бір жас қыранымызды кияға шарықтатсақ па деп едік.

— Қайда?

— Ленинградқа. Финанс академиясының жанындағы бір жылдық курска. Барасың ба?

— Эрине, Борис Михайлович. Бірақ қыранмын деп емес, үләнмын деп барамын.

— Барсан, жалтақын сол қалпында сақталады. Үлгеруіне караң едәүір стипендия және беріледі. Революция бесігі атанған Ленинградтай ұлы қалада бір жыл тұру есті адамға бір академияны таусымен пара-пар, бауырым. Қаншама ғажайыптарды көресін, қаншама гибрат, өнеге аласын. Мен өзге біреу емес. дәл сенің барғанына қуаныштымын.

Сонымен, мен Ленинградка келдім. Барханның айтқаны рас болып шықты. Ленинград дегенің ой жетпейтін өзгеше бір дүние екен. Онымен салыстырганда Бурный да, Шымкент те, Әулиеата да, Алматы да айдалада қалды. Тіпті Ленинград ғажайыптарына әжем айттын әр атуан ертегілерін де ілесе атмай қатты.

Бұл курска елден тек кана егде адамдар келеді екен. Солардың ішіндегі ең жасы мен болдым. Ұстаздардың лекциясын суша сіміремін. Аузынан шыққандарын кайталап айтып бергенімде, өздері аң-тан қалысады маған. Төрттік, бестік бағалар атыстан шөліркеп келіп, канаттары сусылдан көлге қарай құйылған топ үйректей зымырап, менің зачеткама қонады. Ұш жұз сом ең жоғары стипендия да ай сайын мениң алақаныма түседі. Оның үстіне Алматыдан келетін ай сайынғы екі жұз елу сом жалақым және қосылады. Айна бес жұз сом табыс ол кезде мына деген инженердің де түсіне кірмейтін дүние. Оның жартысын әкеме жіберіп, қалғанын мен өзімнің адат игітігіме өкінішсіз жұмсаумен болдым.

Өзіммен курста бірге оқитын егде кісінің ақылымен алдымен өзіме онаша пәтер жалдап алдым. Содан сон, сабактан бос уақыттарымның бәрін де қаланы араластаға, оның көрікті жерлерін көрүте жұмсадым. Кештердің көбін кинотеатрларға арнаймын. Қала театрларының жарнамалары жариятаған бір де бір жана спектактълі күр жібермеймін.

Жұрт жақсы деп мактаган фильмдерден және қалмаймын. Ресторан деген көперімізге келмеуші еді онда. Анда-санда мейрамдарда бір ас ішүте бас сүкканымыз болмаса, жай күндерде оның маңына да жуымайтынбыз. Еректі бұзатын екі құмарлық — арак пен әйел болса, жас кезімде осы екеуінен де аулак болғанымды мактанышпен айта аламын.

— Иә, сейтіп, мен Ленинградтың көркем ескерткіштерін, көрікті қошелерін, әсем аландарын құн сайын құмартып аратай бердім, аратай бердім. Арапаган, көрген сайын, өзімнің іштей түлеп, жанарып, жақсарып бара жатқанымды байқаган сиякты да боламын.

Міне, мен сиырдың тіліндегі сүйір боп біткен Засильев аралының тұмсығында тұрмын. Осы тұмсықтан төнірекке көз салсан, соңшама бір ғажап көрініске кенелесін. Алдында көк толқынын көлендетіп атакты Нева жарқырайды. Ол ауылдан келген казак баласына бүршагы мол ғаламат үзын көгенге үксайды. Қөгенделген козыдай болып, Неваның екі жағын қуалай, қаланың әсем үйлері иін тіреседі. Әже ертегілеріндегі төбелеріне тау көтерген алыптардай болып Қызы сарай колонналары көз тартады. Хандардың басына киілген алтын қалпак, жez телпектей жарқырап Исаакий соборының төбесі шошаңдайды. Алыстан атой салып Петропавл қамалты тұрады. Кунғе шағылышкан тебен инедей сорайып Адмиралтейстроның үшкір жебесі көкке шашыла кеп асқастайды. Осыларды көргенде еріксіз ернің жыбырлап, ақын сөздерін асқақ әуенмен айта кеп жөнелесің:

Люблю тебя, Петра творенье.
Люблю твой строгий, стройный вид,
Невы державное теченье,
Береговой ее гранит.
Твоих оград узор чугунный,
Твоих задумчивых ночей,
Прозрачный сумрак, блеск безлунный,
Когда я в комнате моей
Пишу, читаю без лампады,
И ясны спящие громады.
Пустынных улиц, и светла
Адмиралтейская игла...

Бауыржан бұл жолдарды орысша нак-нак етіп айтып шықты да, маған бұрылды.

— Көне, Пушкиннің осы жерін қазақшатап жібергін сен.

Мен сасқалактап қалым да, әрен легенде есіме түсіріп, сүрініп-жығылып айта бастадым:

Сүйем, шәрі Петр орнаткан,
Сүйем сыныды сәүлетінді.

— Гали Ормановтың аудармасы ғой?

— Иә.

— Пушкиннен өзіннің орысша жатқа біletіндерін көп пе?

— Шамалы.

— Пушкинді тек кана орысша жаттау керек. Ол сенің казашана онай көне кетпейді. Көп аудармашыға сөзін берсе де, солін бермей, ойын айтса да. орамын үқтырмай, тәкаппар күйде тұрып катады. Ұлыны ұлы үғады, дананы данышпан гана түсінеді ғой. Элі күнге дейін Пушкинді казақша Абайдай түсінікті етіп сөйлеткен ешкім жок. Сен “Евгений Онегин” романының неше шумактан тұратынын білесің бе?

Мен үндемедім.

— Ендеше, ол роман сегіз тараудан, 389 шумактан тұрады. Жалпы көлемі бес жарым мың жолға жуыктайтын осы романының мазмұнын Абай, казақ оқырманшарының ұғымына сәйкестендіріп, 376 жолға сыйдырган. Ол әрқайсысы он торт жолдан тұратын “Онегин шумагының” жол санын, буын мөлшерін сактауга тырыспайды. Өйткені романды түтел аудармаған сон, онын тур-тұлғасын, елшем-кестесін түтел сақтап жатудың қажеті де жок. Соңдықтан Абай роман желісінен алған оқиғаларды бірде қазақ құлағына сіністі он бір буынды елең үйкасының өрнегіне салып өрсे, енді бірде жеті-сегіз буындар атмасып келетін тармактар кестесіне салып айшыктайды. Мәселен, Пушкин романының бірінші тарауындағы аттыс шумакта толып жатқан оқиғалар бар. Абай сонын оныншы, он бірінші, он екінші шумактарын ірікеп аударады да, оған “Онегиннің сипаты” деп өзінше ат кояды. Он бір буынды осы аударманың тұпнұскадай түсініктілігі, ықшамдығы сонша, оны оқыған кісі Онегиннің сипатын бірден көз алтына елестетіп, оның қандай жіліт

екенін айқын анғарады. Содан соң Абай Пушкин романының үшінші тарауынан тек Татьянаның Онегинге жазған хатын ғана аударады. Одан Татьяна сұлудың Онегинге деген гашықтық халі білінеді. Бұдан соң Абай аудармасы “Басы қатты сүм жүрегін тоқтата алмаған” жігіттің қызға берген сүйк жауабын, одан соң оның қызға жолдаған өкініш хатын өрнектейді. Ең сонында амалсыздан басқа біреудің айнымас жары болған Татьянаның Онегинге тоқтау айтқан жалыныш сөлемін паш етеді. “Тәнірі қосқан” жақсы жар Татьянадан айрылған сорлы Онегиннің олердегі жүрек жарған өкінішін айтып, аударма аяқталады. Міне, осының бәрін Абай небәрі 376 ғана жолға сыйдырып, Пушкин романының мазмұнын әрі түсінікті, әрі толық етіп жеткізеді. Ал бес жарым мың жол етіп аударған кейбір аудармалардан ештene де үқпайсын. Сондықтан Пушкин сөзінің бар сөліне сусындал, бар нәрінен ләззат аламын деген кісі оны тек қана орыс тілінде окуы керек, сол тілде ғана жаттау керек. Пушкин өлеңдерін жатқа айта алмаған адамды орыс тілін жақсы біледі деп есептемеймін.

Ал кейде аударманың оригиналдан асып түсетіні де болады. Бірақ бұл сирек кездесетін оқига. Дәл соның үлгісі тағы да Абайдың ғана бар. “Қаранды түнде тау қалғыпты” білесін ғой?

Мен басымды изедім.

— Мен немісше Гетеңі, орысша Лермонтовты, қазақша Абайды алдымға жайып қойып тұрып зерттеген кісімін.

Бұл жайындағы ойымды жинақтап, түйіп айтайын саган. Орыс тілін жақсы білгісі келген кісі жасынан Пушкин өлеңін жаттап өсуі керек. Ал қазақ тілін жақсы білгісі келген адам Абайдан нәр алуы керек. Жасында осы екеуінен емшек сүтіндей сусындал өспеген адам ол екі тілді жетік біле алмайды. Бұл екі тілді ол екеуінсіз білдім деу — бос өүрешшілік.

Мені Пушкин мен Абайдың арасына қысып, қинап, біраз әлсіретіп алғаннан кейін, Бауыржан Ленинград жайындағы әңгімесін қайтадан жалғастырды.

IV

Міне, мен Декабристер алаңында тұрмын. Пушкин поэмасының мына жолдарын мен тұңғыш рет осы алаңда тұрып естідім.

И прямо в темной вышине
Над огражденною скалою
Кумир с простертою рукою
Сидел на бронзовом коне.

Ужасен он в окрестной мгле!
Какая дума на челе!
Какая сила в нем скрыта!
А в сем коне какой огонь!
Куда ты скачешь, гордый конь,
И где опустишь ты копыта?

Бауыржан тагы да оқыс сұрап қала ма деп, бұл жолдардың
баламасын ойша іздеп жанталасып, өз-өзімнен іштей күбірлеп
мен отырмын:

Қарауытқан жоғарыда,
Қолын созып алғы жаққа,
Коршаулы құз қабағында
Жебеуші түр мыс салт атта.

Бірақ Бауыржан енді менен аударма сұрамады. Сөзін
ары қарай жалғастыра берді. Мен бұған іштей қуанып,
өзімнің бірынгай тыңдаушылық қызметіме қайта көштім.

— Бұл жолдарды мен биік құздың жиегіне жетіп, атын
аспанға шапшыта күрт тоқтатқан атақты Мыс салт аттының
түбінде тұрып естідім. Ескерткіш қасына жиналған қалың
жұртқа экскурсовод әйел Пушкин поэмасының осы
жолдарын айттып, содан соң оның қалай орнатылған тарихын
баяндай жөнелді...

Ескерткішті айналып мен көп журдім. Кетіп бара жатып
талай рет қайрылып қарадым. Неге екенін білмеймін, осы
ескерткіш шүү дегеннен-ақ менің көзіме жылы көрініп,
жүргіме жұмсақ тиді. Мен оның астындағы атын атақты
Тайбурылға ұқсаттым, үстіндегі кісіні халық қорғаны
Қобыландымен теңестірдім.

Бұған дейін мен Пушкиннің поэмаларын оқымаған едім.
Кітапханадан алған қалың томды қазынадай құшактап үйге
келдім де, алдымен “Мыс салт аттыдан” бастадым. Поэма

жолдарын тұнімен судай сіміріп, таң атқанша тұтасымен жаттап алды.

Мыс салт аттының қасына мен бұдан кейін де сан рет бардым. Келе-келе ол маган Қобыланды емес, өзіміздің үйдің қара айғырына тоқым салып жайдақ мініп, мені сағынып, мені іздең келе жаткан өз әкем Момыш сияқтанып көрінетін болды.

Міне, мен Гоголь көшесімен келе жатырмын. Бұл көшеде сәнді сарай, салтанатты шеркеуден ештеңе жок. Кәдуескі көше, кәдуілгі үйлер. Бірақ осы қонырқай үйлердің бүкіл совет халқының жүргегіне жылы тиетін тарихы бар. Мен әр үйдің пүшпағына қызыға көз саламын, мрамор тақтага жазылған әр жазуды құныға оқып шығамын.

23/8-үй. Осы үйде отырып Достоевский "Ак түн" "Неточка Незванова" және басқа шығармаларын жазған. Петрашевшілер үйірмесінің жұмысына байланысты ол осы үйде тұтқынға алынып, сонау Сібірге, Омбы түрмесіне айдалған. Содан кейін ол Семейде тұрган. Қазақ галымы, ол кездегі жас офицер Шоқан Уәлихановпен Достоевский сол жакта достасқан. Шоқанның досы — менін де досым!" деймін мен ол үйдің жанына өтіп бара жатып, өз-өзімнен күбірлеп.

17-үй. Бұл үйде осы көшениң "исеі" — Гогольдің өзі тұрган. Хлестаков, Таras Бульба бейнелері осы үйде дүниеге келіп, осы табалдырықтан аттап, бүкіл дүние жүзіне мәнгілік сапар шекен.

15-үй. Бұл үйде бұрын Дюманын ресторанды болған, Пушкин оғы табалдырықтан талай рет аттаган. Осы ресторанда ол даналықтың женделі Дантиспен танысқан.

14-үй. Бұл үйде 1905 жылы 26 ноябрьде Петербург жұмысшы депутаттары Советі атқару комитетінің мәжілісі болған. Ол мәжіліске В. И. Ленин қатысқан.

13-үй. Мұнда, бұрынғы "Вена" ресторандында В. И. Ленин партия қызметкерлерімен кездескен. Осы үйде бірсыныра уақыт Тургенев тұрган. Чайковский осы үйді мекен еткен. оның сүйегі осы үйден шықкан.

Міне, мен көрші көшеге бұрылдым. Бұл көше Герценнің есімімен аталады. Бұл көшениң де тарихы Герценнін, Пушкиннің, Грибоедовтың есімдерімен тығыз байланысты. Жалғыз бұл көшелердің ғана емес, Ленинградтагы барлық

көшөлдердің хатық жүргегіне жылы тиетін тамаша-тамаша омірбаяны бар. Ленинград көшөлері мен үйлерінің кеуделеріндегі алтын жазулы мрамор текталарды көргенде омыраулары ордендер мен медальдарға толы атакты маршалдардың алтынан өткендей боласын. Ондай үйлердің касынан өте бергенде бойынды түзеп, дереу колынды шекене апарып, күрмет көрсеткін келеді!

Ауылды сағынсам, мен дематыс күндері әдейі арнап Декабристер аланына барадынын "Ассаламагалейкүм" деп, колымды кеудеме басып. Мыс салт аттыға сөлем беретінмін.

Немесе, аяндан отырып. Аничков көпіріне келетінмін. Осы көпірдің екі жағындағы шыбырынан табандап тартқан төрт кола жігітке бой бермей, мойындарын додадай иіп аспанға шапшыған төрт асau қола тұлпарды көргенде менин жүргегім әркашанда еріп қоя беретін. Өйткені скульптор Клодтың таланттымен бейнеленген осы бір асau тұлпарлар маган сонау Жуалы желкесіндегі өзіміздің үйдің шағын үйір жылқысы іспеттеніп корінетін. Бұл төртеуі аралары жақын-жақын жайылып жүрген сака жылқыларды көзге елестетіп, ал құлын-тайлар бүйректеу бір жерде құйрықтарын тігіп атып асыр салып жүргендей әсер тудыратын. Соңдыктан да мен оларды күніне екі рет — танертен сабакқа бара жатқанда, одан соң сабактан қайтарда көздел коятынмын. "Көзделен" сайын, жылқытар ұзамай, бір сайды жатқанын "көріп", көңлім орнына түсіп, мәз-мәйрам боп қалатынмын. Оларға қарап турып, ауылымның атбейі ақсақалы Ақкулыны еске алатынмын. Ат шабыс, қызы куу, жорға жарысы, тенге алу, көкпарды көз алдыма елестететінмін. Өзімнен өзім қызынып, Клод аттарының біріне дереу карғып мініп, ауылластарымның артынан мениң де құйғытып шаба жөнелгім келетін...

Ленинград! Өмір бойы ауыз жаппай сойлесен де айтып тауса алмайтын мәңгілік жыр гой бұл кала! Оның тек қана Эрмитажының өзі не тұрады десенші! Тек сонын ғана хикаясын мың күн шертсөн бітер ме. шіркін! Суворов, Кутузов, Барклай де Толи тәрізді ел үшін сибек сінірген ерлерге арналған, үрпакка үлті боларлық енсөлі ескерткіштер каншама! Тіпті, Александр сиякты патшаның өзіне койылған ескерткішке де бір қайрылмай кете алмайсын. Патша надан болғанымен, оған орнатылған ескерткіш халықтың енбегі, халықтың өнері. Сен соған қызығасын.

Ал театрларын айтсаншы, жаныңды жалын болып кернейтін! Орыстың және дүние жүзінің барлық классикалық операларымен таныстырған да Ленинград болды мені. Пушкиннен бастап бүкіл орыс классиктерін мен осы Ленинградта жүріп жүргіме котардым. Сол гайыптан кездескен ғажайып бір жыл менің өмірімнің өзгеше бір жемісті, келісті, аса бір нұрлы жылы болды. Бұл жылда мен ұлы орыс халқының тамаша тарихын білдім. Оның елдігінін, ерлігінін, өрлігінің мәнгілік мұраларымен таныстым.

Сейтіп, Ленинград әжем келін боп түскен, әкем бала боп өскең, өзім құлындағы құлдырап асыр салған Мыңбулақтай боп жадымда жатталды. Әжем марқұм жақсы мекен, жәннәт жер жұмак деген болады деуші еді. Бірақ ол жердің үстінде емес, астында, о дүниеде болады дейтін. Ал мен, әжемнің ең жақсы көретін сүйекті немересі, жұмак жердің астында емес, үстінде деп білдім. Ол — Ленинград деп түйдім. “Әжем марқұм о дүниенің жұмагына өзі-ақ барсын. Маган ұлы қала Ленинградтан артық жұмактың керегі жок!” — деп талай рет жымидым өзімнен өзім. Сонымен, Жуалы, Шымкент, Әулиесата, Алматы, Термез, Ленинград — ол кездегі менің жас жүргіме түскен Отан картасы осындай еді. Ленинградқа, ол арқылы бүкіл Отанға, елге деген сүйіспеншілік менің жүргіме осылай орнаған еді. Соғыста, Москва түбіндегі шайқастарда жүргенде, мен Ленинградты талай рет түсімде көрдім. Қозы қөгендей созылып, екі жақ жағалауына генерал үйлерді кернеткен көк жойқын Нева, басына қазақ хандарының алтын қалпак, жез телпегін киген атақты Исаакий соборы, алдында Қобыландыға үқсағанымен, артынан өз әкемдей жақын көрініп кеткен Мыс салт атты — бәрі-бәрі сан қайтара көз алдыма келді. Тіпті Клодтың қоладан күйған аттарының өзі жау оғынан жаралы болып, тақымына Қобіктің жендеттері қылбұрау салған Тайбурылдай атылып, шынғыра кісінеп жатқан сияқты боп та елестеді...

— Эй, сен өзің Ленинградта болып па едің? Түсінесің бе бұл айтқандарды?

— Болғамын, Бауке...

— Ендеше, неге айтпайсың оныңды? Мен Ленинградта сен ешқашан да болмаған екен деп тәптіштеп отырмын гой!

— Оныңыз жақсы болды, Бауке. Сіз маган Ленинград жайында тамаша жыр айтып бердіңіз.

Сонымен, бір жылдық окуды үздік тәмәмдап, Ленинградпен коштасып, Москвага келдім. Келсем, Бархан да Москвада еken. Екеуіміз құшактасып көрістік. Мені тауып ол, оған кездесіп мен қуанып жатырмыз. Онын маган койған бірінші сұрағы:

— Ленинград қалай, үнады ма? — деген үш сөз ғана болды.

Мен де оған қысқа жауап бердім:

— Ленинград — Ләйлі, мен — Мәжнүн, Борис Михайлович.

— Ол не деген сөзін. Бауыржан? — деді Бархан.

— Ол мен Ленинградқа мәңгі гашық болып қайттым дегенім.

— Э, солай ма? — Бархан одан сайын қуанды.— Бауыржан-ау, ол менің туып-өскен қатам гой, менің бесігім гой!..

Сейтсем, Барханның өзі Ленинградтікі еken. Пролетариат революциясының алтын бесігі болған Ленинград адамдарының өзгеше сыпатты асыл жандар екенін мен сонда үккан едім.

— Ат оку қалай болды? — деп сұрады осыдан кейін Бархан.

Мен кілен бестік бағалар тізілген документімді көрсеттім.

Ертеңінде ол мені СССР Өнеркәсіп банкының басқарушысы Туманов жолдасқа ертіп апарып таныстырыды. Менің академия жанындағы бір жылдық курсы үздік бітіріп келгенімді, болашакта өзінің менен жақсы банк қызметкері шыгады деп үміттенетінін айтты.

Туманов менің жұмысымның одан сайын жемісті бола беруіне тілекtestіk білдірді

— Біздің еліміз қос жүректі мемлекет,— деді Бархан сыртқа шыққаннан кейін. — Сондыктан да оны ешбір жау жене алған емес, жене атмайды да. Сен Отанымыздың бір жүргегінде болдын, енді екіншісін арала. Москванды коріп. танысуына үш күн уақыт беремін. Содан соң Алматыға кел.

Бархан қайтып кетті. Мен Москвада тағы үш күн болып, онын да сәulet, салтанатына сусындалап, қос ананы тел емген тентектей едірендеپ, Алматыға бет түзедім.

V

Автор. Сіз қандай ұлы жазушыларды, атақты колбасыларды жақсы көрдіңіз?

Б а у ы р ж а н. Жазушылар туралы айттым емес пе жоғарыда. Тағы да қайталаімын: жазушылардан классиктердің көпшілгін жақсы көремін. Классикалық әдебиет үлгісінде жазып келе жатқандарды ұнатамын. Ал әскери колбасыларға келетін болсақ, мен оларды дәүлескеге колбасшы, дана колбасшы деп екіге бөлемін. Мен тек дана колбасшыларды гана жақсы көремін. Өз заманымның ұлы колбасшыларының бірі деп, Жуковты ерекше құрметтеймін.

А в т о р. Сонымен, Ленинградта финанс академиясының жаңындагы бір жылдық білім жетілдіру курсын тауысып, жолда Москваға аз күн аялдап, Алматыға келдініз.

Б а у ы р ж а н. Иә, келдім...

Келсем, бұрынғы өз орным бос түр екен. Экономист-консультант болып, қайтадан қызметке кірістім. Бір жыл оқып кайткан бар өнерімді салып, жана жігермен жұмыс істеп жатқанымда, 1935 жылдың күздінде мені бір айга әскерге шакырды. Запастағы бірсыныра командирлер Ташкентке жиналды. Ондағы жайды “Олар менің есімде” деген әңгімемнен оқып алғын.

Бауыржанның бұл естелігі, әрине, менің де есімде. Ол ең алғаш рет “Қазақ әдебиеті” газетінің екі номерінде жарияланды. Содан соң Б. Момышулының 1968 жылы екі томдығында басылды. Онда Бауыржан өзінің полковник Бахалов сыңды ақылды командирдің кол астында болғанын, одан үйренген үлгі-өнегесін ерекше бір жылы сезіммен баяндайды.

— Со бір айлық жыны менің барлық болашак тағдырымның тетігі болды. Егер мен сол бір айда көзге түспесем, онда менен басқа Бауыржан шыққан болар еді. Онда екеуіміз дәл қазіргідей сойлесіп отырмagan да болар едік.

Бір айдан кейін қайтып келдім. Келген бетте ага консультант-экономист болып жоғарылатылдым. Барықыласыммен кіріспі, жұмысымды тағы да ілгері жүргізіп әкеттім. Енді жанадан алынған жас қызметкерлерге өзім үстаздық ете бастадым.

Сейтіп жүргенде, 1936 жылдың мартауда мені Казвоенкомат шакырды да, дереу Ташкентке жөнелдті. Келсем, баяғы Бахалов бір айлық жында ерекше көзге түскен командир деп, жанадан құрылып жатқан болімге взвод командирі етіп тағайындағыбы. Полкымыздың командирі

мен ең алғаш әскерге барғандагы Термездегі командиріміз полковник Дмитрий Коваленко екен. Бұйрыққа кол койылып қойылты. Мен амалсыздан үстіме әскери киім киіп, беліме наган асынып, командир болып шыға келдім. Қызмет орнымен есептесіп, үйіммен қоштасып кайту үшін маган бір апта уакыт берілді.

Бархан өз кабинетіне конторымыздың барлық қызметкерлерін жинап, әкемдей мейірбандықпен сөз сейтеді.

— Міне, жолдастар, бүгін өз ортамыздан ең таңдаулы қызметкерлеріміздің бірін сұйікті армиямыздың катарына аттандыргалы отырмыз,— деді ол. — Қымбатты Бауыржан, абыройты болғайсың, карагым. Отан данқын, Отан саттын. Отан шебін қырагы құзете біл. Біздің айттар өсінетіміз осы. Қызыл Армияның катарында қызмет ету — совет азаматы үшін ең елеулі құрмет. Осы құрмет біздің ортамыздан тек сенің гана еншіне тиіп отыр. Жолын болсын, балақаным...

Сол арада Борис Михайлович маган екі айтық демалыс каражатын, оған коса екі жұз ету сом сыйлық бергізді.

Алматыдан шығып, Бурныйға тарттым. Сексенге тақап калған кәрі әкеммен қоштастым. Әкем екі атақаның жайып батасын берді:

— Ақ жүрек болып жолдасың, алалық сені қолдасын. Жақсылық үшін тірессен, жаңынды арың корғасын. Арынды болсын шабысын, атынды болсын табысын, наїзадай болсын намысын. Ер жігітке бәрі сын. Қындық көрсөн, мұқалтма, ауырлық көрсөн, жұкарма, камкоршы бол кішіге, үлкенді үлгі тұт алға! — деп әкем бетін силады.

Осы ақ батаны жүрегіме жазып алып мен кеттім. Әкемнің ақ батасын менің арымның, азаматтығымның, адамгершілігімнің ақ туындарай етіп, күні бүгінге дейін төбеме көтеріп келемін, карагым.

VI

Тұн болды. Шам жағылды. Бауыржанның айтқандарын жаза-жаза мен әбден қалжырадым. Енді оған сұрак коюдан да қалтым. Сағатыма карасам, кешкі сезізден асып барады екен.

А в т о р. Бауке, шаршаған жоксыз ба?

Бауыржан жауап берместен, темекі тұтатуға кірісті. Осы арада ойыма оның Кубада жасаған бір қылышы түсті.

Момышұлы барған кезде ел ішінде жолаушы жүрген Кубаның қарулы күштер министрі Рауль Кастро оған сөлем айтып: “Кубаны өз үйіндей көріп, мен барғанша жайғасып жата берсін”, — дейді. Бауыржан: “Кубаны өз үйімдей көрермін, бірақ қонақ екенімді де ешқашан естен шығармаспын”, — деп жауап қайтарады. Рауль Кастро министрлікке кайтып келіп, Момышұлының кабинетінде қабылдайды. Сонда Бауыржан министрлік атанды айтқан өз үйіндей көрсін деген сөлеміне орай, пиджагін шешіп, орындықтын иығына іліп, галстутын алып, койлегінің түймелерін ағытып, асықластан, министр келіп нұсқаган орындыққа отырады. Бар сәнсалтанатымен киініп отырган министр Бауыржанның бүл қылышын ұнатпай, біраз ұнсіз отырады да:

— Куба жерінде қалай тұрып жатырсыз, полковник? — деп сұрайды.

Сонда Бауыржан:

— Мен Куба жерінде өз үйімдегідей тұрып жатырмын, бірақ қонақ екенімді ешқашан ұмытқан жоклын. Біздің қазақ жұрттында “Қонақ аз отырып, көп сынайды” деген мақал бар,— деп жауап береді. — Өз үйіндей көр деген өзің гой; мен үйімдей көрсем, сен оны қалай көрер екенсін,— деп министрлік атанды айтқан.

Сол сияқты Бауыржан менің бағана, таңертең келген бетте айтқан “өз бойымдағы бар қасиетім тыңдай білушілік” дегеніме орай әдейі ұнде мей отыр ма? “Тыңдағыш неме, қаншага шыдар екенсін” деп сынағаны ма? — деп ойладым.

— Сонымен, мен Ташкентге қайттым. Жолда әкемнің жайын көп ойладым. “Бес қыздан кейін, елу үш жасында көрген жалғыз ұлың мен едім, әке! Жетпіс тоғызында сені жалғыз тастап, алыс сапарға аттанып барамын. Сен маган өмір берген дүниедегі ең қымбаттым едін. Келін түсіріп, қызығын да корсете алмадым. Немере сүйдіріп, мауқынды да бастыра алмадым. Енді сенің өз жүзінді көре аламын ба, жоқ па, қадырыңца бага жетпес қайран әке”, — деп күйзеле-күйзеле кете бардым.

Ташкентке келсем, полк жасақталып қалған екен. Мен карауыма взвод алдым. Бір күні орнымыздан тік көтеріліп, вокзалға келдік те, эшелонға тиеліп, Қызыр Шығыс қайдасын деп тартып бердік. Он төрт күн жүрдік. Қызыр Шығыстың қалың орманының ішіне кеулең кіріп, поездың басын темір жол стансиясына бір-ақ тіредік.

Мен Қыры Шығыста бес жыл болдым, карагым. Ол бүтін айтып тауыса алмайтын үзак жыр. Сен де шаршаған шығарсын. Мен де шаршадым. Бұл тарауды кейін айтып берермін. Бүтін осымен токтайык.

Осы арада маган бір тойымсыздық пайда болды. “Ертең иә бүрсігүні келе аламын ба? Мени Бауыржанмен әңгімелес деп күн сайын кім жібере береді дейсің? Кенсенің таусылmas жұмысы аяғычы тұсап тастап, бұл босағаға кайрылып соға алмай, өкінішке үрынбаймын ба? Бәләй, шаршадының ба деп жана Бауыржаннан бекер сұраган екенмін. Өзі токтағанша айтқанын неге тыңдай бермедім. жаза бермедім”,— деп ойтадым. Өзі тойса да, көзі тоймайтын ашқарап адамның әдетімен, ең жоқ дегенде, енді бір сұрак қойып қалайын деп ынтықтым.

VII

A в t o p. Сіз соғыста отыз жеті дәптер жаздым дедініз той. Соларды көруге бола ма?

Б а у ы р ж а н. Е, көргін.

Бауыржан маган қарай қолын созды. Ол “Трам-трама, титта, титта, титта-та!” деп әндетіп келіп, менің желке жағымдағы есікке қарай аяндады. “Трам-трама, титта, титта-та!” Бауыржанның аузынан жиі шығатын әуен екен. Бұны ол, көбінесе, бір әңгімені аяқтап, екінші бір жаңа әңгімені бастар алдында айтады. Кейде, сөз арасында кішкентай үзіліс болып, мен қағаздың екінші бетін аудара алмай, саскалақтап қалғанда да Баукең “титта-титталатып” жібереді. “Титта-титта” біресе Бауыржанның лықып келген ойын тежеуіш қызметін аткарса, біресе үзліп қалған үнсіздікті жалғауыш міндетін де орындастын сияқты. Бауыржан есікті ашып, мені шағындау бөлчеге кіргізді. Қабыргада кітап қаланған шкафттар тұр. Екі түмбочкалы үзын үстелдің үстінде үйіліп бірденелер жатыр. Оның беті таза ак жамылғымен бүркеліп қойылыпты. Алдымен Бауыржан сол жамылғының бір жақ шетін ашты.

— Мына жатқан дүниелердің бәрі сол күнделіктегі сөздердің шешуі — ежіктеуі. Соларды түсіндіруге керекті кітаптар, документтер, солардың машинкага көшірілген папкалары. Қағаздар бұзылып, сарғайып кетпесін деп, бетін

ақ жамылғымен бүркеп қойып отырмын. Ал соғыс кезіндегі күнделіктердің түрі мынадай.

Ол енкейіп, үстел түмбочкасындағы тартпалардан колемі, түсі, түрі әртүрлі бірнеше дәптерді суырып көрсетті.

— Мұнда өлең де, оқиға да, бәрі де бар. Ұзын саны отыз жеті. Ғұмыр жетсе, осыларды әбден ежіктеп, жана кітаптарға айналдырысам деймін.

Мен Бауыржан үстелінің үстіндегі материалдар бір емес, әлденеше кітапка жететін дүние-ау деп шамаладым.

Бауыржан қолыма үстаткан бірнешеуінің ішін ашып қарадым. Орысша, казақша жазылған, откен соғыстын өшіп бара жатқан ізіндей болып, сөздері қиқы-жиқы түсіп, жолдары қисық-қисық тартылған, қағаздары сарғайып, әріптегі көмекслене бастаған ескі дәптерлер.

— Бауке, бір-екі дәптерінізден бірер сөйлемдер көшіріп алуга бола ма?

— Жоқ! Болмайды?

Бауыржан менін қолымдағы дәптерлерді оқыс кимылмен жұлып алып, қайтадан түмбочкаға тыға бастады. Мен бұған сөл қолайсызданып қалым да, оның мінезі жайында бағана бір ойлаган ойым есіме түсіп, мырс етіп, басымды шайқадым. Онда журналға очерк жазғанда Бауыржанның кейір мінездерін жұмсағып көрсету керек пе екен деп ойлаған едім. Енді: “Бауыржанның мінезі менсіз де жұртқа аян. “Бауыржан қыздай сызылған биязы кісі” деп жазсан, бәрі бір оған ешкім де сенбейді. Ендеши “Бауыржанды бояймын деп әурелену артық іс; бәрібір оған жылтыр бояу жүқпайды. Бауыржанмен бірге болған бір күнді осы көрген, үққан қалпында қағазға түсірум керек” деген корыттындыға келдім.

Сағат кешкі тогызға тақалғанда Бауыржан екеуіміз кухняға шай ішүте келдік. Шай үстінде Бауыржан өзінің биллиард ойынын жаксы көретінін және тәп-тәуір жаксы ойнайтынын айтты.

— Фабитпен биллиард ойнау киямет,— деді ол. — Асықлай, саспай бантанып, сырбазданады да журеді. Менің оған ішім пысады. Биллиард деген спорттың тез ойлан, шашшан кимыл жасауды қажет ететін түрі. Оның өзі екі жақ әскерінің бір-біріне қарсы шабуыл атакасы іспеттес. Ал атака жылдамдықты, тез шешімді, дұрыс байтамды қажет етеді. Мен тригонометрияны жаксы білемін. Бұрыштың есебін, пішін мөлшерін тез анғарып, тез үғамын. Маган қарсы

ойнап жүрген адамның да сондай шапшан кимылтын талап етемін.

Бұдан кейін Бауыржан Сарыагаш курортында болғанда бір прокурормен биллиардты қалай ойнағанын айтты.

— Мен оны бұрыннан көріп жүретімін. Күннің ми кайнаған ыстығына қарамастан, үстіне ақ көлек киіп, мойнына қатырып галстук салып, пиджагінің сары түймелерін тегіс түймелеп алып, шіреніп серуенге шығатын. Ешкіммен сәлемдеспейтін. Осы жігіт кім деп сұраганымда, бір ауданның прокуроры дескен. Ал әйелі асханаға келгенде үстінде таңертен бір түрлі койлек болса. түсте бір түрлі, кешке басқа түрлі болады. Жөне бір рет киген киімін екінші рет ешбір қайтала майды. Бұлай ету үшін бар ғой, курортка бес чемодан койлек алып келу керек шығар, тегі.

Мен прокурорга да. оның әйеліне де, курортта барынша тыраштанып киініп әлек болатын басқа да қазак жігіттеріне ыза боп жүргенмін. Бір күні кешке биллиардның котерітсем, сартылдатып сары түйме ойнап жатыр екен. Ол шар сокқан сайын қошаметші жүрт “О, пәләй!” десіп, мактандық қазакты одан сайын әумесерлендіріп түр. Ақыры ол женіп шыкты. Женіп шыкты да:

— Енді кім ойнайды? — деп манғазданып, көпшілікке каралы.

— Мен ойнайды! — дедім мен.

— Сізben ойнау зор құрмет,— деп ол бір аяғын бір аяғына сарт еткізіп, шартан ете қалды.

“Шартық қошқардай шартандауын”, — деп ойладым да, “Трам-трам, титта, титта, титта-та!” деп. көмейіме келген қырсық сөзді бөгеп тастандым.

— Кім бұзады? — дедім сонсон.

— Сіз,— деп ол тағы да аяғын сарт еткізіп, шартан ете қалды.

Әскери ширактықтың ісі мұрнына бармайтын мынаның шелттендегеніне ыза боп кеттім де:

— Жок! — деп ақырып кеп жібердім. — Мен дәл сол сәтте Бауыржанның мұрты жыбырлап кеткен шығар деп ойладым. — Таяғымды орта белінен үстап, оған сұстана карадым да, лактырып кеп калдым. — Уста, жреби саламыз.

Екі кол, бірінің саусактары ұзын, тарамыстау келген, екіншісінің саусактары қыска, быртықтау келген, бірінің

үстінен бірі шығып, жарыса кеп жөнелді. Таяқтың төбесіне быртық қол бұрын шықты.

— Бұз! — дедім мен төрт құрак серке шарды алдына койып. Ол конакқа барған үйінің төрінде жатқандай жайғасып, биллиардтың кек шұғасының үстінен етпеттеп жатып алды да, сығалады-ай келіп. Әрі сығалап, бері сығалап, бір кезде серке шардың бүйірінен тұртіп кеп қалды. Ол орнынан әрен қозғалып, үш бұрыштанып үркердей топтасып тұрган қалың шардың шет жақ шекесін сипап кана ете шықты. Содан кейін бір-екі домалады да, серке шар делбе болған жылқыдай тұрды да қалды.

“Титта-титта, титта-та!” дедім де, бортқа жете алмай болдырып, орта жолда калған серке шарды алып, алдыма қойдым. Содан соң:

— Олай бұзбайды, былай бұзады! — деп енкейе беріп, періп кеп жібердім. Көз ілескенше серке шар менін таяғымның үшінан зенбіректің стволынан шыққандай ыршып шығып, топ шарды қак мандайдан шарт еткізіп сүзді. Сол-ақ екен, барлық шар қасқыр шапқан қойдай болып бытырай кеп қашты. Сол дүркіретен күйі екі шар екі бұрыштағы тесіктеге барып қойып-қойып кеп кетті. Прокурор быртық саусактарымен ол екі шарды үядан алып, қабыргаға апарып тізді.

— Сізге әзір ас жасаймын,— дедім ол кайта оралып биллиардтың қасына келгенде.

Нобай, мөлшерім дұрыс-ау деп бағдарлап алды да, он жақ бұрышқа қарай тағы бір шарды ызыттым. Ол карсы кенереге арқасын тіреп тұрган шардың бетін бір жалады да, сып етіп үяга еніп кетті.

— Сізге тағы подставка жасаймын,— дедім де, сол жақ бұрышқа тағы үрдым. Ол да үядан барып бір-ақ шықты.

— Мынау ортаға іштен үрса, түсе ме? — дедім ентелеп тұрган жұртқа қарап.

— Жок, түспейді,— десті олар.

— Түспесе, көрейін! — деп оны және періп кеп жібердім. Ортаға барып ол және гүмп ете тұсті. Прокурор томпаңдал менің шарларымды қабыргаға қарай таси берді, таси берді. Сөйтіп, мен бірінен соң бірін сегіз шарды бір жолы алдым.

— Тағы ойнаймын,— деді прокурор қызарактап.

Тағы да ойнадық. Мен тағы да үттим.

— Ер кезегі үшке дейін, енді бір рет,— деді ол қып-
қызыл болып.

— Келгін,— дедім мен.

Бұл жолы да үттым.

— Мен женілдім.— деді содан соң прокурор екі қолын
бірдей көтеріп. — Менен контрибуцияға не тілейсіз?

— Мен саған екі түрлі салық саламын.— дедім оған. —
Біріншісі, шырагым, бүгіннен бастап шіренбей, сіреспей,
кәдімгі қарапайым жүртка үксап жүргін. Сіреку, шіренуінді
еліне, кенседе барғанда да койғын. Екіншісі, өзіне қарсы
кездескен жасы үлкен адамға сәлем беріп өткін. Үлкенді
ұлық та сыйлауга тиіс екенін ұмытпағын. Понятно?

Озі де жерге кірердей болып үялды. Осыдан кейін ол
ағаш емес, адамға үксап қалды.

VIII

Содан соң бірге демалып жатқан аксақалымыз Сапарғали
Бегалин прокурордың таяғын қолына алып:

— Эй, Бауыржан, сен менімен бір жол ойнап көрші,—
деді.

Ойнағым.

Сапакеннің жасы үлкен болған соң, одан қатарынан екі
рет әдейі ұтылдым. Бірак шын ұтылып қалған сиякты қалып
корсеттім. Осыдан кейін мені Сапакен ойынға шақырса:

— Сапеке, мен сізді жене алтаймын,— деп екі қолымды
бірдей көтеретін болдым.

Сапакен соған сеніп:

— Құданың құдіреті, ойын деген қызық қой. Анау
прокурор бала мені бүйым құрлы көрмейді. Ал Бауыржан
оны ылғи құргақтайды құрамай қаптырады. Мен болсам.
Бауыржанды шак келтірмей ұтамын.— деп ылғи мақтанып
жүрді.

— Мына тауда академик қайнағамен ойнаганыңды
айтсаншы,— деді әйелі Бауыржанға күле үн катып.

Бауыржан да күлді. Ол да бір қызық әңгіме шыгар деп
мен де елсөдей бастадым.

— Айтайын.— деді Бауыржан менің ықылас бітшіргенімді
аңгарып. — Таудағы демалыс үйінде жатыр едік. Академик
ағамыз келіп:

— Бауыржан, сенімен мықты бір бәс тігісіп, биллиард ойнасам деп тұрмын,— деді.

— Ендеше, әйеліңізді тігініз,— дедім мен өзілдеп.— Одан мықты не бәс болады?

— Сен келінді тігесің бе онда?

— Тіктім.

Екеуіміз қол алысып, жоғарыға көтерілдік те, ойнап кеп кеттік.

— Женгейдің женіне,— деп періп кеп қаламын. Гүмп ете түселі. — Женгейдің несібесіне! — деп тартып жіберемін. Тағы да гүмп ете қалады. Саусағының арасынан таяғын сыпсындағы академик әрі көздейді, бері көздейді. Бірақ көздегені көз көрім жерге кетеді. Не керек, академик әрі тырбандалап, бері тырбандалап, шар ала алмай, қара терге түсті.

— Женгейді жетектегені осы болады! — деп сонғы шарды және зып еткіздім.

Содан соң академикті жетектеп, төменде, есік алдында, мына Кәмәштың қасында отырган әйелінің алдына алып келдім де:

— Айт! — дедім.

Академик әйелінің атын атап:

— Мені Құдай үрды. Қара басып, сені мына Бауыржанға үткізып қойдым,— деді.

— Қайырлы болсын,— деді әйелі күліп.

Кешке академик дастарқанын жайып, тамағын жасап, конъягін қойып, бірге жаткан барлық жолдастарын бөлмесіне шақырды да:

— Ал жолдастар, мынау менің айыбым Бауыржанға төлеген. Жазған басым-ау, әйелімді салып ойнап нем бар еді? Ал мынау өз әйеліме өзімнің қайтадан төлеген калың малым. Құдалар да, куәлар да сендер болындар,— деп сөз бастанды.

Сөйтіп, академик ағамыздың өз әйелін өзі осылай сатып алғаны емес пе...

Бұл әңгімеге үстел басында отырган үшеуіміз бірдей көзімізден жас аққанша күлістік.

IX

Сагатыма карасам, тұңғі тогыз жарым болған екен.

— Бауке, рүқсат болса, мен қайтайын.

— Қайтқаның жөн,— деді Бауыржан күліп. — Сені үйге кіргізу болмайды екен. Өйткені бір кірсен, шықпай қояды екенсін. Элгі кітаптарын қайда, әкел бері.

Мен Бауыржанға екі кітабын ала барған едім. Бірі 1959 жылы шыққан "Москва үшін шайқас" та, екіншісі Атматыда 1962 жыты шыққан "За нами Москва" болатын. Орыс тіліндегі кітапқа осы кітапты бірінен соң бірі бас алмастан қызыға оқып тауысқан екі ұлым Арнұр мен Жаннұрга деп. қазақша кітапқа өзіме деп автограф жаздырып алсаң деп ойтағанмын. Бағана осыны айтып өтінгенімде Бауыржан жарайды, кетерде жазып берермін деген. Бауыржан сол үдеңсін ұмытпаған екен. Мен өзіміз күні бойы әнгімелескен бөлмeden сол екі кітапты алып келдім. Бауыржанның колына алсымен қазақша кітап ілінді. Онын беттерін актарды да, менің сызып, коршап қойған тұстарымды көрді. Ондай белгілер әсіресе кітаптың аяқ жағында көбірек еді. Бауыржанның макал-мәтелдеріндегі: "Адал болмай. азаматтын демегін; ойран салсан, ойлап салғын; эр оғынды атап атқын" дегендегі ең сонғы "ғын" "тін", "қын"-дарды коршап қойған едім. Сол беттер шуп-шұбар ала болып қалыпты. Бауыржан соларға көз салды да, үндеместен кітаптың бетін жауып, қасына қойды. Одан соң екінші кітапты колына алып қарады. Балалар оқыған орысша кітапта ондай белгілер жок болатын. Содан кейін оның "Наша семья" деген екі сөз жазылған бетіне, сол екі сөздің үстін баса, автограф жазып берді.

— Ал мынаган жазбаймын,— деді ол екінші кітапты да колыма үстатель жатып. — Бұл сенің шимайланаған кітабын. Понятно тебе?

— Түсінікті.— дедім мен басымды изеп.

Бауыржанмен кол алысып, шығар есікке тақай бергенімде:

— Эй, хабарласып тұрғын,— деді ол.

— Хабарласамын, Бауке,— деп мен артыма қайта бұрышып қарадым. Қарасам, Бауыржан он қолын басынан асыра жогары көтеріп тұр екен. Мен де сөйттім.

Еліміздің аты әйгілі батыры Бауыржан Момышұлымен алғашкы күні он екі сағат әнгімелесіп, мен үйіме кайттым.

X

Арада бірсыпра уақыт өтті. Менің Бауыржанмен диалогымның жартысы ғана, онда да "Жұлдыз" журналының

жоспарланған он екінші номерінде емес, жана жылғы екінші номерінде жарияланатын болды. Мен осыны айтпак болып, Момышұлына телефон соктым.

А в т о р. Бауке, анадағы өзінізben әңгімені журналдың он екінші номерінен күтіп, дәмеленіп қалып жүрменіз.

Б а у ы р ж а н. Мен ешкімнен, ештеңе дәметіп үйренген кісі емесспін.

А в т о р. Жок, Бауке, мұлде шықпай қалмайды. Жартылап февраль айында басылатын болды.

Б а у ы р ж а н. Ол редакторлардың ісі. Онда менін шаруам жок. Түсінікті ме саған?

Маган, әрине, түсінікті болатын. Журнал редакциясындағылар: “Тұтас басуга көлеміміз көтермейді. Саған біз мақала тапсырып едік, сен повесть жазып әкелдін. Сонын жартысының жариялаганымыздың өзіне риза бол және аяқ астынан мұндай шыгарма туып қалғаны үшін бізге раҳмет айт” дескен болатын. Мен риза болғанмын, ракмет те айтканмын. Бірақ мұндайға Бауыржаннан басқа біреу болса, ешқашанда риза болмас еді. “Немене, менін юбилейіме келгенде журналдың беті жұтап қалып па? Бұл журналдағылардың сені емес, мені менсінбегені гой. Дүние жүзіне атағымыз шықса да, өстіп ағайынның аузына ілінбейтініміз, көзіне түспейтініміз бар...”— деп бұлан-талан болар еді. Баумен өйткен жок. “Понятно тебе?”— деді де, трубканы жауып тастады. Сонысының өзі де Бауыржандық еді.

Бұдан кейін мен науқастанып, ауруханаға түсіп қалдым. Біраздан кейін мен жаткан ауруханаға әйелі Кәмәшпен қатар Бауыржан да келіп түсті. Кәмәш жогарыда, мен жатқан кордиология жағында, Баумен төменде, неврология бөлімінде болды. Баумен жогары шыға алмайды, мен төмен түсе алмаймын. Екеуіміз бір жерде жатсақ та жүздесіп, сойлесе алмайтын болдык.

Сол кезде аурухананың астынғы қабатындағы гастроэнтерология болімінде “Социалистік Қазақстан” газеті редакторының бірінші орынбасары Сапаржан Хайдаров та жатыр еді. Бір күні ол маган қуана кіріп келді. Қолында бір уыс газеті бар.

— Әзеке, сүйинші,— деді сыпайы күліп тұрып.

— Алыңыз, Сәке,— дедім мен ентелей басымды көтермек болып.

Жо-жок, қозғалманды. — Маган кимылдауға болмайтынын билетін ол екі колын кезек сермен, беzek какты. — Бүгінгі газетте Сіздің геройның, халқымыздың сүйікті ұлы жазушы Бауыржан Момышұлының орденмен наградталғаны туралы Указ жарияланыпты. Сізге соны хабарлайын деп келіп едім. Міне газет.

Мен Сапаржан берген газетті алдып, Указды оқылым.

Мениң тез барып Бауыржанды құттықтағым келді. Бауыржанды ғана емес. Бекті де құттықтағым келді. “Сүйікті кітабының қаһарманы — кеше кан майданда жауынгерлік Қызыл Ту орденімен наградталған жауынгерін бүгін жазушылық енбегі үшін Еңбек Қызыл Ту орденімен наградталып жатса, авторга ол да бір мерей емес пе? Бірақ мен орнынан қозғала алмадым. Төменгі қабатта жатқан Бауыржанға барып, онын колын қысуга дәрменім келмеди.

— Бауыржан қақаган қыста, декабрьдің 24-інде туған, — дедім мен шалқамнан жатқан күйі Сапаржанға қарай мойнымын бұрып. — Сакырлаған сары аязда дүниеге келген... Қыран бүркіт те жұмыртқасын қыста, киядағы тасқа салады дейді. Аязға шыдамаған жасық жұмыртқа шырт-шырт сынып, жарытып, үяда темірдей тесірейіп міз бақластан жалғыз ғана жұмыртқа аман қалатын болса керек. Қыран тек осыны ғана бауырына басып, балапан етіп шығарады дейді ғой. Ет азызы осылай. Осы азыз-тенеу біздің Бауkenе дәл келеді-ау өзі. Сіз барып, Бауkenді құттықтаныз, Сәке.

— Жок, — деді Сапаржан ак тістері касқая күліп.

— Неге?

— Жүргегім дауаламайды.

Сапаржан оның себебін айтты. Бір-екі ай бұрын Бауken “Социалистік Қазақстанға” материал апарып, редактормен сөйлесіп отырады. Олардың үстіне кабинетке редактордың орынбасары Хайдаров барып кіреді. Сәлемдескеннен кейін, Бауken редакторға қарай бұрылып, Ұлы Отан соғысына байланысты бір цифрды кейінгі мәліметтерге сәйкестендіріп, жаңартайын ба деп сұрайды. Ойында ештene жок Сапаржан “әрине” деп қалады. Сонда Бауыржан оған ала көзімен қарайды да:

— Мынауын кім? — дейді редакторға.

Редактор оны өзінін орынбасары екенін, бұл материал

сол кісінің қолынан өтетінін айтады. Бірак Бауыржан оны көзге де ілмestен, теріс қарап кетеді.

— Сонда жерге кіріп кете жаздадым.— деп күлді Сапаржан. — Содан кейін Бауkenді көрсем, алты шакырым аулак жүргуте тырысамын.

Мен де күлдім.

Басында бәріміз де сойткенбіз,— дедім мен күлкім тыйылғаннан кейін. — Бірак Бауыржанга базына журмейді.

— Қойдым, ендеше,— деді ақкөніл Сапаржан елбелектей орнынан тұрып. — Міне, қазір барып құттықтаймын.

— Менен сәлем айтып, менің де атынан қоса құттықтаңыз, Сәке.

— Құп.

ТӨРТІНШІ ДИАЛОГ

I

Mен ауруханада сексен күн жатып, марттың аяқ жағында үйге қайттым. Бауыржан жүз жиырма күн жатып, менен кейін шыкты. Менің жүргегім. Баукеннің аяғы ауырды. Көп уакытка дейін біз жүздесіп, тілдесе алмай, бір-бірімізге қасымыздың сыркат серіктерімізден сәлем айтсыумен болдық. Сөйтіп, біздін диалогтарымыз жолдастар арқылы жалғасып жатты. Әсіресе Баукеннің әйелі Кәмәш екі этажда серейіп жатқан екеуіміздің арамызда үлкен хабаршытық қызмет атқарды.

Екі айдан кейін Бауыржан екеуіміз де бас көтердік. Ітбіл палатада жүретін, ептең дәлізге шығатын болдық. Бізді сестра үшінші этаждан тәй-тәйлан түсіріп, төменделгі спорт затына апарып, гимнастика ойнатып журді. Сол күндердін бірінде төменгі этаждың дәлізіндегі темекі тартып отырган Бауыржанға кездестім.

А в т о р. Сәлеметсіз бе, Бауке?

Б а у ы р ж а н. Сәлеметтендің бе, карагым?

А в т о р. Халіңіз қатай?

Б а у ы р ж а н. Ептең тәуір боп келемін. Алғашқы жиырма күнде кайда жатқанымды бітмелім. Қазір сәл басым айналады, ептең жүруге жарадым. Бізді койшы, біз үзак сапар шегіп, тоналып қалған жолаушы сияқтымыз ғой, карагым. Қазынасыз керуен каракшыдан корыкраймын. Өзің қатайсың?

А в т о р. Дәрігерлер екі ай сірестіріп шатқамнан жатқызып тастап еді. Енді бас көтеріп, ептең ітбі бастаным. Арыстан боп кимылсыз жатқаннан. тышқан боп жорғатап жүрген артық екен.

Б а у ы р ж а н. Хабарыңды естіп, жіберген журналдарыңды алып жаттым. Менің аяғым ғана емес, қолым да шабан екенін білесің ғой. Ауызша сәлем айтканым болмаса, арнап записка жаза атмадым.

Баукеннің бұлай деген себебі мен жоғарыда жатып ол кісіге өзі туралы материалдарым басылған "Балдырган" (№ 12, 1970). "Жұлдыз" (№ 2, 1971) журналдарынын, "Жетису" және басқа облыстық газеттердің номерлерін жібергенмін.

А к т о р. Рақмет, Бауке. Сіздің әр сәлемінізді дәрігерлердің дәрісімен қоса қабылдан жаттым. Осында біраз үлкен қызметкерлер де бар екен.

Б а у ы р ж а н. Ауру болсан, әкімдіктен не пайда?

А в т о р. Оныңыз рас. Сол кіслер өздерінің қызмет бабына қарамастан, маған хал-жайыңызды хабарлап тұрды.

Б а у ы р ж а н. Адамды үш түрлі жағдай жақындастырады, қарағым. Ол жағдай: соғыс, түрме, аурухана. Бұл үшеуі лауазым таңдамайды. Адам қанша қекке көтерілгенімен, топ етіп төменинен бір-ак шыгады. Олар соны да ескеретін болар. Жара жаралыны қинайды. Шыдай-шыдай шылам таусылғанда ашу шакырып, артық сөйлеп қалатын сөттерің де болады екен. Артынан райыңдан қайтасың. Ол занда да ғой. Өйткені әркім жеткен жеріне дейін барады, жыгылған жерінде қалады. Атағына ақылың сай келсе ғана сыйлы боласың.

Осы кезде сырттан келген сестра мені қолтығымнан алып, жоғары қарай жетектеді.

Біздің ауруханадағы алғашқы әңгімеміз осылай басталды.

II

Бір күні палатада жатыр едім, есік қағып, Бауыржанның әйелі Кәмәш бас сұкты.

— Жай жатырсыз ба?

— Жай.

— Онда Бауken сізбен әңгімелесемін деп жоғарыга келіп отыр еді.

— Қазір барайын,— дедім мен.

Шықсам, біздің үшінші этаждагы аланда газет-журнал қоятын кішкентай үстелдің касында Бауыржан, үстелден әрірек Кәмәш отыр екен. Бір орындық бос түр. Екеуінің үстінде де аурухананың қекала халаты. Бауkenмен амандастып, бос орынға барып отырдым.

Б а у ы р ж а н. Мынау Кәмәшқа сүйеніп әрен көтерілдім. Өзін бір таудың төбесінде жатыр екенсін ғой.

А в т о р. Бірнеше күн төсекте шалқамнан жатып, одан кейін дәрігерлер басымды көтеріп төсекке отыргызында, мен биік таудың төбесіне шыққандай болғанмын. Алғаш рет тәй-тәй басып барып палатаның терезесінен қараганда,

басым айналып, күлап ката жаздағанмын. Көп жатқан адам осындай күйге ұшырайды екен — оған аласаның өзі аскар тау бол көрінеді екен.

Б а у ы р ж а н. Маган “Жұлдыздың” екінші номерін оқылық деп әркімдер айтып жатыр. Әлішер Бейсенов. Шахмат Хұсайынов, тағы басқатар айтты. — Мен олар не деді деп сұрамадым. — Баумен солардың сөзіне разылықпен “таудың төбесіне шығып” отырганын түсіндім. — Кеше Эбділла Тәжібаев келіп, ұзак әңгімелесіп кайтты. Ол да оқығанын айтып жатыр. Журналдың редакторы Сырбай Мәуленов келіп еді. “Окушытардан көп хат келді. Бекер тутас баспаған екенбіз деп өкініп қалдық”. — деді...

Осы кезде іштеп халатын жүре қаусырынып, шүнірек көз бір шал шықты. Отырган үшеуімізге кезек-кезек сүзе карап алды да:

— Бауыржан, аманбысын? — деп Момышұлына колын ұсынды.

Бауыржан онын колын алды да, үнсіз отыра берді.

— Маркстік философияның заны бойынша,— деді шүнірек көз шал Бауыржанға үніліп.— адамдардың ара катынасы бір-біріне кездесуден жасалады. Міне, бүтін атақты Бауыржанды көріп, колын алып тұрмын.

— Ақсақал, біз әңгімелесіп отырмыз,— деді Бауыржан түсін сұыққа салып.

— Сөйтесе беріндер, мен бөгет болмаймын,— деді шүнірек көз шал бұрытып, баспалдакпен төмен түсе бастап. — Сөйтесу — ол ара катынастың бір түрі.

Шал төмен түсіп кетті.

— Мынау кім? — деді Баумен маган.

— Бұл кісіні осындағытардың бәрі Дерпен деп атайды.

— Ол немене, аты ма?

— Аты-жөнінің кім екенін білінкіремеймін. Өзі дербес пенсионер көрінеді. Соны жүрт қысқартып Дерпен деп кеткен. Екі сөзінің бірі тарих пен философиядан басталады. Үйінен алдырып ұзбей оқитыны “Үгітші блокноты”, “Вечерняя Атма-Ата” газеті және кейбір саяси кітаптар. Жанасып кеткен адамға саясаттан сабак айтып. мазасын алады. Одан басқа жазығы жок.

— Күдай сені көршіге жарытқан екен,— деп күлді Бауыржан.

A v t o r. Бауке, тойға әзірлік қалай болып жатыр?
Күттүктаушы жұрт көп шығар.

B a u y r j a n. Жұрттың қалай қүттүкташ жатқанын женгөн айтсын.

— Күттүктаудың күші Бауқенді осы жерден әкеп бір-ак шығарды ғой,— деді Көмәш күліп. — Басы озінің тұған күні жиырма төртінші декабрьден басталды. Қаладағы жұрт бірден үйіне келіп, тек облыс, аудандардан ғана телефон согызып жатты. Алғашкы күндері Сәбит аға, Фабит аға, Дмитрий Снегин келіп қүттүктаады. Ол кіслердің келуінің өзі бір мейрам ғой. Мейрамга қосылып, мереіміз көтеріліп калды. Сәбит пен Фабит аға екеуі де:

— Эй, Бауыржан, біз сені шаршатып алармыз,— деп үнемі ескертіп отырды. — Бұл күндері саған кісі көп келеді. Сен оларды режимінді бұзбай қабылда.

Осылай деп, олар үзак отырмай, үйлеріне кайтты. Бірақ жүрттың бәрі ол кіслердей болмады. Бір келгені бес сағат отырып алысты. Солардың сөзін тыңдаймын деп Бауқен әбден шаршады. Бауқен бөлмесіне барып тынығайық десе, кейбіреулер сонынан ілесе кіріп, қақсан қасында отырып алды. Өстіл Бауқен әбден қалжырады. Денсаулығы бұрыннан жұкарып жүрген Бауқен мұндай қүттүктауларды көтере алмай, акыры аурұханадан бір-ак шықты.

B a u y r j a n. Біз сен зерігіп жатқан шығар. Біраз әнгіме айттып, көңілінді көтерейік деп келдік. Бұғінгі әнгіме айту осының үлесіне тиген,— деді Бауқен әйелін иегімен нұсқап. — Айта бер.

— Мен не айттайын? — деді Көмәш жан-жагына жалтақтай қарап.

“Жұлдызды” оқығаннан кейін, “қап, менің бір айтатынным бар еді” деп жүр едің ғой,— деді Бауқен әйеліне бұрылмастан теріс қараған күйі. — Соныңды айт.

— Ол жай, әшейін бір күлкілі жағдай ғана ғой.

— Е, соны айт. Бұған сондайлар да керек.

— Ендеше, айттайын,— деп Көмәш сөзге кірісті.

III

— Бауыржан екеуіміздің жана жұптасқан алғашкы күндеріміз еді,— деп бастады Көмәш әнгімесін. — Бір күн біреу үйге телефон соқты. Онда Дзержинский көшесіндегі

үйде едік. Телефон дәлізде болатын. Трубканы мен барып алдым. Ар жақтан бір жас қыздың дауысы келді.

— Кім керек сізге?

— Маган Бауыржан керек. Мен Жаксыгұлмін. Шакырып жіберінізші.— деді қыз.

“Мұнын Жаксыгұл кім?”— деп іштей ойлап, Бауыржанға бардым.

— Сенің Жаксыгүл дегенің бар ма еді? — дедім оған.

— Жок,— деді бұл бірден.

— Трубкаға шакырып түр, бар, сейлес,— дедім мен оның “жок” дегеніне сенбей.

— Мен ондай адамды білмеймін.— деп бакырды бұл. — Барып, трубканы жауып кой.

Сенер-сенбесімді бітмestен, трубканы жаптым. “Сонша бакыруы жаман, бір пәлесі бар гой”.— деп ішімнен құдіктеніп калдым. Екінші күні тағы телефон шылдырлады.

— Мен Жаксыгұлмін гой, Бауыржанды шакырып берінізші.— деді кешегі қыз.

— Бауыржан жок,— деп сарт еткізіп трубканы жаба салдым.

— О кім, ей, қатын? — деді Баукең кабинетінен.

— Сенің Жаксыгүлін,— дедім булығып. Ішім өртепніп коя берді. “Осының бір пәлесі болуы керек. Бұрын мен келмей тұрганда сойлесіп журген ескі танысы болар. Мен барда сойлесуден қашып, білмеймін деп әдейі қасарысып отырган шығар”.— деп ойлап, қасына бардым. Бұл бетіме бір қарады да:

— Э, Жаксыгүл ме? — деп жұмысын істеп отыра берді.

Бір күні қызыым көтеріліп, қатты ауырып, төсектен тұра алмай, жатып қалдым. Тұс кезінде дәліздегі телефон шылдырыады, “Доуде болса, Жаксыгүл шығарсын”,— деп. ауырғанымды ұмытып, басымды төсектен тез көтеріп аттым. Кабинетінен шығып, Баукең трубканы көтерді. Бұлар не сойлесер екен деп. бар демімді ішіме тартып, тындай қалдым.

— Иә, мен Бауыржанмын,— деді Баукең. — Э, Жаксыгұлмісің? Жаксымысын? Келейін деп едім дейсін бе? Келсен, кел. Әдіріс пе, әдіріс мынадай.— деп үйдің әдірісін айтты да, трубканы жапты.

Осы кезде каным қайнап кетті. “Мына қу пәленің істеп жүргенін қарашы. Мен ауырып жатканда, ол қызды әдейі

шақырды гой. Мен төсектен тұра алмай жатқанда, оны ана жақта оңаша қабылдамақ кой. Ана жолдары мениң көзімше сөйлеспей қойып еді. Онысы айласы екен гой”, — деп ойлап, төсегімнен атып түрдым. Өн бойымды қозғалтпай жатқан аурудын да қайда кетіп қалғанын білмеймін. Жандәрмен халатымды киіл, шашымды жиып, “келсін сол албасты” деп. дайын отырдым. Лезде есік шығырады. Оны естігенде өне бойым қалшыллада кетті.

Кабинетінен шығып, Баумен сыртқы есікті ашкан кезде жататын болмeden жай отындай атылып мен де шыктым дәлізге. Шықсам:

— Сәлеметсіздер ме? — деп үріп ауызға салғандай бір жас қызы табалдырықтан аттап келе жатыр.

— Сәлемет пе, шырагым, — деді де, Баумен өз кабинетіне қарай кетті. Қызben бетпе-бет дәлізде жалғыз мен қалдым. Бас-аягына қарасам, кісі жаманшылыққа киятын бала емес. Мен оны болмеге алып кірдім.

— Отыр, калкам Кімсін?

— Жақсыгулмін.

— Саган кім керек еді?

— Бауыржан керек еді, апай.

— Бауыржанды көріп пе едің өзін, білесін бе?

— Білемін, көргемін.

“Ә, кулар, бұлар бірін біреді екен гой. Бұрын коріскен, кездескен екен гой. Түк білмейтін, сезбейтін сияқтанып, мұләйімсіп кіріп кеткенін қарашы”, — деп ойлап, тағы да өне бойым безгектей қалтырап кетті. Неше түрлі ой келді басыма. Дегенмен, өзімді өзім ұстап:

— Қайдан келіп едің? Қайда оқисын? — дедім.

— Ешқайда оқымайчын, апай. Былтыр ауылдан окуга келіп, институтқа түсе алмадым да, қазір сатушы бол жұмыс істеп жүрмін.

— Ал Бауыржан керек болса, бар, жаңағы шал Бауыржаның. Бұрын кездессендер, танып тұрган шыгарсын, — дедім дауысым дірілден.

Қыздың козі бақырайып кетті.

— Ол... емес, апай, — деді дыбысы әрен шығып.

— Алғашында ангармай қалған шыгарсын. Қарангыда кездесіп пе едіндер? — дедім, сонда да сенбей.

— Жок, сонша қаранғы емес болатын... Ол жасырак болатын... Екеуіміз танысканнан кейін, мениң ауылдан

келгенімді білсі де, өзін Бауыржан Момышұлыны деп айтты. Менін бұрын Бауыржан туралы естігенім болатын. Сол кісі осы еken гой деп ойлады... Ол менімен ажырасарда: "Әдірісім телефон справочникінде бар, "М" әрпінен қарасаң, табасың.— деді. — Үйде аға-жентем бар. Өзім болмасам, телефонды сол екеуінін біреуі алады",— деді де, кетіп қалды.

— Қай жерде кездесіп едіндер?

— Максим Горький паркінде...

— Бойы қандай еді?

— Ол кісі сұнғақ бойлы, арықша келген қарасүр жігіт болатын.

— Басқа қандай белгілерін білесін?

— Ешкандай белгісін білмеймін, апай. Екі көзі жылтырап тұратын сияқты еді. "Қалқам, айналайын" деп, кісінің асты-үстіне түсіп өліп кете жаздайды еken. Парктің аузында таныса сала: "Жұр, қалқам, ресторанға кіріп, сусын ішіп шығайык, айналайын",— деді... "Айналайын" деген сөзді ылғы созып айтады. Мен содан бері осы үйге күнде телефон соғып жүрмін.

Кыз қызырып, бұл сөздерді жылтарман болып айтты. Кыздын алданғанын біліп, енді оған жаным аши бастады.

— Қарағым-ау, өзің ойламайсың ба: соғыстағы жас Бауыржан осы күнге дейін жас қалыбында жұр дейсің бе? Бауыржан бұл күнде сенің әкен құралшы кісі болған. Жаңагы өзіңе есік ашқан нағыз Бауыржанның өзі. Қөремін десен, жұр, ертіп апарайын,— дедім.

— Жоқ, апай. Менің енді ол кісіні көрер бетім жоқ. Менін кетуіме рұқсат етініз,— деп қыз орнынан тұрды.

Мен есікті ашып, қызды коя бердім.

— Эй, катын, ол кім еken? — деді Бауken дауыстал.

— Жаксыгул.

— Жаксыгул ме! Жана барамын деп әдірісті сұрап алып еді, не шаруасы бар еken?

Мен Жаксыгулдін жайын айттым. Мынау шала бүлінді де қалды. "Неге қазақтың жас жігіттері ауылдан келген қыздарды алдайды? Ұят, ар, намыс қайда?" — деп маган зірік-зірік етеді.

— Оны жігіттерден сұра, маган несіне күжілдейсің?— дедім.

— Жігіттің аты-жөнін біле ме еken өзі?

— Бауыржан деп түр гой.

Бұл маган ала көзімен қарады да, ештеңе демеді.

— Түрі-түсін біле ме екен өзі?

— Ұзын бойлы дейді.— дедім де, ар жағын айтпай, коя койдым. Қыздың айтқан белгілерімен Баумен беталды біреулерге тиісіп, ұят болып жүрер деп ойладым. — Байтак қалада бетіне қарап кімді танушы едін?

Бұл сөзге Баумен бөгеліп қалды.

— Сүркиялар, алдымен жүртқа киянат жасайды. Содан кейін сыртыннан сенін атынды сатады. Мұнлай сүмдарға бір зауал жасау керек.— деп Баумен біраз бүркырап алды да, артынан сабасына түсіп, істеп отырган жұмысына кірісті. Мен де басымды ұстап, жататын бөлмеге қарай аяндадым. Жаңағы кішкентай түрекеп жургенге басым сынардай бол зырк-зырк етіп, төсегіме әрен жеттім. Жақсыгүл құрысын, кайдан тұрып едім деп, қайтадан ынқылдай бастадым.

Кәмәш күліп, осылай деп әнгімесін бітірді. Баумен тырс етпестен үнсіз отырды. Мен Кәмәшпен косыла жымидым да, іштей дерек ол кісі айтқан әнгімете ат ізделім. Бұл менін әдетім. Біреудің әнгімесі ұнаса, оған алдымен ат қойып аламын. Сөйтіп барып ойымда сақтаймын. Бұл әнгімете “Жақсыгүл” деген ат қойдым да, ішімнен екі рет “Жақсыгүл”. “Жақсыгүл” деп қайталап шықтым. Содан кейін Кәмәшқа бұрылдым:

— Алырау, Бауменнің атын сататын да батырлар бар екен гой.

— Бар, бар,— деді Кәмәш басын тез-тез изеп. — Мен Сізге мына бір оқиганы айтып берейін.

IV

— Бір күні Бауыржан екеуіміз қала араламак бол, такси шакырдык. Шоферіміз үйғырдың бір жас жігіт екен. Баумен сонын касында, мен артта отырмын. Бір кезде мен:

— Бауыржан, мына магазинге кіре шыгайыкшы,— дедім.

Мен Бауыржан дегенде, таксист жігіт Бауменнің бетіне жалт қарады. Содан кейін де қайта-қайта қарагыштай берді.

Біз магазиннен шығып, Баумен қасына жайғасқаннан кейін, таксист жігіт машинасын жүргізуден бұрын Бауменнің бетіне қарады да:

— Аға, Сіз шын Бауыржансыз ба? — деп сұрады.— Момышұлы Бауыржансыз ба?

— Ол не керек саган? — деді Бауken қаткылдау үнмен. Шофер жігіт құлді де, осыдан бір жыл бұрын өзінің бір жолаушыны тасып, қаланы күні бойы аралатқанын айтты.

— Мен одан бір тының акша алмадым,— деді жігіт. — Өйткені ол: “Мен Бауыржан Момышұлымын!” — деді. Атакты Бауыржаннан акша алып не болыпты маған?

— Неге алмайсың? — деп сұрады Бауken.

— Себебім бар.

— Қандай себеп?

— Менің әкем Ұлы Отан соғысында Бауыржан полкының жауынгері болған. Әкем Бауыржанның батырлығын, солдаттарға деген қамкорлығын аузынан тастамай айтып отырушы еді.

— Экен тірі ме? — деді Бауken оған сәл бұрыла түсіп.

— Бертінде кайтыс болды,— деді таксист. — Бірақ мен оның Бауыржан екеніне бір сөзінен шұбалаңып қалып едім. Өйткені біз микроауданға қарай бара жатқанда бір “Запорожецті” басып оздык. Соңда ол:

— Мен де осындаған бір “Запорожец” алсам деп журмін, кезекте тұрмын,— деп қалды.

— Бауыржанның “Волгасы” бар деп естіп едік қой,— дедім мен оған жалт қарап.

Ол сол колайсыздының қалды да, содан соң күліп:

— “Волгамның” бары бар, оны өзім мінемін. “Запорожецті” балаларға алып берейін деп едім,— деді.

Мен солай болса, солай шығар дедім де койдым. Сонымен, міне, бүтін екінші Бауыржанды алып келе жатканыма таң қалып отырмын.

— Екінші емес, бұл номер бірінші Бауыржан.— деді Бауken шоферға дауысын көтеріп.

Таксист, “қайлан білейін” дегендей, басын шайқады.

— Тоқтат! — деді Бауken қатууланып.

Таксист те, мен де сасып қалдым. Ол дереу машинасын тоқтатты. Мен Бауken түсемін деп алек салып журмесе екен деп қылпылдаپ барамын. Жок, өйтпелі. Қалтасына қолын сұғып, пастортын суырып атды да:

— Мә, оқы,— деп шофер жігітке ұсынды.

Ол паспорттан Бауkenнің аты-жөнін оқып шығып, қуана бас изеді. Содан кейін ол елбелек қағып, көс қолын бірдей Бауkenе ұсынды.

— Экем өлерінде Алматыға барсан, менің командирім Бауыржанға сәлем бер деп еді,— деді дауысы дірілдеп.

Баумен таксист жігіттің қолын алыш:

— Экен иманды болсын, Карагым,— деді.

Содан кейін қайтадан ілгері қозғалдық. Мен де ішімнен “үй” дедім.

— Анау Бауыржан қанша ақшанды бермей кетті?— деп сұрады бір кезде Баумен таксистен.

— Көп емес, ағай. Он сом ғана.

— Өзінің балаларын бар ма?

— Бар, ағай, екі балам бар.

Біз баратын жерімізге жеттік. Таксисттің счетчигіне қарап едім, бес сом екен. Соны толейін деп, сумкамды ашқала жатыр едім, Баумен:

— Ей, қатын, маган жиырма сом бер,— деді.

Мен оны не қылады деп ойладым да, сумкамнан алыш, алдымен оның сұраған ақшасын бердім. Одан кейін таксистке бес сом үсынғалы жатқанымда, Баумен:

— Карагым, мынау былтырығы, жалған Бауыржан алдап, төлемей кеткен он сомын. Мынаның бес сомы мына счетчигін көрсетіп тұрган біздің жол ақшамыз. Қалған бес сомына менің атымнан балаларыңа базарлық апарып бер,— деп жаңағы менен алған жиырма сомды тұтас таксистке үсынды.

Шофер саскалақтап:

— Мен Сізден бір тын да алмаймын!— деп еді, Баумен:

— Молчать! — деп ақырып қалды да, ақшаны оның алдына тастай салды. — Бұдан кейін алданушы болма.

Осылай деп Баумен машинадан шықты да, есігін тарс еткізіп жауып тастанады. Біз колтықтасып, ілгері кеттік. Бір кезде шофер де машинадан шығып, қалбалактап артымыздан қуып келді.

— Аға, қайтатын уақыттарыңызды айтыныз. Мен сол сағатта келіп, сіздерді үйлеріңзеге жеткізіп салайын,—деді ол жалынғандай болып.

— Жок,— деді Баумен. — Өз жұмысынмен жүре бер. Біз осы жақтан бір машина алармыз.

Осы кезде баспалдақта лабырлай сөйлесіп, төменгі жақта жүрген аурулар жоғары көтерілп келе жатты. Солардың ішінен біреудің жігерлене сөйлеген: “Біз, карттар, өткен

өмірдің ауыртпашылық, киыншылтыктарын жақсы білеміз. Сонын философиялық мәнін жастарға айтсан, тыңдамайды гой, тыңда майды” деген сөздері айқын естіліп тұрды. Баумен ол сөзге күлак салды да, маған қарап:

— Мынау сенің Дерпенің бе? — деп.

— Сол кісі.

— Жүр, Кәмәш, мені тәменге түсіріп сал,— деп ол асыға орнынан тұрды.

Баумен Кәмәшке сүйеніп тәмен қарай бетtedі. Мен ілбіп өз палатама келдім. Келе сала Бауменмен бүтінгі кездесудің детальдарын қолма-кол сол тұста жана бастап жазып жүрген блокнотыма көшіре бастадым. Ол әңгімелердің әрқайсының басына “Жақсығұл”, “Таксист”, “Дерпен” деген тақырыптар қойдым.

V

Аурухананың тәртібіне байланысты біз көбіне кешке қарай сөйлесіп жүрдік. Бұл күні үшінші қабаттың вестибюлінде адам көп болып, жұрт, бір жагынан, қабыргадағы автоменнан үйлеріне телефон соғып жатқандықтан, шыркымыз бұзылып, тәменге түстік. Астағы неврология белімінің ескі ливанына келіп жайғаса бастадык. Осы кезде аурухананың көкала халаты сүйретіліп пүшшиғына түскен біреу қалтиып келіп қасымызға тұра қалды. Сөйтсек, өзіміздің ағайынымыз, аудармашы, жазушы, қу тілді кісі Әбдірашит Ахметов екен.

— Сендердің халдерінді білу үшін демалыс сайын осында келемін.— деп басталы ол сөзін. — Келген сайын, карантин деп, кеудемнен итеріп, кіргізбейді. Содан соң осы екеуінін, ол екеуімізді кезек нұскады, халдерінді білейін деп, әдейі ауруханаға түстім.

Бұл әдемі әзітігे Баумен екеуіміз қосыла күлдік.

Біздің көңілтімізді дәл бүйтіп ешкім сұрап келген емес,— деді Бауыржан көзінің жасын сүртіп.

— Білесін, білгеннен соң істейсін,— деп Ахметов те күлді. Бұл қазақтың атақты академиктерінің бірінің аузынан шығып, жұртқа мәтел бол кеткен “Білесін, білгеннен соң айтасын” дейтін белгілі сөзінің сөл өзгертулген нұскасы еді. Оған тағы да езу тарттық.

- Наукас кісіге күлкі де көмек,— деді Ахметов одан соң. — Екеуіне берген менің алғашқы жәрдемім осы болсын.
- Ракмет, Әбеке.
- Өзің қашан келдін? — деді Бауыржан.
- Осыдан бір сағат бұрын келіп, хирургия бөлімінің қырық төртінші палатасына жайгастым.
- Не наукас?
- Баяғы бауыр. Бұл менің екеуінін көңілінді сұрағаным,— деді Ахметов әңгімен өзге тақырылқа аударып. — Ал енді екеуінді де құттықтаймын.
- Не үшін, тағы да ауырып жатқанымыз үшін бе?
- Жоқ,— деді Ахметов алдымен Бауыржанның қолын алды. — “Жұлдыз” журналындағы “Ақиқат пен аныз” үшін, алмас қылышты ешқашанда тот баспайтыны үшін, Бауке.
- Онда мынаны құттықта,— деді Бауыржан мені иегімен нұсқап.

Ахметов енді менің қолымды алды.

- Қызықтығы, бастасаң, бас алдыrmайтыны сондай, бір атам насыбайдай бір-ақ қактым. Ракмет саған.
- Ауруханада жаткан менің көңілімді көтеру үшін де мактап жаткан боларсыз, Әбеке. Оныңзға рақмет.

— Жоқ, шыным,— деді Ахметов саусағын шошайтып.

Автор. “Москва үшін шайқас” фильмінде Бауыржан ролінде өзініз неге шықладыныз? Фильм сіздің кітап бойынша жасалғаннан кейін, онда Бауыржан болып өзініз көрінгенің жөн сиякты еді. Келешек үрпақ кітаптарынызды оқып, атынызды білгеннің үстіне, өзінізді кинодан көрсе, тіпті ғанибет болатын еді гой.

Бауыржан. Оған шыдамым жетпеді. Алдымен Илияс Омаров фильмнің сценарийін көріп бер деп өтінді. Көріп берген емес, мен оны қайта жазып шықтым. Бірак киношылар менің жазғанымның жартысын ғана қабылдады: өйтуге болмайды, бүйтүге келмейді, оны көрсетүте жарамайды деп есімді шығарды. Илияс марқұм Бауыржан боп өзің ойнасан қайтеді дегенді де айтып еді. “Енді мені артист етейін деп не едіндер, аулақ!”— деп колымды бір-ақ сермедім.

Осы кезде кешкі тамакқа шақырып сестралар келді. Біз бет-бетімізге тарап, әрқайсымыз өз бөлім, палаталарымызға қарай кеттік.

VI

Тағы бір күні кешке Кәмәш палатага бас сұғып. Бауқеннің вестибюльге көтеріліп, мені күтіп отырганын айтты.

Үйреншікті орынға келсем, Баукең қолтығына бір қағаз папка қысып, креслода темекі тартып отыр екен. Оның қасындағы бос орынға келіп мен жайғастым. Біздің бұл кештегі әңгімеміз алдымен әзіл-қалжын турінде басталды.

— Біздің бір жақынымыз, атақты артистің әкесі, сері, айтысқыш ақын әрі алғашқы совет болыстарының бірі болыпты,— деді Бауыржан әңгіме бастап. — Олардың руы Алакүшік аталушы еді. Ол кісіні өзім жас кезімде талай рет көрдім, әңгімесін де естідім. “Қыздармен айтысқанда екі рет женілдім”,— деп отырушы еді.

“Бір жолы өзіммен айтысқан қызды дөңгелентіп женуте аз-ак қалып едім,— дейтін жарықтық. — Қасындағы хатшым пұшық мұрын қара жігіт еді. Женітемін-ау деп сасқалактан отырган қыздың соған көзі түсіп кетіп, бір кезде былай деп қоя бергені гой:

Болысы біздің елдін Алакүшік,
Хатшысы қасындағы қара пұшық.
Ауылдың әйелдері, сактаныңдар.
Кепесін ала күшік сүтінді ішіп.

Осылдан кейін ауыз аша алмай, тотидым да қалдым”— дейтін.

“Екінші рет женілгенім,— деуші еді ол кісі,— сақал мен мұрттың алғанен болды. Ол кезде жас адамдар да сақал мен мұрт кояды. Бір тойда тағы да бір қызben айтысып коя бердім. Мен де соғып жатырмын, қыз да жағаласып жатыр. Бір кезде қыз былай деді:

Қаугадай сақал-мұрттың кәрімісін?
Кәрі болсан, қыздарга дәрімісін?
Мынау тур-сыкптына қараганда,
Адам ата жасынан әрімісін?

Оған менің былай деп жауап бермесім бар ма:

Ала қашып сөйлейсің жылқыдай үрт,
Тебеген биедей боп бересін сырт.
Несіне сақалымды қазбаладын,
Қай жерге шықпайды бұл бок жеген мұрт?

Осыған қыз шап ете түсіп: “Мұртының бок жесе, аузыңыз не жейді?”— деп өлеңдетіп қоя бергені гой. “Бок жеген” деген екі-ақ сөзбен ұсталдым. Оның орнына “қай жерге шықпайды бұл онбаган мұрт” десем, жетіп жатыр. Қыз тырп ете алмайтын еді. Міне, бұл екінші женілгенім”,— деп отыруышы еді ол кісі.

Жас кезде естігенің жалында жаксы сакталады. Сонау бозбала күнімде сол кісінің аузынан қағып алған осы өлеңдер күні бүтінгеге дейін ойда келеді.

Көмәш Баукеңе карап:

— Ойга келеді демекші, көптен сізден жасырып келген бір әңгімем бар еді.

— Жарайды, оны да айтайын,— деді Көмәш күліп.— 1964 жылдың жазында Семейдің Абай атындағы қазақ театры Алматыға гастрольге келді. Семейліктер менің төркінім гой. Бауken оларды тегіс қонаққа шакырды. Үйге жиырма шакты артист жиналды.

Конактар ішін-жеді. Ән салды, әзіл тарқатты. Кетүте ынғайланды. Сол кезде Бауыржан орнынан тұрды.

— Ал енді сендердің бөрлерін сонау Семейден келдіндер,— деді конактарға кезек көз тастап. — Семей — менің кайын жұрттым, мына Көмәштің төркіні. Семей — Көмәштің ғана емес, қазақтың театр өнерінің төркіні. Ең алғаш сонау Шынғыс тауының етегінде көтерілген қазақ театрының қара шанырағын арқалап келіп, алғашқы спектакль “Еңлік — Кебекті” көрсетіп, астананың көрермен қауымын риза еттіндер. Халық кол шапалактап, министрлер мақтап, газеттер мадақтап жатыр. Қайырлы болсын!

Біз де разымыз. Развытымыздың белгісіне...— деп бұл пиджагінің ішкі қалтасына қолын сұқты. “Мына шал не қылғалы тұр?”— деп мен оған қадалып қалыптын. Бірак қалтасынан қолын суырмaston, сөзін өрі қарай жалғады: — Осы отырган біреуін қайнаға, бірнешеуін балдыз екенсің маган. Тек Көмәштің ғана төркіні деп емес, өнеріміздің төркіні, театрмыздың төркіні деп, мен әрқайсының иғыныңа шапан жабамын.

Мен өз көзіме өзім сенбедім. Сенбейтінім, кеше ғана Бауыржан баспа берген катамакы деп, екі буда акша әкелген. Он сомдықтар будасының шетін бұзып, қонағасыга жұмсағанмын. Жырма бес сомдықтар будасы тұтас тұрган. Сол бүтін буданы қаттасынан суырып алып, белдеме қағазын жыртты да, карта үлестіргендей етіп, әр қонақтың алдына торт қағаздан тастай бастады.

— Эрқайсана жуз сомнан. Шапан тіктірсендер де, костюм алып кисендер де ерік өздерінде,— деп шалым қарап тұр.

Ең соңында колында бес-алты-ак қағаз қалды. Оны желтуіш етіп жайды да, маган қарай лақтырып кеп жіберді. Оны жинап алып жатып, ішім үдай ашып кетті...

— Ақша өз өнешінді тығындау үшін ғана жиналмайды. Етін сыйлаған ер жұтамайды. Ара-тұра дүниеден тарықлаган адам дүниенің қадірін бітмейді. Понятно тебе? Тат-та, тат-та, тат-та-та!” деп Баумен он жақ иығына қарай басын бұрып әкетті. Мұнысы оның “бул әнгіме бітті” дегені еді.

VII

A v t o r. Бауке, анада бір сөз арасында шет елден келген әйел жазушыны қабылладым деген сияқты едініз.

B a u y r j a n. Осыдан бірер жыл бұрын француздың бір жазушы әйелі Алматыға келді. Ол әйелдің тұган ағасы француз армиясының подполковнигі екен. Қарындастының Москва арқылы Алматыға соғатынын естіп, Момышұлына жолығып, көре кел деп тапсыралы. Арнап хат беріп жібереді.

Әйел Алматыға келіп, Жазушытар одағында болады. Одан мені сұрастырады. Одактағылар Момышұлы науқастанып үйде жатыр, мұнда келе атмайды, жолыға алмассыз дейді. Әйел де бір айтқанынан кайтпайтын жан болса керек. Ағасының аманатын орындау үшін қалайда маған жолығуға тырысады. Мейманханада жатып телефон анықтамалығынан менін әдресімді іздейді. Өзі орысша жақсы біледі екен. Кешкे трубканы алады да, 2-20-44-ке телефон согады.

— Айтыңызы, тілеуінізді берсін, бұл Момышұлының пәтері ме? — деп сұрайды.

— Иә.

— Ол кісіні телефонға шакыруға бола ма?

— Болады.

Кәмәш келіп, сені бір шет ел акцентімен сөйлейтін орыс әйелі телефонға шакырып тұр деді. Бұл кім болды еken деп ойлап, телефонға бардым. Сөйтсем, сонау Франциядан келген жазушы әйел.

— Мен сізді көрмей Альма-Атадан қайтпаймын деп ағама уәде беріп едім. Сіз науқастанып жатыр деп естідім. Сауыгуынызға шын жүректен тілектеспін. Бірак бірер минутқа болса да үйіңізге кіріп шығуга рұксат етуіңізді отінемін,— дейді жалынып.

— Келініз, мадам,— дедім мен. — Бұрын ауырганым рас еді. Қазір тәуір болдым. Ертең қай уақытта келсеніз де менің есігім ашық.

Ертеңінде тұс ауа есіктің коңырауы шылдырлады. Телефон соккан француз әйелі еken. Қасында біздін Жазушылар одагы басшыларының біреуі бар. Оларды төрге отыргызыдым да, өзім қарсыдағы креслога жайғастым. Әйел алдымен қабылдағаным үшін көп-көп ракмет айтты. Мен басымды изедім. Содан соң ол сумкасынан ағасының хатын алып, маған ұсынды. Хатка карадым да:

— Мен французша білмеймін, мадам,— дедім.

Ол жалма-жан сумкасына қайтадан қолын сұғып, екінші бір қағазды сұрып алды.

— Гапу етініз, полковник мырза, мен орысшасын қоса берменшін гой Сізге,— деп қағазды маған берді.

Оқысам, француз подполковнигі маған жауынгерлік сәлем жолдапты. Мен туралы кітаптан оқығанын, Совет Армиясы полковнигін өзіне үстаз көретінін айттыпты, тағысын тағылар. Хатты оқыл болдым да:

— Ағанызға ракмет. Менен жауынгерлік сәлем айттып барыныз,— дедім.

Әйел жымып бас изеді де:

— Сізге бірнеше сұрау беруіме бола ма? — деді.

Осы кезде оның қасына еріп келген жазушы казақша:

— Бауке, былай... қиқарланбай... дұрыстап...— дей беріп еді, мен оның сезін бөліп жібердім.

— Мадам қазақша білмейді,— дедім өзіміздің жазушыға ежіре耶 қарап, орысша сөйлеп. — Мен французша білмеймін. Соңдықтан біздің тек қана орыс тілінде сөйлескеніміз жөн.

— Қазактар француз әдебиетін оки ма? — деп әйел бірінші сұрагын қойды.

— Оқиды, мадам, көп оқиды.— дедім мен. — Француз әдебиетін казактардың көшілтігі орыс және казак тілінде оқиды. Сонымен бірге француз тілінде оқитын қазактар да бар. Олардың саны әлі аз. Бірақ түбінде казактардың көшілігі француз әдебиетін тұлнұскадан оқитындығына мен Сіздің сендерге аламын.

Әйел менің жауабымды қағазына жазып болғаннан кейін:

— Мадам, бәлкім, Сіздің менің өзімнің француз әдебиетін оқитын, оқымаітынды бітгініз келетін болар,— дедім.

Әйел үндемеді. Содан кейін мен орнынан түрдым да:

— Менің кітаптарымды корініз онда,— деп кабинеттін есігін аштым.

Әйел орнынан ұшып тұрып, кабинетке кірді де, бірден шкафтағы кітаптардың түбіне ұнтақтады. Ұнтақтан сайын:

— О, Золя!

— О, Флобер!

— О, Бомарше!

— О, Анатоль Франс!

— О, Роман Роллан!

— О, Луи Арагон!

— Антуан де Сент-Экзюпери! — деп. әбден есі шығып кетті.

— Бұл сұрағынызға қанағаттанарлық жауап алдыныз ба, мадам? — дедім мен.

Әйел басын изеді.

— Ендеше, кайтадан жайғасып отырайбыз.

— Сіздің Франция президенті Де Гольтең көзқарасының кандай? — деді әйел қайта келіп отырғаннан кейін екінші сұрагын айттып.

— Кубада болғанымда маган әскери адамдар саяси сұраптар койды. Мәселен, АҚШ-ка қалай қарайсыз ағылшындарды қалай көресіз деген сиякты. Мен ешқандай саяси сұрапқа жауап бермеймін дедім оларға. Менің партиямның Отанымның оларға көзқарасы қандай болса, менің де көзқарасым сондай. Осыдан кейін кубалыктар маган саяси сұраптар бермейтін болды. Ал Сіз әйел адамсыз гой, сондыктан жауап берейін.

— Де Голь мұрзаның саяси бағытына косылтмаймын. Бірақ өзін Францияның адал ұлдарының бірі деп есептеймін,— дедім.

Қазак әдебиеті туралы пікірініз қатай? — деді әйел бұдан сон.

— Өте жаксы,— дедім мен. — Ен арыдан келе жатқан өрелі, өрісті әдебиеттің бірі. Мен кейбір әдебиет зерттеушілерінің қазақ әдебиетін беріден бастап дамыды дегенине қосылмаймын. Олай дейтінім, қазактың батырлар жырын алыныз. Олардың әрқайсысы дүние жүзіндегі ең озық мұралармен таласа алады. Мәселен, қазактың “Қобыланды батыр” жырының жалғыз өзі ғана немістің “Нибелунгтар туралы”, француздың “Роланд туралы” жырларынан немесе қарелдер мен финдердің “Калевале” эпосынан бір де кем емес. Ал қазактарда мұндај жырлардың жалпы саны елгүте тарта. Олардың көркемдік, күштілік, шешендік жақтарын бірер аптаның ішінде ауызben айтыш жеткізу қын. Оларды біздін профессорларымыз университеттер мен институттарда бүкіл жыл бойына тағдап түсіндіреді. Ал осы ғажайып қаһармандық дастандардың жеке-жеке авторлары болған. Бірак бұл дастандар сонау көне заманнан келе жатқандыктан, олардың авторлары үміттылып, жыр текстері ғасырдан ғасырга ауызша ауысып отырған. Міне, осындай ұлы шығармалар жазған ежелгі қазак ақындарының өз кабинеті болған. Олар осындай асыл жырларды, тамаша мақал-мәтел, шешендік сөздерді, жұмбак, жаңылтпаш, әр алуан айттыс өлендерін сол ғажайып кабинetteтте отырып жазған.

Француз әйелі маган қадала қарап бақырайып қалыпты.

— Сенбей отырсыз ба, мадам? — дедім мен оған. Әйел басын изеді:

— Сіздің ата-бабаларының көшпелі халық болған гой. Көшпелі халықтың ақынына кабинет қайдан келеді деп ойлап отырганым рас.

— Жок, менің халқымның арғы аталары бір кезде отырыкшы ел болған. Отырап, Тараз тәрізді ірі-ірі қалалары бар мәдениетті, білімді ол ел бүкіл шығыс жүртүшін сауда орталығы бол тұрган. Кейін шетелдік басқыншылар ол қалаларды ойрандаған, елдің етіншілік мәдениетін күріттеп, халқын қайтадан көшпенде қауымға айналдырып жіберген. Әнгіме ол туралы емес, әнгіме біздің ежелгі ақындарымыздың тамаша шығармалар қалдыруына мүмкіншілік берген ғажайып кабинеті болғаны жайында. Өзініз ойланызыши, мадам, кабинетсіз шығарма жазуга болмайды гой.

Әйел басын изеді.

— Қазак ақындарының кабинеті шексіз-шетсіз кен дала. тамаша табиғат аясы болған. Сол кабинетте отырып олар мөлдір көл, зенгір тау, жұртқа жайлы жерүйк мекен, ел корғаны болған қаһарман батырлар жайлы мәңгілік шығармалар тудырган. Сол кабинетте отырып олар күндіз самал жетмен сырласқан, түнде жымынлаған жұлдыздармен тілдескен. Міне, нағыз ақын үшін осыдан артық кабинет бола ма?

Француз әйелі мен біздін жазушы екеуі косыла күліп жіберді.

— Мен казіргі, іші дүние жүзі классиктерінің асыл мұраларына толы кабинеттерді кемітіп отыргамын жок, мадам. Осы заманғы өнерлі елдер данышпандары қалдырган етмес мұралармен пара-пар түсетін туындыларды дүниеге келтірген көшпелі ел ақындарының кабинетін айтып отырмын.

Енді әйел күлместен, ықыластانا бас изеді. Содан соң ол жаңа сұрап қойды:

— Қазактың жазуы кашаннан басталды?

— Өте ертеден.

— Тарихшылардың айтуына қарағанда, қазак жазуы арабтар жауап алғанан кейін пайда болған сиякты ғой.— деп француз әйелі.

— Жоқ, одан да арыдан. Ежелгі атам заманнан-ақ қазактардың жазуы және мынаган үксас жазу аспаптары болған. — Мен саусағыммен үстел үстіндегі екі жағында екі автомат қалам шашпулы тұрған приборды нұскадым. Қазактар сол аспаппен ноталар да жазған. Көдімгі музыка нотасын және дипломатиялық ноталарды айтамын, мадам.

Конактарым тағы да маған таңдана қаралы.

— Иланбай отырысыз ба, мадам?

— Иә,— деді әйел.

— Қазактың жазу құралы, міне, мынадай болған.— деп мен крестоның касында тұрған домбырамды атып, шертпі-шертпі жібердім. — Қазактың асқақ ақындары мен әйтілі композиторлары өз елендері мен музыкаларын халықтың жанына, жүргегіне осы аспаппен жазған. Тілтін түсінбейтін басқыншы армияның алдынан шығып, біздің ежелгі дипломаттарымыз берген, оларға өз ультиматумын домбыра үнімен жауап берген.

күйімен ұқтырган. Күй қазактың жер қайысқан қалың қолы бар екенін, олар жер бетінде бір жауынгер қалғанынша өзінің туган жерін қоргайтынын, оларға туган жердің аскар-аскар таулары мен күркіреген өзендері көмектесетіншін айтқан. Қазактың кең даласы келген дүшпанның басына кебін бол кептелеңтінін білдірген. Есін барда елің тап, кейін қайт деген. Мине, бұл домбырамен осындай ноталар жазылған.

Бұған дәлел, казакта “Ақсак құлан” деген күй бар. Ол күйдің қысқаша тарихы мынадай. Бір кезде казак жерлерін монголдар басып алғаны белгілі. Сол тұста Алтын Орданың бір бөлігін Жошы хан билеп тұрган. Ол өзініз білетін Шыңғысханның үлкен ұлы, белгілі Батый ханының әкесі. Сол Жошы ханының бір баласы аң аулап жүргенде оны даға тағысы, хан ұлының оғы жарапаган ақсак құлан шайнап өттіреді. Хан аңға кеткен ұлының кешіккенінен құдіктеніп, оны іздеуге жер жайын білетін бір топ қазактарды аттандырады.

— Егер ұтымды таптай қайтсандар, бәрінді де өлтіремін. Ал ол өлді деген хабар әкелсендер, сол хабарды айтқан кісінің көмейіне ерітіп бір бақыр қорғасын құямын! — дейді хан.

Хан жарлығы екі болмайды. Қазактар іздел келіп, құланнан ажат тапқан қатыгез хан баласының сүйегіне кездеседі. Олар сүйекті атқа тенден, хан ордасының сыртына алып келеді. Бірақ оны ханга кім айтуы керек? Ешкімнің де көмейінен ыстық қорғасын жұтқысы келмейді. Сонда бір жас қазак батыры алға шығып:

— Өлсем, көп үшін қурбан болармын. Бұл хабарды ханға мен жеткізейін,— дейді.

Жас батыр бойындағы барлық каруын шешіп тастап, (өйткені хан үстінен қарумен кіруге болмайды), ордага карай жаяу аяңдайды. Батырдың қолында шоклар орнына осындай гана,— мен домбыраны қолыма атып көрсеттім,— кара домбыра кете барады.

Сырткы жендеттерден өтіп, орданың ішіне кірген жас батыр ханының алдына барып бас иеді.

— Баламды таптыңдар ма?— деп сұрайды хан.

— Таптық, аллияр,— деп жас батыр тағы да бас иеді.

— Tipi ме, өлі ме?

Осы кезде жас батыр ләм деп аузын ашпастан, тізерлеп отыра қалады да, кара домбыраны безілдете кеп жөнеледі.

Жас батыр тартқан жана күйден хан баласының желкіллеп анга шыққаны, содан соң дүсірлетіп құлан құғаны, садакпен атып айғыр құланды аяғынан жарагағаны, аксақ құланның шоқақ-шоқақ желіп, қарайлай қашып бара жатқаны ақаусыз танылтып тұрады. Хан баласының аксақ құланды құрттай қоймаймын деп екілеңе шауып, қасындағы нөкерлерінен қара үзіп кеткені анғарылады. Домбырада үш аяқпен шоқақ қаққан құланның, оның сонына жеке түскен торт тұяқтың дыбысы ғана қалады. Кенет шоқақтаған құланның дүсірі қүшейіп, оның жалт бұрылып, сонына түскен күгіншыға тап бергені білтінеді. Сарт-сұрт тұяқ соғысып, құланның қылыштай тістерінің шакыр-шұқыр еткені айқын ангарылады. Сол кезде домбыра ішектерінен “Өлдім, өлдім!” деген екі сез адамның үнімен айқын естіледі.

Осы жерге жеткенде кара терге түскен батыр күйді кілт үзеді де, домбырасын алдына көлденен қойып, ханға қайтадан бас иеді. Мінеки, мадам, бұл бертінде, он екінші ғасырдың аяғы мен он үшінші ғасырдың бас жағында болған окиға. Жаңағы мен айткан Жошы ханның бір мың екі жұз жиырма жетінші жыты өлтіні тарихтан аян. Ат қазактың универсалды аспабы домбыра арабтар басқыншытығынан әлдекайда бұрын болған. Домбыраның жазу құралы болғанына сенініз бе енді?

— Сендім.— деді әйел. — Бірак жаңағы казак батырының тағдыры не болды, соны айта кетінізші, тілеуінізді берсін.

— Ол батыр тірі қалды. Өйткені Жошы баламды өлді деп естірткен адамның аузына корғасын құымын деген ғой. Ат батыр оған өз аузымен ұлын өлді деп айтқан жоқ. Оны домбыраның үнімен, қазактың өзіне тән жазу алфавитінің өрнегімен үктырды. Сондыктan хан құлқіллеп еріп тұрган бір бакыр корғасынды сол домбыраның шанағына құйғызды. Бірак ол жас батыр шапқыншытармен кезекті бір ұрыста каза тапты.

— Жиаль, жиаль,— деді әйел басын шайқап.

— Атаїда ол мәнгі тірі қалды. “Аксак құлан” күйі күні бүгінге дейін тартылады. Ол қазактың ұлт аспаптары оркестрінің орындауда бүкіл дүние жүзін аратап шыкты.

Конак әйелді төргі бөлмеге ертіп барып, бөлменің бір қабыргасын жауып тұрган өзімнің туған алам тоқыған алаша-кілемді көрсеттім.

— Бұл фабрика токып шыгарған дүние деп ойламаныз, мадам. Менің өз апайым мұны өз қолымен токыған.

Әйел алашаның неше алуан оюларына қарап, мүйіз-мүйіз өрнектердін сыйығын саусағымен қуалай сипалап, басын шайқап, біраз отырды.

— Айтқандарыңыздың бәріне де сендім,— деді содан кейін әйел орнынан қозғалып. — Енді менің Сізге басқа қоятын сұрақтарым жоқ. Тек бір ғана өтінішім бар: Сіз, маған өзініздің атақты кітабының “За нами Москванның” бір данасын бермес пе екенсіз. Бұл мен үшін, менің семьям үшін бага жетпес үлкен сыйлық болар еді.

— Эбден болады, мадам.

Мен қол қойып, кітабымды бердім. Француз әйелі көп-көп ракмет айтып, ризалықпен кетті.

Бірақ мен кешіргісіз бір кате жасаппрын. Оны өзім ертеңінде ангардым. Ол катем әйелдің ағасына, маған арнап хат жолдаған француз подполковнигіне бір нәрсе беріп жібермелептін. Бұл катемді кейін сезіп, телефонмен ол әйелді іздестіргенімде, кеше кешкі самолетпен Москваға аттанып кеткенін бір-ак білдім.

Бұл әңгімені айтып болғаннан кейін Бауыржан орнынан тұрды. Қолтығындағы қағаз папкасын алды да, маған үсынды.

Бауыржан. Сен маған шет елдерден келген хаттардың кошірмелерін көрсет деп едің ғой. Кеше балаларға айтып жіберсем, Болгариядан келген бір-екі хатты ғана тауып әкепті. Ішінде менің өзіміздің бір әскери училишенің лейтенантына жолдаған жауап хатым да жур. Бұларды палатаңа апарып оқырсын.

А в то р. Ракмет, Бауке.

VIII

Ертеңінде таңертең ертерек тұрып, кеше кешкі Бауыржан берген папканың бетін аштым. Хаттардың кошірмелерінің бәрі де машинкаға басылған екен. Бірінші хатта былай деп жазылыпты:

“Кымбатты жолдас Момышұлы!”

Осы жаңа гана Александр Бектің “Волоколам тасжолы” кітабын оқып шықтым. Кітапта Отан содысындағы Сіздің алғашқы үрыстарыныздың тарихы суреттеліпті. Егер мен дұрыс үксам, Сіз өз басыңыздан кешкен оқиғаларды әрі шынайы түрде, әрі көркем етіп жазушыга баяндап бергенсіз.

Міне, кітаптың соңғы бетін жаспым, бірақ Сіз менің көз алдында қалдыңыз. Сіздің батылдығыңыз, байсалдылығыңыз, ойшылдығыңыз — бәр-бәрі қоқіргегімде сайран түр...

Менің Сізге деген сүйіспеншілігімді айтып, Сізді шын жүректен құттықтауыма рұқсат етіңіз.

Сіздің іс-әрекетіңіз, ой-қиялыңыз, қамкорлығыңыз, үйқысыз откерген түндерінің жайында оқығанды, мен нағыз командирдің қандай болуы керектігін білдім...

Менің барлық жолдастарымның — болгар армиясы командирлерінің Сізге деген алғысын қабыл алуыңызды отінемін.

Біздің куанышымыз және қуатты Совет Одагының даңқы ушін Сіздің деңініздің сау, көңіліңіздің сергек болуын тілейміз.

Болгар әуе күштері.
26 июль, 1947 ж. Банкя қаласы”.

**Ушқыш поручик
ДИЛО ИВАНОВ НЕНОВ**

Екінші хатты София қаласындағы Христо Ботев атындағы саяси ротаның курсанттары “Волоколам тасжолы” кітабының авторына жолдаган. Онда быттай де лінген:

“Кымбатты біздің жазушымыз Александр Бек!”

...Генерал Панфилов пен Бауыржан Момышұлы сияқты үмытылmas образдар жасағаныңыз ушін біз Сізге шын жүректен алғыс айтамыз.

Соғыс туралы, жауынгерлік ерліктер жайында талай кітаптар жазылды, алі де жазылуга тиіс. Ал Сіздің кітабыңыз тек көркем шыгарма гана емес. Біз ушін бұл кітап нұсқау, басшылық, біз күнделікті жұмысымызда осы кітаптан үйренеміз. Егер біз бір іске кірісетін болсақ, онда, ең алдымен, “Біздің орнымызда Бауыржан болса, ол қайтер еді?” деп ойлаймыз. Сіздің кітабыңыз бізді қатаі, бірақ әділ командир болуга үйретеді. Сондай болсақ, кана біз жас Болгар Халық

Республикасы өзіміздің алдымызға қойған міндеттерді ойдағыдаи орындаи аламыз”.

Бұл хат 1947 жылы 10 майда жазылған. Оған сексен бір адам көл қойған.

Мінеки, Бауkenнің белгісіз лейтенантқа жазған жауап хаты. Белгісіз дейтінім, хаттың текстінде лейтенанттың аты-жөні көрсетілмегі. Мүмкін, бұл кітап орыс тіліне аударылып шықса, ол лейтенанттың кім екені де табылар. Бұл хатта “Волоколам тасжолы” кітабына байланысты жүртқа мәлімсіз бірсыныра деректер айттылады, Бауkenнің бойындағы қаталдықтың негізгі себептері көрсетіледі. Соңдықтан мұны оқырмандарға толық күйінде ұсынуды жөн көрдік. Бұл хат мынадай:

“Күрметті жолдас лейтенант!”

Хатыңызға рақмет. Сіздің сұрақтарыңызға жауабым мынадай:

1. “Волоколам тасжолы” кітабын талқылау стенограммаларының, оған берілген рецензиялардың, кітапқа байланысты келген хаттардың көшірмелерін Сізге жіберуге мүмкіндігім жоқ, оған шамам жетпейді. Өйткені оқырмандардың лебіздері мен хаттары, сыншылардың пікірлері орасан көп. Мәселен, “Волоколам тасжолы” жариялаган “Знамя” журналының редакциясына соғыс кезінде тек мениң атыма гана жүзденген хаттар келді. Повесть 1942—1943 жылдарда Москва қаласындағы әдебиетшілер үйінде екі рет талқыланды. Ол талқылауларға екі жұз-үш жүздей адам қатысты. Онда мен повестің біткен болімдерінің мазмұны және оның жалғасына байланысты біздің істейтін жұмысымыздың программасы турағы екі рет баяндама жасадым. Эр баяндамам бір жарым сағатқа созылды. Ол талқылауларға қатысқан адамдар мыналар: өзіңізге мәлім “Елу жыл сапта” кітабының авторы генерал А. А. Игнатьев, жазушы В. Шкловский, жазушы Б. Лавренев, жазушы Николай Тихонов, СССР Фылым академиясының корреспондент мүшесі, тарих ғылымының докторы, профессор А. М. Панкратова, профессор, әдебиет зерттеуші Е. Н. Михайлова, байыргы революционер Елена Дмитриевна Стасова және басқалар.

Сөйлеушілердің сөздерінің барлығы да стенография арқылы жазылып алынды. Бірақ стенограмма менің қолымда жоқ. Мен Сізге сөйлеушілердің көтшілігінің повесть жайында жақсы пікірде болғанын гана айта аламын.

Бұдан басқа мен дүркін-дүркін кітаптың ағылшын, француз, италиян, неміс, қытай, болгар, чех, венгер, серб, румын, грек және басқа тілдерге аударылған даналарын да алып тұрдым. Барлық басылымдарда да жақсы ағы сөздер берілді. Олардың кейіреулері Панфиловтың және менің суреттерімізді басты. Осы кітаптарды оқыған көптеген шет ет оқырмандарынан да хаттар келді.

2. Сіз менен генерал Панфилов турағынан өз естеліктерімді жазып жіберуді сұрайсыз — бұл тілегіңізді орындау да оңай емес. Марқұм генерал турағын менің естеліктерімнің бір бөлігі повестің жариялаған екі бөлімінде айтылды, қалғаны осы кітаптың жалғасы бол табылатын кейінгі екі бөлімінде және айтылады. А1 бүкіл бір кітапта жазылған нәрсені екі-үш ауыз сөзben айттып, бір хатқа сыйғызу қисынга келмейді. 1942 жылдан бастап генерал Панфилов турағын мен газеттерде әр кезде оннан астам мақала жариялады. Оларды екі-үш ауыз сөзге сыйғызу тағы да мүмкін емес.

3. Сіз тәрбиелеп жатқан шәжіртеріңіздің ересек адамдар екені, олардың кітапта жазылған оқигалар мен суреттеген қаһармандарға сын көзімен қарайтыны оте жақсы. А1 жазушылардың қагидасты — оқушымен үрслеу, оның әрбір айтқаны орынды болса, қулақ асу, сөйтіп, өз қатесін (егер жіберген болса) келесі басылымдарда түзету. Өйткені жазушы, оқушының қызметшісі, ол өз шыгармасын оқушы ушін, халық ушін жазады, соларға қызмет етеді. Ендеше, оның оқырмандар бүкарасымен есептеспеуге қақысы жоқ. Әр шыгарманың мақсаты — лұгат айтту. Біз де алдымызға осы мақсатты қойдық. Өз үргагымызға қатағ согыс шындығын асырмай, боямай, сол болған қалпында айттып беруге тырыстық. Бұл ушін өзімізді де аямадық, үрсыс майданында өз басымыздан откен осалдықтарды да жасырмай айттық. Біз өз алдымызға оқушыларға “кедір-бұдырысыз”, күнәдан пәк, тап-таза қаһарман үсіну мақсатын қойғанымыз жоқ, оларды өмірдегідей қарапайым, ординарлық қалпында көрсетуге тырыстық.

Біз оқырмандарга болған оқиганы айтып, өзіміздің басымыздан откен жауынгерлік өмірдің нағыз шындығын баяндап отырмыз. Біз қаһармандарымыздың басынан кешкен қателері оқырмандарга сабак аларлық үлгі, жақсылық қасиеттері өнеге болсын деп ойладық. Кітап әлі аяқталған жок, сондықтан оның кемшіліктері мен жетістіктері туралы сөз қозға ертерек. Өзіңіз білесіз, кітаптың бірінші тарауында мен өзімнің қорыққанымды, үрыс кезіндегі сол қорқынышты жеңу үшін көп күш жұмсағанымды айтқанмын. Өзімнің бірсыныра қателер жібергенімді мен қазір де мойындаудан жасқанбаймын, ол қателерді өзгелер қайтала масын деген мақсатпен қағазға түсіріп те журмін. Мен өзімнің әскери жазбаларымды жазып жатырмын, оны сырттан бақылауши болып емес, үрыстарға қатысқан күдегер согыстың басынан аягына дейін қатысып, барлық ауыртпалықты арқалап откен солдат ретінде толгаймын. Мен титтей детальді де ойдан шыгармаймын. Оның ешқандай қажеті де жок.

4. Сіз менің неліктен қатал болуымның себептерін сүрайсыз. Қаталдығым кітаптағыдай екені рас, онда титтей әсірелеу жоқ. Мен сізге өзімнің қаталдық дегенді қалай түсінетінімді гана айтайын. Суворовтың: “Әскер ойында азапты көп көрсөң — үрыста қиналмайсың” деген сөзін есіңізге түсіріңіз. Немесе В. И. Лениннің: “Жауды жеңу үшін қаһармандық курес керек, темірдей әскери тәртіп керек” дегенін ойлан көріңіз. Ленин тагы бір сөзінде армияда әскери тәртіпті қолдамайтындарды опасыз және сатқын деп атайды.

Солдатқа деген ең жогары қамқорлық — оны әскери ойында аямау, оны жорық, пен жауынгерлік өмірдің барлық ауыртпалықтары мен қыныштықтарына тәзімді етіп үйрету. Сонда гана солдат үрыстың әдістері мен техникасын толық менгеріп, шайқас даласында өзін суда жүзген балықтай сезінеді.

Біз, әскери адамдар, көлденең көзге өдемі көрінетін парадқа емес, Отан үшін өлістей берістейтін қатал куреске өзірленеміз. Әскери оку орындарында біз бишілер өзірлеп, оларға әртүрлі балдарда бишлейтін би сабагын бермейміз, жігерлі, өзіне де, өзгеге де тарап қойғыш командирлер өзірлеіміз, оларды үрыс даласында әрбір жауынгерге кездесетін қындықтарға тәзе білуғе тәрбиелейміз. Ал бірақ қаталдық мынадай екі түрлі болады:

а) Ақылды қаталдық. Мұның мәнісі командирдің өзінен де, өзгеден де уставта көрсетілген жеке дәстүр мен тәртіпті мұлтікіз орындауды тарап етуи. Оларды өз борыштары мен қызмет міндеттерін дұрыс орындауга. Совет елінің офицері мен жауынгері деген ардакты атты, дүние жүзіндегі ең озат армия — Совет Армиясының офицері мен жауынгері деген жоғары атакты құрметтей білуге баулу.

Біздің армиямыздагы тәрбиеңінегізгі әдісі — сендіре білу. Бұл багыныштыны саналы тәртіпке баулып, оны өз міндеттін ойланып, байыппен орындауга үйрету деген сөз. Ал оны түсінбейтін кейбір көртартпалар болса, онда бұл тәртіпке оларды зорлап қондіруден де бас тартпайчызы. Біздің жеке заңдарымыз (уставтарымыз) офицерлерден ең алдымен сендіре білу әдісін қолдануды тарап етеді, сонымен бірге, егер қажет болса, оларға еріксіз қондіруге де право береді.

ә) Ақылсыз қаталдық. Мұның мәнісі өзінің қызмет бабын және соқадаттың берген анты мен қызмет міндеттіне байланысты командирдің еркіне көнуге тиісті екенін пайдаланып қиянат жасау деген сөз. Мұндайлар біздің армиямызда өте сирек кездеседі. Партия өзінің үзак жылдық тәрбие жұмысының арқасында негізінен жоғары мәдениетті, өзінің қызмет міндеттін жақсы түсінеттің жан-жакты білімді офицерлер, жауынгерлеріміздің идеялық жағынан үстамды тәрбиешілерін даярлап шыгару ісіне жетісті. Атап айтқанда, офицерлер кадрларын даярлау жөніндегі бұл құрметті міндетті Сіздің училище де орындан келеді.

Солдат болу да оңай жұмыс емес, командирдің жекерді тәртіптендіруі де қыны іс. Ал согысу одан да ауыр. Командир багыныштыларга гана емес, ең алдымен взіне қатаң, өзіне тарап қойғыш болуга тиіс. Жекер тәртібін қатаң сақтау, оны багыныштылардың санасына сіңіру, жекери ант пен борышты орындау, жауынгерлерді жақсы қасиеттерге тәрбиелеп, оларды согыс ісіне үйрету — командирдің қасиетті борышы.

Командирдің қаталдығы барынша әділ болып, қызмет бабындағы қажеттік пен нақты жағдайларың жағын мүддесінегіздеуі тиіс. Командир ешқашанда солдат-жауынгердің адамдық қасиеттерін қорғамауы керек. Өйткені біздің солдат — саналы түрде қызмет атқарушы, жекери қызметке байланысты өзіне кейбір шек қоюшылықтар болатынын түсінетті совет

адамы. Ол шек қоюшылық армиядагы жалпы жөн-жосық пен тәртіпті ныгайтуға қажет екендігін, оның негізгі мақсаты үрыс даласында Отанды қорғап қалуга багытталғандығын совет жауынгері жақсы түсінеді. Біздің совет адамы — өр адам. Ол жағымпаздануды, жалбақтауды, жәмпендеуді, еки-жузділікті білемейді. Оның мырзасы жок. Ол құл емес, азат адам. Офицер оған, ең алдымен, ага жолдас, сондықтан ол совет адамы деген атына сай багынышты болуы үшін, солдаттарды лайықты басқарып, тәрбиелей білуі керек. Совет официерінің міндеті — осындай өр, саналы солдаттарды тәрбиелеу. Командирлердің бүйрығы — багыныштыға заң. Бүйрықты ол жан-тәнімен орындауга тиіс. Әрбір бүйрықты командир жан-жақты ойланып, нақты есепке негіздел беруі қажет. Ешбір бүйрық қорлау түрінде берілмеуі керек. Багыныштылардың ары мен намысын қорлаган адам тәрбиеші де, бастық та бола алмайды.

Сіздің жөне тәрбиеленушілеріңіздің барша табысқа жетуіне шын жүректен тілектеспін.

Жолдастық салеммен гвардия полковнигі
1951 жылдың 26 марта. Калинин қаласы".
Бауыржан Момышұлы.

IX

Бауken шакырады дегенге вестибульге шықсам, ол кісі ординаторский жақтағы есіктің алдында сүр дермантиномен тысталған, арқалығы жок, үш кіслік жұмсақ үзын орындықтың бір жақ шетінде шалбарының сол жақ балагын тізесіне дейін түріп тастап, балтырын үқалап отыр екен.

— Не болды, Бауке? — дедім мен ол кісі аяғын мертіктіріп алған екен деп.

— Ойбай, мынау аяғы құрғыр жаңа баспалдақпен көтеріліп келе жатканымда кітт ете түсіп еді, осы арага сүйретіліп әрен жеттім. Отрып қарасам, жаны кетіп қалыпты, соны үқалап жатырмын.

— Онда әуре бол несіне көтерілдіңіз, Бауке. Ентек төменге озім баратын едім гой.

— Жок, сенікі жүрек кой, жүрекпен ойнауға болмайды, қарағым. Ал менікі аяқ, аяқ ит сүйретіліп те болса жүруге

жаратылған. — Көмәш қабырғадағы автомат телефонның аттындағы креслода, бізден сәл киыстау жерде отыр еді. Бауken бұрылып, соған қарады. — Мына қатынға сүйсніп, шығып кетермін деп едім, оның септіг болмады.

— Енді сені арқалап шығарайын ба? — деп күлді әйелі. — Аркаласам, аяғын баспаңдақтың тасына соғылып, тағы бір пәлеге ұшырайтын едін.

Бауыржан күлді де, шалбарының балағын төмен түсірді. Біз әнгімелесе бастағанда вестибюльге біреу кіріп, біреу шығып, есік кайта-қайта ашық қала берді. Мен оны үнемі жауып келіп отырдым.

— Өзің болмасаң, мен сұқттан қорықлаймын,— деді бірде Бауken.

Бауыржанның онысы рас еді. Ол күздін катты қара сұқтарының өзінде де балконы ашып тастап отырады екен. Откен күзде "Ақиқат пен аныздың" біткен бөлімдерін өзіне оқып беру үшін Бауkenнің үйине барғамын. Сонда балконы ашық азынап тұрған бөлмеге үш сагат отырып, иегім иегіме тимей қашылладап, үйге өрен жеткемін. Мен Бауkenе осыны айттым.

— Бәлә, сен қызық екенсін ғой,— деді ол.— Тонып отырғаныңды айтып, балконның есігін жауып коймайсың ба?

"Тонып отырғанымды көрсөніз де үнлемеп едіңіз ғой",— дедім мен ішімнен. Содан кейін ол өзінін Калиниң қаласында тұрғанда жатын бөлмесінің кішігірім терезедей фортинкасы болғанын, қысты құнгі аяздарда оны ашып тастап үйыктайтынын есіне алды. Бір күні сол сұық бөлмеге жауынгер серіктерінің бірі кіріп: "Мынау қазақ жататын орын емес. қаскыр жататын жер ғой",— деп екінші бөлмеге карай қаша жөнелішті.

— Мұның бәрі соғысқа дейін Сібірдің сұғына шынықкандықтын арқасы ғой.— деді ол.

A в t o r. Бауке, кешегі папка менде қала берсін бе, әлде өзінізге қайтарып берейін бе?

Б а у ы р ж а н. Керек болса, қала берсін.

A в t o r. Анау Сіз жауап хат жазған лейтенанттың фамилиясы есінізде жок па?

Б а у ы р ж а н. Ол өзіміздің әскери учтишшелердің бірінін лейтенанты екен. Маган бірнеше сұрактар қойып.

суретімді сұрап хат жазыпты. Фамилиясын конверттің сыртына жазған едім. Қазір үмыттым.

Айтпакшы, партизан Қасым Қайсенов келіп кетті. Саған да сәлем айтты.

— Салемет болсын. Караптін фой, қалай кірді екен?

— Қасымга карантин бөгет болушы ма еді. “Қакпага барып едім, кіргізбеді. Бір бұрышты айналдым да, коршау тақтайды теуіп қалып, біреуін сындырдым. Бірақ одан сыймадым. Екіншісін сындырдым да, сып етіп аурухананың ауласына кірдім. Полковник ағам ауырып, арыстай бол ауруханада жатса, қараймын ба мен бұлардың қарауылы мен карантиніне”, — дейді.

— Қоршаудың тақтайын сындырғанын үшін, өзінді сотка берсе қайтесін? — дедім оған.

Ол аурухананың ауласын басына көтеріп, сақылдан кеп күлді.

— Жок, Бауке, оған корықпаймын. Жасандын жау тұтқын лагерін тогыз қабат сыммен коршап, автомат, пулеметін кеудеме кезең түрғанда олардың тас-талканың шығарып, совет азаматтарын азат еткен Қасым ауруханадағы ағасына келіп, атақаның сипап, бетінен сүйе алмаса, ол несіне кісі болып жүреді. — деп айқара құшактап, екі бетімнен кезек сүйіп жатыр. — Өзінді арқатап атып кетейін, кетесін бе үйге? — дейді тағы да. Қасымға не дерсін, ракмет, айналайын деп мәндайынан сүйдім. Ол жоғарыға көтеріліп, сениң де көнілінді сұрамак еді. Бірақ төмөндегі сестралар шуылдан. жібермеді. Содан кейін: “Әй, Қасым қойғын. Бұл саған Украинаның орманы емес”. — деп қайтарып жібердім.

Партизан жазушы Қасым Қайсеновтың бұл қылтыгына мен қатты тебіреніп қатдым. Өйткені осы кішкентай деталь маған көп нәрсени баяндан тұрғандай болды. Қасым кешегі ел басына күн тутан ауыр шакта етігімен су кешкен ерлердің бірі. Ол украин партизандарының ортасында от ішінде отряд бастап жүрді. Отанның азаттығы үшін өз басын өлімге байлап, өжеттігімен, ерлігімен талай ауыр тапсырмаларды абыраймен орындалды. Енді сол ардагер азамат арсаландағы арамызда жүр. Қасымның менімен қарым-қатынасы жоқ адам, айтқан сәлеміне ракмет. Ал оның Бауkenді бұлай ізден келуі екінің бірінің колынан келмейтін жай. Кейбір ағайындарың ауырып жатқаныңда есік ашық тұрса да бас

сүкпайды. Ал Қасым болса аурұхананың қабыргасын қақыратып кіріп, ағасын аймалап бетінен сүйген. Бұл да бір өзінше ерлік ісіпеттес іс екен. Ағаны ардақтаудын, азаттық көзіндең адамгершілік үлгісі осындай болар. Ерді ер, батырды батыр осылай құрметтейтін шыгар деп ойладым мен.

Содан кейін Совет Одағының Маршалы, СССР Қорғаныс министрі Андрей Антонович Гречконың “Карпattan асқанда” дегітін кітабы есіме түсті. Сол кітапта 1944 жылы июльде партизан қозғалысы Украина штабының Чехословакия мен Венгрияға қырықтан аса жауынгер партизан отрядтарын түсіргені, бұлардың совет әскерлері Карпатка шабуыл жасаған кезде Гитлер әскерлерінің тылтында белсенді кимыл жасағаны айттылады. Мұндағы партизан құрамаларының бірін А. В. Тканко басқарады. Партизандар жау гарнизондарына батыл шабуыл жасап, жергілікті халыққа Қызыл Армияның женістерін баян етіп отырады. Украина селоларына: “Карпат сыртының халқы, көтеріліңдер! Фашистердің тұмсығын бұзындар!” деген листовкалар таратады.

Осыдан кейін Маршал былай деп жазады: “А. Тканконың партизандары “Ак Таня” тұтқын лагеріне батыл шабуыл жасады. Гитлершілдер 700-дей украин, словак және венгер коммунистерін тұтқындалап, Ровнаяның онгустік-батысындағы таудың адам аяғы баспас киын күсындағы лагерьге әкеп қамаған екен. Фашистер лагерьге ұрымтал тұстарды тегіс миналап, егер шегінерлік жағдай болса, оны талқандап кетуте өзірлеп кояды. Партизан құрамасының штабы лагерьдегі жау гарнизонын жойып, тұтқындарды босатып алу жөніндегі жауынгерлік операцияның накты жоспарын жасады.

Сағат 19-да К. Кайсенов бастаған партизандар отряды осы жауынгерлік тапсырманы орындауға аттанды. Лагерьге жеткеннен кейін партизандар тұтқындармен байланыс жасады. Жағдайлың бәрін байыпта болғаннан кейін Кайсенов жауынгерлік тапсырманы баяндаудың уақытын өзгертуге үйғарды. операцияны жоспарда көрсетілген 23 сағатта емес, 21 сағатта бастауды жөн деп тапты. Бұл уақытқа дейін партизандардың бір бөлгі үстеріне тұтқын киімдерін, басқалары венгер солдаттарының формасын киіп үлгірді. Сөйтіп, топ лагерьдің іргесіне тақады. Лагерь сақшылары бұл топты тұтқындардың жана тобы екен деп үкты. Осы

кезде партизандар күзетшілерге кенеттен тап берді. Күзетшілердін кейбіреулері гана қаруга қол созып үлгерді. Партизандар жаудың 34 солдаты мен офицерін тұтқынға алды. Қапасқа қамалған коммунистер тегіс азат етілді. Олардың көпшілігі партизандар отрядтарына қосылды.

Партизандарға жаңа адамдар үсті-үстіне келіп қосыла бастады. Енді олар күр қол емес. кару да үстап келетін болды. Құрама штабы жаңа партизан отрядтарын жасақтады. Партизандар да жігерлі қимыллады. Олардың көбі ордендермен, медальдармен наградталды, ал құрама командирі А. В. Тканкоға Совет Одағының Батыры атағы берілді”.

Маршал Гречконың кітабында осылай делінген. Ол кітапта ерлігі елге мақтан ете аталған жағыз казак жана гана төмөнде халықтың өзі сияқты өзгеше өр ұлы Бауыржан Момышұлына өзінің солдаттық, азаматтық жүргегінін сүйіспеншілігін білдіріп, көнілтін сұрап кеткен Қасым Қайсенов еді. Қасекен бір әнгімесінде маган женістің жиырма бес жылдығымен құттықтап, өзіне сонау Москвадан Совет Одағының Маршалы Андрей Антонович Гречконың телефон сокқанын да айтқан болатын.

— Қасеке, шынынызды айтынызы, састыңыз ба сол кезде? — дедім мен әзілдеп.

— Ойбай, несін айтасың, үй ішімізben “қырылып” қала жаздалық, — деп Қасым қаркылдап кеп күлген еді онда. — Москвадан Алматыға, сенің үйіне Корғаныс министрінің өзі телефон соғып тұрса, саспағанда ше? Содан кейін үй-ішіміз болып тан атканша үйықтағанымыз жок. Ол кісі түнде телефон сокқан.

— Не деді?

— Женіс мерекесімен құттықтады.

— Одан сон?

— Өзіме денсаулық, табыс, семьяма бақыт тіледі. Маган одан артық не керек, — деп Қасым тағы да қаркылдай күліл, күректей екі алақанын жайған.

Осыларды ойыма түсіріп, Бауkenе мойын бүрдым.

Автор. Қасымның аты Корғаныс министрінің кітабына кіргенін білесіз бе, Бауке?

Бауыржан. Білемін.

Автор. Оның үйіне Корғаныс министрі Гречконың телефон сокқанын білесіз бе?

Бауыржан. Білемін.

А в т о р. Сіздің фамилияның бұрынғы министрдің, маршал Жуковтың кітабында жок кой деймін, Бауке.

Бауыржан мойнын шүгіл бұрып, бетіме ажырая карады да, катқыл үнмен жауап катты.

Бауыржан. Ол масштабына байланысты. Масштаб легеннің не екенін білесін бе өзің?

А в т о р. Корганыс министрі партизан отрядының командирін кітабына кіргізіп, үйіне телефон соққан. — Бұл сөздерім Бауkenнің көnlіне келіп қалмасын деп, үнімді бәсендете сөйлемдім. — Мен билетін масштаб бойынша дивизия отрядтан үлкен емес пе? Ендеше, маршал Жуковтың дивизия командирі ретінде Момышұлының да атын атайдын болмайтын ба еді?

Бауыржан. Ой, сен өзін тұқ түсінбейді екенсін гой. — Ол ашу шақыра сөйлемді: — Гречко бұл кітапты министр ретінде жазып отырған жок қой. Сен айтып отырған “Карпаттап асқанда” кітабы командармның естеліктегі, онда 1944—45 жылдардың оқиғалары қамтылады. Ол кезде Гречко Украинаны, Польшаны, Чехословакияны жаудан азат етуге катысады I-гвардиялық армияның командашысы болатын. Командарм өз қарамагындағы корпустар мен дивизияларды, солардың адамдарын сөз етеді. Ол кезде партизандар тиісті майдандардың армияларымен бірлесе кимыл жасайтын. Ал Жуков өз естеліктегін Қызыл Армия Бас штабының бастығы, СССР Корганыс Халкомының бірінші орынбасары және Жоғарғы Бас қолбасшының орынбасары ретінде жазып отыр. Сондыктан оның майдандар мен армиялар жайында айтуы, ерекше ерлік көрсеткен бірен-сарап дивизияныға ауызға алуы өте орынды. Оның үстінен, мен соғыстың сонғы жағындаға дивизия командирі болдым емес пе? Понятно тебе?

А в т о р. Түсінікті, Бауке.

Мен бұл әнгімені тезірек догаруға тырыстым. Бірақ Бауken де тез сабасына түсті.

Бауыржан. Ал маршал Жуковқа менің ешқандай өкпем жок. Майданда мен ол кісімен жүздесіп, тілдескенмін. Дивизия командирі боларда батасын алғанмын. Кейін, Корганыс министрі кезінде мен туралы Алматыға телефон да соққан. Оны кейін айтамын.

А в т о р. Құп. Бауке. Бұл әнгіме Қасым партизаннан шығып кетті гой.

Б а у ы р ж а н. Мен ол партизанды үнатамын. — Ол аузынан темекі туғаннан шубалта шығарып, дауысын да соза сейледі: — Содан соң анау Рейхстагқа ту тіккен жігіт бар емес пе?

А в т о р. Ракымжан Қошқарбаевты айтасыз ба?

Б а у ы р ж а н. Иә, соны айтамын. Бұл екеуі бір жосын жандар. Жұлдызын көрмесен, жүзіне қарап батыр екенін айыру киын адамдар болады. Бұл екеуі оздері жүлдіздай жарқырап түрған жігіттер. Бұлардын соғыста ересен ерлік жасаганына айтпай-ақ сенесін. Халық үшін қасықтай қанын аямаған қаһармандардың бірі гой бұлар.

А в т о р. Соғыс ардагерлерінен тағы да қандай азаматтарды жақсы көресіз?

Б а у ы р ж а н. Соғыска қатыскандардың бөрін де жақсы көремін. Соғыс кезінде елде болып, енбек майданында біздің женісімізді шындаған адамдарды да ардактаймын. Халық үшін қасықтай қанын, шыбындай жанын аямай қызмет еткен жандардың бәрі аяулы.

X

А в т о р. Қазақша шыққан тұнғыш кітабының “Офицердің күнделігі” болды гой, Бауке. Онда орысша шыққан алғашкы кітабының қайсысы?

Б а у ы р ж а н. “История одной ночи”. Мұны орыс тілінде жаздым. Алдымен Алматыға жібердім. Бірак колжазбам бірсыныра уақыттан кейін өзіме қайтып келді. Баспа редакторларының бірі: “Колжазба жариялауга жарамайды” деген рецензиясын коса жіберіпті. Ол кезде мен Калининде тұратын едім. Колжазбаны Калинин баспасына апардым. Директоры алып қалып оқып шығып, басуға жарамайды деп, екінші барғанымда өзіме ұсынды. Мен алмадым.

— Бұл Сіздің ғана пікіріңіз және Сіз жазушы емессіз. Жазушы емес адам творчествога үкім айта алмайды. Басқа біреуте рецензияға берініз,— дедім.

Директор қып-қызыл боп алып қалды. Бір аптадан кейін кайтадан барсам, Горьбан деген жергілікті жазушы менин

жер-жебіріме жеткен, намысъма тиетін рецензия жазыпты. Оның айтуына қараганда, менің әдебиет маңына жоламауым. орыс тілін “бұлдірмейім” керек көрінеді.

Горьбаның көнетін адамыңды тапқан екенсін дедім де, қолжазбамды Москваға, Всеволод Вишневскийге жібердім. Вишневскийден тез арада мактаған рецензия келді. “Бұл дайын дүние, жеке кітап етіп жариялау керек” депті ол.

Осы кездे Калинин баспасының бұрынғы директоры ауысып, оның орнына әдебиет институтын бітірген майдангер Парфенов деген кісі келді. Соның алдына апарып. “Бір түннің оқигасының” қолжазбасы мен оған жазылған үш рецензияны жайып салдым. Бірнеше күннен кейін маган Парфеновтың өзі телефон сокты. “Шыгарманыз маган қатты үнады, шығарамыз”, — деді. Елу екінші жылы ол Калинин баспасынан жеке кітап больш шыкты. Сол кітап елу жетінші жылы Алматыда орыс тілінде екінші рет басылды. Бауыржанның да алғашқы кітаптары әлекпен шықкан, қарағым. Кімнің тұнғыш кітабы тұсамыс көрмеген?

Одан кейінгі орыс тілінде шықкан екінші кітабым “Біздің семья”. Оны Бас штаб академиясында оқып жүргендеге он бес күнде жазғанымды жоғарыда айтып едім той. Соның бір қызық деталін айттым ба, айтпадым ба осы?

А в т о р. Айтқан жоқсыз, Бауке.

Б а у ы р ж а н. Ендеше, тыңда. “Біздің семьяны” бітіргеннен кейін, бір жолы Алматыға келгенде мен оны ескі досыма көрсеттім. Осыны оқып шықшы дедім. Ол оқып шығып, жатып кеп мактады.

— Мынау дап-дайын көркем шыгарма. Осы күйінде қалам тигізбестен жариялауға жарайды, — деді.

Мен оған қанаттанып қалдым. Келесі күндердің бірінде досым үйіне конакқа шақырды. Табагын тосып, тамағын беріп сыйлап отырып, маган қолка салды:

— Сен әскери адамсын. Атағын жер жүзіне жайылды. Саған сол данқын да жетеді. Жазушы болып кайтесін? Жазушылық деген де азабы көп жұмыс. Соғыста жаныңды бір жедің. Енді жазушы болып жаныңды және кинаамаклысын? Төрт жыл соғыста киналғанын да жеткілікті емес пе? Жазушы болсан, төрт жыл емсс, өзінді өзің өмір бойы кинайсын. Сен жазушы боламын дегенінді кой да, мына кітабыңды маган қи. Мен өз атымнан жариялайын, — деді.

Мен катты шамданып қалдым.

— Онда сен жазушылық ченің қолымнан келмейді деп отырмысын? — дедім түйіліп.

— Келеді. Бірақ енді бұл ауыр кәсілке ауысып, жанынды жеп қайтесің дегенім фой.

— Маган жанын ашымай-ак койсын, жараса, бастьыр, жарамаса, өзіме бер, — дедім.

— Жарайды, менде қалсын, мен баспаға ұсынайын, — деді досым қабагын шытып. Мен Москваға кете бардым. Кітабымнан ешқандай хабар келмеді. Басуга жарамаған шығар, онда архивке өткізейін дедім де, Москва өскери архивынан Алматыға кетіп бара жатқан майорға пәленшеден менің қолжазбамды ала кел деп иелендіру кағаз бердім. Майор келіп менің досымнан қолжазбаны алыш, өзіме әкеп берді. Кейіннен досым: “Бауыржан мендегі қолжазбасын милиция жіберіп алғызы”, — деп көпке дейін өкпелеп журді. Сол кітап елу алтыншы жылды алпыс мың данамен Катинин қаласында басылып шыкты. Бұрынғы бір әңгімелерде бұл кітапты казақшаға аудартпаймын деген болармын. Енді ол сезге түзету жасауына болады, кітабымды қазак тілінде шығаруға келістім, қарагым.

Әйелдер суыртпақтан тырнағымен шымшып бір-бірлеп жіп суырады. Кей жіп тұтас суырылып, кей жіптің жартысы суыртпақта үзіліп қалады. Бұтінін бір жағына, жартысын екінші жағына жинай отырып, артынан олардың екі-үшеуден басын косып, жіп ширатады. Содан соң оны инеге сабактап, іске кіріседі.

Суыртпақтан жіп суыргандай болып, мен де Баукеңнің аузынан шыққан детальдарды бір-бірлеп қағазға түсіре беремін. Әрине, маган дәрігерлер мен сестралар қағаз жазуга рұксат етпейді. Бірақ мен олар жокта, үрланып, блокноттарымды толтырып жатамын. Жан да керек, жазу да қажет. Жазбасам. Баукең айтқан әңгімелерден айрытып қаламын. Ол маган әке-көке десем де бір айтканын екінші рет қайталап бермейді. Оны Александр Бектің тәжірибесінен білемін, Баукеңнің бірбеткей мінезінен анғарамын. Сондықтан бұл жолғы айтқандарын да іштей тақырыпқа боліп, ұмытып қалмау үшін ол тақырыптарды үнсіз қайталап койып отыр едім, төмennен жатын орын — палаталарға қарай қайтып келе жатқан аурулардың дүбірі естіллі. Таныс ацы

дауыс дәлізді шыныңдатып келе жатты. Оны ести сала Баукең мазасызданып, козгалактай бастады.

— Кәмәш, кетейік, мынаның Дерпені келе жатыр,— деді әйеліне қарал.

Неге екені белгісіз, Баукең Дерпенді көрсе, теріс айнатып кетеді. Оның шүнірейген көзін, шіңқұлдеген үнін көрмеуте, естімеуге тырысатын сиякты. Ол қасына келсе, үндемей отырып алады немесе дәрі ішетін едім деп сұлтауратып кетіп калады.

Бұл жолы да сойтпекші еді. Бірақ бізді көре сала. Дерпен шашашаң аяңдап қасымызға жетіп келді.

— Екі жазушы, немене, сендер өздерің сойлесе бересіндср? Одан да мына менімен әңгімелесіп, менің өмірімді кітап қылып жазбайсындар ма? — деді ол.

Бауыржан бұқынып темен қаралы. Баукеннің онысынан "мынауынмен өзін сойлес" легенді ангардым да, енді аузымды аша беріп едім.

— Сенің өмірінде жазатын не бар. Бейсеке? — деді Дерпеннің қасында келе жаткан салауатты келген екінші шат.

— Неге жоқ? — Дерпеннің басы кекен ете түсті. — Батырақ болдым. Байларды қампескеледім. Совпартияда оқыдым. Колхоз құрдым. Енді дербес пенсиянермін. Неге жазбаска?

— Дербес пенсия дегеніннен басқасының бәрі жазылды-ау. Бейсеке,— деді Дерпеннің жолдасы. — Оны Сәкен, Сабит, Бейімбет, Ілияс жазды емес пе?

— Жоқ, олардікі жалпы ғой. Мен туралы жеке жазылуы керек. Осы күнгі жазушылар теме таба алмайды. Міне, мен темемін. Қастарында журген темені неге көрмейсіндер осы? — Содан кейін Дерпен сұқ саусагын шошайтты. — Дербес пенсия деген кім көрінгенге беріле бермейді, жолдастар. Маркстің сөзімен айтқанда. ақша енбек еткенге ғана беріледі.

— Эй, Бейсеке-ай,— деді жолдас шаты Дерпенді колтығынан атып.— дербес пенсиян, қасында кемпірін, басында үйін, тауда даchan бар. Балаларының бәрін жаксы қызметке орналастырдын, әрқайсысына үш-төрт бөлmeden үй әпердін. Мінем, журем десен, машинаң дайын. Осыным бойыма күт деп отырмайсын ба тыныш. Енді кітапқа герой болғың келеді. Бұл дүниедегі жақсылықтың бәрін жатыз арқалап кетпексін бе сонда? Жүр, жүрттың мазасын алмайык.

Жолдас шалы Дерпенде көлтүгүнан тартып еді, ол козғалмады. Бауыржанға қарап тұрып:

— Сен атақты Момышұлысың. Сен жазшы мен туралы. Сен өзің солдаттар туралы жақсы жазасың,— деді.

— Мен Сіздің психологияңызды білмеймін, ақсақал,— деді Бауыржан мойнын теріс бұрып. — Өзіңіз жазыңыз.

Сіз туралы да жазамыз, Бейсеке,— дедім мен Дерпенге басымды изеп. — Эуелі тәуір болып алайық та.

— Е, дұрыс, тәуір болындар,— деді Дерпен жайдарыланып. — Оларың жөн. — Содан соң жолдас шалына үтесіп, доліздің есігіне қарай аяналды. — Мен бәрін де айтып беремін.

— Қасындағысы да дерпен бе? — деді Баумен есік жақты иегімен нұскап.

— Жоқ, Жайпен.

— Аты солай ма?

— Аты басқа болуы керек, дербес емес, жай пенсионер деген екі сөздің қысқарған түбірінен туган ат. Осындағы кейбір құжіттер ол кісінін өз аузынан естіген әрі күлкілі, әрі күйіншті бір әңгімелеге байланысты оны Жайпен деп атал кетіпті. Дерпен екеудің дос, үнемі бірге жүреді.

— Сол Жайпеніндікі жөн сияқты,— деді Бауыржан кайтадан ашыла сойледі.

Б а у ы р ж а н. Айтпақшы, сенің “Ақиқатынның” “Жұлдыздан” қалған жалғасын “Жалын” жариялайтын болыпты ғой. Естідің бе?

А в т о р. Естідім. Бауке, рақмет. Оларға “Жас Бауыржан” деген атпен басындар дедім.

БЕСІНІШІ ДИАЛОГ

I

Автор. Бауке, аурұханадан шықтыңыз. Абайдың тұғанына 125 жыл толған тойына да барып қайттыңыз. Бәрі күттү болсын. Енді баяғы әнгімемізді ары қарай жалғастырсақ қайтеді?

Бауыржан. Жалғастырайык.

Автор. “Ақиқат пен аныз”, “Жас Бауыржан” жайында маган көптеген хаттар түсіп жатыр.

Бауыржан. Оған байланысты маган да хаттар келді

Автор. Көптеген оқушылар маган: “Бұл екі шығармадан Бауыржанның балалық, жастық шағының бірсытыра кезеңдерін білдік. Енді сен бізге осы әдіспен Бауқеннің барлық өмірінен мәлімет бер. Оның соғыс кезіндегі ерліктерін айтпасаң да болады, ол Бек пен Момышұлының кітаптарында айтылды. Біз сенен бұл шығарманың жалғасын күтеміз”, — деп жазады.

Бауыржан. Ол сениң шаруаң.

Автор. Ендеши, мен Сізге тағы да бірнеше сұрактар, коямын.

Бауыржан. Қойғын.

Автор. Сіз Киыр Шығыска отыз алтыншы жылы бардыңыз гой. Ат одан кашан қайттыңыз?

Бауыржан. Қыркыншы жылдың басында. Бір куні маган Москвалдан бүйрек келді. Ол бүйректа мениң әскери атагым өсіп, аға лейтенант болғаным және полк штабы бастығының бірінші көмекші болып жоғарылағаным айтылған. Орысша ПНШ-1 дейді. Эрине, ол үлкен қызмет. Ол қызметті алу үшін мениң Киев әскери округтының карамағына барым керек екен. “Күп!” деп қолымды шекеме көтердім де, жүгіріп үйге келдім.

— Ат Жамал, жинал, көшеміз,— ледім.

Автор. Жамал кім еді?

Бауыржан. Эйелім.

Автор. Кашан үйленіп едіңіз?

Бауыржан. Отыз сегізінші жылы елге дематыска келгенде үйленіп, екеуіміз кол үстасып Киыр Шығыска барғанбыз.

А в т о р. Қалай үйленгенізді толығырақ айтыңызы, Бауке.

Б а у ы р ж а н. Айтпаймын. Сен мен туралы роман жазбасың. Ендеши, сенен менің неше рет үйленгенімді, кіммен жүргенімді ешкім де сұрамайды. Понятно тебе?

А в т о р. Ат Киевке келдіңіз.

Б а у ы р ж а н. Шолпан деген кішкентай қызымызды ортамызға алып, Жамал екеуіміз плацкарт вагонға отырдықта, Киевке келдік. Округт командашысы Г. К. Жуков, оперативтік бөлімнің бастығы полковник И. Х. Баграмян деген кіслер екен. Мені Жуков қабылдамады. Полковник Баграмян катал кісі екен. Жолдама қағазыма қаралды да:

— Жолдас аға лейтенант, сіз Житомир қаласындағы 406-полк штабы бастығының бірінші көмекшісі бол тағайындаласыз,— деді.

— Ол қандай полк? — дедім мен.

— Жаяу әскер полкы,— деді Баграмян.

— Мен артилеристтің фой.

— Сөзді көбейтпеніз. Біз қайда жіберсек, сонда барасыз,— деді Баграмян.

Бұл Иван Христофорович Баграмянді ең алғаш рет көруім еді.

Жолдаманы алдым. Батам мен әйелім вокзалда күтіп отырған. Алғашында біз осы Киевтің өзінде тұрамыз деп ойлап келгенбіз. Вокзалдан қолма-қол билет алыш, Житомирге тарттық.

Келсек, конак үйде орын жок. Әскери комендант уақытша менің семьямды өзінің кабинетіне орналастырды. Содан кейін мен өзім қызмет істейтін дивизияға келдім. Дивизия командирі генерал-майор Сущий дейтін кісі екен. Штаб бастығы полковник Рогачевский деген адам.

— Оттырыңыз,— деді генерал мен жай-жапсарымды айтып болғаннан кейін.

Оттырдым. Генерал документімді байыппен қарап жатыр.

— Артиллериссіз бе?

— Иә.

— Онда Сізді артполкке жібермей, неге жаяуәскер полына жіберген?

— Білмеймін.

— Сіздің 406-полктың командирі полковник Круглов, штаб бастығы капитан Шурдук деген кісілер,— деді генерал. — Сіз солардың қарамағына барасыз.

Житомирден жеті кілометр жердегі бір кішкентай ғана қаташаңыққа бардық. Мен, Жамал, кішкентай Шолпан үшеуімізге кішкентай пәтер берілді. Іске кірістім.

Полковник Круглов шынында да сауатты кісі екен. Үш айдай менін ісімді сырттай бакылап журді де, әбден ұнатып атты. Содан кейін маған барлық жұмыс жайын жатықластан өзі үйрететін болды. Барлық бүйрек, іс қағаздары менін мойнымда. Шурдук сауаты аз болғанымен, адамгершілігі мол кісі еді. Ол бәлсініп жатпайлды, мен даярлап әкелген қағаздарға қол коя береді.

Штаб ісін менгерткеннен кейін полковник Круглов маған әскери окуларды талдау жайын көп үйретіп, ұктырды. Оку, жорық кезінде мені қасынан тастамайтын. Өзі машинанын алдына жайғасады, мен артына отырамын. Полковник ылғи бір нәрсені ойлатап келе жатады. Оның ойын бұзбайын деп шоферы машинаны жайтап жүргізеді. Круглов бас салып шоферіне үрсалды:

— Сен, немене, сүт әкеле жатырысың ба? Айда жылдам.— дейді.

Круглов менің ең жақсы әскери үстаздарымның бірі болды. Ол кісі біреумен сойлескенде ылғи өз орнын бос койып, басқа жерде отырып сойлесуші еді. Солдаттардың қамын өз балаларының қамындай ойлайтын. Қарамағындағы бағыныштыларына әділ болатын. Эр командирдің кемшилігін біліп, сол кемшиліктерін унемі есепке алып отыратын. Бірақ ешкімге сен анадайсың, сен мынадайсың демейтін. Кругловтың маған берген үлгісі осындей еді. — Бұл жолы да Бауыржан екеуіміз ең алғаш әңгімелесетін болмеде болдық. Бауken, сондагысында, төсек үстінде отырды. Әңгімесін аяқтап, ол маған мойын бұрды.

— Саған мен айткан әңгімелерімнің бәрін документпен растап отыруым керек пе?

Мен басымды изедім. Бауken басын есік жакқа бұрып, дауыстап әйелін шакырды. Кухня жактан Кәмәш келіп кірді.

— Анау документ салған папканы алып келші.— деп Бауыржан әйеліне менің сырт жағымдағы кабинеттің есігін нұсқады.

Көмәш әкеп қолына үстәтқан папкадан Баумен бір қағазды алып, менің қолыма берді. Онда мынадай сөздер жазылған екен:

К У Э Л И К

Бұл куалік ага лейтенант Бауыржан Момышұлына берілді. Куәлік иесі Жұмысшы-шаруа Қызыл Армиясының 406-атқыштар полкында штаб бастығының көмекшісі бол қызмет етеді.

Куәлік иесінің қолы (“Б. Момышұлы” деп латын әріптерімен қол қойылған).

Мерзімі 1940 жылдың 1-декабріне дейін.

406-атқыштар полкы штабының бастығы капитан Шурдук.

10. 5. 1940 ж. ”

— Шурдуктың осы куәлігімен қырқыншы жылдың аяғында мен семьямды алып, біржола Алматыға қайттым,— деп Баумен сөзін жалғады. — Қырық бірінші жылдың январынан бастап, Ұлы Отан соғысы басталғалға дейін республика әскери комисариатында ага нұсқаушы болым. Соғыс басталғаннан кейін осында жасакталған 316-атқыштар дивизиясына батальон командири болып алындым. Қырық бірінші жылдың жиырма алтыншы ноябріне дейін осы қызметті аткардым. Ол оқигалардың бәрі де “Волоколам тасжолы” мен “Москва үшін шайқас” кітаптарында айтылған.

II

Б а у ы р ж а н. Бұл арада мен саған ол екі кітаптың мазмұнын екі-ак ауыз сөзбен айттып берейін.

1941 жылдың октябрінде фашистер өзінің барлық адам күшінін — 42, танктерінің — 75, артиллериясының — 45, самолеттерінің — 31 процентін Москванды алуға жұмсады. Москвага келер жолды бекітіп біздің үш майданымыз: Батыс майданы (командашысы генерал-полковник И. С. Конев). Резерв майданы (командашысы Совет Одағының Маршалы С. М. Буденный) және Брянск майданы (командашысы генерал-лейтенант А. И. Еременко) тұрды. Батыс майданына қарайтын Волоколамск бағытына 16-шы армия (командашысы генерал-лейтенант К. К. Рокоссовский, соғыс

советінің мүшесі А. А. Лобачов, штаб бастығы М. С. Матинин) жіберілді. Кейіннен 8-ші гвардиялық дивизия атағын алған біздін 316-шы атқыштар дивизиясы осы армияның құрамына кіріп, Волоколамск қаласы мен Москвага кіретін күре тамыр — Волоколамск тасжолын коргады.

14—16 октябрыде дивизия шакырылмаған конактармен алғаш рет “танысып”, содан кейін оларды сыйлауга кірісті. Бірақ көп конакты “күту” онайға түсken жок. Біздін дивизия дүшпанның үш дивизиясына — бір танк дивизиясы мен екі жаяу әскер дивизиясына қызмет етті. Қару-жарак, адам күш жанынан олар басым болғанымен, біздін оларды уақыттан ұтымыз қажет еді. Осы уақытты ұту максатымен біз кейін қарай жылжи, сырғи отырып, жиырма сезіз күн соғыстық. Сол жиырма сезіз күнде біздін дивизия жиырма бес кілометр гана кейін шегініпті. Сөйтіп, немістердін Москвага жасалған 7—31 октябрь арасындағы бірінші үлкен шабуылы күйретілді. Біз бұған, майданда жүрген барлық солдаттар мен командирлер, қатынымыз үл тапқандай қуандық, қарағым.

Сөз арасында айта кетейін, Москва түбіндегі осы жантасас сөттер тұсында, жау коршауын қайта-қайта жарып шығып, дивизияға келіп косытып жүрген күндердін бірінде үлден. Атматыдан хат алдым. Эйелім Жамал екінші баламызға екіқабат катып еді, айы-күні жакын болатын. Үшінші октябрыде босанып, үл тауыпты. Атын Бақытжан койыпты. Үл тапсан, солай койғын дегенмін.

Бір айлық Бақытжанға мен дереу хат жаздым: “Сен біздін жеңісіміздің басы бол тудын, біз жанталаскан жауды Москвага жібермедік. Сени Женісхан деп атауга болар еді. Бірақ атыңды мамаң койып койыпты. Бақытжан-ак бола бер. Енді мен әрбір ұрыста саған сыйынатын боламын, Женісханым. Шолтан мен шешене мын салем!” — дедім. Ол кезде Шолтаным үш жасар еді, кейінірек қайтыс бол кетті байғұс бала. Бұл оқиғалар да жоғарыда аталған кітапта айтылған жок.

Содан кейін немістер ес жиып, ноябрьдің бірінші жартысында екінші “үлкен” шабуылға әзірленді.

Атап айтқанда, 1941 жылы 13-ноябрьде Гитлер Орша қаласында “Онгустік”, “Орталық”, “Солтүстік” армиялар

топтары мен б жаяуәскер, I танк армиясы штабтары бастықтарының мәжілісін өткізді. Онда Фюрср өз әскерінің әлі күнгө дейін Москванды ала алмағанына күйініп, кіжіне сөз сөйлемеді. Сөзінің сонында ол: “Москвандың қазіргі тұрган орны шалқар теңіздің түбі болады. Оның тулаған толқындарының үні, міне, менің құлағымға келіп тұр. Осылайша орыс астанасы мәдениетті дүниенің көзінен мұлда жоғалады. Оған Толтын өзі-ак жәрдемдеседі... Бірақ алтымен бұл қаланды талқандау керек. Бұл істі сіздер істейісіздер. Орыс әскерінен, астана халқынан ешбір жаңға сауға берілмесін. Бәрі тегіс су түбінде шіруге тиіс”, — деп бұйырды.

Сөйтіп, соғыстың бір жұз қырық жетінші күні, ягни 15 ноябрьде, жау Москваға екінші рет ен зор шабуылын басталы. Жаудың 51 дивизиясы қара құрттай қаптап, Москвага лап қойды. Оның он үші танк дивизиясы да, жетеуі моторлы дивизия еді. Табандарынан қар борап, стволдарынан оқ пен снаряд бүршактай жауған бұл темір дивизиялар сонынан наиззаларын алға қарай кезеген отыз бір жаяу әскер дивизиясы және өнмендей үмтүлды.

Гитлер 1940 жылдың көктемінде барша Францияны жауладап атуға он-он бір танк дивизинің аттандырғанда, техниканың алам айтқысыз көп шоғырланырылуынан шошып, бүкіл дүние жүзі ішін тартқан еді. Енді ол жалғыз Москвага қарсы мұншама тажал жөнелткенін естігенде, ақылесті адамзаттың жаңы түршікті.

Алғашында біздің танк, артиллеријамыз аз болды. Ноябрьде ғана ПТР шықты. 16-шы армияға жіберілген қырық ПТР-дің отзызы біздің дивизияға берілді. Одан кейінгі негізгі кару гранат пен “КС” бутылкалары болды. 16—17 ноябряде басталып, декабрьдің басында тоқталған екінші шабуылды осымен тойтартды гой солдаттар

Баумен әңгімесінің осы жерінде үзліс жасап, темекі тартуға кіресті. Мен ішімнен сол кезде 16-шы армияның командашысы, кейіннен өзімнің майдан командашым болған К. К. Рокоссовскийлің мына бір сөздерін есіме түсіріп еттім:

“Сол жақ қанатта, Волоколамскіні батыс пен онтүстік-батыстан Руза өзеніне дейін корғап, майдан резервінен келген 316-шы атқыштар дивизиясы тұрды. Оның командирі генерал И. В. Панфилов та, комиссары С. А. Егоров болатын. Саны жағынан да мұндай төрт

күбыласы түгел сай дивизияны біз көптен көрмеген едік. Командирлері шетінен сақадай сай екен. ал саяси кызыметкерлері Қазак ССР-нің партия, совет активінен іріктеліп алыныпты. Дивизияны жасақтау ісіне Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті аса зор көмек көрсетіпти...

Волоколамск үшін болған ұрыстарда Панфилов дивизиясы өзін мәңгілік өшпес даңққа боледі. Армияда да оны Панфилов дивизиясы деп атаушы еді. 316-шы дивизия согдаттары да: “Біз — панфиловшылармыз!” дейтін. Қалың жауынгерлердің осындай сүйіспеншілігі мен сеніміне ие болған генерал — ен бакытты генерал!”

Осы арада маршал Жуковтың Волоколамск бағытында болған әскерлерге берген әйгілі бағасы және есіме түсті. “Жаудың 5-ші армиялық корпусы, одан соң тағы екі моторлы корпусы шабуыл жасаған Волоколамск бағытында УР болімшелері табанды корғаныс ұрыстарын жүргізді. Бұл жерде жаңадан құрылған 16-шы армияның бөлімдері дүшпанға киян-кеекі карсылық көрсетті. Генерал-майор И. В. Панфилов басқарған, кейіннен 8-ші гвардиялық атағы берілген атқыштар дивизиясы ерекше көзге түсті”, — деген еді ол.

— Москвага екінші шабуыты кезінде.— деп Бауыржан темекісін тұтатып алып. әңгімесін жағады.— фашистер, Г. К. Жуковтың сөзімен айтканда. “Истра бағытына екі танк дивизиясы мен екі жаяуәскер дивизиясын айдалап салды. Дүшпан біздің 150 женіл танкімізге қарсы 400 орташа танкін жіберді. Киян-кеекі ұрыстар болды. Әсіресе біздің атқыштық дивизияларымыз, атап айтканда, генерал И. В. Панфиловтың 316-шы, полковник А. П. Белобородовтың 78-ші және генерал П. НІ. Чернышевтың 18-ші дивизиялары, 23, 27, 28 дербес танк бригадалары және генерал-майор Л. М. Доватордың атты әскер тобы ерекше табандылықпен күресті”.

Бұл И. В. Сталиннің Г. К. Жуковқа телефон соғып: “Сіз Москвандың корғап қалатындығыныңга сенесіз бе? Мен мұны катты кинала сұрап тұрмын. Сіз, коммунист ретінде, адатын айтыныз” деп сұрайғын көзі-ау деп ойладым ішімнен.

— 27—28 ноябрьде біздің әскерлер Ленинград тасжолының бойынан немістерге қарсы ірі-ірі қарсы

шабуылдар бастады,— деді Баумен де әлденені есіне түсіргендей, ойдана отырып. — Сөйтіп. 4—5 декабрьде Москва тубінде қорғаныс ұрыстары токтап, енді біздің әскерлердің шабуыл ұрыстары басталды. Москваға жиырма бес километр қалған жау жұз — екі жұз елу километр жерге кейін шегіндіріліп тасталды. Сонымен, Москва тубінде немістердің он бір танк дивизиясы, төрт моторлы және жиырма үш жаяу әскер дивизиясы талқандалды. Немістер Москва тубінде үш жұз мын адамынан айрылды.

18 ноябрьде біздің дивизиямыздың командирі генерал Панфилов опат болды. Онын орнына келген командирлердің бірі бүйрықты орындаі алмадын деп 1073-ші полктың командирі майор Елинді орнынан алып тастады да, мені командир етіп тағайындалды. Бірнеше күннен кейін ол Елинді қайтадан орнына қойып, мені Мәліктердің 1075-ші полкына командирдің орынбасары етіп жіберді...

Осы арада біздің әнгілеміз үзіліп қалды. Өйткені сыртқы есік шылдырап, ішке бір топ адам кіріп келді. Олар Жамбыл облысының азаматтары екен. Бауменнің Жамбылда откізілетін алпыс жасқа толу тойына байланысты келіпті. Мен қағазымды жинап, кетуте ынғайландым.

— Қарагым, қалғанын кейін әнгімелесерміз,— деді Бауыржан маган. — Мен Жамбылға барып, осы тойды откізіп келейін. Содан соң екеуіміз тағы да жолығысамыз гой.

Бауыржандықінен шығып, үйге қайтып келе жатып мен Совет Одағының Батыры Мәлік Фабдуллиннен естіген әнгімелерімді есіме түсірдім. Менің отінішім бойынша, Мәкен Момышұлын ең алғаш қалай көргенін, артынан онымен қалай істес болғанын ұзак жыр етіп баяндап берген еді. Терренкурде жүріп Мәкен айтқан әнгімелер мынадай болатын.

III

— 1941 жылдың 15 декабрінде біздің дивизия шеп құрып жатқан Истра өзенінің бойынан кейін шегіндіріліп, демалысқа шыгарылды,— деп бастанған еді әнгімесін Мәлік. — Біздің полк Москвадан 40 шақырымдай жердегі Пахабино станциясының тубіндегі екі-үш селога жайғасты.

Адамдарды жана жайғастырып бола берген кезімізде дивизия штабынан бүйрық келді. Онда: “Полктағы үлтys

орыс емес командирлер мен саяси қызметкерлер бүтін, 16 декабрьде, сағат 18.00-де тегіс дивизия штабына келсін” дедініпті.

Рота, батальондардан бәрімізді жинааттырып жатыр.

— Үоу, не боп қалды?

— Неге шакыртып жатыр?

Ешкім бітмейді.

Полк комиссары Ахметжан Мұхамедияров бәрімізді тізім бойынша түтендеп, дивизия штабына атып жүрді. Жолда Мұхамедияровтан сұраймыз:

Жолас комиссар, айтсанызышы, бізді неге шакырып жатыр? — дейміз.

Бітмеймін.— деп комиссар басын шайқайды. Расында да бітмейді екен.

Сөйтіп, біздін полктан комиссарымыз Мұхамедияровтан бастап, Балтабек Жетпісбаев, Ербатыр Ермеков, Тайыр Сатаев, мен бар тағы басқа толып жатқан адам кешке шыны карды шықыр-шықыр таптап, Дарно деревнясындағы дивизия штабына келдік. Келсек, шакырылған жатызы бізғана емес, басқа полктерден де жиналғандар көп екен. Штабтағы кезекші офицер түнеп шығу үшін бізді үй-үйге бөлді де:

— Дивизия комиссары сіздерді ертең танертең сағат онда кабылдайды,— деді.

— Е, жарайды.

Балтабек екеуіміз аяңдалап өзімізге көрсеткен үйге қарай келдік. Кірсек, үй толы каптаған қара көз командирлер екен. Ішке кіргеннен кейін, атпамсадай бол есік алдына тұра қалды да:

— О, көздеріннен айналайын, аман-сau барсындар ма, бауырларым! — деп Балтабек тебірене сәлем берді.

Отыргандардын бірсынырасы Балтабекті бітеді екен.

— Үа, батальонный Балтабек келді.

— Жоғары шығындар.—десіп орындарынан үшүп-үшүп тұрды.

Тек үстіне ак тонды желбегей жамылып төрде отырган, кайратты қара шашы танкке тоскауытға какқан айқыш-үйқыш рельстей тікірейген, екі көзі оттай жайнаган, жағына пышак жанығандай, ұзын бойлы, арық қара командир ғана орнынан тұрмады. Балтабек салем бергенде онын бетіне жат-

ете карап, өн бойын тез шолып өтті де, қозғалмастан отыра берді. Басқалар Балтабекке емірене үн қатып жатқанда, оның беті бұлк еткен жок. Қазіргі академия алдындағы Шоқан Уәлихановтың тас мүсініндегі бол үнсіз қалды.

Оның қасында отырған адам маған таныс бол шықты. Ол да мені танып, орнынан тұрды.

— О, Мәлікпісін? — деп мені құшақтап, бауырына қысты.

Ол Мұқаметқұл Ісләмқұлов еді. Мұқаметқұл бұрын “Социалистік Қазакстанда” бөлім менгерушісі бол қызмет істеген. Мен онымен сонда аз күн секретариаттың әдеби қызметкері болған күнімнен біліс едім. Екеуміз хал-жай, аман-саулық сұрастық. Біз ғана емес, жүрттың бәрі-ак шүркүрасып жатыр. Өйтпей де қайтсін, кеше эшелон-эшелон болып, жер қайыстырып. Алматыдан келген таныс азаматтардың бүтінде катары қатты сиреп қалған. Біреуден біреу дос-туыстарын, жолдас-жораларын сұрап, кімнін қатай қаза болғанын білісіп жатыр.

— Мәлік, сен Бауқенді білуші ме едін? — деп Мұқаметқұл менін жүзімді төрдегі тікірейген шашты қазакқа қараій бұрды. Онын сұық түсіне қайтадан көзім түскенде, бұрын көрмеген кісім болса да, “білмеймін” деп айта алмадым. бөгеліп қатым Соны ангарған Мұқаметқұл тез таныстыра бастады: — Бауken бұрын біздін I-ші батальонның командирі еді. 1073-полктің командирі бол тағайындалғанына жарты айдай ғана болды. Жүр, сәлем бер ағана.

Керосин шамның кара көленке жарығында иығына тон жамылып отырған командирдің әскери лауазымын анғара алмадым. Оның үстінен, Мұқаметқұл ағана сәлем бер деген сон, онымен ілесе қасына таман келдім де:

— Ассалаумагалейкум! — деп қолымды соза бастадым.

Тік шаш командир маған тікірейе бір қарап, орнынан тұрды да, қолын берді:

— Бауыржан Мочышұлы!

Оның маған қолын берердегі тікірейе қараганы өңменімнен өтіп кетті. Менін “ассалаумагалейкум” деп сәлем бергенімді ол: “Сен, немене, әкеннің ауылында жүрмісін, әлде мені қазактың батагөй шалы деп тұрмысын?” деп жактырмады-ау деп ойладым да, бекер “ассалаумагалейкум” деген екенмін деп өкіндім. Өстіп қысылған мен оған өз жөнімді де айта алмай қалдым.

Мениң осы қатемді түзеткісі келгендей, Мұқаметқұл:

— Бұл Мәлік деген бауырыныз, Бауке,— деді. Бауыржан лөм деместен отыра берді. Маған бұрылып та қараган жок. Мұқаметқұлға бас та изеген жок.

Ақшамда жамыраған қозыдай шуласып табысқан қазак командирлері бірсыныра шуылласып, шүйіркелесіп отырысты да, шай ішіскеннен кейін жаттуға ынғайланды. Екі айдан бері бел шешпестен сан өліп, сан тіріліп, әблен шаршап жүрген жігіттер жантайысымен-ак қор ете қалысты.

Бұрын бәріміз бір қалада тұрып, бір дивизияның күрамына кіріп, жаумен согысуга бірге келсек те, бәріміз бір күн, бір сағатта дүшпанмен айқасқа түсіп, алпыс күн бойына талай қасіретті кіріп, катар жүрсек те, осы жатқан командирлер мен саяси жетекшілер қобіміз бірімізді біріміз білмейтінбіз. 1075-ші полктағы капитан Лысенконың батальоны сиякты, 1073-ші полкта аға лейтенант Бауыржан Момышұлының батальоны да генерал Панфиловтың резерві болғанын, Момышұлы батальонының 22—25 октябрьде жаумен коршауда согысқанын, тас мүсіндей боп жаралған тікірейген шаш аға лейтенанттың темірдей басшылығымен ол батальонның коршауды бұзып, кайтадан дивизияға косылғанын, одан кейін сол батальонның 16—20 ноябрьде Горюны деревнясының түбінде тағы да коршауда болып, жауды күйреткенин, тағы да өз дивизиясымен ертіклен келіп кауышқанын мен білмейтін едім. Сол сиякты октябрьдің 18—21 күндері менің ротамның да Осташево түбінде коршауда болып, ротадан тірі қалған 24 адамға орман ішінде босып жүрген 119 жауынгерді косып, дивизияға әкелгенімді, одан кейін, 16—17 ноябрьде, автоматшылар ротасы деп аталған 13 автоматшымен Ширяево деревнясы үшін болған ұрыстарда біздін жаудың екі танкын, 150-дей солдатын жойған азын-аулак енбегімізден Бауыржан да бейхабар болатын. “Бір кешті “Бауыржан Момышұлы” деген екі-ак сөз ауынан шықкан тас түйін боп алған мынау қайрактай казақ бұрын кім болды екен?”— деп ойлап жатып, мен де үйкыға кеттім. Бауkenмен бірінші кездескендегі сол кескіні, сол екі сөзі өмір бойы менің ойымда қалды.

IV

Ертенинде таңертен бәріміз дивизия комиссары Сергей Александрович Егоров жайғасқан үйге жиналдык.

Комиссардың үйі шакырылған адамдарға аузы-мұрнынан шыға лық толды. Сыймаған адамдар есікті ашып қойып, сырттан тыңдал түрлө. Өйткені жүзден аса адам шағын колхоздың кішкентай кенессіне қайдан сыйсын.

Жүрт жайгасқандай болып, дабыр басылғаннан кейін дивизия комиссары сөзге кірісті.

Алдымен ол дивизияның екі айлық жауынгерлік жолына шолу жасады. Таяу құндерде дивизия қатарын толықтыру үшін жаңа күш келіп қосыла бастайтынын айтты.

— Бірақ мен сіздерді мұны айтуға шакыргамын жок. Мен сіздерге басқа нәрсе айтқалы тұрмын. Ол мынау.

Комиссар бөгеліп, неге екені белгісіз, біздің бетімізге байыппен қарап шықты. “Ол не болды екен” деп, біз де ынтыға түстік.

— Ол мынадай мәселе.— деді комиссар әлден уақытта сөзін қайтадан сабактап. Комиссардың біз үшін аса маңызды, әлдебір ауыр жайды тіке айта алмай, бөгелектеп тұрғаны анғарылды. — Осы казір, сіздер мен біз аса ауыр ұрыстарды басымыздан кешіріп, демалысқа шықкан сәтімізде, сонау Алматыда жаңадан тағы бір үлттық құрама жасақталып жатқан көрінеді. Ол құрама дивизия ма, бригада ма анығын білмеймін...

— Ол біздің 100-ші бригада гой, Мәке,— дедім мен. — Декабрьдің 5-і күні әскерге алынып, кең-байтақ Қазақстанның төрт бұрышынан түгел эшелон болып Алматыға құйылғанбыз, жаңа жасақталып жатқан 100-ші бригадага келгенбіз...

— Иә, сол екен, оны артынан білдік кой. Ал Егоровтан естіген сәтте білгеніміз жок.

...— Міне, сол құрамага осы отырған сіздерді тегіс жіберу туралы бүйрық келді,— деді Егоров дауысын бәсендептіп. — Сіздерге елге барып, сол құраманың жауынгерлерін үретіл, содан кейін соғысқа бастап келу миндеті жүктелетін көрінеді. Міне, мен сіздерге осыны айтуға шакырдым. Кәне, бұган сіздер қалай қарайсыздар?

Мұны естігенде алғашында бәріміз бірдей үнсіз қалдық. Одан кейін барып әркімдердің өзара күбірі білінді. Сырт жактағылардың:

— Өй, не дейді? — деген сұрагы, оған әлдекімнің:

— Ой, елге қайтатын болыптыз! — деп көтерінкі үнмен айтқан жауабы естіліп жатты.

Өз басым комиссардың бұл сұрағына не деп жауап берерімді бітмедім. Мынадай киян-кескі үрыстан кейін қыннің елге барғысы келмейді. Осы отыргандардың көбінің үйі Алматыда. Оңда бұлардың әйеллері, бала-шагалары, экешешелері бар. Алматыға барсак, кайта айналып соғыска келгенше бірсыныра уақытты тұған-туыскандарымыздың касында өткіземіз. Егер шын солай деген бүйрек болса, баратын шыгармыз. Бармаганда қайтеміз, біз солдаттыз гой. Солдат бүйреккә бағынады. Мінеки, менін ойым осыған тірелді.

Бірақ көпке дейін жұрт сыбыр-күбірден артыққа бармады. Ешкім дыбыс шыгарып, комиссардың сұрағына тікелей жауап бермеді. Тек әр бұрыштан жымындаған ерін мен күлімдеген көздер ғана бұл бүйректы штей қуана құптағандарын танытты. Сол кезде:

— Маған рұксат етініз, жоллас комиссар! — деген өзгеше бір өктем үн саңқ ете қалды. Неге екенін бітмеймін, мен селк ете түстім. Өйткені мен мұндай бірден жүректі дір еткізіп, солъ еткізіп миға шабатын, мойын бүргышбайтын күшті, әсерлі, сонымен бірге бұлқынтып-бұлтартпайтын құдіретті үнди бұрын ешқашанда естімеген едім. Элдебір қауіп төңгендеге тек киядағы қыран ғана осылай шанқ ете түсетін болар деп ойладым да, тез басымды көтеріп алдым. Карасам, кешегі тас мүсін аға лейтенант екі көзін Егоровка найзадай шанышып, тіп-тік бол турегеп тұр екен. Қайратты кара шашы сояу-сояу болып тікірейіп кетіпти. Бір көзім түскенде жау танкі келетін жолға айқыш-үйқыш етіп шанышкан шойын рельстер біртіндең биіктеп, қалың кара орманға айналып кеткен сиякты бол көрінді. “Бұл не айттар екен?” — деп ойтап, енді оның сөзіне құлағымды тостым:

— Мен солдаттын. — деп бастады Момышұлы сөзін комиссар бас изеп, сойлеуіне рұксат еткеннен кейін. — Мен бүйреккә бағынамын. Егер бізді жанадан жасакталып жатқан басқа дивизияға жіберу жайындағы бүйреккә кол койытған болса, онда мен осы казір-ак Алматыға қарал тарта беремін... — Осы кездес жұрт оның сөзін костағандай бол, гүйдесіп кетті. “Апрай, мына тас қайрак казак менің көкейімдегі сөzlі қалай дәл тауып айтты?” — деп ойдал, мен де бас изеп қалым.

Бірақ Бауыржан сөзін бөлгенді ұнатпағандай, кабагын катты шытып, тоқтап қалды. Оны анғарған жұрт та

тынышталды. Аға лейтенант алғашқы әуенімен жайлап айтып, сөзін қайтадан жалғастырды:

... — Алматыда менің әйелім мен балам бар, онда барсам, мен бір күн де болса, солардың қасында боламын. Мынадай қырғын согыстан кейін осындай мүмкіншілік тұрғанда кімнің елте барғысы келмейді?!

Осылай дег ол отырган жұртты катулы қабакпен бір шолып етіп, отты қөзін қайтадан комиссарға бұрды. “Апышай, мынаның көріпкелі бар ма — қалай адамның ішіндегіні дәл табады”, — деген ой тағы келді менің басымға. Осыны ойлап үлгергенімше, Алатаудың ақының қайтадан шаңқ етіп, шын-құзды жангырықтырып жібергендей болды:

— Жок, жоллас комиссар! Менін кеудемде адамдық тілек, әкелік мейірден басқа, жауынгерлік ар мен намыс бар. Ол осы отырган бәрімізге ортақ намыс. Кәне, айтыныздаршы, осы отыргандардың ішінде жараланбаған жан бар ма? Жок қой! Ендеше, бұл дивизияның жүрген жолында көлкіп біздің қып-қызыл қанымыз қалды. Дивизияның гвардия атағын атуына бәріміздің де енбегіміз сінді. Олай болса, осында қалуга біздің какымыз бар. Осы дивизия құрыған жерде біздің де біріміз қалмай құрып, бітуіміз керек! Ал дивизия құруға тиіс емес, құрымайды. Ендеше, ақыргы қасық қаны бойында жүрген азаматтар осы дивизияның құрамында болып, женіске жетуге міндетті!

Аға лейтенанттың нак-нак етіп айтқан жігерлі сөздері найзагай отындай жарқылдал, жанымды осқылады. Орыша мұдірмей сойлейтін шешендігі және сүйсіндірді. Жалғыз мен ғана емес, жиналған жұрт тегіс демдерін шіне тартып, бір кісідей боп тынып қалды.

— Жауынгерлік ар-намысым менен осында, жауынгер жолдастарымның қаны төгілген дивизияда қалуымды талап етеді. Өлген жолдастарымның аруағы қашан қатардан шыққанымша осы дивизия туынды астында болуымды талап етеді. Егер мен бұл жерден кетіп қалсам, онда мені өлген солдаттарымның рухы қаргайтын болады!

Жоғарыда отыргандар да — адам. Адамдық сөздерге олар да құлақ асады. Біздің пікірімізді оларға жеткізулерініз керек...

— Айтылды, жоллас Момышұлы,— деді Егоров жайлап қана. — Бірақ жоллас Эскери Советтің мүшесі ол болмайлы деп кесіп айтты бізге.

Ол кезде біз Батыс майданына қарайтынбыз. Майданлық Әскери Советтің мүшесі Булганин болатын.

— Онда Сіз өз сөзіңізді айттыныз.— деді Момышұлы іркілмestен. — Енді Булганин жолдасқа біздің сөзімізді жеткізіңіз. Бізді қозғамасын. Егер ол өзі шеше алмаса, жоғарыға баяндасын. Шынтуайтқа келгенде, гвардиялық дивизияның офицерлері шыны көздері жылтырап магазин соғасынде тұрган ойыншық емес қой. жолдас комиссар.

Ол сонғы сөздерді бетіне түтіп, катуланып айтты. “Баләй, мұнысы бекер болды-ау. Мұнысына тез комиссардан кешірім сұрасашы”, — деп ойладым мен ішімнен. Ойладым да, қайтадан Бауыржанның бетіне қарадым. Ат ол айткан сөзіне айытын да жиятын емес. Комиссарға иегін көтере ежіреі қарап тұрды да:

— Мен солдаттын! — деді қайтадан. — Солдатша соғыса білуте де міндеттімін. Солдаттын жүрегіндегі сөзді айтуға да тиістімін. Менің сөзім осы, жолдас комиссар.

Мен комиссар бұл сөзге шамданатын шығар деп саскалақтадым. Коғиссар мына қазактың сөзіне ашуланып, бәрімізді Алматыға қызып жібермесе, негытсын деп корыктым. Өйткені бұл кезде іштей Бауыржан жағына шығып, оның ұсынысын жан-тәнімен үнсіз қостап отырган болатынмын.

Бірак комиссар өйтпеді. Сабырмен екі рет басын изеді де:

— Мен Сізді үқтый, жолдас Момышұлы! Үқтый.— деп ойлана үн катты. — Тағы кімде пікір бар?

Бауыржан орнына отырды. Мен “үх!” деп осы кезде тынысымды бір-ақ алдым. Осы күннен бастап менің Бауыржанға ықыласым ауды. Оған леген ен алғашкы сүйіспеншілік оты менің жүрегімдің сол сөтте тұтанып еді. Менің Баукеңе леген маҳаббатым күні бүгінге дейін сол калпында маздауда.

— Менің де пікірім осы!— деді полк комиссары Мұхамедияров орнынан тұрып. — Тек кана осы!

Одан кейін, төбесі тұндікке тіреліп, Балтабек Жетпісбаев түрекелді.

— Бәріміздің де айттар сөзіміз осы,— деді ол. — Біз өз дивизиямызда катуга тиіспіз.

— Басқа дивизияны өзге азаматтар тәрбиелеп әкелсін,— деді Іслемкұлов шырышық ата сөйлеп. — Бізді берменіздер. қозғаманыздар.

Жүрт:

— Бізді осында қалдырыныздар!

— Қуманыздар! — деп шулап кетті.

— Басқа пікір жок па? — деді Егоров жігіттерге жымия
карап.

— Жо-ок! — дедік бәріміз бір ауыздан үн катып.

Тек Бауыржан гана қыбыр етпестен үнсіз қалды. Ол
өзінің кешегі тас мұсін бейнесіне қайтадан кірді.

Егоров Иван Васильевич Панфиловпен үзенгілес болған
аса байсалды кісі елі. Жогарының бүйрығын бізге айтуын
айтса да, жігіттерімнен айрылып қаламын ба деп, іштей
сасқалақтап отырса керек.

V

Сергей Александрович Егоров біздін жігіттеріміздін пікірін
білгенмен кейін қас-қабагы жазылып, жайдарлана бастады.
Содан соң он жағында тұрган былғарымен тысталған телефон
аппаратын алдына қарай тартты.

— Ал онда,— деді Егоров он қолын былғары қаптаған
аппараттың үстіне салып тұрып,— сіздердің осы
ойларынызды айтып, Әскери Советтің мүшесімен өз
көздерінізше сөйлесемін. Эйтпесе, Егорвтың құгысы келті
деп ойлайтын турлерініз бар көрінеді сіздердін...

Осылай деп комиссар құлді. Комиссарды костап, біз де
кулдік. Мен тағы да Бауыржанға қарадым: оның ерінінен
дір еткен қимыл сезілген жок. Қаршыға көзін комиссардың
иығынан асыра, қабыргала тұрган кішірек суретке қадап,
тағы да үнсіз қалды.

Егоров аппараттың қабын ағытып, трубканы құлағына
тосты. Біз тым-тырыс болып. Дарно деревнясы мен Москва
арасында болған тарихи сөзге құлақ тіктік.

Дарнo: Жолдас Әскери Советтің мүшесі, сәлеметсіз
бе? Мен 8-гвардиялық дивизияның комиссары Егоровпын.

Москва: Сәлеметсіз бе, жолдас Егоров. Құлағым
сізде.

Дарнo: Дивизиядағы үлтты орыс емес командирлер
мен саяси қызметкерлерді тылға жіберу жайындағы кешегі
бүйрықтын жайын хабарлайын деп едім.

Москва: Адамдарының әзір болды ма? Қанша кісі?

Дарин о: Қазір менің алдында 115 командир мен саяси қызметкер отыр, жолдас Әскери Советтің мүшесі. Бұл жолдастарға мен бүйірктың мән-жайын айтып түсіндірдім. Бірак...

Москва: Немене, тылға бармаймыз дей ме?

Дарин о: Бүйірк болса,— барамыз. Бірак біздің өтінішіміз бар дейді.

Москва: Қандай өтініш?

Дарин о: Командирлер мен саяси қызметкерлер бір ауыздан өздерін осы дивизияда калдыруды өтінеді, жолдас Әскери Советтің мүшесі. Бұл жолдастар маған былай деп отыр. Егер немістерге әліміз келмесе, Москванды қорғап, баріміз де осы жерде өлеміз. Немесе 8-гвардиялық дивизияның құрамында женіске жетіп, осы арадан Берлинге дейін барамыз! — дейді. Олар осы өтінішінің Әскери Советтің мүшесі арқылы Жоғарғы Бас колбасшыға жеткізуін сұрайды.

Москва: Өзініз қатай ойлайсыз, жолдас Егоров.

Дарин о: Менің жарты жаңым осылардың қеудесінде, жолдас Әскери Советтің мүшесі. Бұларсыз мен қатай өмір сүремін...

Осы кезде екі жақ та үнсіз қалды. Комиссардың мына сөздері де, жаңагы Бауыржан сөздеріндей, сай-сүйегімізді сыркыратып жіберді. Баксам, Балтабек гимнастеркасының женімен көзін сұртіп жатыр екен. Осы кезде Москва дауысы трубкадан қайта естілді.

Москва: Онда мені жарты сағаттай күтініздер. Жолдастардың тылегін Жоғарғы колбасшыға жеткізейін.

Дарин о: Құп, жолдас Әскери Советтің мүшесі.

Комиссар жайлап трубканы орнына койды. Мәселенін қатай шешіттініне көзі жетпей, оның да іштей мазасыз күйге қошкені ангарылды. Содан кейін басын көтеріп:

— Жолдастар, сыртқа шығып, темекі тартып келулерінізге рұқсат,— деді.

Жігіттер 10—15 минутта темекілерін тартып үлгіріп, кайтадан үйге кірді. Мен алдын ала келіп, комиссарға тақау жердегі орныма жайғастым. Әркім-ақ жарты сағаттын тез болуын күтіп, шылдамсыздана сағаттарына қарайды. Мен де дамылсыз сағаттыма үнілемін. Жиырма минуттан кейін быттары қапты телефон шылдырып ете қалды. Алғашқыдай

смес, комиссар трубканы колы қалтырап, әрен күлағына жеткізді.

Дауыс: Сізсіз бе, жолдас Егоров?

Егоров: Иә, менмін. жолдас Әскери Советтің мүшесі. Сізді тыңдаң тұрмын.

Егоровтың колы ғана емес, дауысы да дірілден, бұзылыңқырап шыкты.

Москва: Жоғарғы қолбасшы 8-ші гвардиялық дивизия командирлері мен саяси қызметкерлерінің тілегін қабыл алды.

Дарнo: Ракмет, жолдас Әскери Совет мүшесі. Жоғарғы қолбасшыға ракмет және Сізге рақмет.

Москва: Жолдастарды бөлімдеріне қайтарып, бұрынғы қызметтерінізге кірісе берініздер.

Егоров: Құп, жолдас...

Осы кезде батальонный Баттабек "уралап" кеп коя берді. Оған орнымыздан үшүп тұрып, бәріміз косылдық. Егоровтың Булганинге айтқан соңғы сөздерін естімей де қалдық. Қозі шүнірейіп, екі-уш соғыста арса-арса бол қатты жүдеген, әсіресе Москвамен сойлескен соңғы минуттарда буын-буынынан әл кеткендей, әлдебір ауыр ұрыстан жана шыққандай бол қажыған комиссар, трубканы аппаратқа қойып, куанышын жасыра алмай, елжерей күлімдеп, орнынан котерілді.

Міне, енді ойлап қарасам, Бауkenнің сол жолғы, 1941 жылдың 16 декабрінде Москвадан қырық шақырым жердегі Дарно деревнясындағы бұрынғы колхоз кенсесінде, дивизия комиссары Егоровтың алдында сойледеген сөзі талай адамның тағдырын өзгертіп, жұлдызын жандырган тарихи сөз болған екен. Сол сөзімен ол өзін де, өзгені де колынан жетектеп, мәнгілік данктың табалдырығынан аттатыпты. Отай дейтінім, сол жолы Бауыржан сейлемесе, бәріміз: "Е. жоғарғы жақтың бүйірінің болса, онда не шара".— деп Алматыға аттанып кетсек, ен алтымен 8-ші гвардиялық дивизия бүл дәрежеде, бүкіл дүние жүзітік данкка ие болар ма еді, болмас па еді? Эй, болмас еді деп ойтаймын. Эрине, біз кетіп қалсак та, 8-ші гвардиялық дивизия көп гвардиялық дивизияның бірі болып кала берер еді. Оған дау жок. Бірақ ол тамаша дәстүрі бар. тарихи адамдары көп Совет Армиясындағы ен мәшінүр дивизия болып атағы жайылmas еді. Егер Бауыржан сол жолы дивизиядан кетіп қалса, оның өз атағы да дәл мүндай дәрежеге жетпес еді. Генерал Панфилов өз қолымен

шындаған бұл дивизия талай жүлдізды батырларды шығарды, солармен бірге жүлдіzsыз жүлделі Бауыржан есімін бүкіл елімізге паш етті. А1 Бауыржан өз дивизиясын бүкіл әлемге танытты. Сөйтіп, дивизия Бауыржанды даңқты етті. Бауыржан дивизияның даңқына даңқ кости. Біздің дивизиядан шықкан барлық батырлардан басқа, аттары ерекше аталатын екі адам бар. Онын бірі Панфилов болса, екіншісі — Бауыржан. Панфилов 8-ші гвардиялық дивизияның даңалығы болса, Бауыржан дивизияның арнамысы болды. Панфилов дивизияның жүргегіндегі лаулаған оты болса, Бауыржан оның лапыңдаған жалыны болды. Панфилов дивизия ерлігінің аспаны болса, Бауыржан сол аспанның төсінде жарқыраған жарық жүлдізы, төбеден аumas Темірказығы болды. Егер сол жолы дивизиядан Бауыржан кетіп қалса, онда Александр Бектін атакты “Волоколамскі тасжолы” кітабы тумас еді. Бауыржан Момышұлының “Москва үшін шайқас” кітабы дүниеге келмес еді. Егер Бауыржан сол жолы анадай сөз сөйтеп, өзін де, өзгені де дивизияда үстап қалмаса, онда мына мен де дәл бүгінгі дәрежеме жетпес едім деп ойлаймын.

Мінеки, менің Бауыржанды бірінші рет көрүм осытай. “Бір көрген — біліс, екі көрген — таныс” дейді ғой қазак. Енді мен онымен жақын білісіп, танысқанымды айтайын саган.

Содан. Бауыржанның өжеттігі арқасында Атматыға бармайтын бол Москвадан рұксат алғаннан кейін, бәріміз өз полктарымызға келдік. Жауынгерлерді өрі тынықтырып, өрі соғыс ісіне үйрете бастадық. Өйткені соғыс дегеннін өзі оку сиякты ғой: оқыған үстіне оки бергеннің артықтығы жок. Сол сиякты соғыс өнерін білген үстіне біле беру парыз. Дивизияны толықтыру үшін жаңадан адамдар келгенше осындағы әрекет жасал жаттық.

VI

1942 жылы 5 январьда полк комиссары Ахметжан Мұхamedиев мені Ново-Никольскіегі штабқа шакырды. Полк Нахабинодан осында көшкен болатын.

— Сіздің бүйрығыңыз бойынша келдім, жолдас комиссар,— деп баян еттім үйге кіргеннен кейін.

— Келсен, шешін де жогары шық,— деді комиссар. Шықтым. Барлық батальон комиссарлары жиналған екен. Солардың арасын нұскап:

— Сіз жолдас Бауыржан Момышұлын танисыз ба?— деді комиссар.

Қарасам, анада дивизия штабында көрген қаршыға көз командир біздің комиссарлардың арасында отыр екен. Неге екенін білмеймін, оны көргенде жүрегім біртүрлі бол лұппалдей соғып кетті.

— Танимын, жолдас комиссар.

— Онда жаксы Бауыржан біздің полкке қызметке келіп отыр. Полк командиріне орынбасар бол тағайындалды.

— Уақытша ма, әлде түпкілікті бол тағайындалды ма?— деппін мен аузыма басқа сөз түспей.

— Оны болашақ көрсетер,— деп комиссар әңгімені тез басқа арнаға бұрып жіберді.

“Е, жарайды,— деп ойладым мен. — Эйтеуір, бізге келсе, болды”.

Дивизия алғаш үрысқа кіргенде оның полктерінде автоматшылар ротасы деген болған жок. Тек он бірінші ноябрьде немістер Дубосековага бар күштерін төгіп, Москваға екінші рет еміне бастаған сәтте полковник Капров пен комиссар Мұхамедияров мені алғы шептегі атқыштар ротасынан шақырып алғып, тездетіп автоматшылар ротасын құруға бүйрық берді.

— Сен сол ротаның саяси жетекшісі боласын, командирінді кейін тағайындал береміз. Керекті адамдарды батальондардан аласын. Оларға бүйрық берілді,— деді.

— Е, жарайды, батальондар таңдаулы адамдарын берсе болды.

Маған рота құру үшін көмекке полк комсомол үйыминың секретары, үнемі батальондарда жүретін болғандықтан “батальонный Балтабек” атанған Жетпісбаевты қосып берді.

Қатары өткен үрыстарда азайып, алғы шепкес түрган батальондар таңдаулы адамдарын бермей, автоматшылар ротасын құру кешеуілдең қалды. Не бәрі қарамағында 13 автоматшығана жиналған күні — 15 ноябрьде Капров маған бүйрық берді.

— Карамағындағы автоматшылар ротасымен Ширяево селосын қорғауга бірінші ротаға көмектесесін,— деді.

— Е, жарайды. Бірақ бізді рота деп айтуға келер ме екен, он үш қана адамбыз гой,— дедім мен.

— Келгенде қандай. Бір автоматшың минутына екі жұз օқ шығара алады. Ол бүкіл бір отделениенің шыгаратын оғымен пара-пар. Сонда 13 автоматшың атқыштар ротасының 13 отделениесіне тен.

— Е, құп, олай болса,— деп мен бүйрый орындауға кеттім. Біздің ротаға әлі командир тағайындалмаган болатын. Рота аталған 13 адамға өзім әрі командир, әрі саяси жетекші болдым. Ертеңінде немістердің Дубосекова разъезіне қарай киян-кескі шабуылы басталды. Осы үрыстарда автоматшылар өздерінің қайратын көрсетті де. Содан кейін дивизия демалысқа шықты да, автоматшылар ротасы әлі күнге дейін дұрыстап толықтырылмай келе жатқан болатын.

Мухамедиев маган таяу күндерде полкты толықтыруға Казакстаннан адамдар келетінін айтты.

— Оларды жақсылап қабылдау үшін комиссия құрдык. Соның бір мүшесі етіп өзінді бекіттік. Ротаның командиріне Соловьев тағайындалды. Соны қасына ала отырып, келген адамдардан автоматшыға лайықтыларын таңдалап алындар.

— Е, макұл.

— Комиссияның председателі Момышұлы жолдас. Бүгіннен бастап осы кісімен байланысты бол.

— Е, жарайды.

Сонымен, комиссияга деп бір үй болінді. Ол тоқыма фабрикасының кең клубы екен. Біз сонда отырамыз. Келген адамдарды қабылдап, батальон-батальонға болеміз. Бір топ жаңа алынған жастар күндіз кеп қалса, келесі тобы түнде келеді. Бұл екі арада комиссия мүшелерінің өзара сойлесіп, әңгімелесулеріне де уақыт бар.

Бір күні осындай бір өредікте Бауыржан маган қарап:

— Ал әңгіме айтыңыз, жолдас политрук, бізді осылай зеріктіріп қоясыз ба?— деді.

Оны ең алғаш Дарно деревнясінде түнде көргенімде екі-ақ ауыз сөз естіп, қоңілім толмай қалған. “Өзінен басқа ага лейтенант жоктай, Оқжетпестің тасындаі бол мелшигені несі?”— деп ойлағанмын. Ертеңінде оның Егоров алдында сойлеген сөзін тындалап, өткен түнде гана тас мүсін деп таныған

адамымның аузынан саи-сүйекті сырқырататын жігерлі, жалынды, саналы сөздер естігенде, оның аталы ой, өкім үніне тәнті боп ғажаптанғанмын.

Міне, содан кейін бұл адам біздің полкқа келді. Келе сала жүртпен шүйіркелесіп те кеткен жок, окшау да қалған жок. Нагыз әскери адамға тән ішкі ырғакпен, көбіне үнсіз жүріп жатты. Аз сойлеп, көп тыңдал жүрді. Оның үнсіздігінің өзі ауызды жай жұмып отыргандық емес, ішкі тегеуінді тежеген, жөн-жосықты екшеген парасаттылықты танытатын еді. Сонымен бірге оның жүзі жылыған сотке алданып қалуга да болмайтын. Ол орынсыз қылыш, оғаш сөзді бірден тыйып тастайтын өрлілігімен де танылып қалған болатын.

Міне, сол адам маған бірінші рет жылы ұшырап тіл қатты. Анада “ассалау мағалейкүм” дегенім үшін үнсіз жазғырганы жадымда сакталып қалған мен бұл жолы сактана жауап кайтардым.

- Не айтайын, жолдас капитан?
- Елден хат бар ма?
- Кеше Алматыдан, Сәбит Мұқановтан хат алдым.
- Не жазыпты?
- Сәкен біз аман-саумыз, жауды женіп қайтындар. “Қобыланды батырың” сені күтіп жатыр,— депті.
- Ол не?
- Ол менің “Қобыланды батыр” деген атпен жазып, корғап үлгіре алмай кеткен диссертациям. Соғысқа кетерде аманат деп сол кісінің колына беріп кетіп едім.
- Сәбит жақыныныз ба еді?
- Жоқ.
- Онда калай танысып жүрсіз?
- Ол үзак әнгіме гой, жалықпасаныз, айтайын, жолдас капитан...

VII

Сырттан топырлай басқан аяқ дыбысы естілді. Сықырлап есік ашылып, ішке жана команда келип кірді. Мен барып бүрыштагы диванда үйқытап жатқан жолдастарды ояттым. Комиссия мүшелері тегіс үстел басына жайғасып, қарсымыздагы үзын скамейкада отырган алты-жеті жігітпен

әңгімелесуге кірістік. Бәрі де қазак жігіттері екен. Жиырмага жана ғана ілінген жастар. Біз сұрак коя бастадык.

— Кайдан келдіндер, жігіттер?

Олар қозыдай манырасып, косыла жауап берді:

— Алматыдан.

— 100-ші бригададан

— Қай облыстансындар?

— Шығыс Қазақстаннанбыз.

— Семейденбіз.

— Талдыкорғаннан келдік.

— Алматы қалай, жаксы ма?

— Жақсы.

— Ал енді бір-бірлеп фамилияларынды айтындар.

Осы кезде өткір көзді қараторы жігіт орнынан үшүп тұрып, бірден бірнеше фамилияны шұбырта жөнелді.

— Тоқтаров — Батталов — Нұрбосынов.

— Өз фамилияң кім? — деді Бауыржан оған отты көзін қадап.

— Тоқтаров — Батталов — Нұрбосынов, — деді қараторы жігіт қайтадан тайсатмастан.

— Немене, сенің фамилияң осындай үзак ба? Әлде бір өзіннін үш фамилияң бар ма?

— Жоқ, жолдас капитан. Бұл мына үшеуіміздің фамилиямыз, — деп ол қасындағы дембелше сары мен сұнғактау акқұба жігітті нұскады. — Осы үшеуіміз Алтайдан. Лениногорсқіден келдік. Корғасын заводының жұмысшысымын. Алматыда, жүзінші бригадада бірге болдык.

Осы кезде мен орнынан тұрып, көрші бөлмеден ротамның командирі ага лейтенант Соловьевті ертіп келдім.

— Осы топтагы жігіттер бізге лайык сиякты, — дедім.

Тегі, жаңа мен орнынан тұрып кеткен кезде Бауыржан жігіттерге бірге болғыларың келсе, сендерді авточатшылар ротасына жіберейік деген болуы керек. Мен Соловьевті ертіп қайта келгенде, жаңағы қараторы жігіт Бауыржанға былай деп сұрак койып тұр екен:

— Автоматшы деген не?

— Өзгелер окты дүшпанға бір-бірлеп атса, автоматшы окты жаудың басына уыстап төгелі, жаңбырдай жаудырады.

— Ендеше, үшеуімізді де соган жазыныз.

Бауыржан Соловьев екеуімізге қарап иек қақты. Мен жігіттерді тізімге ала бастадым.

— Қане, автоматшы боламын деген азаматтар аты-жөндерінді айта беріңдер.

Олар аты-жөндерін айтып тұрды, мен жазып жаттым.

— Тоқтаров Төлеген.

— Батталов Жұмажан.

— Нұрбосынов Жұніс.

— Хасенов Жұмаділ.

— Нысанов Байеділ.

— Жұнісов Қайырбек.

— Отставиты!—деді Бауыржан Жұнісов деген фамилияны қағазға жаза бергенімде.

Мен коя койдым. Бауыржан аяңдал біздің қасымызға келді де, жас жауынгерге сұрақ қойды.

— Қайдан келдің?

— “Ақбұзаудан”.

— “Ақбұзауың” не?

Жігіттер тегіс ду күліп жіберді. Олармен қоса Жұнісовтің өзі де күлді.

— Ауыл, колхоз, жолдас командрі.

Бауыржан құлғен жігіттерге сұстана көз тастанды да:

— “Ақбұзау” колхозында кім боп қызмет істедің?— деді жас жауынгерге.

— Тракторист болдым, жолдас командрі.

— Онда сен ауылдың белді азаматы екенсін. — Бауыржан төртбақ денелі, қазан бас жігіттің арқасынан бір қағып қойды.

— Ал майданда сенің мінетін тұлпарың танк болуы керек еді. Бірақ біздің полкта танк жок. Сондықтан пулеметші болсан қайтеді?

— Сіз бол десеніз, болайын, жолдас командрі.

— Есінде болсын: “Максим” пулеметінің немістерге қаһары кейде танкten кем түспейді. Бірақ оны баптап үстаудын, жорықтарда үнемі иығына салып, арқалап журун керек.

— Жарайды, жолдас командрі.

Бауыржанның жүқалтаң еріні жымышп, көзінен жылы құлкі үшкіндады.

— Шиыршық атқан мына жігіттердің автоматшы болғандары дұрыс. Ат саған автомат арқалатып қою мынадай азамат тұлғана обал ғой. Сенің автоматың пулемет болсын.

Жігіттер де, бөріміз де күлісін жатырмыз. Тракторист жігіт те күліп, қайта-қайта басын изеді.

Бұл құлкі майданға жаңа келген жігіттердің терісін кеніткен бір шуакты сәт болды. Бәлкім, осы сөз, осы құлқіні олар өмір бойы естерінде сактап қалар. Қын-қыстау кезеңдерде оларға командирдің бұл әзіл-қатжыны демеу болар.

Әрине, бұл ой ол кезде Бауыржаннан басқамыздың басымызға келген жок еді. Қазір ойласам. Бауыржан сонын бәрін жігіттерге жігер беру үшін әдейі айтқан екен ғой.

— Қатардагы жауынгер Жунісовті 1-батальонға, пулемет ротасына жазыныз,— деді Бауыржан содан соң полкке келген жауынгерлерді тізімдеп отырган хатшыға қарап. — Басқалары автоматшылар ротасына берілсін.

— Мәке,— дедім мен осы арада Мәліктің сөзін бөліп, — Жаңағы Жунісов дегеніңіз біздің ауылдың баласы еді. Жасынан әке-шешесіз жетім өсті. Ер жеткен соң тракторист болды. Мектепте жүргенімізде басқалар кластиң есігін колымен итеріп, не аяғымен теуіп ашса. Қайырбек басымен сүзіл ашатын. Соңықтан ол ауылымызда Шойынбас атанип еді. 1941 жыты лекабрыдің басында біздің ауылдан бір жыты туған төл — он бес бала әскерге алындық. Атматыда үйымдастан жүзінші бригадаға келдік. Ойда жокта бір күні кешке сапқа тізілдік.

— 8-ші гвардиялық дивизия толыктыруға өз еркімен барамын дегендер бір адым алға шығыңдар,— деді.

Артиллерия дивизионынан бірінші боп мен шықтым. Бірақ мені жібермей, бригадаға атып қалды. Сол жолы біздің ауылдан келген балалардың көпшілігі 8-ші гвардиялық дивизияны толыктыруға кетті. Соғыс біткеннен кейін сол он бестен төртеуіміз гана ауылға оралдық. Жаңағы Сіз айтқан Қайырбек марқұм да майданда қаза болды.

— Ендеше, біз сенің жерлестеріңмен бірге согыстық,— деп Мәлік әңгімесін ары қарай жалғады. Осыдан кейін Бауыржан полкке жаңадан келгендердің алдында қысқаша сөз сөйлемеді.

— Сендер 8-ші гвардиялық дивизияга келдіңдер, — деді ол. — Қазақстанда құрылған бұл дивизия қазак халқының арынын алтын туы екенін әрқашанда естерінде сақтандар. Сендер сол атақты дивизияның 1075-ші полкының қатарын толыктырындар. Бұл полктың командири полковник Капров жолдас, комиссары Ахметжан Мұхамедияров деген кісі. Мен полк командирінің орынбасарымын. Фамилиям Момышұлы. Басқа сұрақ бар ма?

— Жоқ.

— Онда өзлеріннің бөлінген бөлімдеріне барындар. Сендерді қазір әр батальоннан келген байтансышылар бастап әкетеді. Енді алғы шепте, жаумен жағалас үстінде кездесейік. Жаудан корыкпандар. Оған женделемін деп емес, женемін, құримын деп смес, құртамын деп үмтұлтындар. Әрқашанда осындей ойда болып, каруларынды жақсы біліндер. Тәртіп жағына берік болындар. Өйткені тәртіп — жауынгердің бірінші қаруы. Онсыз ешбір карудың қуаты жоқ. Жағаларың жыртылмасын! Жолдарын болсын. Направо! Старшинам — вести людей в свои подразделения! На выход, шагом марш!

Қазақша бастаған сөзін Бауыржан осылтай деп командамен, орысша аяқталы. Жігіттердің жігерлелене сокқан табаны клубтың еден тактайын діріглетең жіберді.

VIII

Дивизияны толыктыратын жауынгерлер келіп болғаннан кейін, біз ротамызға кеттік. Бауыржан мен Балтабек штабта калды. Ротада біз жана жауынгерлерді соғыс өнеріне жаттықтырумен шұғылданық. Құн сайын оларға әскери әзірлік сабактарымен коса, саяси сабак та өткіземіз. Саяси сабактың да тақырыбы әртүрлі: жауынгердің борышы, совет жауынгерінің моральтық тұлғасы, Панфилов дивизиясының ерлік дәстүрлері, т. т. Осы тақырыптарға құн сайын дайындала отырып, Бауыржанның кейбір сөздерін еріксіз еске алатын болдым. Онын: “Политрук сөзі жауынгерге жігер беру үшін, оның намысын кайрау үшін кажет”, “Елін сүйген жауынгер ер болады”, “Жігерсіз сөз жүрекке жетпейді” “Басқа жазушылар қағазға жазса, біз жауынгерлердің жүрепнен жазамыз”, “Басқалар сиямен жазса, біз канымызбен жазамыз”, “Тәртіп — жауынгердің бірінші қаруы” деген сөздері есімде сакталып қалыпты. Оның менің жай

сойлайтінімді мінеген тенеулері де ап-ашты боп ойымда жүрді. Бірак ол тенеулер есіме түскен сайын, мен ширауга тырыстым.

1942 жылдың 11 январында жана күш қосылып, толыктырылған біздің дивизия эшелонга тиеліп, қайтадан жорықта аттанды. Жаттығу жұмысы вагон ішінде де жүргізілп жатты. Алты күннен кейін Дворцы деген станцияда поездан түстік те, жаяу жорықта көштік. Февральдың бас жағында қанды үрыска қайтадан кірдік. Біз Бауыржанмен жолда да, жорықта да, үрыста да үнемі кездесіп отырдык. Ол туралы менің "Сурапыл жылдар" кітабымның "Төлеген Токтаров" деген тарауында толық айтылған. Біздің ерлігіміз де сонда суреттелген. Енді мен саған сол үрыстар кезіндегі Бауыржанмен сонғы кездескенімді айтайын.

22 февраль күні түнде біздің батальонның басшылары Гундулович пен Трофимовты, автоматшылар ротасының командири Соловьев пен политрук мені полк штабына шакырды. Кішкене ағаш үйдің шағын бөлмесінде, жez күтыда лапылдаі жанған күйелі май шамның жарығымен бәрімізді Бауыржан қабылдады. Полк комсомол үйімінің секретары Балтабек те осында екен.

— Жолдастар! Тұнделетіп шакыртқаныма ренжімендер. Біріншіден, сіздерді ертегі мерекемен — Совет Армиясының 24 жылдығымен құттықтаймын. — Осылай деп ол бәріміздің көлімізді алды. — Екіншіден, осы шабуылда дивизияның авангарды болған полктың маңдай батальоны мен оны колдаушы автоматшылар ротасының жауынгерлері мен командирлерін жогары наградага үсыну үшін қосымша материалдар беру жөнінде генерал Чистяковтан тығыз түрде бүйрік келді. Ол материалдар танертен дивизияда, одан соң жогарыда болуы тиіс.

Адымен ол бізден Төлеген Токтаров туралы сұрады.

— Маған біздің дивизия қырандар үясы болып корінеді, — деді Бауыржан. — Ат аспанда самғап жүрген қыранды бірін-бірінен айыру қын. Сол сиякты әр деревняны жаудан босатқан сайын, малакайларының күлактары дедледеп жауды жайпап жүрген көк көз, кара көз батырлардың бірін екіншісінен бөле тану қын. Төлеген сол кара доматақтың кайсысы?

Бауыржан алдымен Соловьев пен маган қаралы.

Сіз оны білесіз,— деді Соловьев,— өткір көзді, қараторы жігіт болатын.

Қазактың кепшілігі қараторы келеді. Оның үстіне, мынанадай аяз қарып, домбыққан беттердің бәрі де қараторы боп көрінелі гой, жолдас аға лейтенант.

— Оныңыз рас. Бірақ Төлеген ерекше жауынгер еді. Оған сіздің көз тоқтатпауының мүмкін емес. 5 февраль күні ұрыста ол жеті фашисті жер жастандырып, екеуін тұтқынға алды. Оның біреуі офицер екен. Оларды Төлеген Мәлік екеуіміздің қасымызыңға айдал әкелген кезде, жолдас полковник Капров екеуініз келдініздер. Жаңағы офицермен сойлесіп, оның қай болімдікі, қанша құштері барын сұрадыныңдар.

Бауыржан басын изеді.

— Бұл оқиға есімде. Ол Ново-Свинухово деревнясында еді гой. Бірақ онда мен ол жігіттің аты-жөнін сұрамаппыш.

— Оны сұрауга мүмкіндік болды ма, жолдас капитан. Сол сәтте немістердің кезекті қарсы шабуылы басталы гой.

Осыдан кейін мен Бауыржанның есіне Төлегеннің алғаш полкке келген сәтін түсірдім.

— Балтабек, Төлегеннің комсомол билетін мен саған беріп едім гои. Сонда суреті болатын.

— Иә, қазір,— деп Балтабек сумкасынан Төлегеннің комсомол билетін алып, Бауыржанға берді.

Батырдың суретін көріп жіберіп, Бауыржан оны бірден есіне түсірді. — А, бұл сондагы фамилиясы ұзын жігіт кой? Үш фамилияны қосактап бір-ак айтатын?

— Иә, сол.

— Енді есіме түсті. Оның ана екі жолдасы бар ма?

— Бар. Аман. Біреуі Сіздің көзінізше неміс танкын құртты.

IX

Ол оқиға былай болған еді. Февраль шайқастарының бас жағында Капров ауырып, он шақты күн шанада жүрді. Полктың барлық ұрысын Бауыржан басқарды.

Батальон Ново-Свинуховоға үмтүлғанда, оған көмек керсетүте әзірленіп автоматшылар орман шетінде отырган еді. Осы арада ұрысты басқарып тұрган Бауыржан:

— Малік, анау сарайдың түбінде танк тұр. Соны құртуға бір адам жібер,— деді.

Мен Батталовты жұмсадым. Ол танкқа лақтыратын кеспелтек гранатының екеуін алды да, ілгері барынқырап барып, тайсалактап кейін шегінді.

— Анауың корқып тұр, шақыр бері,— деді Бауыржан.

Мен шақырдым. Батталов келді.

— Эй, сениң қеуденде намыс бар ма?— деді Бауыржан оған зілді үнмен.

— Бар,— деді жауынгер саскалақтап.

— Болса, тез бар да, ана танкты құрт. Егер корқып, құйбектедің бар гой, онда сені ата-бабаның аруагы атады. Үктың ба?

— Үктым, жолдас капитан. Мен немісше “қолынды көтер!” дегенді қалай айтады деп сұрамак едім.

— Оны не қыласын? Қолын көтертіп, неміспен құда болайын деп пе едің? “Хенде хох!” дейді. Бар, жөнел!— деді Бауыржан.

Батталов тұра жөнелді. Бағанадағыдан емес, ширак кимылмен, тайсалмастан, ілгері үмтүлды. Бір кезде Бауыржан нұскаған сарайдың түбінен қара тұтін бүрк ете тусти.

Әлден уақытта Батталов қайтып келіп, бүйрықтың орынлатғанын баяндағы.

— Енбегиң үшін ел атынан алғыс жариялаймын,— деді Бауыржан. — Бірак сен алғашында қорыктың-ау деймін.

— Темір тонды пәледен тайсалғаным да рас,— деді жауынгер шынын айтып. — Бірақ Сіздің ата-бабаның аруагы атады леген сөзінің жаңыма батып кетті.

— Жарайды, жігіт екенсін!— деді Бауыржан Батталовты қағып. — Бар, жаумен әрқашанда жаксылап соғыс.

Мен Бауыржанға осы эпизодты айттыйм.

— Ол Төлеген серіктерінің бірі ме еді?

— Иә, Бауке.

Содан соң мен сумкамнан қара дәптерімді сұрыпты, сонда жазылғаның Төлеген туралысын оқып бердім. Онда Төлегеннің әр күнгі кимылты, ерлігі суреттеліп, қанша фашисті жойғаны баяндаған еді. Ең сонында, ішіне оқ тиген Төлегеннің ішегін шұбатып жүріп, неміс офицерін оғы таусылған автоматпен ұрып еттіргенін айттыйм да:

— Төлеген адамгершілігі мол, қамқор көңілді, жолдастарына қайырымды азамат болатын. Төлеген қасымызда жүргенде ортамызда лаулаған от келе жатқандай болушы еді. Ол өз жанының жалынымен өзгені де қыздырып, басқалардың да жүрегіне от беріп, жігерін тұтатып отыратын ер еді.— деп сөзімді аяқтады.

Бұдан кейін Гундиловпч, Трофимов, Жетпісбаев Төлеген туралы менің жазбаларыма қосымша деректер берді.

Бауыржай менің дәпптерімді сұрап алып, Төлегеннің комсомол билетін соның ішіне салды да:

— Рақмет бәрлеріңізге,— деді бізге қарап. — Есіл азаматтардың ерлік тарихын есте сактағандарының үшін ертенгі үрпак сіздерге разы болуга тиіс.

Содан соң Бауыржан маган бұрылды да:

— Осының бәрін қалдырмай, қағазға жазып жүргенің үшін саған көп ракмет. Мәлік,— деді. Ол сәтте мен Бауыржанның бұл сөзіне мән бергенім жок. Бірнеше күн бел шешпестен үрыста жүріп қалжыраган басым жылы жерге келгеннен кейін маужырап, үйқым келіп өліп отыр едім. — Енді сен ауыз бөлмеге, Синченконың қарамағына бара тұр. Мына жолдастармен сойлесетін тағы бір сөзіміз бар.

— Е, жарайды,— деп тонымды сүйретіп төргі бөлмеден шықтым.

Ауыз бөлмеде Бауыржанның атқосшысы Николай Синченко үстел жасап, бес кісіге дәм әзірлеп отыр екен. Үйқы қысып келе жатқан мен еденге жантая кетіп едім, Синченко иғымнан жүлкылады:

— Жолдас политрук, сағат қазір 00.30— Совет Армиясы мейрамының күні басталды. Басыңызды көтеріп, үстелден дәм татыныз, жұз грамм жұтып жіберініз. Жолдас капитан маган сіздерге дәм татырып жібер деп бұйырган.

Үйқылы көзіммен Синченконың айтқанын орындағы да, қайтадан жантайып, лезде кор ете түстім.

Бір кезде мені жүлкылап оятып жатыр.

— Мәлік, тұр, кетеміз,— дейді.

Сағатыма қарасам, 2.30 болыпты. Гундилович, Трофимов, Жетпісбаев, Соловьев төртеуі Синченконың дастарқанын жайгастырып жіберілті.

Бауыржан ішкі бөлмеде жалғыз қалды. Бесеуіміз далаға шықтық. Балтабек бізben қош айтысты да, жатқан үйіне

қарай бұрылыш кетті. Қалған төртеуіміз қаранды түнді үнгіп, шыны қарды шықырлатып, өз бөлімімізге қарай бет түзедік.

— Мәлік,— деді Гундилович жолда келе жатып,— капитан бізден жаңағы Төлеген жайын сұрағандай етіп, сен туралы да көп деректер сұрап алды. Біз сенің Ново-Свинухово, Бородино үшін болған ұрыстардағы ерлігінді айттық. Жетпісбаев откен октябрь, ноябрь ұрыстарындағы еңбегінді де қалдырған жок...

23 февраль күні күндіз, тұс кезінде, қалың ағаш ішіндегі аланға әрбір батальоннан топ-топ жауынгерлер келе бастады. Бұлар откен шабуылдарда ерекше ерліктер жасаганы үшін үкімет наградасына ұсынылған командирлер мен жауынгерлер еді. Бүтін — Совет Армиясының 24 жасқа толған ұлы мейрамы күні оларға ордендер мен медальдар тапсырылмақ. Орман ішіндегі атаңға сол үшін жиналып жатырмыз.

Бір кезде Капров, Мұхамедияров, Момышұлы, тағы басқа командирлер келді. Полковник Капров бізді Совет Армиясының күнімен күттүктады. Командованиенің тапсырмасын ойдағыдай орындағаны үшін осы жиналған жігіттердің тегіс наградталғанын айттып, оларға ордендер мен медальдар тапсырды.

Рамазан Елебаев, Александр Соловьев, Балтабек Жетпісбаев, Павел Гундилович, автоматшылардан Жұмажан Батталов, Інкәрбала Иманбеков, т. т. Қызыл Ту орденін алды. Автоматшы Төлеген Токтаров пен автоматшылар ротасының политрутгі Мәлік Фабдуллиннің Совет Одағының Батыры атағына ұсынылғаны жарияланды...

Неге куанбайын! Куанышымда шек болған жок, әрине. Енлі тезірек Указ шықса екен деп алабұрттым Атғашында Указ шыққанша мұны ешкімге айтпаїын, елдегі агайын, достар газеттен оқып бір-ак білсін деп те ойладым.

Бірақ айтпауга дәтім шыдамады, ішіме сыймады. Біраз күн тістей қатып шыдап жүрдім де, акыры алғашқы ұтты Атматыға жолдадым. Сол күні күндіз ротаның саяси жетекшісінен жоғарылап, батальон комиссары бол тағайындалған едім. Бір жағынан, бұл да бір қосалқы куаныш бол, жаңымды тұртқілесе керек.

Ақыры, не керек, түнде, жертөленін ортасына жағылған оттың басында отырып, жүрек жарған жаналығымды былай деп ақылшы аға, асыл ұстазым Мұхтар Әуезовке жолдадым:

“Кымбатты МУХА!”

13. II-де жазған хатыңды алдым. Аманшылығыныңга қуаныштымын. Мен де аман-саумын. Талай тас қамауды талқандап бұзып, жауды қып барамыз. Сақылдаған аязда, сартылдаған соғыс сахнасында қолдан келген күшті жүмсал жатырмыз. Мен наградқа Қызыл Жұлдыз орденін алдым. Жақында бір тамаша операция жасап, немістің “Ку бас” деп аталағын дивизиясының штабын талқандап шықтық. Осы операцияда тамаша ерлер шықты. Біздің полктан үш адамды Совет Одагының Батыры атагына ұсынды: 1) политрук Клочков, ол Щербаков жолдастың баяндамасында айтылған 28 батырдың қолбасшысы еди. 2) Тоқтаров Төлеген деген қызылжәскер, Риддер қорғасын заводынан келген жас, 21-дегі жұмысшы. 3) Мен. Таңу күнде Указ болып қалар.

Дивизия көлемінде абырайым жақсы, бәрі құрметтейді. Әсіресе Совет Одагының Батырына ұсынған соң, комдивтің өзі қолымды алып амандасады.

Қазір ротаның политригі емеспін, батальон комиссарының. Жұмыс көп, осы кезде қызу майдандамыз. Бұл хатты оттың сәулесінде бой басылып, түн түскен кезде Сіздің хатқа жауапты тездету ретінде асығыс жаздым. Әлішердің қайда екенінен хабарым жоқ.

Тагы да хат жазармын. Хош, сау болыңыз. Еңбек, творчество майданында жақсы-жақсы шыгармалар жазуыңызға тілектеспін.

Ініңіз Мәлік

5. III. 42 ж.

*Полевая почтовая
станция 993,
1075 СП, 2-батальон,
М. Фабдуллин”*

Міне, Бауыржанды біздің полктан сонғы рет көргенім сол жолы, 23 февраль күні болды. Үстінде қара бурка, басында папахасы бар, ол өзге командирлерден иығы асып, тіл-тік болып, сұсты жүзі жұмсарап, отты, ойлы қара көздері наградталған ерлерге жылы нұр төғіп, мейірлене қарап тұрды.

Содан екі күн кейін —25 февральда Бауыржан бізден кайтадан өзінің 1073-полкына кетті, сол полктың командири болып тағайындалды. Ол хабарды естігенде көнілім катты құлазыды. Өйткені бұл кезде мен Бауыржанды катал, қаһарман командир деп қана мойындан қоймай, сонымен бірге оған аға, дос ретінде де бауыр басып қалған едім.

Артынан Бауыржан 9-гвардиялық дивизияга командир болып кетті. Одан соң Бас штабтың академиясына оқуга барды. Бұл екі ортада мен де бірсыныра қызметке ауыстым. Сол жылы 5 марта, жараланып кеткен Трофимовтың орнына, Гундилович батальонына комиссар болып бекідім. Одан кейін полк үтівшісі болдым. Совет Одағының Батыры атағын алғаннан кейін, 1943 жылдың февралында Калинин майданы Саяси басқармасының үтівшісі болып тағайындалдым. Осы кездерде Бауыржанмен үзбей хат жазысып тұрдым.

Бұл кезде біз терренкурдың үшінші километрінен қайтып, “Арман” кинотеатрына тақап қалған едік. Мәлік енді әңгімесін тұжыруға кірісті:

— Мінеки, менің Бауыржанмен білістігім осылай. Өзің де соғыста болдың, соғыстың жайын жақсы білесің гой. Бірден батырлық енбек етсөң де, бірден батыр атағы берілмейді. Екі рет ерлігің танылғанда есепке алынасың. Бес рет батылдың білінгенде ғана батыр атағына жетесін. Онда да екінің бірі жете бермейді. Жұзден жүйрік, мыңнан тұлпар шығады. Ал жұз жүйрік, мың тұлпар қатар шапса, олар қанша октай жүйткігенімен, бірінен бірі оза алмайды. Озса да, бірінен бірі кара үзіл кетпейді. Сұнкарлар қанаттас самғайды, тұлпарлар қабырғалас зымырайды. Тұлпардан тұлпар озбаганымен, олардың артында ор болып іздері қалады. Сол сияқты біздің 316-дивизия тұлпарлар тоғысқан жер еді. Біздің 8-ші гвардиялық дивизия батырлар бас қосқан үя еді. Жеке батырлардан жалпы батыр шындаған дүкен еді.

Мың адам бірлесіп батырлық іс атқарады. Бірақ атақ назары соның біреуіне ғана түседі де, оның қеудесіне Аттын Жұлдыз боп қадалады. Мен сол болсам, Баумен атақ назары түспеген, бірақ тарихтың назары түскен, бір өзі жұзден аса ерлік жасаған, мен сияқты жұзделген жұлдызды, жұлдызызыз батырларды баулыған үста, үстаз, ардагер азамат қой!

Осыдан кейін де көп күндер өтті, көп оқигалар болды. Алдымен Бауken туған жері Жуалы ауданында өзінің алпыс жасқа толған тойын өткізді. Ол той одан кейін Алматыда жалғасты.

Осы тойларды атқарғаннан кейін Бауkenнің кәртейгендегі жан серігі Кәмәш қайтыс болды. Одан кейін қан майданды бірге кешкен жауынгер інісі, жан досы Мәлік Фабдуллин дүние салды. Олардың артынан аскар таудай агасы Сәбит Мұқанов қайтпас сапарға ол кетті. Осының бәрі Бауkenе сокқы үстіне сокқы болып тиіп, оның аузынан шықкан күйініш сөздері жалпак жүртқа естіліп жатты. Алғаш әйелі өлген кезде бір замандасы келіп: “Пенсияға шығып, қызмет, көліктен айрылып, кор боп қалдым”, — дегенде, Бауken оған: “Қорлықтың көкесін кемпірің өлгенде көрерсін”, — депті. Мәлік қайтыс болғанда:

— Енді біздің шанырактарға шартылдап нажағай түсे бастады. “Теперь по нашим квадратам бьют. — Кезек ересен ер үрпакқа келді” — деп шөке түсіп отырып қалыпты.

Сәбен қайтыс болған кезде Бауken айтты деген мына бір сөз және тарады: “Сәбит пен Фабит Алатау мен Қаратаяудай панам еді. Енді оның да бірінен айрылдым ба?” — депті.

Күз өтті. Қыс кетті. Жаз шықты.

Күндердің күнінде Бауken екеуіміз ұзак уақыт үзіліп қалған диалогты қайтадан жалғастырдык.

АЛТЫНШЫ ДИАЛОГ

I

Aт о р. Сіз Иван Михайлович Чистяков деген кісіні білесіз гой?

Б а у ы р ж а н. Білемін. Генерал-полковник, Совет Одағының Батыры.

А в т о р. Сол кісі “Дружба народов” журналында жарияланған естелік кітабының бір жерінде былай деп жазыпты. Оқуға рұқсат етініз.

Б а у ы р ж а н. Оқығын.

А в т о р. “1073-ші атқыштар полкының командирі майор Бауыржан Момышұлын мен согыстан бұрын білетінмін. Біз Киыр Шығыста бірге қызмет еткеніз. Оғы қазақ ұттынан шыққан, алған бетінен қайтпайтын, қатал мінезді, сымбатты келген жас командир болатын.

Оны ерекше ерлігі мен тапқырлығы үшін Панфиловтың өзгеше жақсы көргенін де білетінмін. Москва түбінде оның батальоны полктан хабар-ошарсыз күйде, бірнеше күн коршауда қалып, қалың жаумен қиян-кеске ұрыс жүргізген. Екі тәуеллікке созылған қырғын согыста гвардияшылар төрт жүзден астам фашистердің көзін жойып, олардың Волоколам тасжолы арқылы жасаған шабуытын тырт еткізбей бөгеп тастаган. Содан кейін орман ішінде маневр жасай отырып, өздерін коршаган жау шенберін тас-тақан етіп бұзып шығып, полкке келіп қосылған болатын.

Осы ұрыстан кейін Панфилов Момышұлының батальонын әзінің резерві етіп үстап, оны ең қыын-қыстау жерлердегі ұрыстарға жіберіп отырды. Соның бәрінде де батальон үздіксіз жеңіске ие болды.

Бұлардан басқа Момышұлының маган үнайтын тағы бір қасиеті болатын, оғы оның шынышылдығы еді. Мен оның қанша қыын болса да, тіпті өзіне содан зиян келсе де тек қана шындықты айтатынын білуіші едім. Өзінің багыныштыларынан да ол осыны талап ететін”.

Міне осылай деген...

Б а у ы р ж а н. Мұны негыл дейсің?

“Мұны негыл дейсің?” Сондай сөз бола ма екен? Бұған мен қуанамын, шаттанамын, мактанаамын! Кеше бейбіт күнде бірге болған, одан соң ел басына ауыр күн тұған қаһарлы жылдарда қатар жүріп қабыргадан қан кешкен қарт генерал сені мактап отыр. Сенін ерлігінді, өрлігінді айтады. Атақты Панфиловтың өзінді жаңындай жақсы көргенін баяндайды. Тіпті сенің жас шағындағы сымбатынды да сүйсіне сөз етеді. “Иір бұтақты емен шынар болуға құмар болмайды” деп өзің айтқандай, сенің егде тартқандағы мынау емендей қалпына қызығамын мен. Сенің бойындағы саф алтындаі сақталып келе жатқан генерал айтқан шыншылдыққа сүйсінемін. Мен ғана емес, бүкіл ел сүйсінеді саған. Сондықтан да бала күнгі досын Әбділда ақын сенің қазіргі күйінді былай деп суреттеді:

Ойласа от күндерді, қан майданды,
Қамықпай, қасіретсіз сөз айта алмайды.
Елестеп кансыраган қайран достар,
Соларға: “Қайдасын?” — деп айқайлайды...

Тарылып күйікі тартқан кен кеудесі,
Секілді тозған тұлға көлеңкесі.
Ойласа от күндерді, алады өксіп
Қазақтың ай мүйізді ак серкесі.

Негыл дейін мен? Генерал мен ақынның сенің өр тұлғанды суреттеген сөзі мен жырын мактанаыш етемін мен! Сондықтан да оны, жерден жеті қоян тапқандай болып, қуана айтып отырмын саған. Немене, мұртын едірейіп, соншама шұқшия қалдын маған?

Әрине, Баукеңе мен бұл сөздерді айтқамын жок. Айтпаітыным, ол өзін мактаганды үнаптайтын. Ал өзге кейбір жолдастарды мактаган аузыңнан титтей сөз шықса-ақ болды, олар сені тоқтатып койып, оздерін өздері мактай жөнелгенде, сен аңырайып аузыңды ашасын да қаласын... Баукең олай емес. Өзін мактай бастасаң, ол сенің сөзінді естімеген кісі сияқтанып, түсін сұтып, үнсіз қалады. Сенің айтқанының

шын-өтірігін сараптап, сынап отырган сияктанады. Содан кейін “Тит-та-тит-та-ти-та-та!” деп басын бір жағына қарай бұрып кеп жібереді. Онысы саган “От-та-от-та-от-тай бер” деген сиякты бол сезілді де, сен шайнамай жұтқан астай тып, мактау сезінді кілт токтатуга мәжбүр боласын.

Чистяковтың сөзін алғаш оки бастағанымда Баумен көнілді сиякты еді. “Мен ол кезде жас болғанмын”, — деп арасында өзіл де айтып қалды. Сол ынғаймен мен де генералдың сөзін аяқтап, Бауменнің бетіне көнілдене қарағанымда: “Мұны негіл дейсін?” — деп ол бірден ғур ете қалды. Осы кезде мениң көз алдымға тағы да арыстан елестеп кетті. Цирктың аренасына шықкан арыстан алғашкы екі-уш номерді бұлжытпай орындаиды. Арыстанның “тіл алғыштығына” үйретуші де, көрермендер де қуанып, көнілденіп қалады. Сойтіп жүргендеге ан патшасы кенет арс ете түсіп, келесі номерлерді орындаудан бас тартады. Үйретуші ұзын таяғын сермеп, арыстанды ырқына көндіре алмай әлек бол қалады. Арыстан таякты тістелеп ырылдағандың зал толы жүрттyn төбе құйқасы шымырлап, иманы қасым болады. Ол бірақ ырғып барып анау таяғын шошаңдатқан үйретуші сорлының парша-паршасын шығармаса иті еді деп зәресі кетеді. Мен Бауыржанның қасында отырганда бірнеше рет осындағы сезімде болдым — арыстанмен бір клетканың ішінде бетпе-бет қалған үйретуші іспеттендім. Үйретушінің әртурлі әдіс-айла, кару-құралшары бар шыгар. Менде ол жок кой... Бауыржанның арыстандікіндегі тісі мен тырнағы жок екенін, тіпті оның арыстан емес екенін біле тұрсам да, ол ғұр етіп бетіме қарап, жалт-жұлт еткен көзі мен жыбырлаган мұртына көзім түскенде сасқалақтап, өзімнің адамның үйінде немесе арыстанның клеткасында тұрганымды ангара алмай қалған әлденеше сәттерім болды. Мұны мен қыздырманың қызыл сөзі үшін айтып отыргамын жок. Бауыржанды барлық адам баласынан өзгеше жараптап жан етіп көрсету ниетінен де аулакпын. Мұны мен әнгімелесуші екі адамның арасындағы психологиялық байтанисты көрсету үшін ғана айтып отырмын.

Сойтіп, жаңа ғана өзіл айтқан Бауменнің мен үш-торт абзацты оқып шыққанша өзгере қалғанын білгеннен кейін, өзім де көнілді қүйдөн ауысып, бірден салмақты бола калдым.

А в т о р. Генерал Чистяковпен Сіздің алғаш қалай танысқанынызды сұрайын деп едім. Және өзініздің Қыры Шығыс әңгімесін кейін толық етіп баяндап беремін деген уәденіз де бар еді.

Б а у ы р ж а н. Солай ма еді? Онда айтуға болады. Иван Михайлович Чистяковпен мен Қыры Шығыста кездестім... Қыры Шығыс!— Бауыржан мойнын ыргай бұрып, маган үдіреіе қарады. Оның мойнын бұлай бұрганы әлденеге өкініп, бас шайқағаны сияқты да боп көрінді. Сол бұрылған қалпында сәл отырды да, сөзін әрі қарай жалғады. — Қыры Шығыс — жас адамды шынықтырып, шындаитын, езді — ер, егдені — кеменгер етіп ширататын өлкे гой, шіркін! Темір соғатын жерді не дейді, ұста дүкені дей ме? Ауылда аяқ астында жатқан ұсак-түйек темірді жинап сол дүкенге алып келіп, көріктің отына салсан, ол төстен таға болып тапталып, шеге болып ширатылып шығып жатпаушы ма еді? Егер олпы-солпы адамды көк мұзға кірш-кірш қадалатын құрыш емшекті тағадай иіп, шегедей шымыр етіп шығаратын да дүкен болады деп есептесек, мен ондай дүкенді Қыры Шығыс жері, соның табигаты дер едім. Қыры Шығыстың қыстағы алпыс градус аязы мен жаздағы жетпіс градус ыстығы адамды шындалмас еркіне коймайды-ау, шіркін! Ит тұмсығы өткіз ну орман, көк аспанға шанышылдардай боп шыркай өсken қалың қарагай, тұзу терек, тіп-тік қайындар, олардың арасындағы шалғыны салт атты адамнын белуарынан келетін жасыл шөпті аландар, сыйлдыраған бұлак, сарқыраған өзендер, жұткан сайын қөкірегінді кернеп, қонілінді сергіте түсетін шипалы аяу!.. Фажап кой, ғажап Қыры Шығыс табигаты. Оны саған суреттеп беруге тілім жетпейді менін. Айналаның бәрі көркем, бәрі көрікті, бәрі гибрат аларлық. Табигаттың өзі-ак адамға алуан түрлі сабак беріп тұрған тәрізденеді. Қарагайдың түзулігі саған екі иығынды салбыратпай, тік жұруді үйретеді. Аспанға шапши атылған ак сүттей ак қайындар сені адалдық пен пәктікке шақырады. Аузын арандай ашқан аш айдаңардың жұтқыншагындаи ми батпағы өлім дегеннін не екенин көз алдына елестетіп, өмір үшін жанталаса күресудің тәсілін және үктырады. Қыры Шығыстың өрттей жазы сені ұста көрігінің отына көмілген темірдей қыздырса, оның ақырған аязы сол ыстық темірдеi

шындау үшін сұық суға малғандай шыжыллатады. Өз басым сол Қыры Шығыс табиғатының тамаша дүкенінде соғылған шегемін деп есептеймін. Қыры Шығыс дүкенінде мындаған “шегелер” соғылды. Мен солардың бірі ғанамын. Үстасыз үста дүкені болмайды ғой. Мені, менін тұстастарымды болат “шеге” етіп, сомдап соккан үста Блюхер болатын! Мен өз өмірімнен Қыры Шығысты бір минут боліп тастай алмаймын.

Осылай деп ол сөзін тоқтатты да, “ы-ы-ым...” деп менін бетіме қарады. Онысы маган: “Сен менін бұл сөздерімді ұғасың ба, тұсінесің бе?”— деген сияқты боп көрінді. Сойткенше болған жок, ол бірден мынадай сұрақ қойды.

— Сен өзін Блюхерді білесің бе?— деді.

Мен қапелімде не білемін, не білмеймін дей алмай, үнсіз қалдым. Өйттепін себебім баяғыда, туған ауыттым “Акбұзау” орталau мектебінің жетінші класында оқып жүрген бала күнімде біз оқитын класс бөлмесінін қабыргасында бес маршалдың үлкен портреттері түрушы еді. Ол портреттер терезе жактағы парталардың тұсына ілінгенліктен, кейбір балалар: “Мен Ворошиловпыш”, “Мен Буденныймын”, “Мен Блюхермін” деп мактандып, кеуделерін қағып жүретін. Біреу Егоров, біреу Тухачевский боп және шыға келетін Өз тұсында ешқандай сурет болмағандықтан, мен “маршал” дәрежесіне жете алмай қалдым. Қайырбек, Қылышхан, Байеділ, Берікхан, Нұршилан деген достарым “бес маршал” атанды. Атақ деген қын ғой, шіркін! Өзін болып алғаннан кейин, өзгөні болдырғын, өз шеніне жакыннатқын келе ме? Олар да бізді “маршалдық” партага жақыннатпайтын, қанша жалтынсақ та қастарына отыргызбайтын еді. Бірак обалы не керек, Ұлы Отан соғысы басталғанда сол “бес маршал” біздін ауыттан ен бірінші боп неміс-фашистерімен шайқасты. Бесеуі де, бала күнгі армандарын актап, ерлік өліммен қаза тапты. Сонау бала күнімде, “маршалдық” дәрежеге көтеріле алмағандықтан ба, әйтеуір, мен маршалдардың өмірбаянына ықыласты болғамын жок. Бауkenнін “Блюхерді білесің бе” деген сұрағына үндей алмай қалғаным сондықтан еді.

Менен жауап болмаған соң, ол:

— “Каховка” деген атақты әнді білесің бе?— деп маган қайтадан сұрақ қойды.

— Білемін,— дедім мен. — Неге білмейін, Ұлы Отан соғысының қарсанында “Каховка, Каховка! Родная винтовка!” деп талай шырқаған әніміз еді ғой ол біздін.

— Ал Перекоп пен Волочаевканы есітуің бар ма?

— Бар,— дедім тағы да. — Неге естімейін, азamat соғысы кезінде Отанның онтүстігі мен Қыры Шығысында Қызыл Армия ерлігінің ең биіктөрде лаулаған екі жалыны емес пе еді ол екеуі!

— Әскерде жүргенде “Дальневосточная” деген әнді айтушы ма едіндер?

— Айтатынбыз,— дедім мен. — Оның мынадай қайырмасы әлі есімде:

Стоим на страже
Всегда, всегда,
Но если скажет
Страна труда:
— Прицелом точным
Врагу в упор!
Дальневосточная,
Даешь отпор!

— Мұның кейіннен өзгерілген, нұсқасы гой,— деді Баумен, маган басын изеп. — Бұрын бұл қайырманы біз ылғы былай деп айтушы едік:

Стоим на страже
Всегда, всегда,
Но если скажет
Страна груда.
Винтовку в руки!
В карьер! В упор!
Товарищ Блюхер,
Даешь отпор!

Отыз алтыншы жылдың мартында мен қайтадан әскерге алындым. Тацкенттен поезга отырып, Қыры Шығысқа кеттім деп едім гой. Поезд тоқтамастан он төрт күн жүйткілі. оны да айтқан шығармын. Сейтіп, мен Қызылтулы Дербес Қыры Шығыс Армиясының (орынша қыскартып ОКДВА деп атайды) карамағына келдім. Онда ОКДВА-ның да, оның командашасы Василий Константинович Блюхердің де атағы жер жарып тұрган болатын. Сол кезде айтылатын бүкіл

Совет Армиясының гимніне айналған жаңағы “Дальневосточная” мен “Если завтра война” әндері және басқа жырлар тікелей Киыр Шығыс Армиясына арналып шығарылған еді. Олай болатын себебі ол кезде Отанға қауіп үнемі шығыс жақтан төніп тұрды. Орыс актвардияштытарымен ауыз жаласкан қытай мильтаристері бұрыннан келісіп, шартпен пайдаланып отырған КВЖД-ға шабуыл жасады. Жапондар жарбандап, Хасан қоліне қарай жүтірді. Сөйтіп, олар СССР-ға карсы соғыс ашпақ болды. Бірақ Блюхер бастаған данкты Киыр Шығыс Армиясының қаһарына үшырағаннан кейін, олар к... қысты. Түсінікті ме саған бұл сез?.. Ал Блюхер аты әнмен шырқататын нағыз ерлердің бірі болатын. Біз командашымыздың өміrbаянын бес соусағымыздай білтуші едік. Ол шаруа семьясынан шыққан, өзі жұмысшы бол өскен кісі еді. Дүниежүзілік бірінші соғысқа солдат бол катысып, ауыр жараланған. Жарасының ауырлығы сонша, оны екі рет өлді деп есептеп, лазареттен шығарып, мәйітханаға апарып тастаған. Бірақ ол екі ретте де есі кіргеннен кейін, моргтағы еліктердің арасынан шығып, қайтадан лазаретке барған. Өмірде темірден катты, болаттан берік адамдар болады. Василий Константинович сондай жандардың бірі еді. Сөйтіп, ол жиырма бес жасында армиядан босатылады, қайтадан жұмысшы бол істейді. Партияга отеді. Елде Совет өкіметін орнатуға жан-тәнімен атсалысады. Ол кісінің бұдан кейінгі ересен ерліктерін айтып жеткізу киын. Василий Константиновичтің өмірі жай өмір емес, тек қана ерлікten тұратын өмір еді. Оның он сегізінші жылы дүтовшыларды талқандағаннан кейін, бүлкішт Чехословакия корпусы мен ақ бандалардың қоршауында қалған совет әскерін бастап, бір жарым мың километр жол жүріп, Орал тауынан өтіп, Қызыл Армияға қосылуының өзі өзгеше жыр. Осы ерлігі үшін ол ата орденмен наградталды. Ата орден дегеннін не екенін түсінесін бе? Түсінбесен, тында, Совет Одагында тұнғыш шығарылған Қызыл Ту ордені. Ол азамат соғысының майданында қаһарманшық ерлік көрсеткен Қызыл Армия жауынгерлерін наградтау үшін шығарылды. 1918 жылы 30 сентябрьде ВЦИК мәжілісінде Қызыл Ту орденін кімге бірінші беру туралы мәселе қаралады. Сонда Яков Михайллович Свердлов орнынан тұрып, ен бірінші советтік орденді Блюхерге беру жайында ұсыныс жасайды. Одан екі

жыл кейін, 1920 жылы Еңбек Қызыл Ту ордені, ал 1930 жылы Ленин ордені мен Қызыл Жұлдыз ордені, 1935 жылы “Құрмет белгісі” ордені шығарылды. Одан кейінгі ордендер Отан соғысы кезінде шықты. Қызыл Ту еліміздегі ең тұнғыш орден болса, Блюхерге оның ең біріншісі берілсе, сонда ол ата орденмен наградталған бола ма, жок па? Өзің ойлаши, кәне. Одан кейін сол Қызыл Ту орденімен ол тағы төрт рет наградталады. Ал Қызыл Жұлдыз орденімен еліміздегі ең бірінші болп наградталғанның кім екенін білесін бе? Бітмесен, ол да Блюхер. Бұл орден оған Қызылтулы Дербес Қыры Шығыс Армиясының шекара күзетіндегі жауынгерлік табыстары үшін берілді. Сейтіп, 1930 жылы майда Блюхер бес Қызыл Ту ордені мен Қызыл Жұлдыз орденінің еліміздегі ең тұнғыш кавалері болды. Ол кезде Қызыл Ту орденімен бір рет наградталудын өзі Совет Одағының Батыры атағын алғаннан кем емес-ті. Жана мен сенен Каҳовка, Перекоп, Волочаевканы білесін бе деп сұрадым гой. Сұраған себебім Василий Константинович сол жерлердегі ұрыстарға тікелей басшылық етіп, Қызыл Армияның данқын көкке көтерген кісі. Ол Совет мемлекетінің қас жауы Колчактың әскерлерін талканлаушылардың бірі. Партия қайда жұмсаса, сонда барды. Сунь Ят-сен бастаған Қытайдың революциялық үкіметінін әскери бас кенесшісі де болды. Он бір жыл ОКДВА-ны басқарып, Қыры Шығыстың Отанымыздың берік қамалына айналуына бар күшін жұмсады. Сондыктан да ол тағы да екі рет Ленин орденімен наградталды. Отыз бесінші жыты оған С. М. Буденный, К. Е. Ворошилов, А. И. Егоров және М. Н. Тухачевскиимен бірге Совет Одағының маршалы атағы берілді. Сейтіп, ол ең алғашқы бес маршалдың бірі болды...

III

Менін көз алдыма ауыл мектебі класс бөлмесінің қабырғасында ілулі тұрган бес маршалдың суреті елестеді. Ол кезде бес маршалдың суреттегі түрі-түсін біз бес саусағымыздай бытуші едік. В. К. Блюхердің портреті үшінші болп тұратын. Очырауы орденге толы, кен маңдайты, кою қасты, конқак мұрын кісі еді. Портупейдің не екенін білмейтін біз оның он иығындағы жалпак сзықты біреуіміз аспа белбеу деп, екіншіміз қылыштың бауы деп таласатынбыз..:

А в т о р. Бала күнімде Блюхердің портретін көрген едім.

Б а у ы р ж а н. Ол талантты, қатал колбасшылығының үстіне, ойшыл, шешен, сондай бір сүйкімді де жан еді. Сен суретін көрсөн, мен оның өзін көрген кісімін, карагым. Василий Константиновичтің қолынан сыйлық алғанмын.

А в т о р. Соны айта кетпейсің бе?

Б а у ы р ж а н. Айтайын. — Бауken темекі алып тұтатты да, бүрк еткізіп тұтін шығарып, тұтінге ілеңстіре сөзін жалғалы: — Үйде қадрлентінің де, қоркатының да әкен болса, солдаттың әскердегі әкесі — командирі. Үйде әйелінді қандай ардақтасан, әскерде каруынды сондай мәпелеп ұстауга тиіссін. Бұл — бұлжымайтын зан. Бұл занга біз де бағынгамыз, басқалар да бағынады. Ол кезде біз Ворошилов, Буденный, Блюхер сияқты маршалдарды құдайдай көруші едік. Ат өзімізben істес, ұстаз командирлерімізді жауынгерлік және саяси әзірлікке үздік ісімізben қуантуға тырысатынбыз.

Біздің тұсымызда армияда винтовканың күлті күшті болды. Әскери ән мен жырдың қайсысын алсан да, пісмілтәсі винтовқадан келетін. Әлгі айтқан “Каховкан” да винтовқадан басталатын. “С юга Урала ты со мной шагала” деп басталатын тағы бір ән бар емес пе еді. Оның аяғы былай аяқталатын:

Эх, бей, винтовка, метко ловко,
Без пошады по врагу!
Я тебе, моя винтовка,
Острой саблей помогу!

Осылай деп артынан оған қытышты косактап қоятын. Кейінірек барып танк, артиллерия, линкорлар туралы да жырлар шыға бастады фой. Мен винтовкамен бұрыннан дос болатынмын. Сонау Термезде винтовқадан үш минутта отыз екі оқ шығарып, оның жиырма екісін нысанага тигізген мергендігім үшін генерал Когосовтан алғыс алғанмын. Айтайын деп отырғаным қытышпен қалай көңцілес болғаным және онын мені қалай күлкіге үшыратқаны жайында.

Өзің білесін, қылыш атты әскердің каруы фой. Жаяу әскерге қытыш та бір — қырғыш та бір. Мен Қызыр Шығыска келгеннен кейін полктық батареяның басқару взводының командирі болып тағайындалдым. Бұрын банкте есеп-кисап

қызметінде болғанымды ескеріп, Коваленко мені осы жұмысқа жіберді. Басқару взводы да батареяның нағызы есеп-кисапты керек қылатын жері. Түсінуші ме едің оны? — “Мен “әбден түсінемін” деген ишарамен екі-үш рет басымды изеп қалып, жазуымды жаза бердім. — Эй, шыбындаған атша басынды неге изейсін? Тылін бар емес пе, айтпаймысын дұрыстап? — Мен Бауkenнің қолма-қол тиісті тенеу таба қоятынына разы боп күлдім де, бұрын өзімнің де артиллерист болғанымды айттым. “Синус, косинустың нағызы керек жері сол ғой” ледім. — Е, бәсе, солай деп анда-санда үнінді шыгарып қойсанышы. Эйтпесе, әнгіменді касындағы кісіге емес, қара таска айтып отырғандай болады екенсін.

Мен тағы да жұмыздым. Өзінін әке жүзіндей мейірімді күлкісімен, танауы жалпайып. Бауken де күлді. Бауkenнің күлетін орны бар еді: мұдірмestен мергеннің оғындағы қадап, катарынан екі тенеу айтып тастау жазушы адам үшін аз олжа емес қой. Мен оны объектім есебінде мысықша аңдып отырмын десем де, мысықтың желкесінде тырнағы сойылған арыстан тұрганын ангармапын. Өз басым әнгіме айтқанда, оған сонша беріліп кетемін де, тындаушыға бақылау жасай алмай қаламын. Ал Бауken болса, әнгімесін де тиянактап айтады, тырп еткізбестен тындаушыны да бағып отырады. Бұл бір мезгілде әрі әнгіме айтып, әрі шыгарма жазып отырғанмен парал-пар. Бүйтіп екі жұмысты бірден атқару екінің бірінің колынан келе бермейтін іс. Бауkenнің басқамыздан артықшылығының бірі осы қасиеті болар деп ойладым.

— Ол кезде зенбіректерді атқа жегіп сүйретінбіз. Сондықтан артиллеристер тегіс қоқаңдал атқа мініп жүретінбіз. Ал қазак үшін атқа міну — аспанда құс боп самғау екенін өзің де білесін ғой. Батареяға берілген көп жылқының ішінен мен өзімे сүттей әппак, сұлткей жінішке, екі құлагы тас төбесіне шашылған, қара көз атты таңдал алдым. Бала күнінде өзіне арналған тайының жүгенін танертең көйлегінің сыртынан қоса киіп, жылқыға қарай жүтіріп есken қазак баласы Қамбар атасының тұлларын калай таңдауды біледі ғой. Ақбоз атым айттулы жылқы болды. Ол желгенде желге мініп келе жатқандай желпінесін. Оның шабысын көлдененен қарағанда алыс орманга ат емес, ақ найза сұнгіп бара жатқандай өсер аласын. Ал аяны, Абай

айтқандай, "тымакты алшы кигізгендей" еді. Астымда Акбоз ат көсіле аяңдал келе жатқанда басымдағы шлемімнің шошағы сан рет ұзарып, Киыр Шығыс қарагайларының тәбесімен талай рет таласқан болар деп ойтаймын.

Армияда спортка ерекше мән беріледі. Бұл өзі ете дұрыс нәрсе. Мен ат спортымен де, жаяу спорtpен де қатты шұғылданатынмын. Жалғыз мен ғана емес, менен әлдеқайда үлкен батальон, полк, дивизия командирлері де спорtpен қабагат айналысадын. Спорtsмен болу Қызыл Армия командирлеріне қажет касиеттердің бірі бол есептелетін. Үлкен командирлер ойткен соң, біз қалысамыз ба? Бізден көргенді қызылтәскерлер қабылдамай ма? Ал менің спортын ретіндегі атымды шыгарған сол Акбоз ат болды. Акбоз ат манежка шықканда ұршыктай үйріліп, әртүрлі кедергілерден ор кояндай оргушы еді.

Дивизияда бірнеше полк бар. Біздікі 306-шы полк болатын. Бір күні менің манежде Акбоз атпен орғытып жүргенімді полковник Коваленко көріп қалып, касына шакырды. Құйғытып жетіп бардым.

— Атты әскер ойындарының бәрін де білесің бе? — деді ол тізгінің жұлқып тықыршық аткан астымдағы Акбоз ат пен маган кезек қарап.

— Үйрендім, жолдас полковник.

— Мылтықта мерген екенінді білемін, ат қылыштан қатайсын? — деді белімдегі қылышты иегімен нұскап.

— Оны да сілтеймін, жолдас полковник.

— Онда сені полктағы ат спорты командасының капитаны етіп тағайындаімын.

— Құп болады! — деп он котымды шекеме қойып. Акбоз аттың тізгінің тартып кеп қалып едім, ол аспанға тік қарғып, найзадай шаншыла қалды. Мұны атты әскерлердің тілінде "свеча" деп атайды. Қазақша "майшам" деген сөз гой. Акбоз ат аспанға секіргенде шынында да лаулап жанып тұрган майшам тәрізді бол көрінуші еді.

Сейтіп, мен команда капитаны болдым. Барлық батальондардан таңдал жүріп, атымен отыз адам ірікten аттым. Әскери әзіртіктен кейін тынbastan әртүрлі жаттыгулар жасайчыз. Оңды-солды қылыш сілтеп, бар пәрменімен шауып келе жаткан аттың екі жағына қадалған жас шыбықты шик-шиқ киямыз. Неше атуан кедергілерден ат қарғытамыз.

Кейбір кедергілерден ат секірткенде иманың қасым болады: не атын жалтарады, не өз жүргегін дауаламайды. Бірак қалай да кедергіні атын керек, өйтпесен, сен буденновшы емессін: онда аргымак аттың белін қайстырмай, жаяу жүруін керек. Жауынгер аттың үстінде жау жүрек жігіт қана отыруға тиіс. Ат спортының қағидасы осы.

IV

Бір күні Коваленко мені штабқа шақыртып алды да:

— Дивизия бойынша аса жауапты жарыс өткізіледі. Соған жақсылап әзірленіңдер. Біздің полкке баға сенін командан арқылы беріледі. Сендер жақсы болсандар, полк те жақсы, сендер сурінсендер, полктың да сүрінгені,— деді. Содан кейін ойланып отырды да: — Есінде болсын, бұл байқауга командашының өзі келіп қалуы мүмкін,— деді. — Енлі сендердің жаттығуларынды күнара өзім барып бақытап отырамын!

Командашы келеді легеннен кейін, бізде ес қалған жок. Аты жер жарған атақты қолбасының аттынан сүрінбей өтсек, оны сыртынан да болса, бір көрсек дейміз. Бір ай бойы тынбастан аттарымызды жаратып, өзіміз атымызben қосыла жарап, қатты даяртық жасадық. Кедергінің қандайын да болса, атамыз леген сенімде болдық.

Сонымен, байқау өтетін күн де жетті. Полктардың құрама батальондары лек-лек бол сапқа тізіліп, ән шырқап. аяқтарын нақ-нақ басып, дивизия ипподромына қарай ағылды. Спорт жарысына қатысатын командалар ипподромға ертерек келіп, өзіміз атуға тиисті кедергілерді көріп, жер жағдаймен танысып алғанбыз. Содан кейін дивизияның жиналатуын күтіл тұрып, мен колонналардың шырқап келе жатқан әндеріне құлак тостым. Бұл бір гажап көрініс екен. Әр колоннаның әні әртүрлі. Бір жактағы топ “Каховканы” айтып келе жатса, екінші бір топ “По долинам и по взгорьям” деп бастап (бұл жерде Бауыржан әндете жөнелді):

Этих лет не смолкнет слава,
Не померкнет никогда.
Партизанские отряды
Занимали города.

И останутся, как сказка,
Как маячные огни.
Штурмовые ночи Спасска,
Волочаевские дни.—

деп шыркайлы. Енді бір топ:

Стоим на страже
Всегда, всегда,
Но если скажет
Страна труда:

— Винтовку в руки!
Карьер! В упор!
Товарищ Блюхер.
Даешь отпор! —

деп күйкүткынады. Баска бір колонна: "По военной дороге, шел в борьбе и тревоге боевой восемнадцатый год" деп, атты әскер жырын ағытып келе жатса, оған іле се келе жаткан екінші топ:

На границе тучи ходят хмуро,
Край суровый тишиной объят.
У высоких берегов Амура
Часовые Родины стоят,—

деп "Уш танкист" әнін заулатады. Енді бір бүйірден артиллеристер әні естіледі:

Артиллеристы! Точней прицел!
Разведчик — зорок, наводчик — смел!
Врагу мы скажем: "Нашу Родину не тронь —
Не то откроем сокрушительный огонь!" —

деп дік-дік басып, жер солқынданып олар келеді. Тағы бір колонна күмпілген оркестрге косытып, дүниені жангырта және шыркайлы:

Если завтра война, если враг нападет,
Если темная сила нагрянет —
Как один человек, весь советский народ
За свободную Родину встанет!

На Земле, в небесах и на море
Наш напев и могуч, и суров:
— Если завтра война,
Если завтра в поход,
Будь сегодня к походу готов!

Жұзделеген жалынды жас азаматтардың күміс көмекейлерінен төгілген бұл қуатты әндер, адамның жанын жанитын жігерлі сөздер тыңдаушының төбе қүйқасын шымырлатып, тебірентіл жіберерлік еді. Өйткені ән сөздерінін барлығы жай сөздер емес, ол сөздер біздің Отанымыздың армиямыздың тарихы болатын. Ол сөздерде халық жүргегінің қасиетті патриотизмі жатқан-ды. Сол патриотизмнің аркасында кейін Отанға опасызылған шабуыл жасаған неміс фашисттерін күл-талқан етіп жеңіл шықтық емес пе біз.

Сонымен, бір кезде бізге сигналмен “әзірленіндер” деген команда берілді. Дивизиямыздың командирі комbrig Дотоль леген кісі еді. Өзі бұрынғы кавалерист болатын. Команданы сол кісінің өзі беріп тұрды. Мінбеде онымен катар тұрган төртбак кісі командарм болар деп ойлад, кайта-қайта соган қарай көз тігеміз.

Ең алдымен басқа екі полктың командалары өтті. Эскер тіліндс “конкур-иппик” деп аталатын термин бар. Бұл ат спорты жарыстарында алынуга тиіс ен ауыр кедергілер. Оның өзі бірсесе кузар биіктен қаргитын, бірсесе жалпақ ордан оргитын қын-қын он үш кедергіден тұрады. Команда тегіс соның он үшінен бірдей мұдірмей өтүге тиіс.

Алғы екі команда кедергілердің орта тұсына дейін топтасып, жақсы барғандарымен, жетінші, сегізінші кедергілерден-ак қожырай бастады. Біреудің өзі қорқып, біреудің аты үркіп, қын кедергілерден секіре алмай, бұрылып кетіп жатты. Ат кедергіден қарғыданда тақымы босап кетіп, оның үстінен үшіп түсіп жатқандар да бар. Ер-тоқым аттың аркасына қандаі қабысып тұrsa, тақым да ер-тоқымға сондай жабысып жатуы керек. Тақымын сәл

босап кетсе болды, аттын екпінімен қеулеген жел екі тізенді екі жаққа керіп кетеді де, катты желде ыкка қарай үшкан карғаға ұқсап, қалбаң ете түсесін. Олардың құлагандарын көрп, өз жігіттеріме тақымдарыңды мықтап үстандар деп ескертіп мен тұрмын. Ақыры ол екі командадан ешкім де си соңғы он үшінші бөгетті ала алмады.

Бір кезде:

— 306-полк командасының капитаны аланға шық! — деген команда естілді.

Ақбоз атты екпіндете құйғытып манежжа мен шықтым. Тәртіп бойынша команда капитаны атын шоқырактатып отырып, манежды бір айналып шығу керек. Манежге кіре Ақбоздың екпінің тежел, адудын шоқыракқа салым да, өзім, тырнактарымен тұғырын бүрген каршығадай каздып, ертөкым үстінде қатым да қалдым. Өйттегі себебім ат шоқырак шабыска көшкенде кейбіреулердің құйрығы қолбаңдап, ерді солқ-солқ соғып отырады. Ол атқа ауыр тиеді және оның белін кетіреді. Сондыктан мұндай кезде ат үстіндегі адамның құйрығы ердін артқы қасына винттен тастағандай боп, козғалмастан қатып қалуы керек. Сонда шауып келе жатқан атқа арқасындағы адамның салмағы өз денесінің салмағындаі көрініп, ентікпей, еркін көследі. Өстіп, құйрығымды ердін артқы қасына берік кып “винттеп” алым да, бастықтар тұрган трибуна жаққа көз жібердім.

Комбриг Дотольдің он жағындағы қырықпа мұртты төртбак адамның маршал Блюхер екенін бірден ангардым. Екі колымен бірдей портупеясынан үстап, маган шанышла қарап түр екен. Сол сөтте мен маршалдың кос қараашығы ішінде титімдей ақ нокат болып өтіп бара жатқан болармын деп ойладым. Маршал көзінің қараашығына іліну солдат үшін өзгеше бақыт кой, шіркін!

Содан кейін мен командамды ертіп, аренага тарттым. Командадан менің оқ бойы алда отыруым керек. Онынши кедергіден өткенше артыма қарагамын жоқ. Өйткені ол кедергілерді менің жігіттерім мұдіртпей алуға тиіс. Әр кедергінің тұсындағы топ-топ түскен ат тұяғының дубірінен-ақ олардың жұп жазбай келе жатқанын мөлшерлең отырдым.

Он бірінші кедергі жалпақ ордан секіру еді. “Атан Тайбурыл Қазан қаласын айнала қоршаған жеті қабат ордан секіріп еді. Атана тартқан ат болсан, ырғы, айналайын”, —

деп, Ақбоздың бүйіріне шпорды сонда салдым. Ақбоз ор қояндай ырғып, ордын ар жағына барып дік ете түсті. “Аттаннан айналайын, жануар!” — деп, Ақбозды жалынан бір қағып қалдым да, он екінші бөгетке қарай ұмтылдым. Ұмтыла бере артыма көз салып едім, екі жігітім ар жакта қалып қойыпты да, өнгелері ордын бер жағына дік-дік түсіп, содан сон катаиласа кайтадан менің сонынан салды. Он екінші кедергі онша киын емес еді. Қалғанымыз одан да тегіс өттік. Енді ен соңғы кедергіге қарай лап койдык. Бұл ен киын кедергі еді. Биіктігі үш метр жардан секіруте аттын аты, жігіттің жігіті гана шыдайды. Оған тақағанда аттары жарқ беріп, талай адам жерде домалап жатады. Ақбоз ат қанша сенімді болса да, он үшінші бөгетке қарай шапқанда оның тізгінін тас қып үстап алдым. Биік жарға жақындаған сайын, атым тайсалактай бастады. “Жоқ, мені тастан кете алмайсын,— дедім мен оған. — Секіреміз, құласақ, бірге кетеміз!” Ат көнді. Содан кейін күйіндай зымырап келді де, садактың оғындан созылып, бөгеттің үстінен қалқыды. Секіріс кезінде ат үстіндегі адам құйрыкты ерден козғамай, ноқаттан-ноқат аудармай, қатып калуы керек. Эйтпесе, ат құлайды. Ордан орғыған, биіктен карғыған ат үстінде тастай қатып, тапжылмай отыру үшін де жігер, қайрат, үстамдылық керек! Ат ат жалына жармасқан екенсін, ондай қасиетті өз бойыннан табуга тиіссін. Атымның төрт тұяғы найзадай шаншылып кеп, жерге кірш ете қатар қадалғанда гана ол қасиеттердің өз бойымда бар екенін ангардым. Үш метр биіктен созыла секіріп, жерге топ ете түскенде, жануарым мысықтай бол кішірейіп кеткен сиякты еді. Табаны топыракқа тигеннен кейін ол орги секіріп, қайтадан биіктеп шыға келді. Бүкіл ипподром шартылдата шапалақ соқты. Жоқ, ондай жігер, қайрат жалғыз менде гана емес, менін командамдағы жігіттерде де бар екен. Төрт жігітім тағы да бөгеттен топ етіп асып, сонынан ілести. Оларға да ду етіп алақан тағы да соғылды.

Сөйтіп, командамдағы он бес адамның бесеуі он үш бөгеттен бірдей мұдірмей өтті. Он үші он екі кедергіні үйнісіз алды. Сол акқан бойда командамды тегіс жинап, сапқа тізіп алдым да. әскери бөкен желіспен аренаны бір айналып шықтык. Трибунаға тақағанда бәріміз бір кісідей ат үстінде каздып тік тұра қалып, қолымызды шекемізге қойып, салют

бердік. Содан соң ер-токымға қайтадан отыра калып, аренанын сыртына шығып тұрдык.

Бір кезде репродуктордан санқылшап комдивтің үні естілді:

— Үздік әзірлігі үшін 306-шы полктың бүкіл командасына алғыс жариялаймын. Ал команда капитаны лейтенант Момышұлына сыйлыққа сағат беріледі. Оны командарм, Совет Одағының Маршалы Василий Константинович Блюхер өз колынан тапсырады.

Оркестр “да-да-да-дат” деп кошемет көрсетіп, бүкіл ипподром тағы да көл соқты. Тағы да Дотольдің командасы естілді.

— 306-шы полк командасының капитаны мінбеге келсін!

Тақымды қысып кеп қалып едім, Ақбоз ат алға қарай ақ наизадай шанышла сілтеді. Мен тағы да жарқ етіп трибуналың қарсыынан шыға келдім. Оған он метр қалғанда атымның басын тартып кеп қалып едім, құйрық-жалы шашырап, ол аспанға ак фонтан болып атылды. Трибуналады бастиктарға осылай сәлем бердім де, көкке шапшыған Ақбоздың алдыңғы екі аяғы жерге түскенше мен де оның үстінен төмен қарай ыргыздым. Екеуіміздің аяғымыз дік етіп топыракка катар тиңді. Бұл да Ақбоз ат екеуіміз ғана жасай алатын өзгеше приемдардың бірі еді. Содан кейін “енкей” деп. Ақбоз атка команда бердім. Ол аңдыңғы екі аяғын бүтіп, тізесімен жер басып, трибунаға қарай үш рет шұлғыды. Салден кейін, менен бүйрық күтіп тұрган атыма “тұр!” дедім. Атым қарғып тұрды да, кос құлагын төбесіне шанышп, тіптік бола қаты. Ат пен солдат екеуіміз қаздып катар тұрмыз. Молшерлі секундтар откеннен кейін, мен қытышымды жарқ еткізіп қынабынан суырып алып, маңдайыма көтере үстап, әскери адыммен дік-дік басып, шпорларым зың-зың етіп трибуналың алдына келіп, маршалға салют бердім. Қарасам, комбриг Дотольдің де, полковник Коваленконың да қуанғаннан естері шығып кетіпти. Екі езулері құлактарына жетіп, маган қарап бастарын изей береді. Командарм сағатты колына үстап, кою кара мұртының астынан жұмсақ кана жымып тұр екен. Қытышымды қынабына сатым да, лыпып трибунаға көтерілдім.

— Сіздің командаңын өнеріне өте қуаныштымын. Сіздің зор табысқа жетуіңізге тілекtesпін, жоллас лейтенант.

Жігіттерінізге менен де алғыс айтуныңды өтінемін,— деп командарам менің қолымды қысты да, екінші қолындағы сағатты берді. Маршалдың түсі сонша сұық болғанымен. сөзі сондай жылы екен. Бетіне жымия қарай сөйтегендे тұра тұған әкеңнің лебізін тыңдалап тұргандай рухтанады екенсін.

— Совет Одағына қызмет етемін! Командама Сіздің алғысыныңды да айтып барамын, жолдас маршал,— деп он қолымды шекеме көтердім де. мен мінбеден түстім. Сөйтіп, мен маршал Блюхерге қылышпен салют беріп, оның қолынан сағат алған кісімін, қарагым. Қазір “Ешкім де ұмыттымайты, ешкім де ескерусіз қалмайты” леген ұран бар гой. Ендеше, біз солдаттан бастап, маршалға дейін ұмытпауымыз керек. Бұл детальды мен саған сондықтан айтып жатырмын.

V

Осылай деп Бауken бір бөгелді де, темекісіне қол созды. Пачқадан бір сигарет алғып, оны асықпай ұзын ақ муштігіне сұғындыра бастады. Оның етсіз салалы саусактарына қарап отырып, мен аренада Акбоз аттепен шапқылап журген жиyrма жеті жасар жігіт Бауыржанды көз алдыма елестеттім. Акбоз аттан қарғып түспіп, алдымен атына “сәлем” бердіріп, артынан өзінің аяғын дік-дік басып, шпорлары сынғыр-сынғыр етіп келіп, қылышын жарқ еткізіп, маршалға салют бергеніне сүйсіндім.

Осы арада Баукеннің 1956 жылы армиядан босап, Алматыға келген бетінде көрсеткен бір мінезі туралы жүрт аузында жүрген әңгіме есіме түсті. Бір күні Бауыржан маузерін тағып, қылышын асынып, ақсақал жазушыларға салем беру үшін полковник формасымен Жазушылар одағына келеді. Келсе, председательдің бөлмесінде креслоға шірене шалтайып, тығыршыктай кара домалатқа біреу телефонмен сөйлесіп отырады. Ол екі сөзінің бірінде “О, собаковод” деп койып, карқ-карқ күлтіп, ұзак сөйтеседі. Он қолымен үстел үстінде жатқан көзілдірігін иіріп және ойнап отырады. Бауыржан оның қарсысына келіп, үн-түнсіз каккан қазықтай бол какаяды да тұрады. Тығыршық кара эрен легенде сөзін бітіріп, трубканы жаба бергенде, Бауыржан:

— Встать! — деп ақырып кеп қалады.

Ана жігіт сасқалактап, орнынан атып тұрады. Жатма-жан көзілдірігін киіп, алдында тұрган айбынды полковнике, кешірім сұрағандай, жалтак-жалтак қарайды.

— Сен кімсің? — деп Бауыржан сұстана үн катады.

Мен Жазушылар одағының секретары боламын,— дейді ол.

— Сен секретарь болсан...— деп ол кезде мұрты жок Бауыржан ерні жыбырлап, құлагын қайшылаған тістеуік жылқыға үксап, иегін көтеріп кеп қатады. Содан кейін шпорын сынғырлата екі аяғын сарт еткізеді де, қылышын қынабынан суырып кеп алады. Оны жарқ-жүрк еткізіп, жоғары қарай енді көтере бергенде, секретарь сасқанынан сып беріп үстелдің астына кіріп кеп кетеді.

— Мен Бауыржан Момышұлымын! — деп Бауыржан қылышын салют берген атты әскер тәртібінше серт үстап, каздып тұра қатады.

— Ойбай... Бауке... Кешірініз... Сіз екенізді... байқамай қаңым,— дейді зәресі үшіп кеткен бастық әр сезін әрен айтЫП. — Faфу етініз.

— Шық бері.— дейді Бауыржан.

— Қылышыныздан корқамын.—дейді анау.

— Өй, неге коркасын? Мен саган Жазушылар одағының генералы деп салют беріп тұрмын гой,— дейді бұл.

Секретарь буыны діріллеп, қапелімде орнынан тұра атмайды.

— Шіреніп отырганға батыр ма десем, бала екенсін гой! — деп Бауыржан қылышын сарт еткізіп қынабына салады да, кейін бұрылып, етігіндегі шпоры зын-зын етіп, есікке қарай аяндайды. Ауыз бөлмедегі хатшы қыз бен оның қасында тұргандарға сұқ саусағын шошайтып:

— Мына кабинеттегі үстелдеріннің астында бір бала жатыр. Соны тұрғызып атындар,— деп шығып журе береді.

Бұл сол кездегі бір жас басшы мен Бауыржан арасында болған жай еді. Ол жігіттің Баукеннің қылышынан қорқып, үстел астына кіріп кеткені тағы да көз ашыма елестеп, бұрын талай көзден жас шыққанша құлғен бұл оқиғаға тағы да бір жымызып алдым. Содан соң: “Е, Баукеннің онысы біреуді шауып тастау үшін емес, есіне түсіп кеткен ескі дағдысы екен гой. Тегі, бар қаруын тағынып, Жазушылар одағына баарда қазақ әдебиетінің маршаты деп Сәбит Мұқановқа

Қылышпен салют беру ойында болған-ау. Одакта Сәбит болмаған соң: “Қорыкса, қорыксын, корыкласа. Бауыржан маган честь берді” деп мактансып жүрсін деп, онын орнында шіреніп отырган корқақ жігітті қалжак етіп өте шықкан гой Баумен”, — деп ойладым.

Б а у ы р ж а н. Айта берейін бе, әлде бірденені ойлап отырсын ба?

А в т о р. Құлагым Сізде, Бауке.

Б а у ы р ж а н. Содан менің шабандоз атым жайылып кетті. Ақбоз ат екеуіміздің атағымыз аспанға шыкты. Эсіресе өзі кавалерист Дотоль байгүстың қуанышында шек болған жок. “Команданмен тегіс шауып бара жатқан ат үстінде тік тұрып честь бергендерін, өз атына тізерлетеп “сәлем” жасатқаның — бәрі тамаша, бәрі төтенше болды. Бұл екі номер дағдылы ат ойындарына қосқан сенің өз жаңалығын. Өзіне тапсырылған істі өрқашанда осылай творчестволықпен атқара біл. Бұл кочандирге кажетті ен тамаша касиет”, — деп талаі рет айтып журді. Содан кейін комдив мені барлау взводының командирінен таулы жерде атқа тенделеп жүретін батареяның командирі етіп жоғарылатты. Бұрынғыша 306-шы полктың ат спорты командасының капитаны болып қала бердім. Бұл мәселеде полковник Коваленко маган бүтіндей сеніп алды.

Сөйтіп, Отан аясында Қыыр Шығыстың ғажап табиғатының құшагында әскери өзірлігімізді арттырып, шынығып, ширап жүріп жаттық. Құн сайын денеміз шымыр тартып, ойымыз өсе түсті. Отан деген үгымымыз ұлғайып, оған деген махаббатымыз арта берді. Өйткені шешенде де туган күннен бастап емес, есейіп, ер-жеткеннен кейін ғана жақсы көресін гой. Отан да сол сиякты. Оның да қадірін өз үйінен ұзап шыққанда ғана білесін. Оның ұлылығын да сонда танисын. Сондықтан жас азаматтарды әскер катарына алғанда, оларды өз ауылынан алысқа апарып тәрбиелеген дұрыс деп ойтаймын. Әскери қызметті алыста отеген азамат Отан деген туган үй, түрган қалан ғана емес екенін жантәнімен, бүкіл тіршілік-болмысымен түсінеді. Ал ауылынан ұзап шықпаган жастың Отан туралы үғымы теория түрғысында ғана болады. Алыста жүріп, жүрегін сағыныш кернемесе, ол өз ауылының да қадірін білмейді. Қыыр Шығыс менің ауылымның, ағайынның қадірін билдірген,

Отанымның ойы-қырын таныткан, оның көп үлтты үрпағының өкілдерімен туыстастырып, достастырган ұлы университетім, мектебім болды. Өмірдің киты-қылы киыншылықтарынан жан-жакты сабак беріп шындаған үстазым да сол Қызы Шығыс дер едім.

Өзгесін былай қойғанда, онын табиғатынын өзі бір мектеп кой. Оңтүстіктің жылты жаз, жылымшы қысына үйренген адам алғашында Қызы Шығыстың күз бен қысына қоңдіге алмай қиналады. Ат оған қоңдіктің-ак, құрыштай болып шындалып шыктым дей бер. Ат жазының өзі жаңбырдан көз аштырмайды. Маңдан бастап, августке дейін төрт ай төбенден сорғалаған су сүйегіннен өтеді. Соған карамастан, солдат жорыкта жүреді. Күні бойы толарсактан саз кешіп келіп, кешке, жаңбырдың астында отырып, жорық казанынан ас ішеді. Тұнде, жаңбырдың астында жатып, тынығып үйыктайды. Таңертең, желірте айдаған топты түйедей бол төбенден жөнкілген бұлтардың жер сызған шудаларынан үстап немесе жантая жауған жаңбырдың керегесін тепкілеп, тағы да ішері тартасын. Тап берген жаудан Отанды Корғау үшін осылай әзірленесін. Егер төрт ай бойы кендір арқаны суга салып койсан, ол шіріп кетеді. Ат адам шынығып, ширай береді екен. Ол үшін адам өзінін бір жібін іштен үнемі ширатып отыруы керек. “Жауын — жаздың сілекейі”, “Жауыннан корыққан жауға жем болады” деп. қажымай қайраттана беруі кажет.

Ат Қызы Шығыстың қысы кандай десенші! Су қосылмаған таза спирт ішіп көргенің бар ма өзіннің? Болса, ен алғаш сонын жұз грамын байкамай тартып жібергенде тыныс орның бітеліп қалған сияқтанып, сасқалактамап па едін? Дәл сондай болып, Қызы Шығыс аязы тынысынды тарылтып, дем алдырмай, апшыңды күйра кеп жөнелгенде, жаныңды коярға жер таппайсың ғой, шіркін. Бірак ол алғашкы күндердеған солай бол көрінеді, артынан оған да үйреніп кетесін.

VI

Бірде батареяны бастап, тактикалық сабак өткізу үшін калын орманға қарай кіріп келе жаттым. Айната аппак қар. аяз алпыс градуска жуық еді. Аяқ астынан күн күркіреген сияқтанып, бір нәрсе шатыр ете қалды. Жазғы жауында

аспанды как жарып өтіп, жақын тұсқа наизагай келіп түскендей болды. Дұрсілдеген дыбысы дүниені солқылдатып жіберді. Атым да жарқ берді, өзімнің де зәрем ұшып кетті. Қысты құні құн күркіремейді. Ол кезде бомбаның жарылысын естігеміз жок. Сондыктан жер жарылған екен деп, айналама алақтай қарап, атымның тізгінін тарта бердім. Ондағы ойым жер жарылса, атым алып кашкан күйі сол жарыққа койып кетпесін дегенім. Сөйтсем, он жақта, жүз метрдей жерде аппак кар аспанға құйындай шаншылып тұр екен. Жерден лап етіп ақ тұтін көтерілпі, сол көтерілген жеріне төмендеп, қайтадан шөгө бастағанға ұксады. Оның айналасындағы ағаштар сатырлап, біріне бірі үн катқан іспеттенді. Сатыр-сұтыр бірденелер біздің жанымызға да такау келіп, ақ Карға сұнгіп жатты. “Ананың біреуін алып кел”, — деп аткосшымды жұмсал едім, ағаштың бармактай-бармактай екі-үш сынығын алып келді... Сөйтсек, ол аяздың қысымынан быт-шыт бол жарылып кеткен үлкен қарагай екен. Шауып барып, оның орнын көрдік. Тек арса-арса болып ағарып, созсан, құшагын әрен жетерлік түбір ғана жатыр. Оның қаздиган қырық метрлік тулғасынан тук те қалмаган, аяз қысымымен, шрапнельше шашырап жан-жакқа ұшқан да кеткен. Маған алғашында аспанға көтерілген ақ құйынға ұксап, одан соң шөгіп бара жатқан ақ тұтін торізденіп көрінген сол жарылған қарагайдың бұтактарының кары екен. Дінгегі опат болған бұтак бейшаралар жақындағы ағаштарға асыла салбырап қалыпты.

Бұдан кейін де біз талай ағаштың ажалы аяздан келгендігінің күесі болық. Қарагайлардың аязға шыдамай, сан рет аспанға ракеташа атылғанын көрдік. Одан бұрын күзде дауыл құлатып, жерге бас ұрып, көлдененде сұлап жатқан талай бәйтеректерді кездестіруші едік. Жығылған ағаш жолымызды бөгеп, оларды айналып өтіп, әлек болатынбыз. Соған қараганда, бұл ешкімге иelt mesten тік тұрып опат болған әсем өлім екен-ау деп сан ойлағаным бар. Ұмытпасам, дәптерлерімнің бірінде катты аязда тік тұрып олғен қарагайды мадактаған өлеңім де болса керек. Бірақ оның қай дәптерде екенін саған қазір тауып көрсете алмаймын мен.

Сонымен бірге Қыыр Шығыстың қыста соккан ызырық желі және есімнен кетпейді. Жаяу жүрген адам желдің өтіне

онша ұрынбайды. Оның үстіне, ол өз қимытымен өзі жылынып отырады. Қоресіні ат үстіндегі адам көреді. Атқа жеккен зенбіректерінді сүйретіп, расчеттарды оған жаяу ілестіріп жорықта жургенінде, колоннаның басында ат үстінде келе жатқан саған алдыннан соққан ызғырық қеуденден наизадай қадалады-ау келіп. Қырық наиза бірден сүккылап жатқандай болады. Шинель мен фуфайканың аязға алі келгенімен, ызғырықка шамасы жетпейді.

Өстіп киналып жүргенде, бір күні полк магазинінде шиыртшықтаулы клеенкага көзім түсті. Кәдуілгі дастарқан етіп столға жабатын көк ала шақпакты клеенка. Содан бір бес метрін сатып алып келдім де, аткосшым екеуіміз сертек тігуте кірістік. Келесі жолы сол сертекті гимнастерканың сыртынан киіп атып едік, көзің жамандық қөрмесін, ракат болды да қалды. Клеенка дегенініз ызғырық желдін наизасын денеге дарытпайтын ежелгі батырлардың ак сауытынан немесе хандар киген кіреуқеден кем емес екен. Содан соң магазиндерінде қалған клеенканы өз акшама сатып ақелдім де, сертек етіп тігіп, іштерінен киіп атындар деп, батареяның зенбірек атына мінетін жілтітерге үлестіріп бердім. Осыдан кейін күні бойы жүрсек те мен ат үстінен түспеймін. Басқа командирлер алдан соққан желге шыдамай, аттарынан қайта-қайта домалап түсіп, жаяу жүгіреді.

Бір күні командирлердің бірі:

— Бауыржан, сен үнемі шаншылып ат үстінде отырасын. Мына ызғырық желдің өтінے қалай шыдайсың? — деп сұрады. — Сенің бойында өзгеше бір құпия күш бар ма осы?

— Бар, — дедім мен. — Ол құпияны мен саған казармага барған соң көрсетемін.

— Рас па?

— Рас.

Казармаға келген соң мен оған ішімдегі клеенка сертекті көрсеттім. Содан кейін өзге офицерлер де іштерінен клеенка сертек киіп жүретін болды.

Біз Сібердің аязында осылай шындалдық, карагым. Кейін, Москва түбіндегі согыстарда сол шындалудың шапағатын сан рет көрдім. Қыры Шығыстың қатты аяздарында шынықкан маган Москва түбіндегі сұқтар өзіміздің онтүстіктің жытымық кысы сияктығана боп қалды.

Мен онда қолымды биялайга сұқпастан, аягыма ылғи хром етік киіп жүрдім. Мәселе етіктे немесе қолғапта емес. Менің бүкіл ісімде, мінезімде, барша әрекет, қимыл-кайратымда, титтей де болса, сол шындалудың ізі, әсері жатты. Жаз бойы жауатын жауындар да, өкпеге наизадай қадалған қатты желдер де, тік тұрып “өлген” қарағайлар да сан рет есімс түсті. Соның бәрі маған берген табиғат мектебінің сабагы еken-ay деп. мені қындыққа қоңбіс етіп тәрбиелеген бір үстазымның Қыры Шығыс болғанын мактаныш етіп жүрдім. Ал Орта Азияның жылы жағында өсіп, Қазақстан мен Сібірдің суығын көрмеген жігіттердің қыста қалай бүрсендегендерін майданда сен өзің де талай рет көрген шығарсын. Менің әскерге алынған жылы жақтың азаматтарын суық жакта шындау керек дейтінімнің мәнісі, міне, осы, қарагым.

— Ал енді сен кішкене демала түрғын. Мен қазір келейін,— деп Баумен орнынан тұрып, есікке қарай беттеді. Денесі әлі де тіл-тік. Тек тебіндеп шықкан бурыл шашты басын ғана сәл еңкейте үстап барады. Иығы да күшимаган, бойы да шөклеген. “Шынында да, осының бәрі әскери тәрбиенің арқасы-ау”. — деп ойладым ішімнен. Осы арада ертеректе естіген “Бойы бар бізден гөрі биігірек” деген өлең жолы есіме түсে кетті. Бұл Баумен туралы өлең еді. Оны шығарған қазактың ардагер ақыны Қасым Аманжолов болатын. Ол өлеңді біз сөті түсіп, ақынның өз аузынан естіп, колма-қол көшіріп алғанбыз.

VII

1948 жылы август айының ішінде “Қазақстан пионері” газетінің редакторы Москвага бір жылдық окуга кетіп, оның орнына Амантай Байтанаев қалды. Амантай, КазГУ-де бірге оқитын таныстыры бойынша, мені газеттің пионер және мектеп бөліміне менгеруші етіп қабылдады. Ол жаңа оку жылы басталтуға он шакты құндей қалған уақыт еді. Амантай мені қабылдай сала бүйрек берді. “Газеттің бірінші сентябрьде шығатын номеріне бір жаксы ақынның жаксы өлеңін әзірле, бүтіннен бастап заказ бер”, — деді.

Бөлімде менен басқа Алмабек дейтін қолагаштай мұрнының астына текшелеп мұрт қойған тағы бір жігіт бар екен. Соған келіп ақылласып: “Өлеңді кімге заказ береміз?” —

деп едім, ол бірден Қасымга беру керек деді. Өзі де өлең жазатын Алмабек, тегі, Қасыммен таныс болуы керек, ол өлеңді ақынның үйіне барып, ертен жаздырып әкелемін деп маган уәде етті. Бірақ ертеңінде жігітіміз ақынның өлеңін емес, үәдесін әкелді. “Сендердің газеттерін балалардың газеті гой, бала үтіміна лайыктап бір өлең жазып, редакцияларына өзім апарып берейін”.— депті. “Бауыржан тураты бір керемет өлең жазған екен, Қасым маған оқып берді”.— деп Алмабектің аузының сұзы құрып отырды.

Келесі күні бітмемізге Қасым кіріп келді. Ол кезде редакцияның екі бөлмесі ғана болатын да, онын бірінде онаша редактор, екіншісінде машинисткамен қоса барлық қалған аппарат отыратын. Қасымды сыртынан жақсы билетін біз орнымыздан тегіс атып түрдүк. Ақын сыпайы ғана бас изеп, бәрімізben амандасты. Содан соң басқаларымыздың бәрімізге бір-бір қарап атып, бірден Алмабекке қарай аяналды. Оның қасына отырып, әкелген өлеңін окута кірісті. Біз тым-тырыс бол тыңдай қалдық. Үш шумактан туратын өлеңнің мазмұны мыналай екен. Жетпістегі шал жеті жасар немересін жетекшеп мектепке қарай әкеле жатады. Мектепке жеткенше асығып шал сүрініп, бала жүгіріп келеді. Мектептің қасына токтай қалып, атасы немересіне тағы да ақылтын айтады: жақсы оқы, ақылды бол дейді. Мектептен келер заман шуындай болып жас балдырындардың дүбірі естіледі. Немере атасының қолынан сыйылым, жүтіріп барып соларға қосытады. “Жеті кетті жүгіріп, жетпіс қалды үніліп” деп өлең аяқталады.

Ақын өлеңін өзінін жінішке даусымен асықлай макамдан оқып шыкты да, “жетпіс қалды үніліп” дегенинен кейін, сол шалдың бейнесін біздің коз алдымызыга елестеткісі келгендей, мойнын соза түсіп, біздің бетімізге тағы да бір-бір қарап етті.

— Өлең осы. Сендерге бұл үнай ма, үнамай ма. бітмеймін,— деді ол содан соң.

— Үнайды.

— Өте жақсы.

— Нағыз біздің газетке лайық өлең,— дестік біз. Ақын шабыттанып қалды.

— Ендеши, алындар,— деп машинкаға басылған нұскасын ұсынды.

Олеңді ақынның қолынан алып жатып Алмабек:

— Аға, кешеги “Бауыржан” деген өлеңізді оқып берінізші бізге,— деп қолқа салды.

Қасым бәлсінген жоқ. Костюмнің ішкі қалтасына қолын сұғып, төрт бүктеулі қағаз алдып, оны жазып алдына қойда да, жаңағыдан өзгеше интонация, өзгеше пафоспен оқи жөнелді. Біз бұрын Бауыржанды көрмеген едік. Өлең оқылып болғанда, Бауыржан қасымызда түргандай боп көрінді. Өлеңнің күші біздің тілімізді буып тастағандай болып, қапелімде ешкайсымыз ләм дей алмай қалдық. Жастық батылсыздығымыздан ба, әлде тәжірибесіз шалалығымыздан ба, кім білсін, бұл өлеңді қашан, қалай шығардыныз, Бауыржанды көріп пе едініз деп те сұрай алмаппаз. Тек “Рахмет, аға!” деуге ғана шамамыз келді. Ақындық қуатының әсерін анық сезінген Қасым оқып болғаннан кейін қағаздарын кайта бүктеді де:

— Мә, осы дананы саған сыйладым,— деп Алмабекке берді. Содан кейін ақын қырандай комданып орнынан тұрды да: “Қош болындар”,— деп, кеудесін тік үстап бөлмеден шығып кетті.

Қасымның “Қазақстан пионерінің” өтінішімен жазып әкелген өлеңінің аты “Жетпіс пен жеті” еді. Үш шумактан тұратын сол өлең үш бөлімнен құралған картина сиякты болып мәңгі менің көз алдында қалды. Ұлғи бірінші сентябрьде мектепке бара жатқан балаларды көрген сайын менің ойыма жетпістегі шал мен жеті жасар бала түсетін. Көз алдыма редакция бөлмесінен шығып бара жатқан ақын елестейтін... Ал Қасым кетісімен біз оның Бауыржан туралы өлеңін бірнеше дана етіп машинкаға бастырып, қолма-қол жаттап алған болатынбыз.

Баукең бөлмеге қайта келіп кіргенше, мен ол өлеңді шумак-шумагымен есіме түсіріп өттім. Ол өлең мынадай еді:

Бір дауыл сапырды кеп өрт теңізін,
Тенселтіп темір топан дуние жүзін.
Бетіне туган жердің ошпестей ғып
Ер жазды өз қанымен жүрген ізін.

Нақ сол кез естідім мен ер дүбірін,
Атагы атын алып келді бұрын.

Үстінде тұған елдің тұрды толқып
“Бауыржан Момышұлы” деген бір үн.

Ақынның ақ сұнқардай жүргөрі бар,
Алқындым бір көрге болып құмар.
Қоқтемде күркіреген күн дауысын
Жер естіп, желкілдеген гүл ынтызар!

Қан майдан қаталатып шөлдегендеге,
Кез болдым жалтылдаған екі колге.
Көл емес, көздері гой Бауыржанның,
Елестеп мың корінер бір көргенге.

Бойы бар бізден гөрі биігірек,
Тіп-тік болabyройын тұрған тіреп.
Топ жара көрінсін деп екі иығы,
Тұған жер жаратыпты оны ірірек.

Ойы бар бірде дауыл, бірде жалын,
Теніздей тебіренткен терең жанын.
Алғандай бойға жиып бар қуатын
Кешегі өзі кешкен уақығаның.

Кейде ол көк семсерлі генералдай,
Кейде ол күй көнілді ақын жандай.
Өмірдің ол шеті мен бұл шетіне
Өресі өрен ойдың тартылғандай.

Жан үқпас жұмбак емес бір жасырын,
Айтады ол тіке қарап жұртқа сырын.
Жаратпас жамап-жасқап жұрт ескісін,
Согады өз дүкені сөз асылын.

Ойы бар киялышың қанатында,
Адаспас апарып бір салсаң тыңға...
Бір дәурен ойнап-күліп отырғаны,
Жалтылдаш екі көзі қарсы алдында.

“Батырым — Бауыржаным!” дейді халқым,
Алып үш, ақын жүрек, ердін даңқын.

Келешек келе жатыр көремін деп
Тік басып туган жерде жүрген қалпын.

Ағамыз атагына аскар тау тең,
Жау келсе, жаубұйректей етер жаукем.
Емендей ерегесер сұрапылмен,
Басымен бұлтты жайпап біздің Бауken!

Бұл өлең бөлмеде оңаша отырған мені едәүір ойға қалдырыды. Қасым ақын Бауыржанның Отан соғысы кезіндегі ерлігін, өзі көрген келбетін тамаша етіп суреттеп кеткен. Сонымен бірге ол: “Келешек келе жатыр көремін деп тік басып туган жерге жүрген қалпын” деп, өзгелерге де міндет артқан. Батырдың өмірінің әрбір сәтін қалт жібермей қадағалап, өзі сияқты етіп қағазға түсіріп кетуді басқаларға парыз еткен. Ол ақын жоқ бүгін. Ол батыр ортамызда жүр қазір. Бірақ басқалар кеткен жаққа батыр да кетеді. Халық үшін қалтқысыз қызмет еткен Бауыржанның өзі үшін оғаш басқан жерлері көп. Біреуге ұнаган, біреуге жақпаган жайлары бар. Батырдың батыл өмірінің үзын үрга, жеке детальдарын жүртқа жеткізу жөніндегі ауыр міндетке мен арқамды тосыппын. Ол жүкті тиісті жерге жеткізе аламын ба? Бауkenнің көбіне тұзу, кейде шалыс басқан іздерін қуалаймын деп жүріп сүрініп кетпеймін бе? Сонда: “Қолың көтере алмайтын шокпарды беліне қыстырма”, — деп біреулер азу тісін ақсита көрсетіп түрмай ма маған? Бұл өленді “Қазақстан пионері” газетінің аядай бөлмесінде құдіретті ұлы ақын Аманжоловтың өз аузынан естіген сәтте содан жиырма бес жыл кейін мен де Бауken туралы бірдене жазармын деп ойлаппыйн ба, сірә. Алғашында бұл шағын очерк жазу үшін ғана қолға алынған іс еді. Бірақ сол мақсаттан туган дүние очерктің бесігіне сыймады. Одан аумактырак нәрсе жазу қажет болды. Осы ниетпен Бауkenмен бірге өскен, катар қызмет еткен қоптеген адамдармен сөйлестім. Оның туып-өскен жерін де іздел барып көрдім. Замандастарының аузынан шыққан әрбір сөзді, Бауken жайындағы ел ішіндегі әрбір анызды бірін қалдырмastaн қағазға түртіп алып отырдым. Сонда мениң көзім жеткені — Бауken туралы аныз деп айтылып жүргендердің бәрі де шынлық болған оқиға, істелген іс, айтылған сөздер екен. Және бұл аныздардың барлығы да Бауkenнің өскерден

босағаннан кейінгі немесе оның әскерде жүріп ел арасына келген кезлегі мінез-қылтықтарына бағланысты. Сонда біздің бұл кітапты шұу басында “Ақиқат пен аныз” деп атағанымыз дұрыс бопты. Ақиқат батырдың әскердегі өмірі де, аныз — оның азаматтық өмірі, яғни ел ішіндегі еркелік қылтықтары еken. Осы ақиқат пен анызды анықтай, толықтай түсу мақсатымен, мінеки, Бауkenе бүтін тағы келдім.

VIII

Мен осылай деп отырғанда ауыз бөлмеден Бауken кіріп келе жатты. Қасым: “Ағамыз атағына асқар тау тең, жау келсе, жаубұйректей етер жәүкем!” деп жазған кезде бұл кісі отыз сегіз жаста еді. Ол шакта Бауkenнің тұла бойы толған қайрат болатын. Қазір осы кісінің бойында маған “Встать!”, “Молчать!” деп ақырғаннан басқа не қалды еken деп, акырын оның бетіне карадым. Оның едірейген шашы, тікірейген мұрты, шанышта қараган көзі карт батырдың бой қайраты азайса да, ой қайраты ал де мол екенін танытқандай еді. Ол орнына отырып жатып, бытai деп маған үн қатты.

Б а у ы р ж а н. Сенің ендігі андып отырғаның менін Чистяковпен ен алғаш қалай кездескенім гой.

А в т о р. Иә, Бауке.

Б а у ы р ж а н. Еңшеше, ары карай тыңдағын... Әскердін алуан түрлі ойынын ойнап, Отанның тыныштық қамын ойтап жүріп жаттық дедім гой. “Шекара құлыпта” деген қанатты сөз біздің Киыр Шығыс армиясының қолбасы Блюхердің аузынан шықкан сөз еді. Василий Константинович ол сөзді партияның он жетінші съезінде айткан болатын. ОКДВА-ның данқты тарихы да, жауынгерлік ісі де шындықка айналған осы екі сөзben бейнеленді. Сондықтан да оны құттықтап, Сталиннің өзі телеграмма берді. Ал Қорғаныс Халық Комиссары Климент Ефремович Ворошилов арнайы сапармен Киыр Шығыска келіп қайтты. Хабаровск қаталық советінің салтанатты мәжілісінде сөйлеген сөзінде ол Блюхер жолдастын басшылығымен дербес Киыр Шығыс армиясы өзіне жүктелген міндетті ойдағыданай актап шыкты деген болатын. Сол жолы Ворошилов адат енбегі үшін, революция ісіне шексіз берілгендей үшін, барлық қаһарманлық қызметі үшін

деп атап-атап айтып, Блюхердің кеудесіне өз колымен Ленин орденін қадағантұғын. Ол 1931 жылы августа болатын. Ал 1938 жылы августа Хасан көлінде шекараны бұзған жапон әскерлерін тас-талқан етіп, ОКДВА өзін тағы да өшпес данкка боледі... Бірақ сол жылдын күздінде Блюхер қайғылы қазага душар болды...

Ал саған бұл әңгіме Қыры Шығыстын емес, Блюхердің жыры бол көрініп отырган болар. Сөзімнің бас жағында мен Қыры Шығысты Блюхерсіз көз алдыма елестете алмаймын деп едім ғой. Сол айтқаным айтқан. Бұл тек Блюхердің жыры ғана емес, адамгершіліктің де жыры. Сонымен бірге бұл мениң саған айтып отырган сырым да. Сен жазушысың, мен объектімін. Ал сен шын жазушы болсан, онда мениң жан тебіреністерімді де білтуің керек. Өйткені:

Тағдыр маған дарытпады қоқтемін,
Ұқтым бәрін, өмір деген — от дедім!
Дүшпандардан көп атылды маған оқ!
Тағдыр әділ — мениң оған өклем жок!

Түсінікті ме саған?

A в t o p. Түсінікті, Бауке.

B a u k e r. Түсінікті болса, сол!.. Содан бір күні тағы да біз — ат спортының командалары аренага шықтық. Бұл жолғы жарыс рубкадан өтетін болды. Рубка деп шауып келе жатқан ат үстінен қылышты оңды-солды сермен, жолға шанышқан шыбықтарды шауып түсіруді айтады. Шанышлатын шыбықтың саны он үш. Бұл жарыста сол он үш шыбықты тегіс киып түсірген ғана озады.

Бұрын мұндай жарыстарда команданы көнігі кавалерист Дотольдің өзі беруші еді. Бұл жолы бізге команданы дивизияның штаб бастығы бере бастады.

— Комбриг қайда? — дедім мен қасымдағы командирлердің бірінен.

— Комбриг Дотоль кеше қызметінен босады. Оның орнына Чистяков деген майор комдив келіпті, — деді ол.

Төбемнен тағы да бір шелек сұық суды құйып жібергендей болды. Өйткені Дотольді соның алдында ғана көрген болатынын. Штабқа жиналған болімше командирлеріне агалық ақылын айтып таратқан еді. Бұл жолғы сөзін ол,

Хасан көлінің тәжірибесіне негізден, қызыләскерлердің жорық пен шабуылдан басқа әрбір бос минутын окоп пен ор қазуга жұмсауы керектігін қатты ескертті. Оның сонда айтқан: “Окоп — алынбас қамал”, “Ордағыға оқ тимейді” деген нақыл іспеттес екі сөзі ерекше есімде қалған болатын. Сол екі сөз, типті, өмір бойы есімнен шықкан емес. Мінеки, осындай үстаз, ақылшы командиріннен айрылсан, қалай камықлассын...

Бір кезде біздің кезегіміз келді. Өз адамдарымды бастап, мен аренага тарттым. Ақбоз аттың тізгінің тарта үстап, шыбықтарды сарт-сұрт отап келемін. Өзің қылыш үстап көріп пе едін? Оны қалай сілтеуді білесін бе? Білмесен, оның да толып жатқан тәсілдері бар. Алдымен сен бір метр ұзын қылыштың ұшынан бастап тұткасына дейін, шалғы орақтікі сиякты, қылпылдаپ тұрган жұз екен деп ойлама. Олай емес, қылыштың “өткір ұшы” деп аталатын бір карыс басы ғана өткір. Шабатын нәрсеңе сол жерін дәл келтіре сілтеуің керек. Және қылыштың нысананы қырқып түсүі тек шабушының қол күшіне ғана байланысты емес. Оған ұш фактор керек. Оның біріншісі — аттың екпіні, екіншісі — аттың дene ауырлығы, үшіншісі — қылыш сілтеушінің қол қайраты. Бұл үшеуі бір-біріне тығыз байланысты. Шауып келе жатып сіттеген қылышпен адамды айқара тіліп түсуге болады. Өйткені онда жоғарыда айтылған ұш фактор бірдей ұштасады. Ал аяңдап келе жатқан ат үстінен қылышынды қандай күшірланып сілтесен де жаяу жауды орып түсеп алмайсын, жараты етіп қалдырасын. Себебі онда аттың шабыс екпіні мен дene салмағы катыспай, сыртта қалады. Ат әрқашанда өз денесін өзі жоғары серпи шабады. Секіргеннен кейін оның табаны жерге тиерге дейінгі тәмен қарай басатын салмағы бар емес пе? Міне, шапқан аттың сол тәмен түсіп келе жатқандагы салмағы мен қылышты сілтеу күші қатар келуі керек. Сонда сен шанышылған шыбықты да шик еткізесін, жаудың жаяу әскерін де тіліп түсесін. Түсінікті ме енді саган? Түсінікті болса, мен Ақбоз атпен ызғытып, жас шыбықты жаудай отап келе жаттым. Аренаның орта тұсына келе бергенде, көзімнің қалай трибунаға қарай бұрылып кеткенін білмеймін. Жаңа комдив аласалау адам екен. Ат Дотоль ұзын бойлы кісі еді. Оның жоктығын бірден сездім де, көнілім біртүрлі болып кетті.

Дереу өзімді өзім қатайтып, келесі шыбықты шабуга ынғайлана атымның қос бүйіріне шпорды қадап кеп қалдым. Осының бәрі қас қакканша болды. Ілеңде қылышым да күнге шағылыса жарқ ете түсті. Сол-ақ екен, ипподром толы жүрт ду құлді. Не боп қалды деп жалма-жан екі жағыма кезек қарадым. Сөйтсем, комдивтің қайғысына құйініп, шпорды қаттырақ басып жіберсем керек, ат құйрығын шошан еткізгенде, мен құйыршықтың дәл үшін шыбықпен қоса орып жіберішпін. Эрине, мұндай жарыстар кезінде аттың құйрығын, құлагын шауып алу деген үлкен масқара. Сол масқара болған қалпында мен қалған шыбықтарды да тегіс мінсіз отап түсірдім. Бірақ ол есепке алынбады.

IX

Сол күннің ертеңінде біздің 306-полктың командирі полковник Коваленко да ауысып кетті. Оның орнына Журавлев деген майор келді. Сөйтіп, біздің 105-аткыштар дивизиясы майорлар баскарған дивизияға айналды.

Осы күндердің бірінде мен дивизия штабына шақырылдым. Чистяковқа барасын деді.

Бұл тегін шақыру болмады деп ойладым Баяғыда бір женгеміз ағамыз үрайын деп шоқпарын ала жүргірғендеге: “Өйбу, к... тисе — көндік, басқа тисе — өлдік кой енді” деп басын корғап, бөксесін тоса берген екен дейді. Сол женгеміз айткан екінің бірі болар дедім де, құйрығының кішкентай жарасын мықтап таңып тастаган Ақбоз атқа ер салдым. “Е, жануар,— дедім оған ішімнен,— үш жыл жан серігім болып едің, менің саған өкпем жок. Осы ойдан кейін Ақбоз ат ішін тартып, күрсінетін шығар деп едім. Ол өйтпеді. Екі көзі шоқтай жайнап, басын кайта-кайта шұлғып, менің тез аркасына шығуымды тілегендей, тықырышық атты. Атам қазак емес пе, атымның бұл мінезін жақсылыққа жорып, дивизия штабы қайдасын деп, жорыта кеп жөнелдім.

Бірақ ол ат та, мен адамчын гой. Адам болған сон, ойлауға міндеттісің. Біраздан кейін Ақбоздың басын тежеп, аянға көшірдім де, қалың ойга кеттім.

Өстіп желе-жортып келе жатканда ең алдымен мен Қыыр Шығысқа аттанарда алақанын жайып, ақ сақалы желкілдеп ак батасын берген әкем еске түсті. Одан кейін Қаратай мен Алатау кезек көз алдыма келді. Бұлактары сыйдыраған,

ағаштарының жапырактары сыйбыраған Алматы елестеді. Осындаи екі ұдай оймен штабқа жеттім.

Майор Чистяков көзін кісіге шүйіре қарайтын, үшкір тұмсық, үшкір иекті, төртбак сары кісі еken. Ол мені не ашулы, не ашусыз емес күйде қарсы алды. Мен бүйрық бойынша келгенімді айттып, рапорт бергеннен кейін, басаяғыма байыппен қарап алды да, отыруға рұқсат етті. Командиң столынан бүйректеу екінші столдың басында бір ага лейтенант отырды.

— Откен жолғы жарыста аттын құйрығын шапқан батыр сіздің гой? — деді Чистяков содан соң.

— Дәл солай.

— Мен сонда сізді жаяу әскерге жіберейін деген ойға келіп едім.

— Іктияр өзінізде, жолдас майор.

— Бірақ сіз атқа міне біледі екенсіз. Бұрынғы жарыстарда жаман бага атмасыз.

Е. бұл менің Блюхерден сағат атғанымды бетіме басайын деп отыр еken деп ойладым да:

— Дәл солай.— дедім тағы да.

— Дегенмен, сіз сияқты көнігі кавалеристке ат құйрығын шауып тастау деген кездейсок іс емес кой. Шынынызды айттыңызшы, сол сәтте бір нәрсе ойлаған жоқ па едініз?

— Дәл солай, жолдас майор.

— Не ойлан едініз? Тек кана шынынызды айттыңыз. — Майор маған тесіле қаралы. Аспандай мөлдір көкшіл көзінде тунып түрган ой бар еken. “Шынымын айтсан, шынымын шынжырғып байлап аласын-ау” деп бөгеліп қалдым. Осы кезде ойыма әкемнің екі сөзінің бірінде “Олсен де өтірік айтпа” деп жиі айттып отыратын өсінеті түсті.

— Командирлерім есіме түсіп кетіп еді,— дедім мен де оған тіке қарап.

— Оларды жақсы көретін бе едініз?

— Иә.

— Не үшін жақсы көрдініз?

— Әділдігі үшін, әскери өнерге жетіктігі үшін, жауынгердің жанын үға білетін зерделілігі үшін,— дедім мен әр сөзімді нақтытай айттып.

— Зерделілігі үшін,— деді ол менің ең соңғы сөзімді, не кекеткені, не мақұлдағаны белгісіз, қайталап айтып.

— Білемін, жолдас майор. Сіз шыныңды айт деген соң айтып тұрмын. Және менің халқымда “Өлсен де өтірік айтпа” деген макал, өситет сөз бар.

— Халқыңдын тағы қандай мақалдарын білесіз?

— “Жан — арымның садагасы”, “Оз елімнің басы болмасам да, сайының тасы болайын”, “Ел жаусыз болмайды, жер таусыз болмайды”, т. б., жолдас майор. Менің халқымның макал-мөтелдерін түгел жинап бастырса, бес томнан асады. Бірақ оның бәрі теріс хатқа түспеген.

— Уставты да халқыңдын мақалындай білесіз бе?

— Армия менің екінші анам, жолдас майор. АナンЫҢ әлдиң білмеген — үл болмайды, Уставты білмеген — солдат болмайды.

Мен сіздің шыншылдығыңды айтадыңын,— деді ойланып отырып майор. — Бірақ бұдан былай тілінізді тісінізбен құлыптаң үстаныз. — Содан кейін ол түсін сүйтеп, маған сүк саусағын безеді.

— Түсінікті, жолдас майор.

— Ал сізді аттың құйрығын шауып алғаныңыз үшін мен жазалауга тиіспін. Атыңды лазаретке өткізесіз. Оның құйрығы жазылғанша өзініз жаяу жүресіз.

— Құп, жолдас майор.

— Немен келдіңіз?

— Сол атпен, жолдас комдив.

— Осы арадан сіздің полкқа дейін неше шақырым жер?

— Он шақырым.

— Соған дейін атыңды жетектеп жаяу баратын боласыз.

Аяқ артпайсыз.

— Құп.

Күн жауын, жер батпақ еді. Атымды шылбырынан жетектеп, толарсақтан саз кешіп, шаршап-шалдығын полкке келдім. Мені андып, артынан еріп отырған ешкім де жок, штабтан былай шыға атыма мініп алуыма да болатын еді. Бірақ мен Ақбозга аяқ артпадым. Ол менің қорыққандығым да, қуанғандығым да емес. Қанға сіңген әділдіктің, адальдықтың заны солай еді. Міне, Чистяковпен мен ең алғаш осылай танысқанмын. Оның кісіге шүйіле қарайтын өткір козі, ушкір тұмсығы мен үшкірлеу иегі көз алдында сакталып калды.

Содан кейін ол бір күні біздің полкқа келді. Полктың офицерлер құрамымен танысты. Өзі жиырма жылға жуық жаяуөскер сапында тәрбиеленген кісі гой: турник, снарядтың барып тұрған шебері екен. Бізге емтиханды да содан бастады.

Полк комаидірі Журавлев бір-бірлеп офицерлердің фамилиясын, шенін, қызметін айтып тұрады. Чистяков кезегі келген офицерді не турникке, не бруска шақырады. Алдына етженділеу біреу келсе, оны сағатына қарап тұрып жаяу жүгіртеді.

Бір кезде Журавлев:

— Лейтенант Момышұлы, батарея комаидірі,— деп менің аты-жөнімді атады. Табаныммен жерді тесердей тепкілеп, әскери адыммен майорға үш адым қарсы келіп тоқтадым. Чистяков бетіме қарап сәл тұрды да:

— Лейтенант, анада полкқа дейін жаяу келдіңіз бе?— деді сәл күлімсіреп.

— Дәл солай!— дедім мен күлместен.

— Мен сізге сенемін,— деді майор басын изеп. — Жай сұрап жатырмын.

Содан кейін ол турникке қарай иегін нұскады да:

— Күніше донгеле!— деп бұйырды маган.

Майордың “мен сізге сенемін!” деген сөзіне рухтанып кеттім де, жолбарыстай ырғып турникке секірдім. Сарт етіп екі қолым темірге тиісімен екі аяғымды біріктіріп, ұзын денемді алға қарай наизадай сілтеп кеп қалдым. Содан сон, көзді ашып жұмғанша лып етіп турникке көтерілдім де, күн боп донгелендім. Солнде жасаганда бір-ак рет айналу керек. Өйткені ол ауыр номер. Ал мен турникте машинаның донгелегіндей зырылдадым. Содан сон қарғып жерге тұстім де:

— Мен Сіздің айтқаныңызды орындауды, жолдас майор,— дедім.

— Өте жаксы,— деді майор.

Көп үзамай Чистяков мені қайтадан дивизия штабына шақыртты. Бардым.

— Атыңың құйрығы жазылды ма?— болды оның маган бірінші қойған сұрағы.

— Дәл солай,— дедім мен қысқаша жауап беріп.

— Демек, ескі жара бітті деген сөз гой?

— Малдәрігері солай дейді, жолдас майор.

— Онда малдәрігеріне рақмет. Ал әңгіме былай,— деді комдив түсін жылыта сөйлеп. — Сен артиллерияны жақсы

біліп алдын, басқару взводында болдың, батарея командирісін. Сен сияқты жас командирлердің артиллериянын гана емес, жаяуәскердің де жүйе-жүйесін бітуі қажет. Сол себептегі сені батальон штабының бастығы етіп, 267-ші полкқа жібергелі отырмын. Қарсы емесспісін?

— Қарсы смеспін,— дедім мен. “Өнерді үйрен де — жириен” және “Керек тастың ауырлығы жоқ” деген қазак мақалы бар. Артиллерист өнерін үйрентгенім рас. Артиллерияда жүріп кавалерист те болдым. Енді бұны да білуге ықыластымын. Отан қорғау үшін керек өнердің бәрін де білтуіміз абзал той.

— Дұрыс айтасын,— деді Чистяков қуана құлімсірец. — Сен менің ойымды дәл түсініп тұрсын. Штаб өнері армиядағы ең үлкен өнер. Мен сені сол өнерді үйренуте жіберіп отырмын. Саған әзірге көрсететін қолма-кол көмегім мынау гана. — Ол столының тартпасын ашып, маган Б. М. Шапошниковтың “Армиянын миы” дейтін атакты кітабын үсынды. — Осыны оқып, артынан маган кайтарып бергін.

— Сенімінізге ракмет,— деп басымды изедім де, комдив үсынған кітапты алдым

Иван Михайлович мені екінші бөлмеге өзімен бірге шай ішуге шакырды. Шай үстінде ол өз өмірінен, өз тәжірибесінен біраз жайларды әңгіме етіп айтты. Мен оның өзімे байланысты қойған сұрактарына қысқа гана жауап беріп отырдым.

Сойтіп, мен батальон штабының бастығы болып жогарыладым. Сенбесен, мына куәлікті оқы,— деп Баукең қасындағы папкадан бір қағазды сурып алып, менің қолыма үстітті да, өзі қайтадан шылым тартуға кірісті.

Мен қағазды алып, оқып шықтым. Машинкаға басылған куәліктегі былай деп жазылыпты:

“КУӘЛІК

*Берілді Бауыржан Момышұлы жолдасқа, себебі о. 1
Жұмысшы-Шаруа Қызыл Армиясының кадрында 267-
атқыштар полкында батальон штабының бастығы болып
қызмет істейді.*

*Күдік мерзімі 1940 жылдың 1 майына дейін. Адрес:
Приморье өлкесінің Уссурий облысы.*

267-ші атқыштар полкы штабының бастығы Конкарев”.

Күәлікті оқығаннан кейін оның штемпеліне көз жүгірттім. Онда мыналай сөздер бар екен: “СССР – ЖШКА. 105-атқыштар дивизиясының 267-атқыштар полкы, сап қызыметі болімі. 14 декабря, 1939 ж. № 14 1239 Чернятин пос.”

Куаліктің барлық сөздерін тегіс дәптеріме қошіріп алды да, қағазын Бауқеннің өзіне кайтарып бердім.

Автор. Сендер. Бауке.

Бауыржан. Сенсен, сол. Ал енді саған Чистяковпен одан кейінгі жолтыққанымды айтайын.

Иван Михайлович деген кісі сырт тұлғасына, сөз алғетіне қарағанда үшқары мінезді адам сиякты көрінетін еді. Ал шындығында ол үлкен ойдан да, мол тәжірибелі де адамы болатын. Олай болатын себебі бар екен. Бұрынғы Тверь губерниясы, қазіргі Калинин облысының перзенті Иван Михайлович он жеті жасында өзі тіленіп солдатқа кетіпти. Содан он бес жыл бойына бір полкта болып, полк командиріне дейін котеріледі. Жиырмасынши жылдар командирлерінің аяқтарына шәркей киіп жүретін киын-кыстау құндерінің бәрін де басынан кешіреді. Комдивтің:

— Бір ротадағы 4–5 командирге бір пар гана етік тиетін де, оны біз кезекпен киоші едік.— деген сөзін өз күлгінмен естігенмін.

Отыз алтынши жылы сауатты, тәжірибелі командирлер іріктеліп, Қыры Шығыска жіберілгенде, Чистяковке де 92-атқыштар дивизиясына жолдама беріледі. Дивизия штабы оперативтік болімінің бастығы бол бірнеше жыл қызмет істейді. Содан біздің 105-ші дивизияға командир бол келді фой.

Иван Михайлович өзі де ете тәртіпті кісі екен, өзгеден де тәртіппі катан талап етті. Ол кісі женістің төрт шарты бар деп есептейтін. Ол шарттар: 1) жағдайлды дәл үфу; 2) тез әрі дұрыс шешім кабылдау; 3) штабтың іскерлігі; 4) солдаттың ерлігі мен табандылығы дейтін. Дивизиядан кетер-кеткенше осы мәселелерге үнемі назар аударып отырды. Өзінің іскерлігі, жігерлілігі, мол тәжірибемен үштасқан білімінің аркасында Иван Михайлович біздің дивизиядан корпус командирінің орынбасары болып жоғарылатап кетті.

Содан кейін мен Чистяковпен 1942 жылдың басында кайталан кездестім. Енді майор емес, генерал-майор

Чистяковпен жүздестім. Панфилов өлгеннен кейінгі екі айдың ішінде екі командир орнынан босатылды да, дивизиямызға үшінші командир боп Чистяков тагайындалды. Он сегізінші январьда ол 8-гвардиялық Панфилов атындағы дивизияның штабы тұрган Нахабино селосына келді. Осы жерге барлық командирлер жиналып, жана комдивпен жүздестік. Мен оны бір көргеннен-ақ таныдым. Алғашында ол ма, ол емес пе деп шубеланып келген едім. Өйткені өмірде фамилиясы бірдей кісілер көп кездесе береді гой. Сейтсем, сол кісі, бұрынғы командирім екен. Денесі де сол төртбак күйінде, мұрны да, иегі де үшкір калпы. Қатты кажып, жудегені көрінеді. Бұрынғысынша кісіге сәл күлімсіреп, шүйіле қарайды екен.

Танысам да, мен генералга қарай тұра жүгірмедім. Келіп токтаган жерімде қозғалмастан тұра бердім. “Генерал мені таныр ма екен, танымас па екен? Таныса, жақындармын, танымаса, үн-тұңсіз жүре берермін”, — деп ойладым.

Жүрт жиналып болған сон, дивизия штабының бастығы И. И. Серебряков пен комиссар С. А. Егоров екеуі кезектесіп, біздің аты-жөнімізді, лауазым, дәрежемізді атап айтып, генералға таныстыра бастады. Аты бұрын аталғандар касына барып, генералдың колын алыш жатты. Генерал әрқайсысымыздың бетімізге шүйіле қарап, іштей баға беріп, ойлы калыпта тұрды.

— Александр Фомич Галушко — дивизия саяси бөлімінің бастығы.

— Подполковник Георгий Федорович Курганов — 857-ші артилірілік полктың командири.

— Майор Григорий Ефимович Елип — 1073-ші полктың командири.

— Полковник Зиновий Самойлович Шехтман — 1077-ші полктың командири.

— Капитан Бауыржан Момышұлы — 1075-ші полк командирінің орынбасары...

— Тоқтаныз, тоқтаныз, — деді Чистяков комиссар Егоровтың сөзін бөліп.

— Фамилиясы кім дейсіз, қайта айтыңызы.

— Капитан Бауыржан Момышұлы, 1075-ші полк командирінің орынбасары, — деп қайталады Егоров.

— Бұл менің Момышұлым емес пе? — деді генерал маган қарай бұрылып.

— Дәл солай, жолдас генерал,— дедім мен,— бір жұз бесінші Киыр Шығыс дивизиясынан.

— Астына Ақбоз ат мініп, беліне қылыш тағып жүретін?

— Дәл өзі, жолдас генерал.

— Қазір де қылышы белінде, Ақбоз аты есік алдында байлаулы тұр,— деді комдивпен танысуға келгендердің бірі. Ол рас еді. Мен мұнда да Ақбоз ат мініп жүретінмін. Осында бір жерде әскери фотограф Нарциссовтың мені 8-ші гвардиялық дивизия Ақбоз атының үстінде түсірген суреті жаткан да болуы керек.

Генерал бір адым шегініп, мені басымнан аягыма дейін құлімсірет шолып шыкты. Жана комдив бізді колхоздың қыстай от жағылмаган сүйк клубында кабылдағандықтан, бәріміз де сырт киімдерімізді шешпегенбіз. Менің иығымда буркам бар еді. Елден ерекше боп тұрганнан кейін, содан шыгарды ма, генерал:

— Сіз қазір Багратионга да, Чапаевқа да үқсайсыз,— деді.

— Жок, жолдас генерал,— дедім мен құлместен, жымимастан, түсімді сүйкка салып. — Мен тек Момышұлына ғана үқсаймын.

Генерал сол бөгеліп, менің бұл жауабыма мән бере ой жүгіртп өтті. Содан кейін қайтадан құлімсіреді де:

— Иә, иә. Сіз 1938 жылғы Момышұлына өте үқсайсыз. Солай емес пе?— деді.

— Дәл солай.

— Сізбен кездескенге өте қуаныштымын!— деп генерал құшағын жаіды. — Экесі өліп, әркімнен сөз естіп, көзге түрткі болып жүдел жүрген жетім баланы біреу есіркеп, мандайынан сипаса, қандай болушы еді. Сол сияқты менің де ішімдегі қатты бұратған дөмбыра ішегі сияқты бірденелер бырт-бырт үзіліп кеткен сияқты болды. Бірақ тез бойымды жиып, босаған көнілімді катайтып алдым. Содан кейін казакша кос қолымды қусырып кеудеме бастым да, генералдың алдына келіп, басымды иіп, тіземді бүктім, Алыс сапардан келген баланың әкеге берер салемін жасадым. Генерал екі иығымнан капсыра құшактап, орнымнан тұргызыды да, біз бір-бірімізді екі беттен кезек сүйістік.

Өзге жүрт ан-тан күйде, тым-тырыс болып қалды. Генерал мені құшағынан босатты да:

— Гапу етіңіздер, жолдастар,— деп жан-жагына қарады. — Біз Қыры Шығыста бірге қызмет етіп едік. Бұл менің батарея командирім, мен мұның дивизия командирі болдым. Міне, Москва түбінде мен баласымен кездескен әкедей болып тұрмын.

— Эрине, әрине,— десіп кейбіреулер бас изесті. Кейбіреулер: “Дивизия командирлері осыны-ақ жақсы көре береді екен” дегендей, маган ала қөздерімен қарасты. “Қалай қарасан, олай қара, біздің бірге қызмет еткеніміз рас” деп, міз бақпастан мен тұрдым.

Біздің бәрімізben танысыш болғаннан кейін, жаңа комдив бізді қысқаша өз өмірбаянымен таныстыруды. Біздің 105-дивизиядан корпус командирінің орынбасары боп кеткеннен кейін Чистяков Владивостоктегі әскери училищенің бастығы болады. Одан соң бұрынғы өзі орынбасар боп істеген корпуска командир боп тағайындалып қайта келеді. Содан 1941 жылдың басында Бас Штаб академиясына окуға жіберіледі. Соғыс басталғаннан кейін Москвандың корғауға қатысады. Бірнеше күн бел шешпестен жүріп, тенізшілер бригадасын басқарады. Сөйтіп, Москва түбінен немістерді кері қайтарған қаһарман құрамалардың сапында болады. Осы еңбегі үшін оған Қызыл Ту ордені мен генерал атағы беріледі. Сол алғы шепте жүрген қалпында Чистяков біздің дивизияга жіберіледі.

— Жаңа капитан Момышұлы айтқандай, әр командир бір-біріне үқсамайды,— деді ол сөзінің аяғында. — Багратион біреу, Чапаев дара күйінде қалады. Оның үстінен, ешқашанда екінің бірі Панфилов бола алмайды. Ендеше, мен сіздерге Панфиловтың орнын олқысыз басамын деп айта алмаймын. Бірақ титтей де болса, Панфиловка үksауга тырысамын. Бұл менің абыройлы борышым. Ал сіздер Панфилов бар кездегіден титтей де төмендемеуге тырысыныздар. Сөйтіп, сіздер болып, біз болып, бәріміз Панфилов дивизиясының атағын түсірмейік, Отан үшін опат болған қадірлі генералдың атына кір келтірмейік.

Осы сапардан мен полкқа қатты тебіреніп қайттым. Тебіренетін себебім Құдай маган сезімтал, сергек жүрек берді. Оның үстінен, отімді затқа өтпейтін нәрсені қалайда қосақтап сататын кейбір сатушылар сиякты, қынырлыкты және маган берді. “Бүкірлі көр түзетеді” дейтін орыс макалы бар. Ал

әскерде қынырды командир түзетеді. Эрине, командирдің бәрі бірдей кисыкка тез бола алмайды. Бола алмайтыны, біреудің шеберлігі жетпейді, біреудін материалға әлі келмейді. Сейтеді де, оны түзетемін деп не сындырып, не бұлларіп атады. "Материал" деп отырганым адам, солдат екенін түсінетін шығарсын. Ауылда сыннықты сипап отырып орнына түсіретін сыннықшылар болады. Сол сияқты, ақылды командирлер де ақырмай-ақ сені ырқына көндіріп, түзетіп атады. Түзетпесе, сол кисық күйінде кәдеге жаратады. Өйткені олар қылыш қайқы болса да, өз кызметін түзу атқаратынын бітеді. Құдай мені кисық қып жаратса да, алдыннан ылғы жақсы командирлерді кездестірді. Кешегі помкомвзвод Редин, полковник Коваленко, комбриг Дотоль, генерал Панфилов осындағы өзгеше жандар еді. Олардын алтында Емельянов, Дубовик, Бархан тәрізді үстаздарым тағы болды. Редин елгендеге бірге тутан інімнен ажыраған іспеттендім. Коваленкоден ажырағанда — ағамнан, Дотоль кеткенде — әкемнен айрылғандай болып едім. Ал Панфилов опат болғанда — інім, ағам, әкем үшеу катар елгендей күйге түстім. Қоپ күйзеліп, ішімнен күнірендім. Өмір бойы Панфиловтың орнын өксеумен өтетін шығармын деп ойладым.

— Сен өзің байқап, ангарып жүрсін бе, білмеймін,— деді Бауken бұл тұста сөзін соза, жайлап айтып. — Адамдарда бір жаман әдет бар гой. Ол — күншілдік, көре алмаушылық. Бүгінгіге жағыну үшін бұрынғыны жамандап шыға келушілтік. Өзімді гана макта, өзгенін аты өшсін деушілік. Өлгеннің абыройын қызғанушылық. Оған деген сүйіспеншілтікті сұбытып, оның атагына байланыстының бәрін аяққа таптауга тырысушылық. Осындағы онбаган әдеті барлар біздің дивизиямыздан да табылды.

ЖЕТИНШІ ДИАЛОГ

Автор. Өткен жолы Сіз Панфилов дүниеден қайтып, дивизияга Чистяков келгенге дейін жетім баладай камкөңіл күйде едік дедініз гой. Оның мәнісін айтыңызы.

Бауыржан. Оның мәнісі мынаңдай. Панфилов 1941 жылы 18 наурызда опат болды. Чистяков біздің дивизияға 1942 жылдың 18 январында келді. Осы екі айдан үшінде бірінен соң бірі екі командир ауысты. Тұлпар дивизияның тегеурініне шыдамады. Өйткені олар Тайбурылдың тізгінің үстеган Қобыланды емес-ті. Ол екеуінің бірі аса үшқалак кісі болып шықты. Үшқалақтың сондай, әркімге шінкілдеп, соктыға берді. Маган: “Сен Панфиловтың еркесісің. Сендей еркениң енесін үрамын!” — деп үрінди. Тері, ол менің батальонының, Қынаптағы қылыш сияқты, Панфиловтың резервінде болғанын, ал генерал қылышын қынабынан қынқыстау кездерде суырып, киямет кезеңдерге сілтегенін айтатын болар.

Автор. Сіз өзіңіздің “Москва үшін шайқас” кітабыныңда дивизия командирлерінен тек Панфилов пен Чистяковтыған көрсетілпсіз. Оның осындай себебі бар екен гой.

Бауыржан. Иә...

Автор. Сіз атын айтпасаңыз да мен, түсініп отырмын. Бауке. Панфиловтан кейін екі айда ауысқан екі командир Шелудько мен Ревякин. Сіз алдыңғысын айттып отырысыз гой?

Баумен бетіме ажырая қарады да, үндемеді. Сөзін әрі қарай жалғады.

Бауыржан. Соғыста кімді кім еркелетеді? Соғыста өзге емес, өз баланды да алдилей алмайсын. Панфиловтың мені еркелетпек тұргай, қарамағында солдат боп жүрген туган қызының да маңдайынан сипаута мұршасы болған жоқ. Ал соғыс еркелікті емес, ерлікті үнатады. Соғыска ерке емес, ел бастайтын серке керек. Міне, осыны үгуга миң жетпеді гой онын.

Автор. Мен Сіз жайында, 8-гвардиялық дивизия туралы архивтен көптеген материал көшіріп алдым, Бауке. Сонда Сіздің атыңызға жазылған мынаңдай әрі бүйрық, әрі жолдама қағаз бар:

“ЖОЛДАМА ҚАҒАЗ

Ага лейтенант Момышулына!

Осыны алысымен Сізге полкқа басшылық ету: ісін майор Елінге тапсырып, 1075-атқыштар полкына барып, полк командирінің міндеттін қабылдан алу бүйрылады.

Негіз: дивизия командирінің нұсқауы.

Штаб бастығы полковник (Серебряков)

Соғыс комиссары

ага батальон комиссары (Погорелов)

4 декабрь, 1941 ж. ”.

№ 4/0412

Осылай деп штаб бастығы мен комиссар екеуі қол қойып, мөр басқан. Бірақ Сіз 1075-полкка командир емес, орынбасар болдыңыз ғой. Бұл да сол аласапыран кезеннің ізі емес пе?

Б а у ы р ж а н. Ол қағазға комдивтің колы қойылмаганнан-ақ білініп түр ғой. Ертең қағазда менін колым жок деп, тайқыл беруге жаксы емес пе? А1 Панфилов полк командирі тұрғай, батальон командиріне жіберген бүйрығына дейін өзі қол қоятын.

Автор. Дұрыс айтасыз. Мәселен, генералдың батальон командирі Сізге жолдаған бүйрығының фото көшірмесі де бар менде. Онда быттай деп жазылған:

“Сергия Г.

*1073-атқыштар полкы 1-ші батальонының
командиріне*

ЖАУЫНГЕРЛІК ТАПСЫРМА № 014

316-шы дивизияның

штабы Гусеново

18. 11. 41 ж. 4.00

1. Лысцево, Шишкиноны дүшпанның танктері мен жаяуәскері басып алды. Матренинода 50-ші атты әскер дивизиясы шеп құрып жатыр.

Б ү ү ы р а м ы н:

2. Танк қаупі күшті аудан Матренино станциясын, Горюны мен Покровское селоларын танкпен күресетін отрядтың (ПТО) 768-ші артполкымен және 1-ші гвардиялық танк бригадасының

б танкі, сол сияқты мотоатқыштар батальонымен бірлесіп, табанды түрде қоргауга тиіссіз.

М і н д ө т: Жаудың жаяуәскері мен танктерін Волоколамск, Истра тасжолына шыгармау. 298,0 биігі ауданына күшеттілген күзет қойыныз.

Менің командалық пунктім Гусеново.

Орындалуын 18. 11. 41 ж. 8.00-де хабарлаңыз.

Дивизия командирі

Генерал-майор (Панфилов).

Дивизия военкомы

ага батальон комиссары (Егоров).

Штаб бастығы полковник (Серебряков).

I-ши бөлімнің бастығы

капитан

(Гофман)".

Б а у ы р ж а н. Иә, бұл менің Панфиловтан алған ақыргы бүйрығым болды. Оқып болғаннан кейін, генералдың хатын планшетіме салмай, төрт бүктеп гимнастеркамның омырау қалтасына жайғастырды да, бүйрықты орындау қамына кірістім.

II

А в т о р. Ол жағдайды Сіз “Москва үшін шайкастың” екінші кітабында толық жаздының гой.

Б а у ы р ж а н. Иә. Ондагы оннан аса тарау сол кездегі жағдайды сыпаттауға және біздің генералдың соңғы бүйрығын қалай орындағанымызды баяндауға арналды. Генерал қағазға аталған қыстактарды “табанды түрде қоргауга тиіссіз” деп көрсеткенімен, дивизия саяси бөлімнің нұсқаушысы Федор Толстуновтан ауызша айтқан сәлемінде: “Бұғін мен ертең шыдап берсін, әсірессе тасжолдың бойындағы Горюныны колдан шыгармай, мыкты үстасын”, — депті.

Шыбын жанды шүберекке түйдік те, генералдың бүйрығын орындауға кірістік. Табанымызды Горюныға тас қып тіреп, тапжылмастан жатып алдық. Бұл екі колды басқа жастап, окоп ішінде қаннен-қаперсіз шалжиып жату деген сез емес. Мұның мәнісі шарт етіп аспан жарылғандай болып жүздеген жау снарядтары ажад бол ыскырып, ысыңдан, зуылдан үстіннен төніп келе жатқанда, тәбе қүйқан

шымырлап, соны естіп отыру деген сөз. Мұның мәнісі сол снарядтар жарқ-жүрк етіп жарылып, арс-ұрс етіп топырак қапқан сәтте отырған окобың солқ ете түсіп, жүргегін аузына тығылса да, соған тырп етпей шыдау деген сөз. Мұның мәнісі жау самолеттері үстіне шығып алып, келі түйгендегі төбенден бомбамен түйгіштегенде, соған көну керек деген сөз. Оқ, жарықшак тиіп, жаңындағы серіктерің көз алдында жан тәсілім етіп жатқанда, тамағыңа ыстық тас кептелгендей болып, жаңын кинала қайғыру деген сөз. Сөйтіп жатып, окобыңа қарай жортып келе жатқан темір аждана — танктермен айқасу, оларға бір-бірлеп кара кебін кигізіп, кара түтінге орау деген сөз. Қара құрымдай қаптап келе жатқан жаяуәскерге корғасын оқты карсы алдынан соккан темір жаңбырдай жаудырып, жайлап, тірісін беттепей, кері қайтару деген сөз. Бұл жантасып кейін шегінү, аласұрып алға ұмтыту деген сөз. Не жау сені жермен жексен етіп таптап кетуі керек, не жаудың бетін шиедей қылып, сенің ілгері бастырмай, ұстап тұруың керек. Мінеки, тосқауылға қалған бөлімшеге тағдырдың тартар сыйы осы. Екінің бірі, басқа ешқандай жол жок.

Бүйрықты алған күні түске дейін біздін жігіттер жаудың үш танкісін құртып, талай әскерін жер жастандырды. Батальон түстен кейін де олардың бірнеше атакасын тойтарды. Кешке қарай олар атакага тағы әзірленіп жатты. Осы кезде маган мыналай бір батыл ой келді. Күн болса сүйк — отыз градус аяз. Бұлардың емешесі құрып тұрганы кешке дейін осы Горюныны алып, түнде осында рақаттанып үйектап шығу гой. Горюныны алса, бұлар тұнға қарай бәрі бір ілгері баспайды, жайбақат жайлы төсекке жантаяды. Ендеше, олардың осы атакасын тойтарғаннан кейін, батальонды Горюныдан шығарып, орман ішіне шегіндірейін. Немістер келіп, мұнда жайғассын. Сол кезде батальонның жұдырығын мыктап түйіп әкеп, бұларды капыла қайтадан түйгіштейін.

Осы шешімге табан тірер бергенімде, екінші бір күдік көлбені ете қалды. Берік жатқан батальонды орнынан тұрғызып, сен қаша жөнелгенде, ол Горюныга қарамай, сонына түсіп, күн берсе кайтесін. Онда сен қыстакты әдейі тастап, генералдың бүйрығын қасакана орындалмаған боласың деді күдік. Жок, немістердің өйтерлік шамасы жок. Олар

Горюныға кірсе, одан аттап ілгері баспайды. Сонда оларды біз жақсылап жамсатамыз. Бүйрықты орындау деген қойған жерде қақайып қатып қалу емес қой. Ол бүйрыкты әртурлі маневр жасап та жүзеге асыруға болады. Біздің міндетіміз жауды осы арада кідірте тұру. Олай болса, дұшпанмен ары итерісп, бері итерісп, теке тірес боп тұрганша, оны жаңағыздай айла жасап, күйрете неге кідіртпейміз?! Біздің мақсатымыз жаудын техникасы мен тірі күшін көптеп құрта беру той. Сөйтсек, бізге кім ұрысады? Қазакта “Апама да барайын, тайлагымды да үйрете келейін” деген нақыл сөз бар. Сол айтқандай, бүйрыкты да орындасақ, немістерді де ойсырата құртсак, бізге кім кінә тағады?

Ақыры, күдік женілді де, батылдық бел алды. Жаудын кезекті атакасын тойтарғаннан кейін, мен Горюныны тастап шығындар деп батальонга бүйрық бердім. Мұны естігенде Толстуновтың көзі бақырайып кетті.

— Мұнын не, есің дұрыс па? — деді.

— Дұрыс, — дедім мен. Содан кейін оған ойымды айтып түсіндірдім. Алғашында ол менің қоніліме келген күдіктің сойылын соғып тұрды да, артынан:

— Жарайды, нар тәуекел. Бір іс бастаған екенсін, артын күтейік, — деді.

Сонымен, біздің батальон тас түшин бол Горюныдан шықты да, сонын желкесіндегі орманға келіп кірді. Оны көрген немістер орыстар қашты деді де, алдарына екі танк салып, өздері төрт-төрттен сапка тұрып, шұбалған ұзын колонна болып Горюныға үмтүлды. Дүрбімен қарап санап тұрмыз, шамасы төрт жұз қаралы адам. Олар деревняга жетісімен танктерін, зенбіректерін таставай салып, үй-үйге сұнғып кірді де кетті. Біраздан кейін көшеде бақыртып тауық, шынғыртып шошқа күшп, мәре-сәре болды да қалды. Бұл кезде біз үш топка болініп, деревняны үш жағынан коршаута алдық та, олардың аузы ыстық асқа енді тие бергенде ойранды салып кеп жібердік. Екілене сокқан үш топ немістердің күлтатқанын шыгарды. Тура оларды жусатып салды, танк, зенбіректер бір оқ шыгармастан өңқиіп-өңқиіп көшеде қалды. Құтылса, бір он шакты-ак адам құтылып кеткен болуы керек, өзгесі тегіс құрыды. Сейтіп, біз екі танк, екі зенбірек, толып жатқан арба, төрт станокті пулемет олжаладық. Үш штаб машинасы тола документтерімен қолымызға түсті. Толстунов мені құттықтап жатыр.

— Бүйректы беруін берсем де, ойым орындалмай қала ма деп, зәре-күтүм қалған жок. Федя... Жігітерге ракмет,— дедім мен.

III

A v t o r. Содан кейін не болды, Бауке?

B a u k e n. Содан кейін үй-үйді аралап жүріп, оларға жайғасқан жігітерге ракмет айтып шықтым. Келе сала күйрекен неміс батальоны штабының барлық документтерімен артындырып-тартындырып, өзім генералдың атына жауынгерлік акпар жазып, түнделетіп батальон штабының бастығы Рахимовты дивизия штабына жөнелттім.

Тұнде катты үйіктап кетсем керек, біреу иығымнан қозғап оятады. Атып тұрсаам. Рахимов екен.

— Гусеновдан келдім. Ондагылар катты қуанып қалды. Мынау Сізге жолдаған Серебряковтың хаты,— деп Хабиболла маған рапорт берді де, умарланған дәптер бетіне қызыл қарындашпен жазылған біздін дивизия штабының бастығы Серебряковтың хатын қолыма үстітті. Ашып, оқып жіберсем, мынадай сөздермен басталған екен: “Жолдас Момышұлы! Генерал да, біздін барлығымыз да сіздің жұмысынызға ризамыз...”. Содан кейін генералдың асығыс түрде командашыга кеткенін. бізге ракмет айтып, алдағы уақытта да абыройлы болуга тілек білшіргенін хабарлапты. Мұндайда “Катюны үл тапқандай қуанды” дейді ғой казак. Ал мен қатыным бір үл емес, бес үл тапқандай қуандым.

Сонымен, не керек, біз қасық қанымыз қалғанша жаумен күресіп, генералдың жогарыдағы № 014 бүйректын орындалдық. Басқа бөлімдеріміздің жылжып, кейін шығып жайғасуларына жағдай жасадық. Біздін бүйректы орындаудымызға “Катюша” дивизионының командирі капитан Кирсанов, дивизия артполкының командирі подполковник Курганов пен артиллерия бастығы подполковник Марков ойдағылай адамшылық, азаматтық, тіпті туыскандық көмек көрсетті. Олар шегініп, екінші позицияға ауысқаннан кейін, біз жаумен тағы бір күн бетпебет арпалыстық та, үшінші күні коршауда қалдық. Бізге көмекке берілген танктердін септігі тимеді. Олардың топас подполковник командирі бізге тек корғаныста тұрындар деп

айтқан деп, батальонға көмек бермеді. Мотоатқыштар батальоны бірінші күні бұғып жатты да, екінші күні ешкімге айтпастан кейін қарай шегініп, қашып кетті. Жау өтінде жалғыз қалған батальон қансырады. Сергей Танков сиякты ержүрек рота командирінен айрылдық. Ондаған асыл жігіттер опат болды. Батальон менің өз денем, өзімнің тұла бой, тұтас тұлғам еді. Оған тиген оқ кірш-кірш кіріп менің тәнімді де тілгілеп жатты. Оққа үшқан әрбір солдатпен бірге өз денемнің де клеткалары қоса өліп жатқан сияқтанды. Енді маған батальонның қалған күшін шашыратпай, шумактай жинап алғып, кейін шегінуден басқа жол қалмады. Генералдың бүйірігін орындалдық. Ендеше, батальонға ешкімнің ренжитін де, ұрысатын да жөні жок. Ендігі міндет, қоршауда қалдық деп үнжырганы түсірмей, батальонды найзалау винтовкадай кезей үстап, жолықкан жауды жайратып өтіп, дивизияға қайта қосылу болды. Біздін болімдердің тактикалық есеппен жоспарлы түрде қалдырып кеткен жерлерін иемдене ілгері ұмтылған немістерден қалыспай, қатарласа қозғалып бердік. Олар масайрап, Волоколам тасжолымен келеді. Тасжолды қуалай созылған орман ішімен оларды мысықтай аңдып біз келеміз. Ойымыз мына немістердің алғы шепке дүмін тигізбей тұрып, өздерімен жағаласа барып, ілгері өтіп кету.

Соғыста солдат сорлыны андитын жау кеп кой, қарағым. Оған алдаған атылған оқ та, снаряд та, мина да, төбеден төгілген бомба да — бәрі жау. “Ордағы солдатқа оқ өтпейді” деп баяғыда комбриг Дотоль айтқандай, оқтан корғанарсын, сиарядтан сақтанарсын, бомбадан да құтыларсын. Бірак солдатты құтқармайтын тағы бір жау бар. Ол — үйқы. Қазак атамыздың “Үйқы — дүшпан” деген даналық сезін бала күнімізде ауылдағы ақсақалдарымыздың аузынан сан рет естісек те, соның мәнін үғыппыз ба, қарағым. Оның мәнін соғыста бір-ақ үктық қой. Жалғыз бұл гана емес, соғыс аталарымыздың талай асыл сөздерінің мағынасын үктырыды бізге. “Ат басына күн туса — ауыздықпен су ішер, ер басына күн туса — етікпенен су кешер”. “Балапан басына, тұрымтай тұсына”, “Атадан ұл, анадан кызы айрылып, көл қызып көздің жасын ағызамын” деген сиякты нелер сөздердің шындығын сездік кой сонда.

Сейтіп, үш күн бойына немістердің артиллеријасына алдырмаған, танктерінен таісатмаған, бомбалауына болмаған батальонды әп-сәтте үйкі өттіріп кете жаздады. Немістермен жанталаса жарысып келе жаткан біз Гусеново орманының шетіне іліктік. Эрине, дивизия штабы бұрынғы орнында жоқ болып шыкты. Дивизияның ізін шотып, бағдарын бітуе шолғыншылар жібердік те, олар келгенше екі сағаттай демалуга үйгардық. Эрбір он адамның алтауын үйкітатып, тортеуін табандарынан тік түрғызып қойдым Сейтіп, бір сағаттан кезек үйкітасын дедім. Бұған дейін өзім де үйкітамай, ешкімді де үйкіттапай, аюдай ақырып келе жатқанмын. Өйткені жорық, ұрыс кезінде үйкіга кеткен солдат — өлі солдат. Оны әке-көке деп ешқашанда оята алмайсың.

Колоннаны аратай шығып, бір үлкен ак қайынның қасына келіп, соның оқ тиген кабығын алақаныммен сипап, иығыммен сүйене бергенім есімде. Қайынның әппак қабығын әйелімнің иығы деп ойлап калдым ба, қайдан білеін, әйтеуір, соған сүйене сала кор етіп үйкітап кепілпін. Әйелді ойласан-ак, қырыққа қаматтың емес пе, ак қайын мені құшагына алып, әлділей жөнеліпті... Оқ алмаған солдатты үйкі осылай үн-түнсіз байлап-матап ала койыпты. Есінде ме. Кобыланды батырды үйкі женгендегенде жауларының жинаатып келіп, байлап алатын жері бар еді гой. Даң сондай боп, батальон батыр да колға түсіп ката жаздады.

Атғашында құлагыма атысырактан пыр-пыр атылған автомат дауысы келді. Ол өшे қатған сәтте: “Өзі автомат па, пулемет пе? — деп ойладым. — Неміс пулеметі дүнкілдей атылса керек елі. Біздікі сак-сак етіп зіркілдей жөнелуте тиіс. Екеуіне де үксамайды. Автомат болар”, — дедім. Сойткенше болған жоқ, алғы үн сал жақынлай түсіп, қайтадан естілді. “Ә, автомат екен”, — дедім. Оған қарсы тіпті жақыннан қақала шығып, үзагырақ безілдеген тағы бір үн шыкты. “Бұл да автомат”, — деді санам. Дүбірлеп, дүркіреген аяқ дыбысы білінді. “Ат шапшаң”, “аш көзінді” детен таныс дауыстар естілді. Көзімді ашайын десем, аша алмаймын. Тұрайын десем, тұра алмаймын. Айналада не боп жатқанын білмеймін. Жақындағы дүбір үзап барады, алыстағы автомат үні жақындалап келді. Жақыннан шыңғырган әлдебір жылқының үні құлагыма келді. Көзімді ашып атып,

жандәрмен орнынан атып түрдым. Жан-жағыма қарасам, батальоным быт-шыт бол кашып барады. Үстеріне ақ халат киген бір взводтай неміс оларға оқ атып, маган қарай қаптап келеді. Таюу жерде түрган кухнялардың жегулі түрган аттарының біріне оқ тиіп, құлап түсіпті. Ол жанталаса артқы аяғын сермеп жатыр. Айналамнан оқ зу-зу үшкіріп өтеді. Төбе қүйкам шымырлап, денем ағаш бол сіресіп қалған сияқтанды. Пистолетімді сұрыайын десем, колымда жан жок, дабыстайын десем, аузым икемге келмейді. “Біткен, құрыган деген осы екен”, — деп ойлап, қададай қақшиып, мелшилім де қалдым. Сол сәтте:

— Кейін! Кейін жүгіріндер, комбат қалып қойды! — деп ышқына айғай салған Толстуновтың үні құлагыма келді.

IV

А в т о р. Оның арты не болды, Бауке?

Б а у ы р ж а н. Оның арты жүн-түтін атысқа айналды. Мениң жанымнан оқ екі жаққа қарай ерсілі-қарсылы зымырады. Менде енді қозғалуға дәрмен қалмады. Көзім қарауытып, енді оқ тиеді-ау, енді құлаймын-ау деп түрганда, батальон жактан біреудін “ура!” деп айғай салған дауысы шыкты. Топ-топ дүрсілдеген аяқ дүбірі естілді.

— Ағатайым-ай, барсың ба? — деп ентіге жүтіріп, ең бірінші бол келіп мені Жолмұхамед Бозжанов құшақтай алды. Екеуіміздін де көзімізден жас ыршып кетті.

Ажал адамға әртүрлі бейнеде келеді. Оқ, от, су, аштық, ауру болып андицы. Осылардың бөрін бірінен соң бірін соңыма салып, екі көзі екі тесік болып үнірейген қу бас ажал саудыраған саусағын маган қарай сан рет созып еді. Бұл жолы ол мойныма үйқының арқанын лактырып, бұлқынта буалдырық салған еді. Бірак жауынгер серіктерім, адал достарым, болат батальоным мені бұл тұзактан да құткарып әкетті, карагым. Бұл үрыс не бәрі он минуткағана созылды. Алайда осы он минут ішінде мен дәл бір он жылға қартайған шығармын деп ойлаймын.

Сонымен, батальон коршаудан шыкты. Домна пешінін маңында болғаның бар ма еді? Басына киіз қалпақ киген болат корытушы казанда от бол балқып жатқан болатты колындағы ұзын көсөуімен жан-жағына от шашырата көсеп-

көсеп алмайтын ба елі. Руданын ерімей жатқан түсын танып, оған көсеуін және сілтейді. Сейтіп, ол қолындағы көсеу арқылы қазандығы құрыштың тегіс балқуына көмектеседі. Жарқ-журқ жалын шашып, бүрк-сарқ қайнап жатқан құрыш оттың ортасын сұккытап-сұккытап суырып алған ұзын көсеу сиякты, ұзын колонна болп шұбатылып орманнан шығып, біздін батальон 1941 жылдың 21 июлінде танертен дивизия штабы тұрган деревняға қарай бет түзеді. “Батальон қызыл оттан суырылған құрыш көсеу болса, онда басына киіз қалпақ киген болат балқытушы генерал Панфиловтың өзі”, — деп ойладым мен ішімнен. Содан кейін осыдан бір ай бұрын, бес күн, бес түн коршауда болып, 20 октябрьде батальонның дивизияға келіп қосылғаны есіме тусти. Сондағы генералдың алдыннан шығып, рапорт беруге мұршамды көттірмей, алаканымды көс көлдай қысып, әкемдей еміреніп, шексіз куанышпен қарсы алғаны көз алымға келді. Иван Васильевичті бұл жолы да сейтіп куантамыз деп масаттандым, көңілімді куаныш кернеп.

Содан кейін жүріп келе жатқан саптың алдына Толстуновты қалдырып, өзім бүйірден тұрып, батальонға көз салдым. Жігіттерім рота-рота болып, еңселерін көтере үстап, аяқтарын адымдай басып келеді. Жол шетіне шыққан мені көргеннен кейін бойларын жып, одан сайын ширактана тусти. Өз ротатарын бастап Ефим Филимонов, Семен Краев, Жолмұхамед Бозжанов (оны Танковтың орнына тағайындағанмын) бара жатыр. Бір тұста фельдшер Киреев, лейтенант Борисов, аю денелі артиллерист Андреев кетіп барады. Эр жерден Курбатовтың, Синченконың, Хасеновтың тобелері корінеді. Ең сонында кеше жігітер байлаған бір танк олжасы бар аспаз Жан Пайзиев томпаңдал ол кетіп барады. Жаяулардың артынан атка жегілген зенбіректер, донғалақты кухнялар, жаратылар тиелген арбалар ұзын көш болп шубалып олар келеді. Соларға кез салып, сыртым сұсты көрінгенімен, іштей тебіреніп тұрдым. “Отқа салса, күймейтін, суга салса, батпайтын болат батальоным менін”— дедім өз-өзімнен күбірлеп. — Батыр жігіттерім, асыл азаматтарым, айналым сендерден. Айналым осындаі үл тауып, тәрбиелеген аналарың мен аталарыннан сендердін!”

Деревняға жарты шақырым калғанда алдымыздан бір салт атты шауып шыкты. Тоқтатып, жөн сұрадық. Бір бөлімшеге асығыс кетіп бара жатқан шабарман екен.

— Мынау тұрган Колпаки деген деревня, дивизия штабы осында,— деді ол. — Бірақ... генерал Панфилов қайтыс болған. Оның орнына Шелудько деген полковник командир боп келді.

Осы қаралы хабарды айтты да, ол атына қамшы басып, жөнеле берді. Панфилов өліпті деген хабар тараганда батальон дауыл шайқаған сансыз теректей тенселіп кетті. Арсаландаپ алыстан келген жолаушыға үйіне кіре бергенде “әкен өлді” деп естірткенмен бірдей болды бұл хабар.

Жаңа ғана екпінді келе жатқан біздің еңсеміз түсіп кетті. Бес жұз метр жерге сүйретіліп әрең жеттік. Батальонды штабтың қасына сапка тұргыздым да, баяндайын деп өзім ішке кірдім. Бұл жолы маған құшагын жая ешкім де қарсы шыққан жок. Штабта полковник Шелудько, дивизия комиссары Егоров және штаб бастығы полковник Серебряков үшеуі отыр екен. Мен Шелудькоға қарал:

— Жолдас полковник, 1073-ші полктың 1-батальоны генерал Панфиловтың тапсырмасын орындаң, дивизияның қарамағына келді. Баяндап тұрган батальон командирі ага лейтенант Момышұлы,— дедім.

— Ihi... “генерал Панфиловтың тапсырмасын...”,— деп, полковник мені кекегендей бол езуін тыржитты. — Панфиловтың емес, Қызыл Армияның тапсырмасын деңіз, жолдас ага лейтенант.

— Маған бүйректы Қызыл Армияның генералы Панфилов берді. Мен соны айтып тұрмын, жолдас полковник.

Егоров пен Серебряков мойындарына су кеткендей бұқырап, төмен қаралы. Полковник езуін тағы бір тыржитты да:

— Батальонды өз полкыңызға апарып қосыңыз,— деді.

Мен штабқа аяғымды ширак басып, жіті аяндаң кірген сиякты едім. Штабтан батальонның қасына келгенде, әкенің өлгенине көзі жетіп, оның қанырап қалған қара шанырағынан құр сүлдері шыққан жолаушы жігітке үқсадым. Отken жолы дәл осылай қоршаудан шығып келгенімізде, Панфилов батальонды алдымен дивизия штабының басында тамақтандырып, жігіттерге жылы сөз берін алғысын аитып, содан кейін полкке жөнелтіп еді. Бұл жолы олай болмады. Екі күннен бері нәр татпаған жігіттер ішектері шұрылдаң, полкке дейін тағы да он шақырым аш салпактайтын болды.

Соған ашуландым ба, алде жігіттерді ширатайын дедім бе, мен оларға құшырдана қатты айғайтап команда бердім:

— Батальон! Онға! 1073-ші полктың штабына қарай қарыштандар! — дедім де. өзім Толстуновтың касына келіп, онымен қатарласа аяналдым. Осымен бәрі де түсінкті болды. Ұрыстан қалжыраған, үйқыдан қажыған әрі ашықкан азаматтар қынқ етпестен сонынан ілесіп жүре берді.

Ал полкегілер бізді аллеқайда жылы карсы атды. Полк командирі майор Елин мен комиссар Логвиненко бізді салтанатпен карсы атмақ бол. алдымызға бір ротаны тізіп құрметті қарауыл қойылты. Мен батальонды тоқтатып, онга бұрып, сапты тегістеп болдым да, қатар тұрган ол екеуіне рапорт бердім.

— Жоллас командир! Жоллас комиссар! Сіздердің қарамактарыныңдағы полктың бірінші батальоны генерал Панфиловтың тапсырмасын орындал. қайтып келді.— дедім.

Полк командирі Елин менің рапортымды қабылдады да, қатты сілкіп қолымды қысты. Комиссар Логвиненко: “Командир саған қолын ғана берді. Міне, менің сені қалай құрметтейтінімді көрдің бе?” дегендей, қапсыра құшактай атып, екі бетімнен кезек сүйді. Содан кейін тоқтатмастан сөз сөйтеп кетті. Сөйтей білеттін заржақ кісі еді. Бізді Панфиловтың тапсырмасын абыраймен орындал келгенімізбен күттүктап, журтты үйытып тастады. “Сендерді өліп қалды деп есептеп едік”, — деді. Арасына Жамбылтың “Ленинградтық өренім” атты өлеңінің жаттап алған бір шумағын да қыстырып жіберді. “Панфиловтың дәстүрін сактайық”, — деп келді де, дереу: “Жана командирдің басшылығымен жана женистерге жетейік”, “Жана командир бізге былай деді”, “Жана командирдің саликаты нұскауы әркайсысымыздың жалымызыда болсын”, — деп екінші әнге көшті. Ен сонында ол бізге Панфиловтың 18 наурызде каза болғанын еспіртті.

Мінеки, ол бүйрықтың тарихы осылай, қарағым.

V

A в т о р. Раҳмет, Бауке. Бұл әнгіме полк командирі кезінізде Сізге дивизия командирі өзі көл коймай, комиссар мен штаб бастығына қол койдырып жіберген бүйрыктан шығып кетті ғой.

Б а у ы р ж а н. Иә, мен Панфиловтың батальон командиріне берген бүйрыгына да өзі кол қоятынын айттым.

А в т о р. Айтпакшы, Панфиловтың осы бүйрыгына байланысты Сізге бір айттайын дегенім бар еді.

Б а у ы р ж а н. Айтқын.

А в т о р. Осы бүйрыктың көшірмесін Сіз “Генерал Панфилов” атты кітабыңызда келтіргенсіз, Бауке. Бірақ бүйрықтағы “Матренинода 50 кд шеп құрып жатыр” деген сөз кітаптың 112-бетінде “Матренинода номері жоқ атқыштар дивизиясы (сд) шеп құрып жатыр” деп көтіпті. Сол сияқты Покровское деген село — Мокровское, 768-артполк — атқыштар полкі болып жүр. Эрине, бұл Сіздің емес, Сізге көмекші ретінде бүйрыктың көшірмесін салыстырып оқыған адамның кінәсі. Ол қатені Сіз генерал Доватордың атты өскер корпусына қарайтын 50-кавдивизия екенін білмегендіктен жіберді деп отырғамын жоқ, Бауке. Кітабыңыздың кейінгі басылымында мұндай тарихи деректердің дұрыстығын ескеруінде керек дегенім фой. Оның үстінен, фотокөшірmede оның қандай дивизия екені көмекі шығыпты, “д”-сы айқын да, оның алдындағы әрпі адам танығысыз.

Б а у ы р ж а н. Оны сен қалай айқындаудың?

А в т о р. Менің қолымдағы архив көшірмелерінде “Волоколамск операциясы” деген документ бар. 16-армия оперативтік бөлімінің 1-бөлімшесінің бастығы майор Соколов қол қойған сол документте Москва түбіндегі 1941 жылы 14 октябрьден 16 ноябрьге дейінгі ұрыстардың қысқаша сыппаттамасы берілген. Сонда бұл ұрыстарға 50-ші кавдивизия мен 786-ші артполктың қатысқаны көрсетілген.

Бауken маған сүзе қарады да, үндемеді. Бұл кісі маған иланбай отыр ма деп ойладым да, сөзімді өрі қарай жалғадым.

А в т о р. Бауке, бұл Қорғаныс министрлігінің архивінен алынған документ. Сенбесеніз, өзініз қаарсыз: “Ф. 16 А. ОП. 5916, д. 54—57, л. 1—4”

Б а у ы р ж а н. Өй, сен өзін документшіл екенсің фой.

А в т о р. Жұрт Сізге өтірік айтсаңыз да сенеді. Ал маған документ болмаса, кім сенеді, Бауке?

Б а у ы р ж а н. Сонда сен мені өтірікші демексін бе?

А в т о р. Жоқ, Бауке, жай өшейін сөздің сірөгісін фой.

Баукең менің бұл сөздерімді тындаған жок, алдене ойна түсіп кеткендей, басын тәмен салып, үнсіз отырды. Сәлден кейін барып еңсесін көтерді.

Б а у ы р ж а н. Иә. Генерал Доватор генерал Панфиловтан бір ай кейін каза тапты. Екеуі де ел үшін еңіреп тұган ер еді. Екеуі де жас кетті: Панфилов қырық сегізінде, Доватор отызы сегізінде опат болды.

А в т о р. Сол ерлер корғаған өмірдің рақат, қызығын қазіргі жастар коріп жатыр.

Б а у ы р ж а н. Жастар әкелердің қанымен келген рақатты қадірлей білсе еken. Елді, жерді сол ерлерше сүйіп, Отан үшін отка түсуге әзір бола білсе еken... Ал жарайды. Менің бір күдігім болып отыр.

А в т о р. Қандай, Бауке?

Б а у ы р ж а н. Сен окушынды жалықтырып алып жүрмес пе екенсің деген.

А в т о р. Себеп?

Б а у ы р ж а н. Өйткені екеуіміз сәл бүйректеу өнгімеге түсіп кеттік. Біздің бүгінгі өнгімеміздің желісі Чистяков туралы емес пе? Енді соған оралсақ деймін.

А в т о р. Құп, Бауке.

Б а у ы р ж а н. Жоғарыда Нахабино селосынан Чистяковпен жүздескеннен кейін қатты тебіреніп қайттым дедім гой. Рас, Панфилов өлгенде мен өзімді де, дивизияны да бақытсыз еken деп ойладым. Сол ойда үзак жүрдім. Оқ пен оттың ішінде жүрген екі ай аз уақыт емес, қарагым. Енді, міне, дивизияга командир болып Чистяков келді. “Жок, біз бақытсыз емес екенбіз” деген қорытынды жасадым. Солдаттын бақыты дегеннің не екенін түсінесің гой сен. Ол команандын қатын әпер демейді, пәтер сұрамайды. Немесе мені не кандидат, не доктор етіп, ақшамды көбейт, қызметімді жоғарылат демейді. Оған тек қана бейіл, ықылас, адамгершілік қатынас қажет. Қатесі болса, қатты айтканға солдат ешқашанда ренжімейді. Бірақ кемшілігімді қорламай көрсет дейді. Бүйрығынды дұрыстап беріп, өлімге айдасаң да жылы қабақпен жұмса дейді. Міне, оның бақыты осы. Ал командирін шын сыйлаған солдат жаудан женілмейді, өлімді де женіп шығады. Өйткені оның бойында бүйрықтың күші ғана емес, ар мен үяттың, командирге, қолбасышға деген сүйіспеншіліктің күші қоса жүреді. Бұл женіс үшін

аса қажетті фактор. Суворовтын, Кутузовтын солдаттарының жеңімпаз болуының негізгі себебі осында жатыр. Ал жүздеген, мындаған жауынгерге өзінді жақсы көрдіру онай іс емес, қарағым. Оған ең алдымен ақыл, қайрат, адамгершілік қажет.

Ал енді мен саған дивизияға Чистяков келген кездегі жалпы жағдайды айтып түсіндірейін. Мұны жазасын ба, жазбайсың ба, өзің біл.

А в т о р. Айта берініз. Бауке.

Б а у ы р ж а н. Өзін білесің, Ұлы Отан соғысының алғашкы дәүірі құрделі-құрделі екі кезенге бөлінеді гой. Оның біріншісі — 1941 жылдың июнь — ноябрь айлары. Бұл Совет Армиясының стратегиялық қорғаныс жасай отырып, фашистердің Совет Одағын “тұтқылдан” талқандап жібереміз деген жоспарын күл-талқан етуі. Гитлер армиясының емес, оның жоспарының күйіретілуі, түсінікті ме? Екінші кезең — 1941 жылдың декабрі мен 1942 жыл апрелінің арасы. Бұл біздің әскерлеріміздің қарсы шабуылға шығып, басқыншыларды батыска қарай тырқырата құған шағы. Міне, осы екі кезенде де біздің дивизия белсене атсалысты. Алғашқысында оны генерал Панфилов, сонғысында генерал Чистяков басқарды. Панфиловтың жаңағы № 014 бүйрекшінен шабынып бой бермей келе жатқан кантардың қара бурасын тізеден, тірсектен ұрып тоқтатып, оны шөгүте мәжбүр еткен кездің оқиғалары. Картадан хабарың болса, көзінді сал, — Баукең таяғын алып, қабыргада ітүлі тұрған жалпак картаны нұскады.

— Мынау үлкен жұлдыз гой Москва. Біздің жеті майданымыз Москвага ишін тіреп тұрып жаумен шайқасты. Олар: Ленинград, Волхов, Солтүстік-Батыс, Калинин, Батыс, Онтүстік-Батыс, Онтүстік майдандары деп аталды. Неміс әскерлері осы жеті майданға қарсы үш топқа бөлініп шабуыл жасап келе жатты. Олар “Солтүстік” армияларының тобы, “Орталық” армияларының тобы және “ОНТҮСТІК” армияларының тобы деп аталды. Бір кезде Наполеон Россияға шабуыл жасағанда осында үш бағытты белгілеп алып: “Егер Киевті құлатсам, онда Россияны аяғынан алғаным; егер Петербургты басып алсам, онда басынан жұлмалағаным; ал Москванды алсам, онда Россияның жүргегін

шұқыш жегенім”, — деген еді. Гитлер тұтқындан сонын үшеуін де бірден алып, Наполеонға ұксаймын немесе ұстазымнан да озып түсемін деп ойлады. “Мысықтың көзін ашпаған баласы арыстанға қандай ұксаса, Гитлер де Наполеонға сондай ұксайды”, — деп Сталин оны тірі күнінде ақтіріп салған болатын. Міне. Москваға отыз бес шақырым қалғанда біз тізеден соғып токтататын кара бура Гитлерді Наполеон дәрежесіне көтеруге тиісті сол “Орталық” армияларының тобы еді. Сонымен катар онтүстік пен солтүстікке ана екі бура да жеткен жерлеріне шөгіп-шөгіп калды. Еңілігі міндеп сол шөгіп жатқан есірік бураларды тұртқылеп орындарынан тұрғызып, бастьарын кері бұргызып, келген жактарына карай айдау еді. Айдағанда, сойыл, шокпарды үсті-үстіне салып, олардың енді кейін бұрылуға мұршасын келтірмеу қажет болды. Сойыл, шокпар деп отырғаным бомба, снаряд, мина екені түсінікті гой. Міне, бұл міндеп, ең алдымен, ағайынды тоғыз батыр тәрізді советтік тоғыз майданның үшеуіне: Батыс (командашысы Г. К. Жуков), Калинин (командашысы И. С. Конев) және Онтүстік-Батыс (командашысы С. К. Тимошенко) майданына жүктелді. Бұлар қарсы шабуыл жасап, жауды Москва түбінен жеткелеп қууга әзірленді. Бұл уш майданын карамағындағы армияларда сегіз жүз мынға жуық адам, 6808 зенбірек пен миномет, 782 танк және 545 самолет болды. Ал Москва түбінен келіп тірелген жаудың адам саны біздікінен — 1,25 есе, танктері — 2,2 есе, зенбірек пен минометтері — 2,1 есе, ал самолеттері — 1,7 есе көп болатын.

Оның есесіне біздің әрбір солдаттың көкірегінде жауға деген түпсіз өшпенделік, Отанға деген мәнгілік махаббат, командингге, Қолбасшыға деген шексіз сүйіспеншілік бар еді. Орысша мұны ненависть, любовь и преданность деп атайды. Бұл үшеуіне жаудын ешбір қаруы тен келе атмайды және ешбір жау көкірегінде осы уш өзгеше қаруы бар солдатты ешқашанда жене атмайды. Жаздын ба? Менін уш топқа болініп Москваға карай үмтүлған жау әскерлерін кісіге карай шабатын құтырған уш бурага, біздің тоғыз майданды тоғыз батырга тенеп және басқа да мақал, нақылдар шығарып айтып отырған себебім сенің окушыларына түсініктірек болсын дегенім. Эйтпесе, бұл тұсын кафедрадан оқылған кезекті лекция сияқты көңілсіздеу болады.

VI

А в т о р. Бауке, оттан үшқан үшқын тәрізді болып, Сіздің аузыңыздан тенеу, нақыл, метафора дегендердің жарқ жүрк үшіп жататынына таң қаламын. Және Сіз осыншама оқига, цифрларды қалай өлеңдей етіп жаттап алғансыз?

Б а у ы р ж а н. Комплиментті қатындар жаксы кореді. Сен соларға айтқын мұнынды. Ал мен әскери академияда лекция оқыған кісімін. Түсінікті ме саған?

А в т о р. Түсінікті.

Б а у ы р ж а н. Түсінікті болса, ары қарай кеттік. Сейтіп, біздің әскерлердің Москва түбіндегі қарсы шабуылы 1941 жылдың 5—6 декабрінде басталды. 1942 жылғы январьдың басында Москва түбінен басталған бұл қарсы шабуыл Совет Армиясының жаппай шабуылына ұласты. Тоғыз батыр түгелдей білекті сыйбанып тастап, немістерді оклен осып, отпен үйтіп, бомбамен желкелеп, келген жағына қарай құды. Ол кездегі жағдайға жалпы шолу осы. Осы тұста генерал Чистяков келіп біздің дивизияның тізгінін колына алды.

Сейтіп, біз “қара бураны” қаумалап кейін қарай айдал келе жатырмыз. “Қара бурада” бұрынғы хал жок. Москва түбіне келгенде бейіттің құлағында серейіп тұрган екі өркеш майысты. Қыршаңқы болғандай, әр жерінің жүні де түсе бастады. Кешегі жер сызған шудадан желкілдерлік ештене қалмады. Сонда да ол артынан келе жатқандарға айбат шегеді. Кейде кісіге жынын шашып тоқтап қалады. Кей күндері қарсы шөгіп жатып алады. Екі көзі шатынап, тістері сакырлап, қозғалмастан қатып қалады. Екі-үш күн әуреленіп, оны орнынан әрен түрғызамыз. Қайткенмен, бураның аты бура емес пе — тақап барсан, тарпып тастайды, алдынан отсан шайнап жібереді...

Москваға такау келіп, өмешесі құрып сіресіп жатқан жауды біздің әскерлер қуатты соккымен декабрьде желкелеп кейін қарай қутаннан кейін, сол күш жинап, қатарына жаңа жауынгерлер қабылдан үлгірген біздің дивизияны Чистяков қабылдай сала Валдай қаласына бастап келді. Біз Батыс майданынан, ортадағы Калинин майданының белін аттап етіп, Солтүстік-Батыс майданының қарамағына келдік. Осы

жерде жаңадан жасакталып жатқан 2-ші гвардиялық атқыштар корпусының құрамына кіріп, жауынгерлік тапсырма аттық. Командование 3-ші гвардиялық дивизияға осы арадан жау шебін бұзып өтіп, қалын жаудың ортасына үнгілеп кіріп, ілгері баруға бүйрек берді. Бұрын жау бет алдымыздаған болушы еді. Енді төрт құбыламыз тегіс араның ашқан дүшпан болды. Оның үстіне, қылт еткен караңды көрсө, неміс құзғындары қаптай үшіп келіп, бомбамен төбенцнен және құй қазады. Біздің міндетіміз — жау коршауында жұз километр шабуыл жасап, алдымен Старая Руссаны немістерден босату. Одан соң тағы жұз километрге ырғып, Холмды ату. Сөйтіп біз, үлкен қаптың ішіне кірген жолбарыстай боп, алға қарай жылжып бара жаттық. Бұл қолына қытыш ұстап, жолдағысын жайпап, күжынаған жылтанның орласын қак жарып өтумен пара-пар еді. Қаптаған жаудың қалын ортасына кіріп алып, шабуыл жасап ілгері басу ешбір елде, ешбір тарихта болмаған оқиға. Осы аса жауапты міндетті Жоғарғы Баскомандование қаһарман 8-ші гвардиялық дивизияға жүктеді. Бұл жорық бізге онайға түскен жок. Қырық градус қылышылданған аязда, орман ішіне үйілген омбы карды белуардан кешіп отырып, немістерді бекініп жатқан жылы орындарынан қозғау онай болып па. Екі жұз шақырымға созылған бұл жорық Суворов әскерлерінің Альпі тауларынан асуы немесе Кутузовтың Бородино шайқасынан кем болған жок. Сонау Балтық тенізінен Қара теңізге дейін созылған ұлан-асыр майданда Совет Армиясы қурамаларының алтынан неше алуан ауыр асулар кездесті ғой. Оған ешкімнің дауы жок. Ал Валдай — Старая Русса — Холм жорығы біздің 8-ші гвардиялық дивизияның өз Альпісі, өз Бородиносы болды, тіпті ол бүкіл Совет Армиясының Альпі-Бородиносы болды деп батыл түрде айтуга тұрады. Олай болса, дивизия көлеміндегі біздің кішкентай Суворовымыз да, Кутузовымыз да генерал Чистяковтың өзі болды. Бұл сезіді мен жағымпазданып айтып отырғаным жок. Қазір ол кісі отставкада, мен армиядан кеткелі алдақашан. Несіне жағымпазданайын. Және осы уақытқа дейін ешкімге жағымсынып көрген емеспін. Мен сол кездегі болған шын жағдайды айтып отырмын. Өлген

генералиссимус пен фельдмаршалдан тірі генерал артық деген сөз емес бұл. Сен түсін мұны. Әйтпесе, Бауыржан да жағымпаз екен деп жазып қойып жүрерсін бір жерге. Жок, одан аулақпын. Жақпасаң да, жағымпаз болма. Мен осынын кісісімін. Ал Чистяковты сәл-пөл Суворов пен Кутузовка үқсатсам, оның адап енбегіне берген бағам бұл. Одан Суворов пен Кутузовтың ештенесі де кеміп қалмайды. Олардың есімі Отандық тарихымыздың төрінде бірі ұлы, бірі данышпан қолбасшы ретінде мәнгі жарқырап тұра береді. Ал Чистяков ұлы да, данышпан да қолбасшы емес. Ол не бары адап коммунист, Отанның қажырлы солдатығана. Сондыктан да ол осы ғаламат қызын іске иығын тосты. Өзін ойлашы, саған мындаған адамның тағдырын қолына ұстасып, мына темір коридорға кір де, оның ар жағындағы темір қабыргасын тесіп өт десе, баар ма едін, бармас па едін? Бүйрек болғаннан кейін, барсан, баарсың да. Бірақ адамдардың обалына қалмай, оларды ары қарай алып шыға аласың ба, жок па? Әңгіме осындағой. Сондыктан да ол осы екі жұз шакырымдық жорыкта солдаттармен иық тіреспін катар журді. Эрқашанда алдыңғы шептеп табылды. Қай жерде киыншылық сезілсе, сол жерге шапқылап өзі барды. Тұнде тұні бойы көз імместен отырып, колға түскен тұтқындардың берген жауаптарын тыңдады. Оның шындығын барлаушылардың жау тылынан әкелген акпарларымен салыстырды. Өстіп, көрер таңды көзімен атқызып, ертенгі үрыстардың дұрыс шешімін табуы, кателеспейі керек. Мұнда сағат сайын сойлесіп, кемінді көрсетіп, жөнінді түзеп беріп отыратын майдан немесе армия командашысы жок. Сол екеуінің ойлайтынын жалғыз ойлап, олар қабылдайтын шешімді жалғыз табуын керек. Ал Чистяков болса, мұз жарғыш кеменін капитаны іспеттенип, жан-жактан, тобeden жаутан оқ астында қасқая қарап тұрып дивизияны үрыспен алға басталы. Қасымда командашы жок деп кысылмады. Оның есесіне ол карамағындағы офицерлермен үзбей ақылласып отырды. Кейде ол бізге қарап: “Менің кіші академиям сіздерсіздер гой. Ал сіздер не айтасыздар?”— деп әзіл тастан, күлімдеп те коюшы еді. Олай дейтіні Иван Михайлович Бас штабтың академиясында оқып жүргенде соғыс басталып кетіп, содан майданға келген кісі гой. Міне,

осы жорық кезінде солдаттар мен офицерлер оны "екінші Панфилов" деп атады.

Панфиловтың атына дақ түсірмей, онын дәстүрін дивизия арының туы деп біліп, жоғары көтере ұстады да. Чистяков оны тағы бір данқты жолға бастады. Бірінші февральда дивизия Валдай — Старая Русса тасжолына шықты. Үшінші февральдың екпіні атты кісіні құлтарлық боранды түнінде 1075 және 1073-ші полктардың алғы батальондары тасжол бойындағы немістердің алғы шебіне жетті. Олар кідірмestен ұрыска кіріспіл, Бологое — Старая Русса темір жолын кесіп тасталды. Осыдан кейін Красиково, Брагино, Козырево, Фильшево сиякты ондаған деревняларда осындай киян-кеекі ұрыстар болды. Солардың бөрінен немістерді сырғыта айдаумен келіп, дивизия жаудын Старая Русса корғанысын талқандады. "Қара бура" жығылған өркештері саландарап, енді Холмға қарай кашты. Оны қақпаптап қуатай отырып, екі жуз кілометрлік ертік жорығын аяқтап, Холм қаласының түбінде Калинин майданының 3-ші екпінді армиясына келіп косылды.

Ең алғаш Нахабино селосында көріспіл, қауышканнан кейін, осы жорық ұстінде мен Чистяковпен бірнеше рет кездестім.

Дивизия ең алғаш дүшпанның шебін бұзып, жолбарыстай атылып жау тылыша өтер түні біздің полктың алдына койылған міндет Ново-Свинухово қыстағын басып ату еді. Немістерді маңдайдан және екі бүйірден соғып, қатты ұрыстан кейін қыстакты тартып алдык. Оқ атылған жерде етім аз болмайды. Қыстакта кәперсіз жатқан немістер қатты қырылды, азын-аулак бізден де шығын болды. Таң ата немістердің ең соңғы тобын деревня аузынан желкелеп шыгарып жатқанымызда кенеттен генерал келип қалды. Тұлғасына Киыр Шығыстан көзім қанғандықтан, басына солдат құлакшының, үстіне конырқай шинель киген, аяғында қалын ұлтанды шаруа етігі бар орта бойлы, тығыршық денегі төртбак адамның генерал Чистяков екенін бірден таныдым. Жан-жағына жіті көз салып, асылай аяндал келе жатқан генералтың алдынан шығып, рапорт бердім. Полктың бұрыкты уақытында орынтал, қыстакты алғанын айттым.

— Шығын жок па? — деді генерал.

— Азын-аулак бар, жолдас генерал.

Комдив қабағын шытты.

— Бұл жауабыңыз маган ұнамайды,— деді ол. — Азын-аулак емес, бір де жауынгерден айрылмауыныз керек. Біз көрші ауылға тойға кетіп бара жатқанымыз жоқ, жолдас капитан. Біз қалың жаудын ортасына кіріп ойран салуга кетіп барамыз. Қазір осы деревнядан ілгері аттаганнан кейін, жол тарта топырақ сүзген бульдозердің ізіндегі болып, артымызды тар коридор пайда болады. Корпус біздің соңымыздан ілесе сол коридорға кіреді де, өзге құрамалардың күшімен екі жақ бүйірімізді шегендеп отырады. Біздің міндетіміз — корпусқа жол ашып, тоқтаусыз ілгерілей беру. Ол үшін бізге өз күшімізді сактай білу керек. Өйткені бізге сырттан келіп косылар бір де солдат болмайды.

— Кінәлімін, жолдас генерал,— дедім мен комдивтің орынды ұрысқанына өзге жауап таба алмай.

— Сіздің кінәңз мынада, жолдас Момышұлы. Сіз жауды, жалынғандай боп, деревнядан қолынан бір-бірлеп жетектеп шығардыңыз. Сіз құтқарып қоя берген жау ертең алдыңыздан шығып, рақым жасайтындей көрдіңіз. Фашистерден бізге ешқандай рақым болмайды. Соңықтан оларды қоршап алып, құртып жіберуіңіз керек еді.

— Ақылымыздың жеткені осы болды, жолдас генерал. Мен жіберген бір топ әскер мына қалың қарда омбылаш жаудың желкесіне шыққанша тан атып кетеді деп ойладым.

Генерал көзін шүйіре қалып, жау кеткен жаққа назар салды. Оның ойланғанда өстетіні де маган бұрыннан мәлім. Содан кейін сәл басын изеді де:

— Шығынсыз соғыс болмайды ғой,— деді. — Бірақ оның орынды, орынсыз деген екі түрі болады. Әрине, біз үшін сонын екеуінің де болмаганы жақсы. Мен соңықтан айтып жатырмын. Мына қалың карда қоршашу киын да болған шығар. Бірақ болашакта осы әдісті кең қолдануымыз керек, жауды қоршап алып, құртып отыру қажет. Осы есінізде болсын. Бүгінгі ұрысты өзінізге бір сабак деп қабылданыз. Келесі жолы содан қорытынды шыгаратын болыныз.

Генералдың маган жорықта жасаған бірінші ескертпесі осы болды. Бұған мен шамданғаным жоқ. Қайта, ақылын айтқаны үшін разы боп қалдым. Бәсе, бұл кісі осындай адам болса керек еді ғой деп қоңілденіп, полкімді ілгері қарай бастадым.

VII

А в т о р. Бауке, Сіз ол кезде 1075-ші полк командирінің орынбасары емес пе едіңіз? Полкті Сіз басқарып жүрсөніз, Капров қайда болып еді?

Б а у ы р ж а н. Орынбасар екенімді қайдан білесін?

А в т о р. Архивтен алғынған документтерден. Өзінізге берілген күәліктен білемін.

Б а у ы р ж а н. Қандай?

А в т о р. Міне, мынадай. Мен Сізге оқып берейін.

“КУӘЛІК”

Осыны ұсынуышы Бауыржан Момышұлы Қызыл Ту ордені 8-ші гвардиялық атқыштар дивизиясында тұрақты әскери қызмет атқарады”.

Осыдан кейін бұл күәліктің “Қызмет бабы және әскери атағы” деген тұсына мынадай мәліметтер жазылды:

1) 26. II. 1941 ж. 1073-атқыштар полкының командири, ага лейтенант.

2) 10. 12. 1941 ж. 1075-атқыштар полкы командирінің орынбасары, ага лейтенант.

3) 23. 2. 1942 ж. 1073-атқыштар полкының командири.

Тагы да қандай мәліметтер бар дейсіз фой. Айтайын. 1910 жылы 24 декабрьде Оңтүстік Қазакстан облысы, Жуалы ауданының Көлбастау ауылында туыпсыз. Эйелініз бар екен. Аяғына “Б. Момышұлы” деп латын әріптерімен қол койыпсыз. Бұл күәлік мерзімі алғашында 1941 ж. 13 декабряге дейін, одан соң 1942 ж. 24 декабріне дейін, одан соң 1943 ж. 18 майына дейін үш рет ұзартылған.

Онда Сіздің 1942 жылы 6 июньде Калинин майданы әскерлеріне арналған № 0196 бүйрек бойынша Қызыл Ту орденімен наградталғаныныз, 1942 жылы 27 августа Сізге 2-ші гвардиялық атқыштар корпусы бойынша жарияланған № 157 бүйрекпен “Гвардия” значогы берілгені көрсетілген.

Және әскери атағыныздың кашан, қай дәрежеге көтерілгені туралы да деректер бар. Батыс майданы әскерлеріне арналған № 0413 бүйрек бойынша 1941 жылы

19 декабрьде — капитан, Калинин майданы өскерлеріне арналған № 0146 бүйрік бойынша 1942 жылы 10 майда — майор, ал Қорғаныс Халық Комиссариатының № 06 190 бүйріғы бойынша 1942 жылы 2 октябрьде подполковник болыпсыз. Дұрыс па?

Бауыржан. Дұрыс. Бірақ біз Валдай түбінен шабуылға шыққанда полковник Капров жараланып, шанада келе жатқан болатын. 1075-ші полкты бұл жорыкта тікелей мен басқардым.

Автор. Артынан 1073-ші полкке қайтадан командир болдыңыз гой.

Бауыржан. Иә.

Автор. "Москва үшін шайқас" документке негізделген дүние болғанымен, бір жағынан, көркем шығармағой. Сол себептен де Сіз онда аз уақыт орынбасар болғанынызды айтпағансыз гой, тегі.

Бауыржан. Иә. Оның өтірігі жоқ қой.

Автор. Өзгелер үшін өтірігі жоқ. Мен барлық документтерді салыстыра оқығандықтан сұрап жатырмын гой.

Бауыржан. Сөйтіп, жаудың тылында жортып келе жатырмыз. Кей күндері бірнеше қыстакты бірден алып жібереміз. Қолға түскен тұтқындардың айтуына караганда, немістер катты үрейленіп калса керек. Бір взвод немесе рота емес, өздерін бакандай бір дивизия ту сыртына шығып алып, желкелеп келе жатса, қалай корықпасын! Оның үстіне, бұл Москва түбінде атағы жайылған 8-ші гвардиялық дивизия екені олардың тіпті зәрелерін алады. Жолдағы гарнизондар мен белімшелердің, осы манда зоопарктан шығып кеткен арыстан жүр екен деген коркынышты хабар естігендей, аза бойлары қаза тұрады. "Сактанындар, Панфиловтың "тағы" дивизиясы келе жатыр", — деп, олар жан-жақтарына жар салады. Москва түбінде немістердің аузын әлденеше рет кан жалатқандықтан, фашистер біздің дивизияны осылай, "тағы" дивизия деп атаған гой. Олар біздің артымызда бүкіл корпус келе жатқанын, біздің дивизия сол корпустың авангарды екенин қайдан білсін.

Осылай, жолдағы жаумен жағаласа жорық жасап келе жаттық. Бірнеше қатерлі күндер мен түндер өтті. Алғашында шашырай жүреміз деп шаршауымыз көп болып еді. Артынан

оның да әдісін талптық. Алға шанғы мінген шолғыншыларды, ақ маскхалат кіген тоқсауытшыларды жөнелткеннен кейін, колонна болып жаяулар козғалады. Жаяулардың алдына сапертер шығып, колонна ететіндегі етіп жолда кездескен ағаштарды кесіп отырады. Колоннаның алдына кезекпен сегіз жауынгер шанғысыз қатарласа шығып, қалын карды омбылап із салады. Олар кезекпен жұз-екі жұз метр сайын атмасып отырады. Одан артыкка адам шыдамайты. Нелер атпал азаматтардың жұз метрден кейін бұлары бүркырап шыға келеді. Содан кейін оларды жана жігіттер атмастырады. Олар шаршаган кезде полк комсорғы Балтабек Жетпісбаев бірнеше жігіттерді ертіп алып, алға өзі түсүші еді. Балтабек дегенініз таудай кісі. Қалын карды бүркыратып арсындан адылдағанда кайраттың көкесін сол көрсететін еді. Қасындағы жігіттері де одан қалыспайтын. Кейіннен білдім. Балтабек сонда Төлеген Токтаров, Жұмажан Батталов, Жұніс Нұрбосынов, Қайырбек Жұнісов сиякты бірнеше ер жігіттерді қасына ертіп алған еken гой. Ол жігіттер қалың қарда маттығып келе жатқан колоннамыздың басы ғана болған жок, сол жорықтағы абыройымыздың да алды болды. Олардың көпшілігі осы жорыкта ерлікпеп қаза тапты. Сол сиякты Мәлік бастаған шанғышы автоматшылар тобы колоннаны қызғыштай корғап, бірсесе алға, бірсесе артқа ұмтылып, жұлдыздай акты. Шынында да, солардың бәрі, айналып кетейіндер, жұлдыздай жарқырап тұрған жандар еді. Көпшілігі қыршын кетті гой есіл ерлердін!

Орман ішінде полкты бастап келе жатып, генерал шакырады деген хабар алдым. Акбоз атты ызырып, Васильево қыстағындағы генерал отырган үйге келдім. Кірсем, генерал картага қатты үніліп қалған еken. Келгенімді айтып, сәлем бердім. Генерал адъютантына ас алдырыды. Осы күнгі жастардың үстелге отырганда кітабын ала келіп, астан анда-санда бір алып, кітапка қалада отырып тамактанатыны сиякты, комдив те бірсесе шай урттап, бірсесе картага қараумен болды. Содан соң от менін назарымды да картага аударды.

— Мынау Демьянск деген кала,— деді генерал картаны саусағымен нұсқап. — Біз жаудын 16-армиясын осы қалада коршауга түсіруді көздел келе жатырмыз. Ол үшін біз Холмда солтүстіктен. Калинин майданының әскерлері онтүстіктен келіп тогысуы туис. Сөйтіп. Холмда қаптын

аузын буұымыз керек. Ол — аргы міндегі. Ал бергі міндегі — Холмға тез жету. Жолдағы қыстақтарды жау тепкісінен азат ету. Бірақ мынау Соколово деген деревня екі күннен бері дивизияны шаужайдан алып ұстап тұр. Олай болатын жөні бар. Бұл Холм тасжолын жағалай бірнеше километрге созылып жаткан үлкен деревня. Бұл деревня кімнің колына көшсе, тасжол соған қызмет етеді. Сондыктан да немістердің бұл деревняны корғауға СС, “Кубас” сияқты ең таңдаулы болімдерін төгіп отыр және сол себептен де жау біздің төбемізден самолеттерін қаптатып, бас қөтертпей жатыр. Соколовоның ар жағында мына бір Трошково деген деревня тұр,— деп комдив оны тағы да саусағымен тұртіп көрсетті. — Бар гәп, меніңше, осында гой деп ойтайдын. Сіз қалай деп есептейсіз?

— Эрине, жолдас генерал,— дедім мен. — Екі ортада күре тамырдай бол мына бір жол жатыр екен. Ең алдымен сол күре тамырды қиу керек болар.

— Дұрыс айтасыз,— деді генерал қуана бас изеп. — Алдымен Трошковоны құрту керек. Сонда бұл күре тамырмен Соколовога қарай ағатын қан тоқтап қалады. Бұл үшін Соколовоның мына жақ сыртын айналып барып, тан атқанша Трошковоны алу керек. Бұл қызын міндегі, қүштерін аз болса да, Сіздің полкке жүктеймін. Сізге беретін бүйрығым осы.

Бүйрыкты алып, орман ішінде немістерді қар жамыла қадағалап жаткан полкке келдім. Полк комиссары Ахметжан Мұхамедияровты, батальон командирлерін шакырып алғып, қысқаша ақылдастық та, Балтабекті жігіттерімен тағы да колоннаға паровоз ғып “жегіп”, дереу ілгері жүріп кеттік. Он бес шакырымдай қалын қарды сызып отырып, түс ауа орманның Трошковомен жанасатын өкпе тұсына келіп іліндік. Сол арадан дереу жан-жаққа адамдар жөнелтіп, барлау жасауга кірестік. Барлаудың корытындысында мынадай жай анықталды.

Соколовога қуат болып тұрган жалғыз Трошково емес екен. Трошковоның сыртында тағы Баркловица, Трохово, Кашино, Коншино деген қыстақтар жатыр. Ол төртеуінің ортасында тіреудей сорайып Бородино деген бір дәү деревня және тұр. Біз алғашында тек Трошковоны ғана аламыз деп келген едік. Бүйрық бойынша солай етіп қана коюмызға

болады. Бірақ жалғыз Трошковоны алғанмен іс бітпейді. Онда полкқа мына бес қыстак бес жақтан ауыз салады. Соколоводан кейін сырғыған жау сені және жаныштайды. Сондықтан генералдың бүйрығына “түзету” жасап, осы алты қыстакты бірден алу керек пе? “Бұл қиын міндепті, күштерін аз болса да, Сіздің полкка жүктеймін”, деді генерал. Бұл онын санмен емес, санамен алындар деп, бізге сенгені еді. Сеніп тапсырган істі адалғып орындау абырай. Ол үшін алты қыстакты бірдей алу керек. Оған күшіміз жете ме? Генерал жауды коршап құртууды дивизияның бірінші парзызы болсын деді. Бар күшпен Трошковоны ғана алып кана қойсан, басқа бес қыстак және жанынды қоймайды. Сондықтан, аз күшпен болса да, осының алтауын бірден алу керек. “Нар тәуекел!” демейтін бе еді атам қазак. Халық сөзінде қапы жок. Нар тәуекел!

VIII

Полкке бүйрық осылай берілді.

— Өзінді өзің өлімге қиын-ау, Бауыржан. Мұның катал бүйрық болды гой,— деді комиссар.
— Басқа жол жоқ, Мадияр,— дедім мен.
— Күшіміз аз гой, бір батальон артта қалды.

Айтқан бүйрық аккан қылыш сиякты. Оны бәрі бір тоқтата алмайсын. Тасқа тие ме, басқа тие ме — қылыш оны артынан бір-ақ көреді. Бүйрық берілгеннен кейін оны орындау ғана қалады. Енді соған кірістік.

Полктың қалған күшін алтыга қақ болшік. Эр белікке Мұхамедияров, Гундилович, Трофимов, Мамонов, Жетпісбаевты басшы етіл белгілемді. Алты қыстактың ішіндегі алыбы Бородино болғандықтан, капитан Гундиловичтің касына политрук Малік Фабдуллиннің автоматшылар ротасын косып бердім. Сағат түнгі екіде полк топ-топқа белініп, каруларын серт ұстап, орай сокқан ақ боранды арқаларына жамылдып, әр топ өзіне тиісті қыстаққа қарай тартып берді.

“Жолдарын болсын, батырларым, бауырларым. Сегізінші февральдің бұл түні сендердің атак, абырайларынды арттырысын. Бірақ сендердің өмірлерінің актық түні болмасын. Бұл түнде ақ кардың үстіне қызыл қандарын төгіліп, қаза жегер азамат болса, қандарынды қарыз ғып

менің мойныма жүктемендер, караптарым. Сүйегім шашылып қалғанша мен сендердің қасындамын. Осы каранғы тұнде сендерге сілтелер назаға кеудемді қоса тостым, мінеки!” — деп іштей тебіреніп түрдым да, дыбысымды сыртқа шыгармай тістеніп, алтыншы тоғты бастап Трошковога қарай өзім жөнелдім.

Бұл міндет те, полктың алдына қойылған езге міндеттер де абыраймен орындалды. Дивизия тұтас өз борышын абыраймен іске асырып, 1942 жылдың 14 февралінде онтүстік жақтан орай шабуыл жасап келе жатқан Калинин майданы әскерлерінің 33-ші атқыштар дивизиясымен келіп қауышты. Міндет абыраймен орындалды деген сөз айтуга гана оңай. Адамға абырай тыныштық күндерде тек термен, енбекпен гана келеді. Ал соғыста тер мен қан қоса төгіліп барып абырайға жетесін. Демек, бұл жорықта да солай болды, қарагым. Қөптеген асыл азаматтар Отан үшін опат болды. “Абыраймен” деген сөзді сен осылай түсін, осылай түсіндір окушына. Сонымен, үнемі 8-ші гвардиялық дивизияны алдына авангард етіп үстеган генерал Лизюков бастаған біздің 2-ші гвардиялық корпус жау әскерлерінің Демьянск тобын қоршауга алған атакты жорығын аяқтап келіп, марттың аяқ жағында Холм қаласының түбінен ірге тепті. 1941 — 1942 жылдарда Совет Армиясының аса маңызды жиырма үш шайкасы болды. Оның тоғызыншысы 1941 жылғы октябрьдегі Москванның шалғай шебіндегі қорғаныс шайқасы, ал оныншысы 1941 жылғы ноябрь — декабрьдегі Москванның таяу шебіндегі қорғаныс шайқасы деп аталады. Ал соның он жетіншісі — совет әскерлерінің 1942 жылғы январь — апрельдегі Демьянск шабуылы операциясы. Біздің дивизия осы жиырма үш шайқастың үшеуінің жуан ортасы емес, қақса мандайында болды. Алғашқы екі шайқасқа қатысқаны үшін Қызыл Ту орденімен наградталған дивизияға он жетінші шайқастағы ерлігі үшін Ленин ордені берілді. Алғашқы екі шайқаста оны генерал Панфилов басқарса, соңғы шайқасты генерал Чистяков бастады. Ал корпусымыздың командирі болған генерал А. И. Лизюков, кейіннен, Воронож түбінде, танк армиясының қолбасшысы бол жүргендे қаза тапты.

А в т о р. Төлеген Токтаров пен Мәлік Фабдуллинді Совет Одағының Батыры атагына ұсыну документтерін кім даярлап, кім қол қойды?

Б а у ы р ж а н. Мен. Генерал Панфиловтың сенімді серіктерінің бірі, біздің дивизиядағы қадырлы аксақалымыз полковник Илья Васильевич Капроптың полкынан Москва түбіндегі ұрыстарда 29 Совет Одағының Батыры шықкан еді. Саяси жетекші Василий Георгиевич Ключков баскарған 4-ротадан шықкан 28 батыр және 6-ротаның саяси жетекшісі Петр Борисович Вихрев. Бұл да өзіміздің жерлесіміз, Алматы облысы Шелек ауданының тумасы болатын. Оларға Ваттайдай-Холм жорығында осы екі батыр косылды. Сейтіл, бұл жаяу әскер дивизияларының ішіндегі батыр ен көп шықкан полктардың не бірі, не өзі болды. Менін 1075-полктағы ен соңғы қызметім осы екі азаматты Батыр атагына ұсынып, көл койып, қағаздарын жоғарыға жөнелттүмен тынды.

А в т о р. Өйткені Сіз 1942 жыты 23 февральда мыналай бүйрек алдыныз фой:

“1075-атқыштар полкы командирінің орынбасары капитан Б. М о м ы ш ү լ ы н а

Осыны алыссымен Сізге дивизия командирі 1073-ші полкты қабылдан, соның командирі қызметіне кірісуге бұйырды.

Штаб бастығы

полковник

(Серебряков)

Дивизия военкомы

батальон комиссары

(Фролов)

4-ші бөлімнің бастығы

2-рангаты интенданант

(Ревякин)

Б а у ы р ж а н. Ио.

А в т о р. Мұндағы үшінші боп қол қойған интендант Ревякин Чистяковқа дейінгі комдивтерінің емес пе?

Б а у ы р ж а н. Жоқ. Генерал-майор Василий Андреевич Ревякин Кремльдің және Москванның бүрынгы әскери комендантты болатын. Тері әскери дипломат, соғыстың жайын білмейтін қала генералы еді. Соңдықтан ол кісі біздің дивизияда 1941 жылдың 1 декабрінен 1942 жылдың 15 январына дейін ғана командир болды. Одан кейін басқа қызметке ауыстырылды.

IX

А в т о р. 8-ші гвардиялық дивизияның жау тылымнады сол атакты жорығын баяндай келіп, генерал Чистяковтың не деп жазғанын оқысын ба?

Б а у ы р ж а н. Оқығын.

А в т о р. Генерал Чистяков бытай деп жазады:

“Холм бағытында шабуыл жасай отырып, дивизия жаумен жағаласкан ұрыс үстінде екі жүз километрден астам жол журді. Сейтіп, Замостье — Лисичкино, Чамовка — Пустынки Вторые шебіне шықты. Дивизия бұл ұрыстарда дүшпанның жекелеген гарнизон, бөлімдерін жойып қана қойған жок, сонымен бірге оның Холмға еткізбек үшін жасаған бөгеттінін бәрін талқандады...

Бұл арада 1073-полктың және оның командирі Бауыржан Момышұлының, сол сияқты полктың жігерлі, батыл комиссары П. В. Логвиненконың енбегіне тиісті баға бере кеткен жен. Старая Русса — Холм тасжолын бойлай жасаған бұл жорықта полк киын жағдайда қалғанына қарамастан, дүшпанмен жекпе-жек шайқасып, оның қорғаныс шебін күйрете алға басып отырды. Қакаған аяз да, қалың қар да оған бөгет бола алған жок...

Февраль мен марта дивизия екі жүз елуден астам ел мекенін жаудан тазартып, дүшпанның бес мыннан астам солдаты мен офицерін, жиырма танкін, мындей автомашинасын, жүздеген зенбіректері мен пулеметтерін жойды.

Осы бір қаһармандық жорықта Панфилов атындағы 8-ші гвардиялық дивизияның жауынгерлері Отан үшін қаншама ерліктер жасады десенші! Олар мындаған ерлік істеді!”

Б а у ы р ж а н. Рас. Екі айга созылған бұл жорықтың алғашқы жиырма үш күнінде мен 1075-ші полкты басқардым. Капров тәуір болғаннан кейін оған өз полкін еткіздім. Илья Васильевич әкемдеген төбіреніп бетімнен сүйіп, полкінің атынан ракмет айтып, мені қолтығынан алып, Ақбоз аттың үстінен өзі аттандырып мінгізді. Мадиярмен (Ахметжан Мұхамедияровты осылай атаушы едік), Малікпен, Гундиловичпен, Трофимовпен, Мамоновпен, Балтабекпен — бәрімен қоштасып, тумаса да тугандай боп кеткен полкты,

туystай боп кеткен адамдарды артқа қалдырып, аткосшым Николай Синченко екеуіміз тұған үйіміз іспетті саналатын Тағар полкіне қарай тартып бердік. Сол 23 февральдан бастап, атақты жорық аяқталғанға дейін, одан кейін де көп уақыт мен 1073-ші полктың командири болдым. Чистяков менің осы екі полктегі қызметімді бір-ак түйіндеп айтқан гой.

А в т о р. Бірден полкқа бардыңыз ба?

Б а у ы р ж а н. Жок. Чистяков: "Алдымен маған сок. Содан соң Лизюковке барамыз", — деген еді.

А в т о р. Бардыңыздар ма?

Б а у ы р ж а н. Бардық. Лизюков өте бір сүйкімді де, сыпайы да кісі екен. Бар өмірін танктың болат қорабының ішінде өткізіп келе жатқан адам дейтін емес. (Ол кісі танк әскерлерінің генералы болатын.) Тура өзіміздің Сарыарқаның сырбаз ағатарының бірі сияқты еді.

— Сіз туралы маған Иван Михайлович толық айтты, — деді генерал жадырай сөйлеп. — Сіздің Москва тубіндегі енбектерінізben де, осы жорық үстіндегі жұмыстарынызben де таныстын. Бұл аз десеніз, мына Иван Михайловичпен сонау Киыр Шығыста бірге болғанынызды да білемін. Сізді полк командири етіп тағайындау туралы бүйрекқа кол койып койдым. Осы уақытқа дейін полктың зансыз командири боп келсөніз, енді занда командирісіз. Менің Сізге қоятын көп сұрағым жок. Тек өзінізben жүздесейін деп қана шақырдым.

— Сенімінізге ракмет, жолдаған генерал.

— Неше рет коршауда қалдыңыз, жолдаған майор? — деді Лизюков менің бас-аяғыма көз жүгіртпіл өткеннен кейін, әлдене есіне түскендей, ойланған қалып. Жүзі жыты. өні сүйкімді, өте бір парасатты кісі екен.

— Бес рет, жолдаған генерал. — дедім мен.

— Өз күшініз, өз ақыл-оыйнызben бе, әлде сізді күткарып алды ма?

— Батальонның каруымен, жігіттердің жігерімен, өзімнің ойыммен, жолдаған генерал.

— Бесеуінде де ме?

— Дағ солай, бесеуінде де!

— Міне, Сіздің бір басынызда қаншама қазына жатыр! — Бұл кезде ол менімен емес, өзімен өзі сойлесіп кеткендей болды. — Мұндай ғажайып қазыналар қаншама десеніші!

“Қоршауда қалудың қазыналығы шамалы ғой. Бұл кісі нені ойлап отыр екен”, — дедім ішімнен.

— Соғысты қай жерден бастадыныз?

— Москва түбінен, жолдас генерал.

— Шекарарадан шегіну мектебінен өтпеген екенсіз ғой.

— Откемін жок, жолдас генерал.

— Оқасы жок,— деді генерал саусактарымен үстелді тақылдатып. — Москва түбіндегі ұрыстар өз алдына өзгеше мектеп. — Осыдан кейін ол менің бетіме тіке қарады. Тікендей қадалатын немесе өңменіңнен өтетін көз емес, он бойында рентген сәулесі сиякты әлдебір жылы нүрмен жарқыратта шолып өтетін өзгеше бір жұмсақ көз қарас екен. Кеудесінде жарқыраған Алтын Жұлдызы ол да жанға жылу таратқандай әсер етеді. — Жаңылмасам, жаңа Сіз “жігіттердің жігерімен” деген сөз айттыңыз-ау деймін. Генерал “жігіттердің” деген сөзді сөл бұзынқырап айтты. — Тегі, ол “жауынгер” деген сөздің баламасы болар деп ойлаймын.

— Дәл айттыңыз, жолдас генерал. Қазақша “жігіттер” дегеннің мағынасы орысша “жауынгерлер” деген сөз.

— Ракмет, жолдас майор. Онда мен қателеспеген екенмін. — Осылай деп сөл ойланып алды да, Лизюков сөзін әрі қарай жалғады: — Ал ешбір есепке қоңбейтін, ешбір санаққа сыймайтын нәрсе адам жанының жігері ғой. Қынқыстау кезенде бір солдаттың бойынан шықкан бір тамшы жігер мың солдатқа жол ашады. Ал мың солдаттың, айтайық, полктың жігері көл іспеттес, ал дивизияның жігері теңіз бол толқиды. Солдат жігерінен, шақпақтан үшқын шашыратқандай етіп, жігер тудыратын кім? Командир ғой. Солай емес пе?

— Мен басымды изедім.

— Дәл солай, жолдас генерал, командир мен комиссар. Лизюков жымып басын изеді.

— Дұрыс айтасыз, мен командир дегенде, саяси қызметкер екеуін қосарлай есептеп отырмын. — Осыдан кейін генерал алғашқы ойын кайтадан жалғастырды: — Ал солдат жүргегі шақпақ. Бірақ шақпақ өзінен өзі от бермейді, оны тұтату керек. Және де шақпақтың үшқыны құрғақ білтеге түссеғана тұтанады. Командир бір шақпақтығана емес, жүз шақлақты, мың шақпақты, тіпті мындаған шақлақты тұтатуы тиіс. Ол үшін, ақыл, қайрат, адалдықтың үстіне, командирге

каншама жалын, шиыршық атқан ширақтық, дамыл таппайтын мазасыздық, жағдайга қарай жол таба білетін ой-өріс ете керек десенізші!

X

Генерал Лизюков осыларды айттып тоқтады да, кенеттен маған сұрақ қойды:

— Бастаң кешкенізді баяндап қағазға түсіре аласыз ба?

— Қойын дәптерге түртіп жүргендерім бар. Жоллас генерал,— дедім мен.

— Бұрын жазу жұмысымен айналысып көрген жок па едініз?

— Соғыска дейін ептеп өлең жазатын едім...

— Олең? — деп генерал мырс етті. Бұл менің соғыска дейін өлең жазғанымды үнатқаны, не үнатпағаны екенін ангара алмадым. Содан сон касқа басын сал шұлғып отырды да, сөзін кайтадан жалғады: — Соғыска дейін өлең жазсаныз, соғыстан кейін өнеге жазу керек болады, жоллас майор. “Өнеге” деген сөзге екпін бере айтты. — Менің ойымды тусіндің бе?

— Жобалап тұрмын, жоллас генерал.

— Жобаласаңыз, солай! Соғыс — бүтін кисапсыз қан төгіп, шексіз шығын болғанымен, кейінгіге сабак. Бүтінгі өлшеусіз өлім — болашакка өлмеудің өнегесі. Сонау Ақ тенізден анау Қара теңізге дейін киян-кескі соғыс болып жатыр. Бұл өзі, бір жағынан, мол тәжірибе де. Дүние жүзі соғыс тарихында мұндан тәжірибе болған емес. Шегінісіміз де, корғанысымыз да, шабуылымыз да тәжірибе, болашакка қазына. Ендеше, сал тәжірибелін бір дөнін жерде қашырмай жинап алғып, кейінгі үрпактың риздығына беру бұл соғыска қатысқан үлкенде-кішілі командирлердің касиетті парызы. Сіз жазатын адам болғандықтан, осы есінізде болсын деп жатырмын. Түсінікті ме Сізге?

— Түсінікті, жоллас генерал.

— Иван Михайлович, бұл әнгіменің Сізге де катысы бар,— деді корпус командирі Чистяковке мойнын бұрып.

— Күп, жоллас генерал.— деді Чистяков. — Алдымен жауды женип алайық, содан сон жазу кашпас.

— Маған сұрагыңыз бар ма? — деді генерал Лизюков бертіме жылы жүзбен қарап.

— Сұрагым жок, жолдас генерал.

— Онда жолыңыз болсын. Мен Сізге, Сіздей адамдарға әрқашанда тілектеспін. Табыстан табысқа жете беріңіз. Жанагы айтқанды да ұмытпаныз,— деп Лизюков аркамнан қақты.

Осы күнге дейін кейде орыс генералының сондағы өзімे мейірлене қарап тұрган келбеті көз алдыма келеді. Оның алақанының табы әлі күнге дейін арқамда тұрган сияктанады.

Сйтсем, генерал Лизюковтың өзі де соғысқа дейін өлең жазған кісі екен. Әскери-әдеби еңбек жазумен де шүгүлданыпты. Соғыс кезінің киыншылығына қарамастан, ол өз тәжірибесін қағазға да түсіріп жүріпті. Мұны мен артынан білдім. Содан бірнеше күннен кейін генерал А. И. Лизюковтың әскери баспа шығарған кітапшасы қолыма тилі. Онда генералдың әскери барлау және шабуыл ұрыстары деген екі енбегі жарияланған екен.

А в т о р. Чистяковпен бұдан кейін неше рет кездестініз?

Б а у ы р ж а н. Бірнеше рет. Демьянск шайқасы аяқталғаннан кейін, 1942 жылдың апрелінде генерал Лизюков танк армиясына командашы болып кетті де, оның орнына 2-гвардиялық корпустың командирі болып генерал Чистяков тағайындалды. Ал генерал Лизюков сол жылдың июлінде Воронеж түбінде қайғылы қазаға үшырады.

А в т о р. Константин Симоновтың “Дружба народов” журналында жарияланған “Соғыстың әрқилы күндері” деген күнделігінде Лизюков деген фамилия екі-үш жерде айтылады. Осы сол Лизюков емес пе, Бауке?

Б а у ы р ж а н. Сол Александр Ильич Лизюков. Білгің келсе, ол кісі туралы толығырақ айтып берейін.

А в т о р. Эрине.

Б а у ы р ж а н. Соғыс — адамзат өмірінің ұлы трагедиясы. Соғыс — адам жанын қинайтын ең ауыр, ең ашы азап. Соғыс — тірілердің тамұғы. Тозаққа айналған күндер еді ғой ол, қарагым. Александр Ильич Лизюков соғыстан бұрын Фрунзе атындағы әскери академияны бітірген, ауыр танктер бригадасының командирі болған, сол кездің озінде-ақ Ленин орденімен наградталған көрнекті командирлердің бірі болатын. Соғыс басталған кезде

демалыста жүрген Лизюков дереу әскери эшелонмен өз құрамасы тұрған Ленинск қаласына қарай сапар шегеді. Эшелон Борисов қаласына жеткенде ар жактан немістер келіп қалады. Осы арада полковник Лизюков офицерлерді үйымдастырып, әскер құрап, Борисов қаласын коргау ісін үйымдастырады. Жоктан бар, бардан батыр жасайды. Сейтіп, ол бір топ 26 июньнен 8 июльге дейін жауды бөгеп, қалаға кіргізбейді. Шегініп келе жаткан Қызыл Армия бөлімдерін өткізу үшін немістер Борисовтың іргесіндегі Березина өзеніне салған көпірді бірнеше рет бомбалайды. Лизюков қарамағындағы адамдарға ол көпірді қайта-қайта қалпына келтіртіп, ақыры біздін әскерлерді бері қарай өткізіп атады. Осы енбегі үшін Лизюков Отан соғысында ең алғаш ер атанғандардың бірі болып, Совет Одағының Батыры атағын алады.

Содан кейін Лизюков Москвалық I-ші мотоатқыштар дивизиясының командирі болып, октябрь — ноябрь үрыстарында Москванды жаудан Нар-Фоминск жағынан корғасты. Осы енбегі үшін ол дивизия совет гвардиясы атағын алған сегіз құраманың бірі болды. Сегізіншісі біздін дивизия еді. Лизюков пен Панфилов ең алғашкы гвардияшы командивер еді. Экенмен күрдас, тендес адамды өзіннен өзін жақын тартып, жақсы коретінің болмаушы ма еді. Лизюковты біз осы жағынан да жүргегімізге жақын тартатын едік. Осыдан кейін Лизюков корпус командирлігіне жоғарылатылды да, одан армия командашылығына кетті...

Осылай деп Бауken бөгеліп қалды.

A в т о р. Симоновтың күнделігінен сол генералдың олімі жайында оқығанда тәбе шашым тік тұрып, көнілімді аяныш бір мүн кернеді. Бауке. Сол жерін оқып берейін, тыңдайсыз ба?

Б а у ы р ж а н Оқығын.

A в т о р. Күнделіктің “42-жыл” леген болімінің бесінші тарауында былай деп жазылған:

“Ол жактан (алғы шептен) майдан штабына қайтып келісімен-ак, мен байланыс офицерімен Лизюковке барамын деп келіскеннен кейінгі бірнеше сағаттан сон, Лизюковтың опат болғанын білдім.

Оның бір бригадасының жолын жау кесіп тастап, байланыс болмай қатыпты. Соның алдындағы күндерде ісі

сәтсіз болып, есі шығып жүрген Лизюков, үздік-создық болып арттан келе жатқан басқа бригаданың танктерін күтпестен, өзінің төл танкіне мінеді де, жалғыз КВ-мен жоғалған бригаданы іздеуге кетеді. Екі ме, үш пе километр жүріп, бір орманның шетіне тақай бергенде оның танкіне тасада тығызып тұрган неміс зеңбіректері снарядты жаудырып жібереді. Жалғыз башня атқышы ғана аман қалады — танкten шығып үлгіріп, калың етіннің ішіне тығылады да, кираган танк ішінде қалған серіктерінін не күйге ұшырағанын өз көзімен көреді.

Оның айтуы бойынша, фашистер танкті қоршап, өлгендердің, оның ішінде Лизюковтың да сүйегін сыртқа шығарады. Документке қарал, оның генерал екенін біледі...

Жұпымының айтылған бұл эпизодтан сол бір ашыныс күндеріне тән жалғыздық пен жан күйініші айқын анғарылады".

Б а у ы р ж а н. Сүйікті генералдың сүйегін жаудың қалай қорлағаның айтуға аузым бармай түр еді. Симоновтың айтқанының бәрі шын. Фашистердің бұл соғыста көрсеткен айуандығын айтып жеткізу киын гой, қарагым. — Баумен қабагын қатты түйіп, дауысын қатайтып алды. — Олар мындаған совет адамдарын тірідей көрге көмді. Ондаған мын жазықсыз жандарды газ пештерінде тұншықтырып өлтірді. Сан мын адамды тұтқын лагерлерінде аштан қырды. Миллиондаған ата-аналар, әйелдер, сәбилер, карттар өмірде бір-ак рет кездесстін ең асыл қазынасынан: үл-қыздарынан, адап махаббатынан, әке-шешесінен, үрім-бұтағынан айрылып, кор боп еніреніп, зар илеп қалды. Ақ, қара, сары шаштарын қалып ормандай жайып аныраған аналардың ашы үндегі дүниедегі ең азалы симфонияға айналып, қабат-қабат болып тарихтың қатпарына шекті. Мұны ешқашанда ұмытуға болмайды! Ешқашанда! Понятно тебе?

Баумен сонғы сөздерді айтқанда қатты ақырып қалды. Мен селк ете түсіп, қағаздан басымды көтеріп алдым. Батырдың екі танауы кусырылып, түсі бұзылып кеткен екен. Мен саскалақтап, басымды қайта-қайта изей бердім. Біраздан кейін ол сабасына түсіп, иегін көтеріп, менің он жағымдағы этажерканы нұскады.

— Анау шеткөрі тұрган Вильгельм Адам дегеннің кітабын атты,— деді содан соң. Мен орнымнан тұрып, ак шүбереклен

тысталған мұқабасында “Кын шешім” деген жазуы бар кітапты алдым. — Соның қыстырма түрган бетін ашсы. — Қайта орныма отырып, ашып карасам, қыстырма кітаптың 370-бетіндегі түр екен. — Сондағы тараудың аты не?

— “Женімпаздармен жүздесу” делініпті, Бауке.

— Ендеше, соны аяғына дейін дауыстал өқып шыккын. Бұл 6-шы герман армиясы полковнигінің мемуарлары. Аңдагы жерде Совет Армиясы Сталинградта қоршауга алған 6-шы армияның командашысы Паулюстің колға түскеннен кейінгі жай-күйі айттылады.

XI

Мен оқуга кірістім:

“Біз ағаш үйлердің бірінің алдына келіп тоқтадық. Менің көзім терезе жактаулары мен шатыр майдайшасындағы әсем оюларға түсті. Біздің алтын келген совет генералы үйге кіріндер деді. Ауыз үйде шинеліміз бер фуражкаларымызды шешкеннен кейін біздің үлкен бөлмеге енгізді. Бұдан кейінгі күніміз не болмақ? Паулюс, коштасқан сиякты болып, Шмидтке және маған қолын берді. Дегенмен, Геббельс насиҳаты сүйегімізге өзіміз ойтағаннан ғөрі теренірек сініп қалған екен.

Совет генералдарының бірі “Т” әрпі іспеттендіріліп койылған үстелдердің төр жағынан орын алды: Оның 64-ші армияның командашысы М. С. Шумилов екенін сол арада белгілі. Оның қасына біздің әкелген генерал — армия штабының бастығы И. А. Ласкин мен майор шеніндегі аудармашы орналасты. Бізге үстелдің үзын жағындағы орындықтарды нұскады. Оған дейін Шмидт маған:

— Өз басымызға қатысты жайлардан басқа ешқандай малімет бермеуіміз керек.— деп сыйырлады.

Маған мұндай сақтық жасау әрі артық, әрі қолайсыз сиякты боп корінді.

Шумилов біздін командашамызға “Фон Паулюс” деп сөз бастай беріп еді. ол:

— Мен дворян емеспін,— деп таstadtы.

Совет генералы оған шубәмен көз таstadtы. Шені жайындағы сұрапқа Паулюс “генерал-фельдмаршал” деп жауап бергенде, ол шубә одан сайын күшіне түсті. Паулюс

омырау қалтасынан солдат кінешкесін алып, Совет Армия командашасына ұсынды. Ол аудармашымен өзара ақылдасты да, “жаксы” деп қысқа жауап берді.

Генерал Шумилов одан кейінгі әңгіменің орайында Паулюстің “солтүстік коршауга” да тізе бұту туралы бүйрық беруін ұсынды. Паулюс бас тартты, ол коршаудың Гитлерге тікелей бағынатынын тілге тиек етті.

Ойпырай, енді не болар екен деп ойладым мен. Өйткені біздің насиҳатымыз орыстар айтқан талабын орындағаның бәрін де қинауга салады деп бізді мулде сендіріп тастаған гой. Мен Совет Армия командашысына үрейлене көз тіктім. Шумилов сабырлы күйде, іскерлікпен сөз сабактап отырды. Ештең де болған жоқ. Мен іштей осы танғажайып корытындыға келіп үлгіргенше, генерал орнынан тұрды. Майор оның соңғы сөздерін аударып жеткізді:

— Фельдмаршалға айтыңыз, мен қазір оның тамактанып алуын сұраймын, содан сон ол майдан штабына барады.

Шын айта ма? Совет солдаттары біздің шинелімізді киоімізге көмектесті. Біз толқып, есік алдына шықтық. Басына мильты тері бас киім киген Шумилов бізді сыртта күтіп тұр екен. Ол сонынан ілеңсіндер деген белгі жасап, қошенің аргы жағына қарай беттеді. Шынымен біткеніміз бе? Мен жан-жағыма көз тастадым. Жазалау командасы көрінбейді. Әлде ол анау, генерал беттеп бара жатқан ага什 үйдің ар жағында тұр ма екен?

Тіпті де олай емес. Шумилов сенектің есігін ашты, онда бір қартан әйел қызмет етіп жүр екен. Орындықтардың үстіне ішине ыстық су құйылған легендер койылыпты. Әр легеннін қасында біз көрмегелі көп уақыт болған бір-бір кесек нағыз сабын тұр. Жас қызы әрқайсымызға бір-бір ақ орамал берді. Жуыну жан ракаты болды. Көп күндер бойы біз еріген қар суымен беті-қолымыздың кірін әрен жібітіл жүрген едік.

Содан кейін бізді көрші бөлмеге кіруге шакырды. Онда үстіне неше алуан тағам койылған үстел тұр екен. Шумиловтың шақыруы бойынша, Паулюспен және Шмидтпен бірге үстел басына келіп отырганда мен өз-өзімнен үялдым. Большевиктерді қанішер деп қалай алдаган десенші бізді! Соған сенген біз қандан анқау болғанбыз! Мен әскери тұтқын ретінде біздің армияның штабынан өткен Қызыл Армияның бірнеше генералы туралы оілтадым. Олармен

дүшпан жөніндегі мәлімет жинауга жауапкер барлау бөлімнің бастығы гана істес болды. Біз, штаб офицерлері, оларға бір ауыз сөз айтуды өзімізге ар көрдік. Тылға жөнелтілер аттында гана оларға жорық казанынан бір тоіым ас берілді.

Тері, Шмидтке бізді женіп колға түсірген Совет Армия командашасының бұл серілік минез-құлқы ешкандағы әсер етпеген болуы керек. Ол маған былай деп сыйырлады:

— Ішімдік ұсынса, ішпеу керек: бізге у берулері мүмкін,— деді.

Бұл әрі жеркенішті, әрі зығырданыңды қайнататын камкорлық еді. Мен Шмидтке көзіммен соны сездірдім. Егер оның сөзін генерал Шумилов ұғып қалса, не болатын еді десенші! Дәл сол кезде Шумилов былай деді:

— Егер біз сіздермен басқа жағдайда таныссак, егер мен сіздерді бұл жерде әскери тұтқын есебінде емес, конак ретінде құрметтеген болсам, маған әллеқайда үнамды болар еді.

Осылай деп ол бәрімізге бір бөтелкеден арак күйді. Генерал өзімен бірге біздің женімпаз Қызыл Армия үшін ішуімді етінді. Оған жауап орнына біз қозғалмастан отырып қалдық. Аудармашы оған акырын бірнеше сөз айтқаннан кейін, Шумилов жымиды да:

— Мен сіздерді жәбірлейін деген жок едім. Сталинград үшін шайқасқан екі ер карсыластар үшін ішейік! — деді.

Бұдан кейін Паулюс те, Шмидт те, мен де рюмкамызды көтердік. Аш қарынға ішкен арак лезде әсер ете бастады. Менің сал-пәл басым айналды. Бірақ бутерброттан бірнеше үзіп жегеннен кейін басымның айналғаны тоқтады. Паулюс пен Шмидт те тамакқа бас қойды.

Генерал Шумиловпен біз бір сағаттан аса отырдық. Мен көрген, естігендерімнің бәрін есіме сақтауға тырыстым. Майор таза неміс тілінде сөйлем отырды. Совет адамдарының гитлерлік системаны неміс халқынан жақсы ажыратса болған оқиғаларға қарамастан, совет адамдарының неміс жұмысшылары мен неміс ғалымдарына деген үмітін үзбекеніне сендерді. Сонымен бірге олар қоپтеген немістердің оларды Гитлердің өз максатына пайдалануына мүмкіндік бергеніне өкінетіндерін айтты. Паулюс жарапты, ауру және өлімші бол қалған неміс солдаттарына көмек көрсетуді етінді,

Совет Армия командашасы қолдан келгеннің бәрін істеуте үде етті: “Ол біздің тікелей өз міндеміз”, — деді.

— Сіздің тағы да басқа тілектерінің жок па, фельдмаршал мырза, — деді Шумилов жүрер алдында. Паулюс сәл ойланды да:

— Адъютанттың полковник Адамды менің қасымда калдыруды өтінер едім, — деді.

Генерал Шумилов офицерлерінің біріне бұйрық берді, ол лып етіп болмаден шығып кетті. Осыдан кейін ол орнынан тұрып, бізді жол журуге әзір тұрган машиналарға ертіп әкелді. Ол бәрімізге кол беріп қоштасты да, Паулюске:

— Сіздің тілегінің орындалаты, — деді.

Автомашиналар орнынан қозгала бергенде, ол жол шетінде тұрып, бізге честь берді. Бұл шынында да нағыз сері карсылас еді”.

А в т о р. Бұл тарау бітті, Бауке.

Б а у ы р ж а н. Мінеки, Совет Армиясының гуманизмін кешегі дүшпандарымыздың өздері де мойындаған. Гуманизмнен жүрдай гитлерлік қаракышы, жауыз армия тозтоз бол құрылды. Дүние жүзінде Совет Армиясында гуманист армия жок. — Баумен осылай бір токтады. Содан кейін менің қолымдағы беті ашық қалған кітапқа назар аударды да, сөзін ары қарай жалғады: — Бұл кітаптың авторы полковник Адам Паулюс армиясының штабында оперативтік бөлімнің бастығы болған. Ал генерал-лейтенант Шмидт сол армияның штаб бастығы. Бұларға және басқа тұтынға түскен неміс генералдарына Совет Одағында жақсы жағдай жасалды. Соғыс біткеннен кейін олардың бәрі аман-есен еліне қайтты. Вильгельм Адам ГДР-да министр болды. Содан кейін үзак жылдар республиканың карулы күштерінде қызмет етті. Картайғаннан кейін отставка шығып, осы кітапты жазды. Ал Паулюс еліне барып, соғыс біткеннен он екі жыл кейін өз ажалынан қайтыс болды. — Осыдан кейін Баумен бір ойдан екінші ойға аттап түскендей бол, сәл бөгелді де, сөзін жалғады: — Эрине, адамның өлді дегеніне сенесін. Бірақ олғаннан, табытта жатқан өлі денесін өз көзінмен көрмеген адамдарын көзіне тірі күйінде елестейді екен. Қадірлі генералдарым Панфилов пен Лизюков маган солай көрінеді. Тірі болса, олар да Отанға адал қызмет етіп, отандық әскери ғылымға талай тамаша енбектер коскан болар еді деп ойлаймын.

СЕГІЗІНШІ ДИАЛОГ

I

Aттор. Енді қырық екінші жылдың жазына келеміз бе, Бауке?

Бауыржан. Қырық екінші жылдың жазында біздін Калинин майданында да, басқа жерлерде де елеулі ұрыстар болған жок. Жергілікті маңызы бар бартау-бакылау, күш сынасу ұрыстары совет-герман майданының барлық жерлерінде жүргізіліп жатты. Күшті ұрыстар күзге қарай басталып, қыста өзінің шарықтау шегіне жетті. Ол ұрыстардың аспанға көтерілген алауы Стalingrad болды ғой. Стalingrad неміс-фашист армиясы күнінің батар алдыңдағы алауы болды деп кезінде қолбасы бейнелеп-ақ айткан еді ғой. Есінде бар ма, бір баяндамасында оның былай дегені: "Жалмауыз Гитлер түріктің "Джумхуриет" газетінде жарияланған түрік генералы Эркілетпен жасаған әнгімесінде былай дейді: "Біз Ресейді құртамыз, сөйтіл, оны ешуақытта қайтадан бас көтере алмайтын етеміз". Ақымақ шалыстау айтылғанымен, мәселе айқын сиякты... Біз мұндай міндетті, Германияны құрту мүмкін еместігі сиякты, Германияны құрту да мүмкін емес. Бірақ гитлершіл мемлекетті құртуға болады және ол құртылуға тиіс" Қолбасшының осындай уытты сөздерін радиодан естігенде немесс газеттен оқығанда жауынгерлер әрі құлап, әрі қайраттанып қалатын. "Койга шапкан батырын, қасқыр көрсе, кой болар!" деген сөз марқұм Жолмұхаммед Бозжановтың аудынан түспейтін мәтелі болып кетіп еді. Оны бірденеге жұмсағын келіп, Жолтай деп касыма шакырсам-ақ болды, жаныма жүгіріп келіп:

— "Койга шапкан батырын, қасқыр көрсе, кой болар!"
Құп болады, аға,— деп күлімдей қаздылып тұра қалатыны күні бүгінге дейін көз алдында. Шабуылға шыгарда ол ылғи:
"Неміс оккупанттарына өлім келсін!" — деуші еді.

Мұны айтып отырған себебім командирдін айтқан сөзі айқын, берген бүйрығы накла-нақ болуы керек. Жауынгер командир сөзінің болбыр болғанын үнатпайды. Өйткені жауынгер командирден бүйрық қана емес, сол бүйрыкты орындағытын жігерді коса алуы керек. Жауынгер ол жігерді

командир сөзінің үн ыргағынан, оның ойының салауат, салмагынан іздейді. Командирдің аузынан шыққан әрбір сөздің қайрат-кушінен, дәлдік шындығынан іздейді. Сөз шындығы — қайратты қару. Жоғарыда айтылған атакты Холм жорығында, бір деревняда алдынан танк шыға келгенде тайсақтап кейін шегінген жауынгерге: “Ананнан үл бол туғаның рас болса, ана танкті құртқын!” — деп бүйрық бергенім есімде. Содан кейін ол жігіт қайта ілгері ұмтылып, танкті құртты.

Мінеки, сөз шындығының күші деген осы. Мен оның анасын айтқанда, алғашында қаймығып қалған жауынгер жігерленіп кетті. Сейтті де, танкті құртты. Командирдің берген бүйрығында, жаңағы қолбасшының сөздері сияқты, не күлдіретін, не қайраттандыратын шындық көрініп тұруы керек. Бүйрығынды айтып, оның үстіне, жаңағыдай жанды жанитын жігерлі сөздерді қоссан, жауынгерге сол жетеді. Бүйрықты орындауга кетіп бара жатқан ол сенің қайратты сөзің есіне түскенде, күліп те алады. Ал күлкі кісіге қайрат береді. Жауға қарсы жылап жылжыған солдат жыракқа жете алмайды. Күліп ілтерілеген солдат қана иғлікті іс тындырады. “Күліп” дегеннің солдаттың жынданған кісіше өз-өзінен қарқылдап күлуі емес, бүйрықты орындауга іштей жігерленіп, қайраттанып баруы деген сөз екені түсінікті ғой саған?

Жаңа мен жоғарыда Сталинградты атадым ғой. 1942 жылдың 28 сентябрінде бұрынғы Сталинград майданы Дон майданы болып қайта құрылды. Оның командашылығына біздің генерал Рокоссовский тағайындалды. Оны неге “біздің генерал” деп отырғанымды түсінесің бе? Түсінбесен, былай. Қырық бірінші жылы жау Москваға төніп келгенде, 30, 1-ші Екпінді, 20, 16, 5, 33-ші және 43-ші армиялар тосқауылда тұрды. Москваға ең үрымтал жер (30 километр) генерал Рокоссовский басқарған 16-шы армияның тұсы еді. Біздің 316-шы атқыштар дивизиясы генерал Рокоссовскийдің колындағы куатты қарулардың бірі болды. Генерал Панфилов каза тапқанда қабыргасы қайысқан адамның бірі де сол кісі екен. Оны менің батальоным 20 ноябрьде коршаудан шығып келгенде майор Елин мен комиссар Логвиненкодан естідік. Оның үстіне, Рокоссовский мені ең бірінші рет оз колымен полк командирлігіне тағайындаған кісі. Оны кітабымның

“Сенім” деген тарауында айтқанмын. Ендеше, Москва түбіндегі аса қатал, қанды ұрыстарды басымыздан бірге кешіргендіктен, ол кісіні “біздің генерал” деп атауға қақым бар ма, жоқ па менің?

Сол кісінің қалауы бойынша генерал Чистяков 21-ші армияның командашасы болып, Дон майданына кетті. Кім де болса, қайратына көзі жеткен адамдарды ғана өзіне серіктікке алады гой. Генерал Чистяков оның сенімін абыраймен орындалды. Сталинградты жаудан азат етуде 21-ші армия аса зор даңққа бөленип, 6-шы гвардиялық армия болып аталды. Содан кейін бұл армия атақты Курск доғасында да үлкен ерлік көрсетті. Сөйтіп, генерал-лейтенант атагын алған Чистяков тұра бір жылдан кейін, 1943 жылдың сентябрінде, 6-гвардиялық армияны бастап Калинин облысына қайта келіп, 2-Балтық майданының қарамағына кірді.

Менің айтайын деп отырғаным генерал Чистяков Дон майданына кетер алдындағы оқиға. 1942 жылы 26 сентябрь күні таңертең ерте корпус командирі генерал Чистяков пен армия командашысы генерал Галицкий екеуі келіп, біздің полктың қорғаныс шебін аралап көрді. Кетерінде Чистяков маган кешке қарай корпус штабына кел деп бұйырды. Генерал Галицкийдің қорғаныс шебін жақсарту жайындағы нұсқауларын орындал болғаннан кейін, тұс ая, корпус штабы тұрган Княжий Клин қыстағы қайдасын деп, Акбоз атпен құйғыта кеп жөнелдім. Жолда, жиң қойылған бақылау постыларының бірінен сон бірінен өтіп, документ көрсетіп жүріп, кешігінкіреп қалыптын.

А в т о р. Княжий Клин дейсіз бе?

Б а у ы р ж а н. Иә.

А в т о р. Менің жинаған материалдарымның ішінде қырғыз ақыны Сүйінбай Эралиевтің бір өлеңі бар еді. Сонда Княжий Клин деген сөз бар. Тегі, қырғыз ақыны Сізді сол деревняда көрген болуы керек. Сол өлеңді оқып шықсам кайтеді?

Б а у ы р ж а н. Оқығын.

II

А в т о р. Өлеңнін аты “Акбоз ат мінген қолбасы”. Шекесінде: “Қазақ халқының қаһарман ұлы Бауыржан Момышұлына” деген арнау сөз бар.

Княжий Клин селосы,
Жайладық жетіп төрін біз,
Майданнан жырак жер осы,
Бұл бірақ күзет шебіміз.

Осында тоқсан жол-торап,
Ұмытпа жалғыз міндетті:
Мандатын тексер, түр қарап,—
Кім келді, бұдан кім кетті.

...Ойқастап, міне, Ақбоз ат
Жарқ етіп алдан көрінді.
Аспаннан әлде нақ сол сәт
Ақша бұлт оқыс бөлінді.

Құйғытып келед адырдан,
Құрбыма айттым: “Бауыржан!
Тоқтатам, Құдай болса да,
Уставқа бәрі бағынған!”

Сол Момышұлы! Есіттім
Аныздай атын көптенгі.
Полкымен жолын кесіпті
Мәскеуге шапқан көп қолдың.

Болсам да қанық данқына,
Көрмел ем өзін өмірі.
Ойнайды желмен шалқыма
Бурканың екі өнірі.

Келеді зулап командир,
Майданда сондай ер екен!
Көрінді қызық маган бұл,
Тоқтатсам, ол не дер екен?

Белгімді сезе койды ма,
Тізгінін тежеп атының,
Әлдене түсті ойына,
Аянға көшті ақырын.

Кексе ме десем, жас екен,
Жігіттің дөйі тас бекем.

Жалынан сипап боз аттын,
Аяулы түлде сөз қатты:
— Құлышы болып жүрмегей
Қыргыздың әлде қазактын?

“Қай түлде.— деп түр,— сөз кебі”,
Қадала маган қаралы.
О, неткен өткір қөздері!—
Өнменнен өтіп барады.

— Қыргызын!— дедім қымсынып,
(Токтатқан үшін қаймыга).
— Бауырымсын,— ортақ тіршілік,
— Барғанмын талай айылына...

Танитын үл бол еліңе!—
Қолымды алды иіліп.
Атылды Ақбоз еліре,
Айқасты тілеп сүйініп.

Еріне жағар әрбір ат
Қасиетімен әр қандай.
Ал мына Ақбоз арғымак
Ақ сүтке малып алғандай.

Арқырап Ақбоз үрыста,
Айқастың қызып дұынан.
Жарқылдар киғыр қылыш та,
Сынғырай шығып қынынан.

Жаксы аттың көркі ерімен,
Жарастық сондай бар мұнда:
Кинодан талай көріп ем,
Ер Чапай түрді алдымда!

Б а у ы р ж а н. Аударған кім?
А в т о р. Мұзафар Әлімбаев. Қыргыз ақыны өзінізді
көрген тәрізді-ау өзі.

Б а у ы р ж а н. Немесе біздің полкта болған қырғыз жігіттерінің бірінен естіген болар. 316-шы дивизияның шүү басында негізі қырғыздар мен қазактардан құралғанымен, генерал Панфилов оны интернационалдық дивизия етіп жасақтады. Онда орыстар да, украиндар да, белорустар да, өзбектер де, татарлар да, азербайжандар да, башқұрттар да, чуваштар да, үйғырлар да және басқа көптеген ұлттардың өкілдері болды. Ұлттық құрамы жағынан алғанда, біздің дивизиямыз көп ұлтты Отанымыздың кішірейтілген макеті сияқты еді. Мұндай құраманы коммунистік барлық қасиеттерді жүргіне жинаған нағыз интернационалист командир ғана ойдағыдай басқара алатыны аян. Биік құзға салған бүркіт балапанындаидай, аскар Алатаудың бөктерінде дүниеге келген жас дивизияның бесігін, күні-түні үйкі көрмestен, осынау Алматыдан сонау астанага дейін тынымсыз тербеткен генерал Панфилов дәл осындай кісі болды. Ол дивизияға керекті командирлерді де әр ұлттың нағыз халықтық әскер — Қызыл Армия катарында шындалған патриот өкілдерінен таңдал алды. Міне, осы орасан шайкаста, еліміздің өзге ұлт жауынгерлері сияқты, ұлғі Манастың үрпағы — қырғыз жігіттері де ересен ерлік көрсетті. Қырғыз-казак балалары, егіз козыдай болып, жау танкін жайратуға кол үстасып катар жүгірді. Қайсаrlығы да, қаһармандығы да үксас бүл екі халықтың ұлдары өзет орыс жігіттерінің кос қанаты, өзге ұландардың жолласын жауга бермес жан серігі бола білді. Патшалы Ресей тұсында бір-бірімен қудай жұлысып келген бүл екі халықтың Ұлы Октябрь революциясы шындаған болаттай берік достығы осы соғыста одан сайын нығая түсті. Сүйікті Отанның қасиетті жеріне қырғыз-казактың қаны катар төгілді. Денелерін тілкемдеп оқ тесіп, бірнеше жерден жаралы болса да, алғы шептен бір адым да артқа шегінбеген олар қолдан қуат, буынан әл кеткенде бір окоптың түбіне گұрс етіп катар құлап, құшактасып жатып жан тапсырды. Сөйтіп, олар туыскандар моласына өздерінің ер достарымен катар көмілді. Қырғыз жігіттерінің керемет ерліктерін мен өз көзіммен сан рет көрдім. Дүйшенқұл Шопошов, Бүркіт Әлішеров, Әшіrbай Қоянқөзов, Токтагұл Шабеков тәрізді онлаған қырғыз жігіттерінің қажыр-қайратына сүйсіндім. Мен осылардай отанышыл үл тәрбиелеген, сан жағынан кішкене де болса,

мұскене қырғыз халқынын алдына бас иемін! Жалғыз қырғыз халқы ғана емес, ак сүтімен тәрбиелеген адат үлдарын Отан Корғау жолындағы касиетті жорыктарға бастау үшін менін полкімнін, кейіннен мен баскарған 9-шы гвардиялық дивизиянын қарамағына берген орыс, украин, белорус, татар, еврей, грузин, армян, азербайжан, тәжік, өзбек, башқұрт, тагы басқа халықтардың алдына тізе бүтіп, тәжім етемін!

A в т о р. Бұл жерде де біраз философияға бардыңыз, Бауке.

Б а у ы р ж а н. Немене, менің философиям үнамай отыр ма саған? Онда тыңдамағын!

A в т о р. Қойдым, Бауке, қойдым. Ат Сіз қазір, қырғыз ақыны айтқандай, “аспаннан бөлінген ак бүттій” немесе “ак сүтке матып алғандай” Ақбоз атпен корпуска қарай келе жатырсыз. Чистяковпен кездесейік, кәне.

III

Менің жанағы сөзіме шамданып қалған Бауken дүрдіп біраз үнсіз отырды Содан кейін, арамызда ештеге болмағандай, қайтадан сөзін жалғады. Менің ойыма қазактың бір ескі макаты түсті. “Жаманның ашуы — басы жерге жеткенше, жаксының ашуы — жібек орамат кепкенше” деген осы екен-ау”, — деп ойладым ішімнен.

Б а у ы р ж а н. Мен корпус штабы тұрған жерге күн батар алдында келген едім. Штабтағылар: “Сізге генерал блиндажға келсін деп бүйірды”, — деді. Блиндажда корпус комиссары С. А. Егоров екеуі ғана отыр екен. Мен генералға келгеннімді баяндап рапорт бердім.

Панфилов маркүм кісімен тек қана “сіз” деп сөйлесуші еді. Тек қана “жолдас пәленше” деп фамилияңды атайдын. Ат Чистяков ұрысарда немиссе бүйірк берерде ғана “сіз” деп сөйлеп, ресми емес жағдайда “сен” деп және атынды атап сөйлесе беретін.

— Кел, кел, Бауыржан, — деді ол маган котын ұсынып. — Ескі достардан жетпей тұрғаны сен ғанасың.

Бұған қарап мен болатын әңгіменін ресми екенін ангардым. Әңгіме ресми болмаса да, мен өзімді ресми күйде үстап, генералдан сон комиссардың котын алғаннан кейін де тік қатпымда тырп етпестен тұрып қалдым.

Генерал стол басына шақырды. Өзі ортага жайгасты да, комиссарға сол жағынан, маган он жағынан орын нұсқады. Отырарда, орындыққа тиіп, менің кылышым сарт ете қалды. Генерал жымиды да:

— Бұл кылышты кашан тастайсын, Бауыржан? — деді.

— Жауды женіп, әскерден босанғаннан кейін мұны музейге өткіземін, жоллас генерал.

— Жігіт! Осындай өзгермейтін өз дәстүрі бар адамдарды үнатамын,— деді де, генерал Егоровка карай бұрылып, содан соң оған өзінің мені ең алғаш осы кылышты көтеріп ипподромда шауып жүргенде көргенін айтты — Бірақ сол жолы астындағы атының құйрығын шауып алды бұл батыр. Ал оның дәлелді себептері бар еді...

Мен қысылып, үнсіз отырдым. Генералдың адъютанты дастарқан жайып, үшеуіміздің алдымызыға ас койды.

— А1, Бауыржан,— деді генерал асқа икемделген ынгай танытып. — Мен ертен Москваға жүргелі отырмын. Тегі, басқа жаққа ауысармын. Ауыспасам. қайтып келермін, кет демессіндер.

— Эрине,— деді комиссар басын изеп. — Сол дұрыс болар еді.

— Оны бара көреміз, Сергей Александрович,— деді генерал сезін жалғап. — Басқа жолдастармен телефон арқылы тілдестім. Бірақ ешкімді шақырмадым. Сені шакырып отырған себебім екеуіміз 8-ші гвардиялық Панфилов дивиясынан бұрынғы ескі доспыш. Сонау Кызы Шығыста, киын кездерде табысқан адамдармыз. Сондықтан сенімен коштаспай кетуді жөн көрмедім.

— Рахмет, жоллас генерал,— дедім мен басымды ііп. Генералдың бұл сезі маған соншама жылы тиі. Іштей катты толқып, тебіреніп қалдым.

— Осыны,— деді генерал қырлы стаканды орталай құйылған аракты колына алып,— мына сіздердің деснаулықтарының үшін, осы отырған үшеуіміздің үямыз 8-ші гвардиялық дивизия мен 2-ші гвардиялық корпусын және менін туган жерім Калинин облысын жаудан толық азат ету үшін күресіп жаткан Калинин майданы әскерлерінің жана табыстарға жете беруі үшін алып қоятык.

— Бәлкім, қайтып келерсіз, туган жерінізді жаудан бірге азат етерміз, Иван Михайлович,— деп құлшы комиссар онымен және менімен стаканын соғыстырып жатып.

Екінші тосты генералдың зенсаулығы мен барған жерінде абыройлы болуы үшін деп Егоров көтертті.

Ас арасында генерал тағы да Киыр Шығыс туралы әнгіме көзгады. Уссурий елкесінің қаһарлықысы біткеннен кейін қырқұлак ауруы басталатынын, әлденеше рет дивизия жауынгерлерін жүзімнін, ағаштың жапырағын кайнатып ішкізіп, ашы пияз жегізіп аман алып қалатынымызды айтты. Талай рет белуардан батпақ кешіп жасаған жорықтарымызды есіне түсірді. Осы арада менін құйрығы шолак Акбоз атты жаяу жетектеп, батпақ кешіп дивизия штабынан полкке келгенім ойыма оралды да, генералта өмір бойы тісімнен шығармай, көкірекімде сактап келген сұрағымды койдым.

— Жоллас генерал, бір сұрақ қоюға бола ма?

— Сұра. Бауыржан.— деді генерал.

— Комбриг Дотоль мен полковник Коваленко кетіп, Сіз біздің дивизияға келгеннен кейін, бір күні мені шакырттыңыз, жоллас генерал. Соңда мені тек қана атымның құйрығын шауып алғаным үшін дивизия штабынан полкке дейін жаяу баруга жазалайын деп қана шакырдыңыз ба, жок әлде басқа себебі болып па еді?

Генерал ол оқиғаның желісін еске түсіріп, сол ойланып алты да, басын шайқады:

— Жок, от үшін емес. Сенің сол жолы халің мүшкіл болатын. Бірақ менін сенімен сойлесіп, кім екенінді білмей жатып, қолыннан жетектетіп коя бергім келмеді.

— Онда мен осы өмірім, тіршілігім үшін Сізге карыздар екенмін, жоллас генерал.

— Егер олай десен, сен ол карызынды әлденеше есе ғып асырып өтедін. Бауыржан.

— Онда менің Сізді әкемдей құшактап, суюіме рұқсат етіңіз, жоллас генерал.— деп жүйе-жүйем босап, орнынан тұрдым...

Тағы бір сұрақ көмейіме келген еді. Отken апрельде, 8-ші гвардиялық дивизиядан 2-гвардиялық корпуска аусырып бара жатқанда генерал тағы да мені шакырып алып, бытай деген болатын:

— Сен туралы ойларым бар еді, оны жүзеге асырып үлгірmedім. Бірақ Иван Ивановичке тапсырдым, сол кісі камкорлық жасар, — деген.

Алдында сол ойыныз не еді деп сұрағым келген болатын. Енді миңа әңгімен кейін оны сұраудың ешкандақ қажеттілік болмай қалды.

— Басқа қандай сұрағын бар? — деді генерал.

— Ешкандақ сұрағым жоқ,— дедім мен екі аяғымды сарт еткізіп. — Жолыңыз болсын, жолдас генерал, жауынгерлік зор табысқа жетуінізге тілектеспін!

Сөйтіп, генерал Чистяков Москвага аттанып кетті. Одан кейін Дон майданына барғанын білдік.

Осылай деп Баумен бір тоқтап, тағы да темекіге қол созды. Бауkenнің аузынан шыққан сөздерге көнігі хатшыдай болып төсөліп алған менің он қолым жаза-жаза қатты салдырап қалған еді. Құрысын жазайын деп, моторы жана ғана сөндірілген кішкене самолеттің пропеллеріндегі қалбаңдатып, қолымты бірер рет сермедім де, тез тоқтата қойдым.

Тоқтата қойғаным, генерал-полковник Чистяковтың жогарыда келтірілген: “Бұлардан басқа Момышұлының маган үнайтын тағы бір касиеті болатын, ол онын шыншылдығы еді. Мен оның, қанша қын болса да, тіпті одан өзіне зиян келсе де, тек қана шындықты айтатынын білуші едім” — деген сөзі дәл осы сәтте сақ етіп қайтадан ойыма оралды. Атғашында мен бұл сөзді журналдан оқып бергенімде: “Оны негыл дейсін?” — деп Баумен бетіме ажырая караган болатын.

Генералдың бұл сөзіне Момышұлы мактанатын, қуанатын болар деп ойлап едім. Бірақ Баумен ондай нышан білдірмегі. Чистяковтың бұл сөздері басылған журналды алтын тапкандақ қуана қолтықтап ентелей басып, ентіге кірген маган ол жылы қабак көрсетпеді. Журналдағы өзі туралы айтылған тамаша бағаны оқып бергенімде: “Оны негыл дейсін?” — деп зірк ете түскенде мен қатты қысылып, шынымды айтсам, ренжіп қалдым. Сол сәтте басыма осы кісі Чистяковті үнатпай ма екен деген ой келді. Сасқанымнан мен: “Жай, Бауке. Сол кісімен қалай кездескендерінізді айтпайсыз ба?” — дей салғанмын. Бұрынғы барлық сұрактарыма берген жауаптары сиякты, Баумен бұл сұрағыма да жауап кайтаруга кіріскең. Бірақ ол жауап осындай үлкен әңгімеге ұласып, әрі драмалық, әрі жан тебірентерлік детальдары бар дүние болып шығар деп тіпті де ойламаған

едім. Генерал Чистяковтың өз мемуарында жазған “Момышұлының маған ұнайтын тағы бір касиеті — шыншылдығы еді” дегендің мәнісі, чиңе, енді келіп шықты. Мұны да Баумен: “Иә, біздің генерат ғажап кісі елі, мені жақсы көруші еді” деген сияқты құрғак сөздермен емес, жогарылағыдан жан тебірентерлік әңгіме етіп айтып берді. Онда да өзін өзі дәріптеп, көтермелей сойлеген жок, генералды алға ұстай отырып, өзінің іс-әрекеттерін генералдың әртүрлі бүйіркітіріндең шыншылдығына байланыстыра баяндағы. Ұзын ак мүштікке жалғап, папирос тұтатқалы жатқан Бауменнің саласынан ет кашкан арық ұзын саусактарының діріт аратас кимылтына көз сала отырып, мен онын шыныдағы мөлдір шыншылдығына сүйсіндім. Сонымен бірге онын әңгіме айтқыштық өнеріне тағы да ғажалтандым. Қандай сұрап қойсан да, Баумен онын жауабын өзінше сюжетке негіздел, қарапайым да болса, композицияға желітеп айтады. Сюжет, композицияны ол алдын ала құрып алмайды, сениң сұрағың қойылғаннан кейін, соған жауап бере отырып, қиуластырып, құрастырып әкетеді. Бұл шапшаңдық онын әртүрлі жауынгерлік жағдайда тез шешім қабылданап үйренгендейдін, сонау ескі әскери дағдыны танытқандай еді. Бауменнің Чистяков жайындағы бұл әнгімесі мені одан сайын толғандыра тусты. “Сениң қандай ғажап ұстаздарың болған, Бауке! Сол ұстаздарың сени мәпелеп тәрбиелеген. Сени олар талай-талай апаттарға жұмсал, шынықтырган. Апатқа жұмсау арқылы олар өзінді апаттан алтып қалып отырган. Сениң тағы бір асыл касиетің — сол ұстаздарыңды ешқашан үмытпайтындығын. Тірісінде ұстаз тұтқан ағатарын көзі жұмыла сала үмытып кететін адамдар аз ба? Сен ондай кісі емессін, Бауке. Сени халық сол үшін де жақсы көреді”.

Бауменнің менін не ойлан отырганымда шаруасы болған жок. Темекісін тұтатып, бүрк еткізіп аузынан тұтік шыгарды да: “Ал дайынсың ба? Енді не сұраушы едін?” дегендей бұрытып маған қараты.

IV

A в т о р. 8-ші гвардиялық дивизияның Чистяковтан кейінгі командирі кім болып елі, Бауке?

Б а у ы р ж а н. Оны 1942 жылдың жазында полковник Серебряков деген кісі басқарды. Ат күзде полковник

Серебряков 3-ші екпінді армия штабына оперативтік белімінің бастығы болып кетті де, дивизияға Панфиловтан кейінгі алтыншы командир болып Ч. деген кісі келді...

Ал Иван Иванович Серебряковке келетін болсақ, ол кісі ете ақылды, өте бейнеткор адам еді. Басынан кешкен тәжірибесі де үшан-теніз мол болатын. Өйткені Иван Иванович бірінші дүниежүзлік соғысқа катысып, оны агаunger-офицер бол аяқтаған кісі. Содан соң азамат соғысының университетінен өткен. Міне, осы кісі 316-дивизия ең алғаш құрылғанда штаб бастығы болып келген еді. Штаб жұмысын жаңындај жақсы қөретін, өзіне тапсырылған істі жан-тәнімен беріле атқаратын. Біздің дивизияның данққа жетуіне бұл кісінің сінірген еңбегі аз болған жок. Өйткені штаб өскерді басқарудың тұткасы ғой. Ал Серебряковтың қолындағы ол тұтқа дивизия Москваға карай жойқын үрыспен жылжымалап шегінгенде де, Крюковаға келіп табан тіреп тоқтағанда да. Москва тубінен ғана қаралғанда да үнемі онтайлы күйде болды. Қолындағы сегіз таспалы бұзау тіс камшының сабы мықты болса ғана оны жауынның басына найзағайдай жарқылдата сілтейсін. Сілтегенінді сілейте аттан құлатасын. Қамшының сабы сынық болса, онда ештене тындыра алмайсын. Ал Серебряков штаб жұмысын әрқашан алып батырдың сегіз таспалы бұзау тіс камшысының ыргай сабындаі ықшам күйде үсталы.

Бұған қарап полковник Серебряковты қағаздан бас көтермейтін бюрократ екен деп өте ойлауга болмайды. Оның қағаз күмарлығы өз ісіне калтқысыз берілгендейтін белгісі еді. Иван Иванович тек қана қағаздағы жазу мен картадағы белгілерді оқуға ғана сауатты емес, сонымен бірге адамның жүзіндегі ой мен жүргегіндегі сезімді окута да зерек кісі болатын. Полковник Серебряков солдат үшін кон етін кесіп беруге әрқашанда әзір еді. Оның штаб жұмысын ете мүкият атқаруы да сондыктан болар деп ойлаймын.

Жоғарыда мен Горюны тубіндегі киян-кескі үрыстар кезінде полковник Серебряковтан өмірі үмытылмайтын жылы хат алғанымды айткан болармын. Біз Горюны селосын тактикалық есепшлен алдымен жауға беріп, артынан оған кірген дүшпанды түнде тас-талкан ете құртып жіберіп, селоны кайтадан өзіміз алып жанталасып жүрген түндердің бірінде мен Серебряковтан... бүйрық емес, әкенін ұлына, ағаның

інісіне жазатын қадуескі сәлем хатын алдым. Ол хатта полковник маған генерал Панфиловтан бастап бәрінің біздің ісімізге риза болып жатқандығын айтыпты. Қай полктің қай жерде екенін көрсетіп, генералдың жоғарыға кеткенін хабарлапты. Содан кейін ісімізге ракмет айтып, алда да абырайлы болуымызға тілекестік білдіріп колын койыпты.

Өзін ойлашы. Гитлер Москванды атуға топырлатып елу бір дивизиясын айлаған екен. Сонын тұра бес дивизиясы біздің бір гана 316-шы дивизияға жабылған екен. Шекараны бұзғаннан бері күніне 20, 26, 30 километрден алпып, ілгері анталап келе жаткан жауды тұсаулы аттай шоқактатып, күніне бір-екі километрден артық алға аттаптай, бес дивизияның бірдей жағасын жыртып жатқан дивизияның штабында тыныштық бола ма, жок па? Оның адамдары бел шешіп бір сағат үйіктай ала ма, жок па? Жок қой! Міне, сондай жағдайда дивизия кос қанатын кезек козғап, тағы да бір-екі шақырымға шегініп бара жатқанда, тұн ортасында, бірнеше күн бойы кірпік айқаспай, көзге үйкі шакпак қантка жабылған кара шыбындей үймелеп, шаршаған дене сырқырап, тыныштық тілеп түрган сәтте жартылай қоршауда қалған батальонның командиріне ешкімнің бүйрығының өз еркімен хат жазу, сол хатты жазуға өзін өзі күштеп қондіріп, анау адамның жаңына қуат боларлық жылы сөздер тауып қағазға тусіру, ол хатты оқ астында иесіне жеткіздіріп беру кімнін колынан келеді? Мұндай ауыр жағдайда ондай іс әкеннің де, адал досынның да колынан келе бермейді, қарағым.

Міне, Серебряковтың сол хаты колыма тигенде мен сынық батальоным бүтінделгендей, бүтін ротам батальонға айналғандай қуанып, кайраттаным. Соғыс сиякты ауыр жағдайда жасалған адамгершілік адамға қайрат береді екен. Серебряковтың сол ағалығын, адамгершілігін мен еле-өтгөнше ұмытпасын деп ойлаймын.

A в t o r. Полковник Серебряковтың ол хаты бар ма Сізде?

B a u y r j a n. Жок. 1942 жылы 1073-Талғар полкының құрылғанына бір жыл tolуын атап өттік. Полкымыздың штабы Холм түбіндегі Васильево деген деревняда еді. Деревняның іргесіндегі орман ішінде айналасын жасыл бұтаклен коршап тастаған полк клубы болатын. Оны бәріміз

“Көгілдір клуб” деп атайдының. Осы күнбек полктың әрбір ротасынан өкілдер жиналды. Оған қатысуға дивизия командири полковник Серебряковтың өзі келді. Салтанатты жиналысты мен аштым. Қызыл Армияның бір жасқа жанаған толған жас полкының Москва түбінен басталған даңкты жорықтарына қысқаша шолу жасай келіп, былай дедім:

— Орыстарда “крестный отец”, казактарда “өкіл әке” деген сөздер бар. “Крестный” деп жана туган жас нәрестеге ат қою салтанатына қатысқан адамды айтады, “өкіл әке” деп сол жана туган нәрестенің кіндігін кесіп, жерден көтеріп алған кіндік шешенін күйеуі аталауды. Орысша, казақша екі тұрлі айтылатын бұл екі сөздің мән-мағынасы бірдей. Ал жас сәбіндің мінез-құлқы, адамгершілігі, ерлік-батырлығы бала туган кезде қасында болған адамдарға тартады деген сөз және бар. Мен дұрыс айтып тұрмын ба, жігіттер? — дедім залға дауыстап.

— Жөн!

— Дұрыс! — деп винтовкаларын тізелерінің арасына қысып ұстап отырған солдаттар орысша, казақша жамырай үн қатып жатты.

— Ендеше,— дедім мен сөзімді жалғап,— біздің полкымыз ең алғаш дүниеге келгенде соны жас нәрестедей стіп жерден көтеріп, жөргекке орап алған үш адам бар еді. Олар: генерал Панфилов, ага батальон комиссары Егоров және полковник Серебряков болатын. Сондыктан да біздің полкымызға генерал Панфиловтың ерлігі, комиссар Егоровтың сабырлығы, полковник Серебряковтың сезімталдығы дарыған. Біз өзіміздің осы үш “крестнымызды”, үш “өкіл әкемізді” мәнгілік мактанды етеміз!

Зал команда берілгендей тегіс орындарынан атып тұрды. Жауынгерлер винтовкаларын он қолдарына ұстап, тіп-тік бол тұра қалысты да:

— Панфиловка, ура!

— Егоровка, ура!

— Серебряковке, ура! — деп “Көгілдір клубтың” тұндігін көкке желпілдете үран салып жіберді. Ешкімнің басқаруының, ешбір бүйрексыз жүздеген адамдардың жүрегін жарып шыққан бұл қуатты үран жан толқытарлық тажап күй танытты. Бір сәтке өне бойды әлдебір күш кернеп,

сол күш денені абайсызда соққан электрдін тоғындай шымырлата, дірігдете жонелген сияқтанды. Сонау Алматыдан бері келе жатқан полк ардагері ескі жауынгерлердің көздерінен бүрк еткен жас көрінді.

Жауынгерлер орындарына кайтадан жайғасқаннан кейін, мен даусызымды құлагы босап кеткен домбыра ішегіндей кайта қатайтып, сөзімді аяқтауга кештім:

— Жоластар, жауынгерлер мен командирлер! Мен жана біздін полкымызға полковник Серебряковтың сезімтаңдығы дарыған дедім. Олай деуте менін әбден хакым бар. Откен жылы ноябрьдің он сегізі күні генерал Панфилов осы полктың бірінші батальонының командири маган аса жауапты бүйрүк жіберді. Сол бүйрүкты орындау жолында біз Горюны деревнясын жаута бермеу үшін үш күн шайқастық. Батальон жартылай коршауда калды. Сондай қын жағдайда мен полковник Иван Иванович Серебряковтан мынадай хат алдым,— деп омырау қалтамнан хатты алып оқып шыктым.— Қын жағдайда келген бұл хат маган орасан зор күш берді. Батальон жаудын коршауын бұзып шығып, тағы да дивизияға, полкке кеп қосылды. Міне, содан бері сегіз айдан аса уақыт өтті. Бұл хатты мен күні бүтінге дейін жоғалтпастаң, офицерлік күәлігімнің ішінде сактап келемін. Еніл, міне, бүтін Талғар полкының бір жасқа толған күні Москва түбіндегі ұлы шайқастарда оқ тигізбей, отка шарпылтпай аман алып шыққан бұл хатты бүкіл бір батальонға қайрат берген Ұлы Отан соғысының жауынгер документтерінің бірі ретінде Иван Ивановичтың өзіне шын жүректен, аса зор ризашылықпен, құрметпен сыйлауыма рұқсат етініздер. Бұл хат бір кісінің, тек менің гана меншігім болып қалмай, полковниктің басқа да документтерімен қосылып, ертен, жауды женгеннен кейін, бүкіл халықтың меншігіне айналсын деген ниетпен сыйлаймын.

Осылай деп хатты полковниктің колына бердім. Полковник бір қызырып, бір бозарып, саусактары сәл қалтырап, хаттын бүктеуін аша бастады. Өз жазуын, өз колын танығаннан кейін, ол басын изеп, қуана күлімдеп, маган шын жүректен ризашылық билдірді. Оны жоғалтпай, ұзак сактағаным үшін ракмет айтты. “Москваға каяп төнген қарбалас сәтте асығыс сүйкектетіп атты шепке жолдаған бұл бір жапырақ ағалық хатым, достық сәлемім сіздерге қуат болуға жараса, онда мен бакыттымын”. — деді.

Иван Иванович Серебряков жалғыз бізге ғана емес, үн-тұнсіз жүріп-ақ өзінің іскерлігімен, білімділігімен, адамгершілік мол асыл парасатымен талай адамға медет болған кісі еді. Соғыстан кейінгі алғашқы он жылдың ішінде дүниеден қайтты. Барлық ісін айғай-шусыз аткарып, адамдарға адал қызмет еткен, өз Отанына шексіз берілген асыл ұлдардың бірі еді, жарықтык.

V

А в т о р. Одан кейін 1943 жылы Талгар полкының құрылғанына екі жыл толғанын да атап өтіпсіздер ғой, Бауке. Онда Сізге қарулас достарының 173825-номерлі маузер сыйлаған көрінеді.

Б а у ы р ж а н. Оны кім айтты саған? Номерін қайдан білесін?

А в т о р. Менін архивтен алған материалдарымның ішінде мынадай бір документ бар. Рұқсат етсеніз, оқып берейін.

Б а у ы р ж а н. Оқығын.

А в т о р. Бұл 19-шы гвардиялық атқыштар полкі 1943 жылы Сізге берген № 28 куәлік. Онда былай делінген:

“К У Ә Л І К

Берілді гвардия полковнігі Бауыржан Момышұлына, себебі 19-шы гвардиялық атқыштар полкының құрылғанына екі жыл толған күні оған сыйлыққа “Талгар полкының екі жылдығы күні гвардия полковнігі Б. Момышұлына 19-шы гв. атқыштар полкының ардагер офицерлерінен 25. 7 43 ж.” деген жазуы бар 173825 номерлі маузер тапсырылды.

19-шы гв. атқыштар полкының командири

гв. майоры Курганский”.

— Дұрыс па, Бауке?

Б а у ы р ж а н. Дұрыс.

А в т о р. 19-шы гвардиялық полк деп отырганымыз бұрынғы 1073-атқыштар полкі ғой.

Б а у ы р ж а н. Иә, И. Д. Курганский осы полктың алғаш негізін қаласқан байырғы командирлерінің бірі еді. Соғысқа дейінгі мамандығы агроном болатын. Бұл жау жүрек

азамат алғашында рота, батальон командири, кейіннен менде полк штабының бастығы болды. Өрттей лаулап тұрган өзет Курганскийдің талай ерлігіне, адамгершілтігіне сүйсінген едім. Кейін мен кеткенде ол 19-шы гвардиялық полктың командири болып тағайындалды. Өз көлмен маган маузер тапсыргандырының табиғатын сөзі, маган деген достық сүйіспеншілігі, туыстық ықытасы мәнгі есімде қалды... Ер азамат содан бір жыл кейін, 19-шы гвардиялық полкты бастап Резекне қаласын дүшпандардан азат етіп, енді Мадона қаласына беттегендегі ерлікпен қаза табады. Артынан подполковник Курганскийге Совет Одағының Батыры атағы берілді. Бұл ұлы жорыкта талай батыл солдат, батыр командирлерден айрылтық қой, қарағым. Сөз арасында айта кетейін, біздің 19-шы гвардиялық Талғар полкты ержүрек командирлерге кенде болған жок. Оның Курганскийден кейінгі екінші командири подполковник Иван Леонтьевич Шапшаев 19-шы гвардиялық Талғар полкының Риганы азат ету және дүшпанның Курляндия тобын талқандау үрыстарында көрсеткен ерекше енбекі үшін Совет Одағының Батыры деген атаққа ие болды. Айтпақшы, 8-ші гвардиялық Панфилов дивизиясында 19-шы гвардиялық Талғар полкынан басқа ешбір полктың командирине Совет Одағының Батыры атағы берілген жок. Ал Талғар полкінің екі командиріне катарынан бұл аса жоғары атақ берілді. Оның сонғысы Шапшаев соғысты аман-есен аяктап шықты. Өзіме тете командирлердің ішінде маган Курганскийдің олтімі катты батты. “Бауыржан, сен басқарған, сенің туган жерінде жасактаған Талғар полкінің атағына кір келтірмейте мен саған ант етемін!” деген сөзі есімे түсіп. “Есіл ерім-ай!” деп талай рет егіліп алдым. Дивизиядан қара үзіп, туырлықты тесіп өткен найзадай сұғынып, іштері ұмтылған 19-шы гвардия полкін жау коршап атады. Арттан дивизия келіп жеткеншие полкты тып-типыт етіп жойып жіберуге тырысады. Сол қауілті сезген Курганский бес рет полкты өзі бастап атакаға шығады. Бірақ жау темір шенбердей қысып, уысынан шығармайды.

— Гвардиялық полк қоршауда қалып құрымайды. Ол өзінің анасы — 8-ші гвардиялық дивизияга барып косылуға тиіс Панфиловтың батырлары. Бауыржанның бауырлары ешқандай қамауда қалмайды, қатайда жарып шығады. Еріндер

сонымнан, ерлерім! — деп Курганский Талғар полкін алтыншы рет атакаға бастайды. Барлық күшін бойына жинап, ышқына сокқан полк коршауды бұзып өтеді. Бірақ оның ержүрек командирі окқа үшады. Сөйтіп, Курганский өз өмірін киып, полкты жойылудан сактап қалады.

Курганскийдің өлер алдындағы жаңағы сөздерін мен ол өлгеннен кейінгі полктың екінші командирі Шапшаевтың өз аузынан естідім. Согыстан кейін Калинин қаласында онымен сан рет жолығып, әңгімелестім.

“Сонғы атакаға шығарда Курганскийдің Панфиловты аузына алуы заңды. Бірақ мені атамаган шығар?” — деп одан қайталап та сұрадым. Шапшаев Совет Одағының Батыры болса да, екі иығын кезек түртіп шоқынып тұрып, мынадай әңгіме айтып берді:

— Күдай ақына рас,— деді ол. — Онда мен батальон командирі едім. Баяғы өзінің бірінші батальонынызды басқаратынын. Полкқа жол ашуды біздің батальонға жүктелі де, Курганский жауынгерлерге қыскаша сөз сөйледі. Сонда жаңағы сөздерді айтты. Ол сөздерді бірнеше рет кейін мен де айттым. Курганскийден кейін 19-шы гвардиялық Талғар полкының командирі болып тағайындалдым. Онда біз генерал Казаковтың қарамағындағы 10-шы армияда, сенін 9-шы гвардиялық дивизияң генерал Чистяковтың 6-шы гвардиялық армиясында болатын. Бұл екі армия талай рет иін тіресіп, көрші жүрді емес пе. Қырық бесінші жылы марта генерал Казаковтың 10-шы армиясы шабуылға шыққанда, 8-ші гвардиялық дивизия жаудың ит тұмсығы өтпейтін қалың орман ішіндегі шебін талқандап, бірінші бол алға үмтүлды. Оның шінде Талғар полкы тағы да алға кетті. Біз тағы да коршауда калдық. Панфилов дивизиясы мен өзінің уысынан талай рет шығып кеткен Талғар полкына өшіккен жау бұл жолы бір полкка екі дивизиясын жапты. Бізге қарсы танктерін де айдалап салды. Артиллериядан да талай рет оқ боратты. Бізді сейтіп он күн мыжғылады. Біз берілмедік. Сонда мен Курганскийдің сөзін қайталап:

— Панфиловтың батырлары, Бауыржанның бауырлары ешқашанда камауда қалмайды. Гвардиялық полк коршауда қалып құрымайды,— деп сан рет айттым. Біз Панфиловты дивизияның рухы, сені Талғар полкының рухы деп есептейтінбіз. Сол он күнгі ұрыста Панфилов пен Бауыржанға

сан рет сыйындык. Сендердің аттарынды атағанда солдат ерлер сан рет жігерленіп, жауга карсы үмтүлды. Солдаттар гана емес, менін өзім де сендерден сан рет қайрат алдым. Сонау Атматыдан Панфилов бастап бірге келгениміз, Москва түбіндегі киян-кеекі ұрыстар, сенің батальонды бастап талай Коршаудан аман алыш келгенін, декабрь шабуытында сенің полкты бастап, ак карды бұркыратып, Ақбоз аттеп шауып бара жатқанын, соңда сенің менін көзіме атқа мініп шауып бара жатқан адам емес, оқ өтпейтін, қылыш кеспейтін кара бурка карлын үстінде өзінен өзі калыктап ушып бара жаткан сиякты боп көрінгенің — бәр-бәрі есіме түсті. Талғар полкының пірі — екі танауы шелектей боп дедіген Ақбоз атты көсілте шауып жүрген қаһарлы Бауыржан әрқашанда көз алымда болды. Ол Коршауда мен қатты жарапандым. Жараны сылтау етіп, бірдене ғып Коршаудан шығып кетуіме болатын еді. Бірақ Бауыржан менін орнында болса, полкын тастан кетпес еді деп ойладым да, полкта қалым. Егер полк құрыса, сүйегім Талғар полкы солдаттарының ортасында калсын деп ойладым. Зембілде жатып полкты басқарумен болдым... Дивизия мен полктың пірі Панфилов пен Бауыржан деп есептегеніміз рас екен. Оныншы күн дегендеге дивизия артиллериядан оқ боратып, бізді қоршаған жауды кирады да, полкты өз қарамағына алды. Сол жолы маған Совет Одағының Батыры атагы берілді.

Мұны маған 19-шы гвардиялық Талғар полкының соғыс кезіндегі соңғы командирі Совет Одағының Батыры подполковник Шапшаев айтты. Бұл соның әнгімесі. Мен саған содан естігенімді гана айттып тұрмын. Понятно тебе?

VI

Автор. Түсінікті, Бауке.

Бауыржан. Мен Иван Леонтьевич Шапшаевты ерлігі үшін, әнгімесі үшін құшактап, бетінен сүйдім. Шапшаев сонау Амурда туғанымен, біздің Қазақстанда есіп, Турксібті өз колымен салыскан етене ескі достардың бірі еді. Оның осы әнгімесін естігеннен кейін, мен түні бойы Курганскийді есіме алыш. қатты толғанып, тебіренумен болдым. “Сактықта корлық жок” деген казактын мәтелі бар. Бұл рас сөз. Бірақ ерлік сактықтын жетегінде журмейді.

Өйткені сактық — есеп. Ерлік есеппен істелмейді. Ерлік ешқандай есепке көнбейді. Ерлікті сантиметрлеп өлшеп, грамдап салмактап, секундтап санай алмайсың. Ерлік — адам жанының лап еткен жалыны, жарқ еткен найзагайы. Ерлік — биіктегі кемерінен асып, лақ етіп құздан құлаған тасқын; жер сілкінсе, салдырылған болып таудан төмен қарай лықситын сан алуан тастардың ағыны. Тасқынның қашан төгілетінін, жердің қашан сілкінетінін білмейсін. Білсөн де, қанша текше метр су құлап, қанша тас домалайтынын, ол зілзатаның қанша уақытқа созылатынын болжай алмайсын.

Ерліктің негізі — сүйіспеншілік. Кісі сүйгенінің құлы да, құрбаны да болады. Отанын сүйген солдат ол үшін отқа да, суга да түседі. Сөйтіп, саналы түрде ерлік жасайды. Ол ерлікті қай күні, қай сағатта жасайтынын солдаттың өзі білмейді. Сәт сағаты жетіп, жан толқыны тулас, шырышық атып аспанға шашығанда, солдаттың жұдырықтай жүргегінен ерліктің жалыны бүрк ете лаулай атылады. Дүниені дүлей тасқын кернейді. Жер сілкініп, тау төңкеріледі. Күн күркіреп, найзагай жарқылдайды. Солдат ерлік жасағанда осындей болады! Солдаттың жүргегін ерлік атты балапан жұмыртқадай жарып шықканда осылай болады! Бірақ солдат оны ерлік жасадым деп есептемейді. Азаматтық міндетімді атқардым, Отан алдындағы перзенттік борышымды өтедім деп қана біледі. Ерлік жасаған сәтте солдаттың басындағы ой осығана болады. Өзінін ерлік жасағанын өлген солдат білмей кетеді, тірі қалған артынан үгады. Онда да алғашында ол ондай ерлік жасаған мен емес, басқа біреу болар деп ойтайды. Мінеки, ерліктің ешқандай есепке көнбейтіні де сондықтан!

Әркімнің-ак ер атанғысы келеді. Елім деп еніреп туган асыл азаматтардың ерекше еңбегі ғана ерлік боп бағаланады. Екінің біріне ер атағы берілмейді. Он мынның бірі, миллионның жүзіне ғана тиелі ол құрмет. Ердін енбегін ел бағалайды. Бір ердің ерлігі жүз жауынгерге үлгі, мынга өнеге болады. Ердің ерлігін ер қайталайды. Сондықтан да Ұлы Отан соғысында Матросов ерлігі — 275, Талалихиндікі — 176, Гастеллоның — 207 рет қайталанды. Ал сен ешкімге үқсамайтын ерлік жасадын, Вания. Сенің ерлігіндегі үзенгілес ер досын Шапшаев қана қайталады. Ал біздің 28 панфиловшы батырларымыздың ерлігін ешкім қайталай алған жок. Қайталамай-ак, койсын! Жиырма сегіз ердің жүргегі жаудын

Москва тубінде лаулап жанып жатқан ету танкісімен коса актық тамшы қандарын сарқып, туган жердің топырағына құлап жатқан ауыр күндер біздің ешбір үрпағымыздың басына келмесін! Мен сенің отаншылдығынды, азаматтығынды, ерлігінді мәңгілік мактанды шетемін, батыр бауырым Курганский!

Осылай деп таң атқанша бір тебіренгенім бар еді, қарағым... Анда-санда жанағы сен айтқан маузерді көргенде, көз алдыма оны маган соншама ілтипатпен, туган індей сүйіспеншілікпен, мактанды шептеп ұсынған батыр бауырым Иван Курганский елестейді.

А в т о р. Ол маузерініз кайда казір. Бауке?

Б а у ы р ж а н. Музейде.

Жауынгер достарын есіне түсіріп, тебіреніп отырган Бауkenе менін "маузерініз кайда?" деген сұрагым орынсыз көрінді-ау деймін, ол "музейде" деп бір-ак ауыз созбен катулана жауап берді де. теріс қарал кетті. Койған сұрагымды үнатпағанын білдім де, мен үнсіз отырып қатдым. Расында да. ол адам туралы, азаматтар тағдыры жайында сөйлеп отырганда, менін бір тұтам карудын кайда екенін сұраганым орынсыз да еді. Бірак менін міндетім — Бауkenе катысты нәрсенін бәрін де білу, бәрін де анықтау. Ойна келіп түрган сұракты сол сөтінде беріп қалмасан, артынан, сез арапап, үмытып кетесін. Бірак бұл Бауkenе дәлел емес. Сондыктан батыр сабасына түскенше тәмен қарал, үнсіз отырдым. Үнсіз отырып, ақын Сырбай Мәуленовтің "Батыр ағам Бауыржанға" деген мына өлеңін іштей қайталаш шықтым:

Кешіп өтіп кешегі от-жатыннан,
Дүниеге ерлігімен танылған.
Кен жаурынды, Талғардай тік иыкты,
Бәрі кеуде, бүркіт қабак Бауыржан.

Қалтыраған атынан жау ордасы.
Панфиловтың жорықтағы жолдасы.
Данқ туын майдандарда көтерген,
Гвардия болімінін колбасы.

Шежіресін жазып соғыс кезінің,
Бүгін сенің жырга айналды сезімін.

Бүгін тағы естіледі әлемге
Айқастарда атой салған өз үнін.

Ел аузында ерлігі — аныз, аты — жыр,
Халқымыздың мактанышы батыр ұл,
Мерекелі мүшелінді құттықтап,
Сырбайынның жазған сәлем хаты бұл.

Қайрат-қүшін қан майдандар сынаған,
Сенсің менің ардактайтын бір ағам!
Ескерткіш боп турып қалмай бір жерде,
Атшаң басып жүргеніңе қуанам.

Бір күні мен Сырбайдан осы өлеңнің тарихын сұрадым.

— Осы бес шумак өлеңнің он бес жылдық тарихы бар,—
деді Сырбай дауыл тербеген теңіздей гүр ете қалып. —
Өлеңнің қалай жазылатынын өзің білесің. Кей өлең ағаш
басынан пыр етіп кеп жерге конған бір топ торғай сияқты,
лып етіп бірден қағазға түседі. Енді бір өлеңдер, көпке дейін
жерге түспей, біресе төмендей, біресе жогарылай қалықтап,
аспаңда жүріп алатын қалың қараторғайға үқсан, үзак үакыт
қағазға конбай қояды... Бауқенді мен бірінші рет 1944
жылдың басында, Алматыда, Жазушылар одағының
plenумында көрдім. Мен қырық үшінші жылы майданнан
жаралы боп келіп, Қостанай облыстық газетінде қызмет
істейтінмін. Жергілікті жердегі әдеби бірлестіктің жетекшісі
болғандықтан, plenumға шакырылдым. Бауқен сонда
plenумның президиумында отырды. Біздің екі қозіміз сонда
болды: мен оны бөріге де, бүркітке де үқсаттым. Тегі: “Кен
жаурынды, Талгардай тік иыкты, бөрі қеуде, бүркіт қабак
Бауыржан” деген жолдар менің ойымда сонда тұган болса
керек. Бірақ бұл жолдар ол кезде қағазға түскен жок. Содан
4—5 жыл кейін мен Алматыдан Қоқшетауға дейін Бауқенмен
бір самолетте үштім. Ол кезде таныс емеспіз, тілдескеніміз
жок. Танысып, сейлесуге батылым жетпеді. Қоқшетау
аэродромының айналасы белуардан келетін қоқорай шалғын
екен. Бауыржанның соған үстіндегі плаш-накидкасын
жайып жіберіп, полковник басымен аунай кетіп, Қоқшениң
қоқорай шалғының күшактап, аймалағаның көрдім. Бүркіт
ектіп қозіме жас келді. Анадай жерге барып, Бауыржан

орынан тұрып, кайтадан самолетке отырганша көз айырмай қарап тұрдым... Қырық тоғызының жылы шықкан жинағымда Бауыржанға арналған алғашқы өлеңім жарияланды. Бірақ оған өзім қанағаттанбадым. Алпысының жылы Баумен аурудан тұрып, Жазушылар одағына таксимен келіп, қайтып бара жатқанын көргенде, жүрегім біртүрлі болып кетті. Астан-кестен ой тулады. “Ескерткіш бол тұрып қалмай бір жерде, алшан басып жүргеніне қуанам” деген екі жол ең алдымен келді. Бұл екінші өлеңімді мен Бауменнің ету жылдығында жарияладым.

А в т о р. Жоғарыда Сіз “полктың көгілдір клубы” ледініз. “Бауыржанның көгілдір клубында болдық” деген сөзді мен алғаш Әбекеннен естіп едім.

Б а у ы р ж а н. Ол кім?

А в т о р. Әбділла Тәжібаев.

Б а у ы р ж а н. Э. Әбекеннің ол “Көгілдір клубты” көргені рас. Немістерді Москва түбіндегі токтатканнан кейінгі бір әредіктес мен Қазақстан Жазушылар одағына хат жазғанмын. “Қазақстан жазушылары, мынау сұрапыл соғысты өз көздерімен көрмей, үйде отырасындар ма? Ертен соғыс туралы шыгарманы қалай жазасындар? Бұл соғыс тарихта да, әдебиетте де атаусыз қалатын соғыс емес. Бұл совет халқының анау азамат соғысынан кейінгі ең басты, ең шешуші шайқасы. Ендеше, осыны келіп көздеріңмен көрмейсіндер ме, денелеріңмен сезінбейсіндер ме?”— дегенмін. Сол хаттың ішінде бірнеше жазушылардың аттарын атағанмын. Соның бірі етіп Әбділданы да айткан болуым керек. Оның үстіне, Әбділла екеуіміз баяғыда Шымкент интернатында бірге оқыған бала доспыш ғой. Соңдықтан Әбділданың тікелей өзіне арнап жазған жеке хаттарым да болса керек. Адам қасында жүргеннің қадірін біле бермейді. Өлген соң өкінеді, өлген соң өкіреді. Әйтпесе, Әбділла деген ұлы акын, ұлы азамат кой, шіркін! Өзің ойлашы, сен бір ауыз салем айткан еken деп толарсақтан қан кешіп, оқ пен оттың ішінде жүрген саган кай досың артынан іздел келеді? Шешен келсе, келер. әкен келсе, келер. Бірақ соғыстан бес мың километр алыста, тыныш үйде, тыныш жайда, бала-шагасының қасында жылы үяда отырган бөгде біреу сені қалай іздел келеді? Соның бөрін тастап, сшкімнің әмір-бүйрығынсыз, соғыс кезінің әр сағат, әр тәулігі өтіммен

үштасып жатқан ауыртпалық қынныштыктарына қарамастан, майдандағы солдаттарға сәлем беремін деп келу үшін адамға қашама қажыр-кайрат, адамгершілік, азamatтық, сүйіспеншілік керек десенші! Соны мен бірінші рет осы Әбділданың басынан көрдім, қарағым. Акпейіл ақынның анқылдаш майданға келіп қалғанын бір-ак білдім. 1942 жылдың апрелінде корпус штабынан дивизияға келе жатқан жолда машиналарына бомба түсіп істен шығып, көктем кезіндегі Калинин облысының қара батпағын жарымжан аяғымен тізеден кешіп, жиырма шақырым жаяу жүріп, кап-қара бол тұтіғіп Талгар полына келген Әбділданы көргендеге, төбе шашым тік түрді. Тамағыма бір нәрсе кептеліп қалғандай, дыбысым шықпай, оны бас салып күшақтай алғаным есімде. Жігіттердің жиналыш қалғанына қарамастан, екеуіміз қайта-қайта сүйіспіп, бір-біріміздің бас-аяғымызға қайта-қайта қарай бердік. Мен қасымызда тұрган қаһарман солдаттардың қаһарлы командирінен аргалаңдаған балаға айналып кеткен сияктандым. Өйткені Әбділда өзімен бірге майданға мениң балалық шагымды арқалап алып келді. Ол мениң балалық шагым бауырында откен қазактың Қаратаяны қасыма әкеп қойғандай болды. Мен оны көргенде алыстағы елімнің алтын ордасы Алатауға арқамды тіреп тұргандай болдым. Әбділдамен бірге бүкіл казақ датасы қасыма көшіп келген сияктанды.

— Неге келдін? Мынау бүршақ орнына төбеден бомба жауған майданда өлп қалсан қайтесін? Неге келдін, Әбділда? — дедім мен бір кезде дауысым шығып.

— Өлсем, сенен жаным артық па? Мынау тұрган көген көз боздактардан жаным артық па? — деді ол.

— Біз солдатпыз, сен ақынсың гой, Әбділда-ау.

— Солдатыма сүйегім сырқырамаса, мениң нем ақын, нем азамат, Бауыржан?! — деп әбден қажып келген Әбділда сылк түсіп блиндажлың жиегіне отыра кетті.

Содан Әбділда бірнеше күн мениң полкымда, мениң қасымда болды. Дивизияға елден сыйлық әкелген Қазақстанның өзге делегаттары әлдекашан қайтып кетті. Елдің хабарын айтып, жатынды өлеңдер оқып. Әбділда мениң де, мениң полкымның жауынгерлерінің де құлак құрышын қандырды. Сол аз уақыттың ішінде солдаттар Әбділданы әкесіндей көріп кетті. Кейінгі жылдарда майдандағы біздің

дивизияга Әбділла салған айқын жолмен Фабицен Мұстафин, Сәбит Мұқанов, Жүсіпбек Елебеков сиякты бірсыныра мәдениет пен өнер кайраткерлері ат ізін салды. “Келіннің бетін кім ашса, сол ыстық” дейді Гой қазак. Соғыста кімді бұрын көрсөн, сол қымбат. Әбділданың өзге тұрғыластарымнан ыстық көрінетін бір себебі сол, карағым. Оның үстіне. Әбділданың әкедей ақылтей, шешедей, мейірбан, парасатты олеңдеріне тәнтімін. Мен үшін казіргі өзге ақындар бір төбе де. Әбділла бір төбе. Мінеки, Катинин ормандарының қылқандарынан жасалған полктың “Көгілдір клубын” соғыстың какап тұрған катаң жыстыңда қазак ақыны Әбділда Тәжібаевтың аскак үні кернеді. Ол үн жауынгерлердің жүргегіне кайрат боп тұнып, Калинин орманының ішін кернеп кетті. Жауынгер жігіттермен коса орманның бұтақтары да ақынның сезін ұтып, тенселе тербеліп, бас изеп тұрған сияқтанды. Соғыстан кейін, бертінде Катинин облысына барып қайтқан жігіттердің бірі маған әзілдеп:

— Бауке, жел сокса, Катинин облысының ормандарына дейін қазақша ән салады екен,— деді.

— Ән салса, оны 8-ші гвардиялық Панфилов дивизиясының жауынгерлерінен, сол жерге ең алғаш келген қазак ақыны Әбділда Тәжібаевтан үйренген болар,— дедім мен оған шындал жауап беріл.

VII

А в т о р. Әбекен ол жолы Сіз туралы өлең шығарған жоқ па?

Б а у ы р ж а н. Оны өзінен сұрағын.

А в т о р. Жоқ, мен оны сұрамаймын, Бауке. Әбділда Тәжібаевтың 1942 жылы майданға барғанда Бауыржан Момышұлы туралы өлең шығарғанын бұрыннан білемін. Ол өлеңді орысшага Самуил Яковлевич Маршак аударып, “Известия” газетінде басылып елі деген болатын маған ақын. Бірак Әбекен ол өлеңнің өзінің кай кітабында жариялаганын есіне түсіре алмаған. Артынан мен ол өлеңнің казакшасында, орысшасын да тауып, салыстырып оқып шыққанмын. Қазақшасы “Бауыржанға” деген атпен 1945 жылы жарияланған “Өлеңдер жинағы” деген кітапта шығыпты.

Орысшасы “Великан” деген атпен ақынның 1958 жылы Москвада басылған “Песнь о друге” деген жинағына енілті. Өлеңнің бас жағында ақын балалық шакта Бауыржан екеуінің көк майса кең далада бірге жүгіріп өскенін, садақ тартып, карға атып ойнағандарын еске алады. Көрші кемпірдің балаларды оттан, судан, қаракұстардан корғайтын алып жайлыштын әңгімесін катар отырып қызыга тындаіттындарын, ертегідегі алыпты екеуінің өз әкелеріндегі жақсы көріп кеткендіктегін айтады. Сол бала күнгі досын сағынып, бір көруге зар болып, төбеден неміс самолеттері жаудырған бомбаға да қарамастан, ілгері басып келе жатқан сөтін ақын былай баяндайды:

Келем қалың қара орманмен,
Көрсем деймін тездеп сені.
Қаракұстар қоқтен төнген,
Бөгемеші жолда мені.

Шегінбедім, сессенбедім.
Токтамады салған әнім.
Тек тезірек жетсем дедім,
Сағынғаным — Бауыржаным!

Ак қайындар ортасында
Түрдің берік жас емендей.
Көріскеннен жайдық құшак,
Фашық жарлар кездескендей...

“Қош” дедің сен, міндің атқа,
Құтқаруға бебектерді!
Қайырымды алып кемпір айтқан
Сен екенсін, үктым енді.

Бул өлең “Известияға” басылmas бұрын, алдымен республикадағы ана тілінде шығатын газеттерде басылышты. Майданда Бауыржан деген батыр бар екені байтақ Қазақстанға, бүкіл Отанға алдымен осылай тарапты. Ойлап қарасам, біздің “Бауыржаниамыздың” басы Әбекенің осы өлеңінен басталатын сияқты. Бұған дейін Бауыржан есімі “Момышұлының бірінші батальоны Горюны, Матренино

аудандарында жаумен шайқасты” деген сиякты полктан дивизия штабына жіберілген әскери акларлардаға атап келген. Пулемет ротасының командири жас ақын Василий Вершининнің 316-атқыштар дивизиясының органы “За Родину” газетінде басылған өлеңінде Б. Момышұлына арналған мынадай бір ғана шумак бар:

... Он помнит, что служит народу.
Что путь наш суров и велик.
За счастье людей, за свободу
В бой идет молодой большевик...

Полк, дивизия акларларынан Момышұлының есімі ен алғаш “Известия” газетінің бетіне көшті. Өлең тақырыбының астындағы “Гвардия капитаны Бауыржан Момышұлына” деген сөздерге миллиондаған көздер қадалды. Миллиондаған әкелер мен аналар, жас жарлар мен жас ёспірім жеткіншектер гвардия капитаны Момышұлының кім екенін білмесе де, оның фашистердің құлдығындағы совет адамдарын, барлық сәбі балаларды азат етуші алтып екенін, қазак халқының қаһарман ұлы екенін конілдеріне түйіп алды. Бауыржан атын бүкіл Қазақстанға көнінен танытқан бұл өлеңді тамаша орыс ақыны Маршак орыс тілінде аударып, ол есімші барша байтак Отанға мәшінр етті.

Тәжібаев өлеңінің Маршак аудармасы “Известия” газетінде жарияланғаннан кейін іле-шала, 1942 жылы 18 майда “Правда” газетінің бетінде Совет Информбюросының мынадай хабары жарияланды:

“Калинин майданының бір участогында дүшпан біздін бір болімшемізге шабуыл жасады. Бауыржан Момышұлының кол астындағы біздің жауынгерлер жауга миномет пен пулеметтен оқ жаудыра қарсы алды, одан кейін қарсы шабуылға шығып, гитлершілдерді кейін сырғытып тасталды. Ұрыс даласында жаудың 120 солдатының өлігі жайрап калды. Фашистердің 2 танкі киратылды”.

Осылай деп “Правда” газеті ер есімін етке жайды. Осыдан кейін “Красная звезда” газетінің бетінде Бауыржан есімі жиі атала бастады. Александр Кривицкийдің очерктері, Александр Бектін атакты кітабының алғашқы бөлімдері дүниеге келді. Қазақ ақындарының Бауыржанға өлең

арнамағаны кем де кем болды. Тіпті кейбір ақын арасына бірнеше жыл салып, екіден, үштен өлең арнады. Мәселен, Тәжібаев Момышұлына деген алғашқы өлеңін 1942 жылы жазса, отыз жылдан кейін оған арнап екінші өленді және шығарды. Ал ақын Қалижан Бекхожин Момышұлына арнаған “Қол бастаған батырға” деген алғашқы өлеңін 1944 жылы, “Томага киген тау бүркіт” деген өлеңін 1960 жылы, ал “Атынды мен естідім” деген үшінші өлеңін 1971 жылы жариялады. Ақындардың аузымен халық сөйлеп, тарих тиісті бағасын берді. Өйткені ақын өзі үнатқан ардагер азаматтығана жыр етеді, соғанғана өлең арнайды. Теніздің түбіне сұнгіл алған маржан сияқты асыл қазынасын ақын кез келген жүртқа сыйлай бермейді. Ақын халық сүйген қаһарман үлді, қадірлі азаматтығана мадақтайды. Ол үнатпаган адамына үн қатпайды, бірнешеу түргай, бір де өлеңін арнамайды. Ақынның жүргегіндегі отты сезімге ешкімнің әмірі жүрмейді, ол жүректің жылудың ешкім зорлықпен тартып ала алмайды. Ақын сүйгенінеғана сүйсіне жыр төгеді. Ақынға зорлықпен сүйікті бола алмайсын. Ал саған Әбділданың сонаш қырық екінші жылғы өлеңін бастап, барлық қазақ ақындары жабыла жыр арнаса, олардың сені жабылып жақсы көргені. Бір емес, екі-үш реттен арнаса, онда сені үш мәртебе жақсы көргені, шексіз сүйіп, құрметтегені гой, Бауке. Мен саған кімнің қандай өлең шығарғанын білмегендіктен емес, білгендіктен, көкірегімді мақтаныш кернегендіктен сұрап түрмyn гой, аксақал. Мұны айтсам, сен: “Білсен, несіне сұрайсың?”— деп, дауысынды қундей күркіретіп, мұртыннан наізғай шашыратып шыға келесің. Сондықтан менің іштей тебіреніп, ішкі ырғакқа қайта-қайта бас изеп, үнсіз сүйсініп қана коюыма тұра келеді. Оны анғарған сен: “Әй, шыбындаған атка үксап, басынды неменеге шұлғып отырсың?”— деп тағы да мені ажуа қыларсын. Сондықтан өз күйімді саған анғартпай, әнгімені ілгері жалғап, менін енді келесі сұрактарыма көшуім керек, батырекесі.

А в т о р. Мен Сіздің сол қырық екінші жылдың жазында елге жазған бір хатынызды тауып, көшіріп алдым. Соны өзінізге оқып берейін бе?

Б а у ы р ж а н. Кәне, не деппін?

А в т о р. Өз қолынызбен түзу сыйықты дәптердің екі бетін толтыра арабша жазған хатынызда былай депсіз, Бауке:

“Ардақты Мұхтар аға!”

Жазған хатыңызды алып, өте шаттанып, төбем көкке, қолым қияга жеткендей болып отырмын. Хатыңызға көп рақмет. Мені әсіресе қуантқан жай — Сіз менің хатынды алып, менің жаманды-жаксылы пікіріме толық түсінгенге үқсайсыз: “Отан согысын тақырыпқа алып еңбек етемін. Ол еңбекті ат үстінен емес, әбден терең магына-мазмұнына төсөліп, біліп алып бастаймын” деген ниетіңіз, талабыңыз мені өте қуантады. Сіз сияқты қазақ әдебиетінің полковнігі шынында солай істемеуіне де болмайды. Сырттан қарап, көргенге қызығып, терең тексермей, шын-өтірігін араластыра бес-алты күндік өмірі бар шыгарма жазу — әдебиет ефрейторлары мен сержанттарының қызметі емес не? А1 Сіз, Құдайга шүкір, полковникіз гой. Талабыңыздың орындалуына тілектеспін. Сіздің қолдан шыққан көркем, тарихи еңбек болашақта жалғыз қазақ әдебиеті ғана емес, барлық әдебиеттің ішінде төрден орын алып, жалғыз біз емес, біздің немерे-шөберелерімізге үлкен үлгі, насхат дастан болып, бірнеше гасыр өмір сүретініне кәміл сенемін.

“Абайдың” бірінші кітабының жарыққа шыққанына да өте қуаныштымыз. О жайындағы хабар қазақ әдебиетінің тұңғыш үлкен баласының қайта туганындағы болып естілді! Амандақ болса, оқып, көріп, пікірімізді адал ниетпен айтартмыз деген үміттемін.

Әрине, үмітсіз адам баласы болушы ма еді — согыс бітсе, біз жеңсек, аман-есен тірі елге қайтып, жақын ағайын-тұысқандардың дидарын қуанышпен көрсек дейміз. Ол үшін, жан-тәнімізді аямай, майданға қыза кірісеміз. Егерде ол ниетке жетсек, әңгімені дастан-дастан етіп айтып беруден біз қаштаймыз гой. Бірақта майдан өмірдің қылтасынан көпірі емес не? Ол көпірден жаннның барлығы бірдей аман-сау өте бермейді гой. Соң тар жол, тайғақ кешуде мыңды басқарған өте қыын, гажайып міндет емес не? “Білмеймін қандай асу алда жатыр, құз ба еken, қия ма еken таңдай татыр? Сыйынып аруақ пен бір Құдайга, үстадым етегіннен, баста, батыр!”— деп өзіңіз сөйлемтеп не едіңіз қаһарманыңызды? Соң сияқты, біз бастаған бұқара — солдат қауымы өзінің қолбасына осыны айтып, сеніп сыйынып, артына ғлеседі. А1 мыңның істеген ісін ізсіз тастап кету қолбасыга үлкен сын емес не? Ол көзі тірі кезінде айтып, жазып берген іс мойнындағы үлкен

борышын орындағаны болып табылмай ма? Сондықтан мен осы борышты орындауга асықтым.

“Знамя” дейтін журналдан Александр Альфредович дейтін жазушы қайтадан келіп, батальонның бастан кешкенін тағы да қайталап айтып бергін деп, телміріп отырып алды. Зерікпестен жарым ай ілесіп журді. Ауызша айтқаның жаман да болса қағаз бетінде қалады гой деген оймен, мен оған бастан өткен согыстардың барлығын, Мәскеуге дейінгісін толық етіп, өрбір согысты екі-үш сагаттан баяндадым. Бір жарым ай дегенде Бек менің айтқандарымды бұлжытпай жазып алтып, жақында гана кетті. Екінші болімін қайта келіп жазбақ! Бек үлкен жазушы емес — жақсы стенограф, айқаныңды айтқанша жазады — оның қасиеті сол.

Кетерінде мен оған былай дедім:

— Сенің жазатын кітабыңың қысқаша мазмұны мынау:

Мен істедім дегенше — мың істеді десеңші!

Ер істеді дегенше — ел істеді десеңші!

Мен — мыңдікі болмасам,

Ер — елдікі болмаса,

Кім істеді дер едің?

Қызметіңді, Александр Альфредович, ешкімнен қызғанба, жасырма. Айтқанымның бәрін жазып алдың, бірақ түсінген жоқсың. Себебі сен мен бастаған мыңың кім екенін, менің кім екенімді және қазактың салт-санасын, әдет-гурпын білмейсің. Мен айтқан қазактың халық мақалдарын жазуга сенің қаламың шорқақ, тілің қысқа. Сондықтан байқа, олардың мазмұнын дұрыс беру үшін тиісті адамдармен ақылдас.

— Кіммен ақылдасайын? Сіздің үйқызызды боліп жазып алған нәрселерімді қайта түсіндір деп әурелеуге үядым,— деді маган Бек.

— Кіммен ақылдасуыңды Мәлік пен Күрманбектен сұрагын,— дедім мен оған.

Бақсам, Мәлік пен Күрманбек Сізді үсынғанга үқсайды. “Қырық мақал” дейтін бір нәрсе жазып едім. Егерде оны Күрманбек жөн деп тапса, Сізге жіберер.

Уақыт, жағдай белгілі гой. Ойдалыны түгел жазуга шама қайдан келсін, айып етпеңіз.

Хатыңызга, талабыңызга бас ит, сәлем беруші Бауыржан.

18. 8. 1942 жыл.

РС. Эбділа мен Әлжаппарға сәлем айтудыңызды сұранам”.

Б а у ы р ж а н. Иә, бұл менің Әуезовке жазған жауап хатым болатын.

А в т о р. Мұхан өз хатында не айтқан еді?

Б а у ы р ж а н. Александр Бекпен тілдесіп, оған бірсыныра жайдан түсінік бергенін, өзінің де Отан соғысы туралы кең тынысты роман жазғысы келетінін. бірак ол үшін талай уақыт ойланып, толғанатыны, соғысқа қатысқан талай адамдармен әңгімелесетінін айтып, соғыс жайын жақсылап үгіндыратын адамдардың бірі өзің болсаң екен деген тілегін білдірген.

А в т о р. Хатыныздагы Мұханның шығармасынан келтірілген цитатынызды әдейі салыстырып шыктым. Енлік қыздың Кебек батырмен қол ұстасып кетерде елімен қоштасқан төрт ауыз өлеңінің ең сонғы шумагы екен. Қолында цитат көшіріп алатын кітабы жок согыста журген адам бір жолын, тым болмаса бір сөзін шатыстырган-ақ шығар деп ойладап едім. Тіпті бір де әрпі ауыспапты.

Б а у ы р ж а н. Немене, біз жас кезімізде әдебиет оқымай, ай қарап жүрді деп ойладап па едін?!

А в т о р. Сіздің Әуезов творчествосына сонау қырық екінші жылы берген бағаныздың айнымай дәл шықканына және тан калдым.

Б а у ы р ж а н. Көзі бар кісінің бәрі аскар тауды алыстан көреді. Тек мүгедек соқыр адам ғана Алатаудың қасында тұрса да оның қандай екенін болжай алмайды. Мені соқыр деп пе едің сен!? Кәне, келесі сұрағына көшкін.

А в т о р. Сол хатыныздагы: "Бек үлкен жазушы емес — жақсы стенограф" деген сөзінізге казір қатай қарайсыз?

Бауken сол ойланып алып, жауап берді.

Б а у ы р ж а н. Ол қырық екінші жылғы хат кой, қарағым. Бек ол кезде одакқа танымал үлкен жазушы емес болатын. Полкқа келгенде аузынан шықкан сөздің бірін қалдырмай жазып ала беретін. Сондыктан ол тұста мен оны үлкен талант иесі емес, жақсы стенограф қана болар деп ойлаганым рас. Ал бірақ Бек кейіннен аса талантты жазушы екенін танытты. Одакқа ғана емес, бүкіл дүние жүзіне әйгілі қатамгерлерімізші бірі болды. Оның "Волоколамск тасжолы" кітабы барша жер шарын шарлап кетті. Ең алдымен сол кітап арқылы қазақ халқының ерлігі, оның бір ұлы менің есімім Отанның іші, тысына тегіс мәшінүр болды. Осы үшін

оған мың мәртебе ракмет! Бұл үшін оған менің осы күнгі үрімбұтағым, алыс үрпағым, тек өз үрпағым ғана емес, үлтүм да мәңгілік қарыздар. Болашакта Алматының және облыс орталықтарының бір-бір көшесі Александр Бек атына қойылса, орынды-ақ болар еді. Бірақ оны мен емес, қалалық советтер шешеді ғой, қарагым. — Осылай деп Бауken басын сал енкейте түсіп, үнсіз отырып калды. Біраздан кейін енсесін кайта көтеріп, сөзін жалғады: — Осы сиякты қазак халкы ерекше қарыздар тағы бір орыс жазушысы бар.

Автор. Ол кім, Бауке?

Бауыржан. Оның аты да — Александр. Бірақ Александр Альфредовичтен баска, Александр Юрьевич Кривицкий.

Автор. Оны қай себептен айтып отырсыз?

Бауыржан. Панфиловшы 28 батырдың атағын дүние жүзіне паш етіп, артынан аттарын анықтаған адамның кім екенін білмеуші ме едін? Енді есіме түсті.

Москва үшін шайқаскан сол ауыр күндердің бірінде, ноябрьдің аяқ шенінде “Красная звезда” газетінде “Жиyrma сегіз батырдың өсиеті” деген басмакала жарияланды. Онда осыдан бірнеше күн бұрын Москва тубінде жаудың елуден аса танкі Панфилов дивизиясының жиyrма тоғыз жауынгері бекінген шепкे лап қойғаны, совет жауынгерлерінің тайсалмай, елу тажалды қарсы алғаны, олардың тек біреуі ғана корқақ боп шыққаны, саяси жетекші Диевтің басшылығымен қалған жиyrма сегіз батыр елу танкпен шайқасып, оның он сегізін өртеп, өздері тегіс Отан үшін опат болғаны айтылған болатын.

Ертенінде “Красная звезда” газетінің редакциясына Одақтың ең үлкен аксақалы Михаил Иванович Калинин телефон соқты.

— Біздің адамдардың олмі аянышты-ақ, жанга батады, — деді ол жиyrма сегіз батырдың ерлігіне сүйсініп, өліміне өкіне отырып. — Бірақ соғыс шындығы ауыр, ол шындықты айтпау одан да ауыр. Не істерсің, Ленин айтқандай, соғысқаннан кейін, шындал соғысу керек. Сіздердің ерлерді мадақтағандарының жаксы іс. Енді олардың аты-жөнін білген жөн. Іздестіріл көрініздер. Адал ерлер атаусыз қалмауы керек.

Сол күні редакторға тағы да телефон соғылды. Қызыл Армияның Жоғарғы Бас басқармасының бастығы газеттің

“Жиырма ссгіз батырдың өсиеті” деген басмақаласынан қауымласқан бұқаралық ерліктің жарқын өнегесі танылатынын, оған Статиннің өзі көнділ бөліп отырғанын айтты.

Осыдан кейін редактор бұл басмақаланың авторын кабиетіне шақыртты. Ол жас журналист Александр Кривицкий еді. Кривицкий ол мақаланы редакцияға алғы шептегі дивизиялардың бірінен келіп түскен төрт жолғана саяси акпарға сүйеніп жазған еді. Мұндай акпарлар редакцияға көптеп келіп жататын. Редактор армия саяси бөлімінен шындығын анықтағаннан кейін, бұл акпарды басмақалага факты ретінде пайдалануга ұсынған. Ал онда Дубосеково мен Диев деген бірғана фамилия көрсетілген еді. Танкпен шайқасқан өзге батырлардың бір де бірінің аты-жөні айтылмаған.

Кырық бірінші жылғы декабрьдің басында, сақылдаған сары аязда Кривицкий Москва іргесінде жаумен шайқасып жатқан дивизияны іздең, алғы шепке аттанған болатын.

Бір адым ілгері аттап, екі адым кейін шегініп, шеңінген жерден қайта шабуылға шығып, жаумен күні-туні қиян-кеекі ұрыс жүргізіп жатқан дивизияның басшыларына жолығу, жолықсан, әлдененің етжей-тегжейіне қану үшін толықтап тұлесу мүмкін емес болатын. Оның үстінде, дивизияның аяулы әкесі Панфиловтан айрылып, көп адамы құрбандыққа ұшырап, қызыл жоса қан болып жатқан шағы еді. Өлінің орнын тірі басып, жаратының міндетін жана келгендер атқаруға кіріспіл, біреуді біреу біліп болмайтын тұста келген әскери тілшінің бірден жолы болмады. Жолы болмағаны сол, бұл дивизияда Диев деген саяси жетекшіні ешкім білмейтін болып шыкты, ешбір тізімде жок. “Красная звезда” газетінің 28 батыр жайында жазылған басмақаласын мұнда ешкім де оқымаған, көрмеген. Не газетті алғы шептегі дивизияға жеткізіп бере алмаған, берсе, жаумен жағаласып жатқан жүрттың газет қарауға мұршасы болмаған, Москва түбінде опат болған мындаған адам топыракқа көмілтіп, кар астында қалып жатканда, аты-жөні болғісіз 28 жауынгерді сұрастыру қақаган қантарда Қара теңізге сұнгіп, қапылыста қолыннан түсіп кеткен алтын сағатыңды іздеумен пара-парлай еді...

Не істерін білмей жаны қысылған әскери журналист енді Диевті қойып. 16-ноябрьде Дубосековоны қандай бөлімнің

корғаганың сұрастыра бастайды. Капров полкінің адамдары екені айқындалады. Капров Дубосеково разъезін ол күні капитан Гундилович басқарған төртінші рота қорғаганың айтады. Тілші енді Гундиловичка келеді.

— 16 ноябрьде Дубосеково разъезін сіздің рота қорғаганы рас па?

— Рас. Ротаның саяси жетекшісі басқарған 29 адам коргады. Бірақ олар тегіс каза болды.

— Саяси жетекші Диевті білесіз бе?

— Білемін. Ол менін ротамның саяси жетекшісі Клочков... Дәлірек айтқанда, соның екінші фамилиясы.

— Қалайша?

— Василий Клочков асыл азамат еді. Ол өз жігітерімен Дубосеково түбінде 50 танкіні тоқтатты. Не керек, өліп кетті. Тыным таппайтын. Сонының қаралған ротадағы бір украин жауынгер: “Біздің саяси жетекші Диев — тынымсыз жан”, — деп сүйсінуші еді. Осыдан ол Диев аталаған кеткен болатын.

— Опат болған сол 29 адамның аты-жөнін тегіс айтЫП берे аласыз ба? Біреуі опасызы болып шыққан гой, оны білесіз бе?

— Кімнің опасызы болғаның білмеймін. Мен өзге адамдармен ротаның екінші канатында болым. Ал өлген 29 адамның аты-жөнін тегіс айтЫП бере аламын.

Осылай деп капитан Гундилович піланшет аша бастайды.

Осыдан кейін тілші Дубосеково разъезіне таяу жердің тұргындарымен әнгімелесті. Госпитальға барып, ондағы жараты панфиловшылармен тілдесіп, 28 батырдың бірі — өлім халінде жаткан Иван Мойсеевич Натаровпен кездеседі. Осыдан кейін ол Москваға қайтып келіп, енді “Красная звезда” 1942 жылғы 22 январындағы номеріне “Мерт болған 28 батыр” деген очерк жариялады. Сонда олардың аты-жөні тегіс аталаған, ерлер өлімінің егжей-тегжейі толық баяндалды.

Бұл да аз. Александр Кривицкий 28 батыр жайында будан кейін орталық газеттерде бірнеше очерктер жариялады. Нак сол кезде қоршаудағы Ленинградтан редакцияның шакырыу бойынша үшып келген көрнекті совет акыны Николай Тихоновқа 28 батыр жайында қызықты-қызықты әнгімелер айтЫП беріп, солар жайында жыр жазуға шабыттандырыды. Сейтіп, Николай Семеновичтің осы ерлер жайында поэма

жазуына мұрындық болды. Тихоновтың “28 гвардияшы туралы жыры” “Красная звезданың” 1942 жылғы 22 мартағы номерінде басылды. Бұдан кейін бұл батырларға атакты ақын Михаил Светлов және поэма арнады. Ал белгілі композитор Исаак Дунаевский “Менің Москвам” атты әнінде 28 батырдың ерлігін музыка тілімен толғады.

1942 жылы 21 иульде СССР Жогарғы Советі Президиумының Указы бойынша данкты 28 панфиловшыға елгеннен кейін Совет Одағының Батырлары атағы берілді. Дубосеково разъезіне жақын Нелидово селосында осы оқиғага байланысты өткен салтанатты жынын туралы очеркті де Кривицкий жазды. Одан кейін “өлтірілген” үш батырдың – 28-дің прі қалғандары: И. М. Шемякин, И. Р. Васильев және И. Д. Шадриннің бакытты тағдыры туралы да орталық баспасөзде бірінші боп жазу абыройы Кривицкийге және тиdi.

Содан көп жылдар кейін Александр Кривицкий 8-ші гвардиялық дивизияның адамдарына арналған “Москва түбіндегі карауыл” атты кітабының бір бетіне былай деп жазды:

“Мен бакыттымын, маган тағдыр панфиловшылардың ерлігіне жақындаусуға, ұрыс картинасын қалпына келтіруге, батырлардың есімдерін тауып, олардың ерлігі туралы бірінші болып айтып беруге мүмкіндік берді. Адамдарды рухтандыратын бұл ерлік туралы бірінші болып айтып берушінің бакыты менің санамда өмірімнің соңғы минутына дейін сақталатынын мен білемін”.

A в t o r. Рас айтасыз, Бауке. Ұлы Отан соғысы батырларының ішінен 28 ердің есімі. аспандагы көп жұлдыздар арасындағы үркердей жарқырап, адамзат тарихында мәнгілік қалдығой. Олар адамдар арасындағы достықтын, тыскандықтын, отаншылдықтын, социализм елін қорғау жолындағы бұқаралық ерліктің өшпес өнеге – шамшырағы бол нүр шашуда.

B a u k e n. Сол батырлардың жиырма екісі қазақстандық та, төртеуі – Нарсұтбай Есболатов, Мұстафа Сенгірбаев. Асқар Кожабергенов, Әлікбай Қосаев казак кой! Халқымыздан шықкан Совет Одағының тұнғыш батырлары! Менің біз Кривицкийге де ерекше қарыздармыз дейтін себебім сол, қарагым. Сол азаматтың қажыры, қайраты,

дәйектілігі арқасында өлген ерлердің есімі бар олемге мәшінүр болды. Егер Кривицкий мұншама табандылық көрсетпесе, Москва түбінде бораган қауіп-қатер боранының ішінде тырмысып жүріп, колындағы ерлік арканының үшінан өлсе де айрылмауга бел байламаса, 28 батырдың аты-жөні табылып, тарихта қалар ма еді, қалтас па еді? Әңгіме осында. Ет үшін еткен ерліктін бұл да бір түр! Келе-келе Кривицкий очеркист-жазушыға айналды. Ал жазушы халық үшін калтқысыз қызмет еткен адамды мәнгі жасатады. Бастанкы сөзімді қайталап айтамын: Панфиловты, оның дивизиясынан шыққан 28 батырды және басқа панфиловшыларды мөнгі өлмейтін етіп, тірілердің катарында калдырган екі орыс жазушысы бар. Олар Александр Бек пен Александр Кривицкий, бұлар жазған “Волоколамск тасжолы” мен “Москва түбіндегі карауыл” кітаптары. Түсінікті ме саған?

Автор. Түсінікті. Тағы да бір сұрак, Бауке. Кривицкий 28 батырдың аты-жөнін анықтау үшін дивизияға барған жолы сізben де жолыққан екен. Өзінізben жаксы дос, сырлас болып аттаныпты. Артынан Бек сол дивизияға барып, Момышұлының батальоны туралы повесть жазып қайтты. Сонда маған Кривицкийдің қолымен Бекке тағдыр Сізді нұскап жіберген сиякты бол көрінеді.

Бауыржан. Оны Кривицкийден немесе тағдырдан сұрагын.

Автор. Бір сөзben айтқанда, “Волоколамск тасжолы” Москва түбінен басталған біздің ұлы женісіміздің де, совет халықтарының мызыымас достығының да және Сіздін есімініз арқылы казак халқының ерлік данқының да әлемге шеру тартқан данғыл жолы болдығой, Бауке.

Бауыржан. Жаңа айттым емес пе, ол кітаптын авторына мениң үлттым да, үрпағым да қарыздар деп.

VIII

Автор. Сөйтіп, 1942 жылдың сентябрінде генерал Чистяков 21-ші армияның командашысы бол Дон майданына кетті. Ал біз қайда қалдық, Бауке?

Бауыржан. Біз қайда қалушы едік? Калинин майданында қалдық. Генерал Кузьма Никитович Галицкий басқарған 3-ші екпінді армияның қарамағында фашистерге

карсы күзгі, қысқы ұрыстарға әзірлендік. Майдан командашысы генерал-лейтенант Максим Александрович Пуркаев деген кісі болды.

Біз от кезле Холмның түбінде корғаныста тұрдық дедім гой. Холм біздің колда. Ал Великие Луки. Невель, Новосокольники деген темір жол бойындағы үш қала немістердің қарамағында. Холмдағы біздің әскерлер фашистердің "Солтүстік" армиялар тобының денесіне кірш етіп кірген наизадай сұғынып немесе, басқаша тенеумен айтсам, алі от алтырытмаған ракетаның космосқа көтерілтер алдындағы тұмсығындаі сұстана сүйдиіп, немістердің бүйіріне қадалып тұрған болатын. Енді түсінікті ме саған?

Автор. Түсінікті. Бауке.

Бауыр жаң. Денесіне наиза дарығанын кім ұнатады? Дереу оны қағып тастаута немесе ортасынан опырып жіберуте тырыспай ма? Немістер де сойтті. Бірак Холмы қайтадан ала алмады. Біз де жаудың жанды жеріне қадалған наизамызды одан әрі сұнгіте түсүте тырыстық. Сонымен итіс-тартыс бол үзак тұрдық. Бұл жerde немістердің жанушыра тыңырғап, өлдердей арпаптысұның екі түрлі себебі бар еді. Бірінші себебі мынадай: Калинин майданының он жағындағы көршісі Солтүстік-Батыс майданы ол кезде жаудың 16-шы армиясын коршауға алды. "Демьян қапшығының" ішінде үстап тұрған болатын. Онын "Демьян қапшығы" аталатын себебі ұзын қапшыққа ұксапан коршаудың тубі біздің Демьянск деген қаламызға келіп тірелетін. Ен алдымен немістердің сол "қапшықты" сыртынан тесіп, жыртып, оның ішінде бір үйір егеуқүйрыктай шынғырып, шақылдан жатқан әскерлерін шығарып алғылары келді. Екінші себебі коммуникациялық ірі торап саналатын Великие Луки қаласын колдарынан шығармауга тырысты. Өйткені бұл қаладан жан-жакқа он тас жол, төрт темір жол тараңты екен. Солтүстік жактағы Дио, Новгород, Ленинградтан, шығыс жактағы Ржев пен Москвалдан, ал батыстағы Балтық жағалауындағы елдерден келетін жолдардың барлығы да осы Великие Лукиде тоғысады. Оның үстіне, онтүстік-батыска — Германияға баратын жолдар да осы қаладан шығады. Қазакта "тоғыз жолдың торабы" деген үтім бар гой. Ол жан-жактан тоғыз жол келіп түйіскең деген мағынаны билдіреді. Ондай жер ен

ұлкен орталық болып есептеледі. Ал Великие Луки тоғыз емес, он сегіз жолдың торабы екен. Сондыктан да патша үкіметі Великие Лукидін ерекше стратегиялық манзызын есептей отырып, бірінші дүние жүзілік соғыстан бұрын аса қуатты темір жол торабы ретінде Великие Луки — Невель — Новосокольники үш бұрышын салдыrsa керек. Мұндай мықты бекіністі қолдан шығару кімге болса да оңай ма? Сол себептен де бізге қарай немістердің “Орталық” армиялар тобынан әскерлер ағыла жөңкіп, біздің 3-ші екінші армияның қақ мәндайындағы Локня, Великие Луки, Невель аудандарына келіп топтаса бастады. Мұндай жағдайда біздің 8-ші гвардиялық дивизияға, бүкіл армия мен майданға қорғаныс щебін нығайткан үстіне нығайтга беру қажет болды.

Осы кезде генерал Галицкий де, генерал Пуркаев та біздің шебімізге жи келіп, оны нығайтуға бағытталған ақыл, кенестерін үнемі айтып журді. Бұл екі генералдың екеуін де полкта қонақ етіп, баяғы өзін көрген аспазым Жанның қолынан дәм татырдым, қазактың қазы-қарта, бесбармак, бауырсақ сияқты асыл асын жегізіп, қымыз ішкіздім. Алдында аға командир, дивизия басшысы полковник Серебряков тұрганда, менің генералды қонаққа шақыруға қакым жоқ еді. Бір келген жолында Галицкий полктын бекініс ауданын аралап көрді де, қайтарында маған:

— Майор жоллас, сенің полкынның кухнясын біздің штабтың офицерлерінің бөрі мактайды. Не кереметін бар, көрсетпейсің бе бізге? — деді.

Мен Серебряковке қарап едім, ол басын изеді.

Бір жолы Пуркаев келіп дивизия шебін аралағанда, оны біздің полкке ең соңында әкелген Серебряков:

— Жоллас генерал, осы жерден, мына майор Момышұлының кухнясынан қазакша тамақ ішнейік,— деп ұсыныс жасады.

Пуркаев қымызға әсірелесе тан қалды.

— Мұны қалай жасайсындар? — деп сұрады тамсанып отырып.

Пайзиев генералға қымыздың қалай жасалатынын ғана емес, ол сауып отырған биснің “өмір тарихына” дейін айтып берді.

— Тауарыш генерал, я,— деп алдымен Жан озінің қеудесін тұтті,— обоз пошет. Қобыла видал. Лежит, жеребенок

рождайт. Маленький-маленький жеребенок вышел. Красивый. Звезда,— деп ол енді маңдайын тұртты. — Опять пошел. Жеребенок видал. Бегайт. Потом майор сказал,— деп мені иегімен нұскады. — Қымыз пить бойдешь сказал. Қымыз пить — сильный бойдешь, қымыз пить — красивый бойдешь сказал. Майор голова киват. Я кобыла брал. Доит стал. Как корова доит. Қымыз сделат. Тауарыш генерал, пейте қымыз. Қымыз пить бойдешь — сильный бойдешь. Қымыз пить бойдешь — красивый бойдешь. Вот так,— деп Жан ұзын лекциясын аяқтап, атақыны жайды.

Генерал әбден түсіндім дегендей, Жанға қарап басын изеді.

— Сізге ұлттық тағамдарының үшін ракмет. Немістер біздін улылық қасиеттерімізді де, ұлттық қасиеттерімізді де жоя алмайды,— деп Жанның қолын алып, аркасынан қакты. — Сіздін сол әдемі құлыныңызды көруге бола ма?

— Можно, можно, тауарыш генерал. Совсем недалека. Я сам землянка капал. Накат делал. Я жеребенок берегу как солдат, как сын полка...

Генерал қайтар бетінде Жанның жерден казып жасаған ат қорасын кіріп көрді. Жирен бие бізді оқырана карсы атды. Жирен тобел құтын құлте құйрыгымен екі санын кезек сипалап тұрып, мойнын бұрып, әдемі қара көздерін генералға қадалы. Генерал оның жібектей жұмсақ титімдей жалынан сипады. Тегі, Жан сипалап үйретіп койған болуы керек, жирен құлын генералға қарап сүйкене түсті.

— Мұнын аты бар ма?— деп сұрады генерал — Аты не?

— Есть, есть, тауарыш генерал, имя его Камиль!

— Қалай?

— Камиль, тауарыш генерал, Камиль,— деп Жан екі рет қайталады.

— Ол не деген сөз?— деді генерал Жанның құлынга койған атынын магынасын үклай.

— Камиль — мой сын,— деді Жан өзінін кеудесін сұк саусағымен тұрттіп. Камиль — город Прежевалск живет. Қыргыз ССР. Я узбек. Генерал Панфилов дивизия организовал, я попал. А жеребенок тоже Камиль, как сын!..

— Балаларының нешеу еді?— деді генерал Жанға қарап ойланған бас изей тұрып.

— Два ребенка был,— деді Жан генералға екі саусағын шошайтып. — Трети живот остался, жинка живот. Он тоже вышел. Теперь три!— деп ол енді үш саусағын шошайтты.

Генерал сол жерде адъютантына айтып, Жанның білегіне сағат тактырды.

— Мынау менің соғыс кезінде тұған сонғы баланызға сыйлаған сыйлығым. Соғыс біткеннен кейін оған ескерткішке апарып беріңіз,— деді содан сон.

— Ой, спасиба, тауарыш генерал, спасиба, тауарыш генерал! — Умирайт буду век незабуду, умирайт буду век незабуду,— деп Жан байгүстүн қалбакташ есі шығып кетті.

— Жок, өлменіз, алдымен женіске жетейік,— деді генерал күліп. — Ал мына құлыныңызды аман сактаныз.

— Хоп, тауарыш генерал, бойду береш, бойду береш! — деп Жан екі колымен қеудесін басып, өзбекше иліп тұрып генералға жол берді.

Генерал Пуркаев пен полковник Серебряков машинаға отырып, біздің полктан аттанып кетті. Содан кейін көп үзамай Иван Иванович Серебряков генерал Галицкийдің штабына жана қызметке ауысты.

IX

А в т о р. Бауке, сөзінізді бөлгеніме ғапу етініз. Сіз Серебряков атын айтқаннан жаңа ғана есіме түсіп отыр. Ол кісінің Сіз туралы жоғарыға жазған бір үлкен хаты бар екен фой. Соны білесіз бе?

Б а у ы р ж а н. Қандай?

А в т о р. Мінеки. Мен Сізге қазакша аударғанымды оқып берейін.

Б а у ы р ж а н. Оқығын.

А в т о р. Серебряков бұл хатын СССР Жоғарғы Советінің Президиумы мен Қазак ССР Жоғарғы Советінің Президиумына жолдапты. Онда былай деген:

“Сіздерге мына тәмендегі жағдайды баяндаңыз жеткізуіді борышым деп білемін.

1941 жылдың июль айында мен Ақматы қаласына генерал-майор Панфилов бақарған 316-атқыштар дивизиясына штаб бастығы болып келдім. Бұл дивизия кейіннен 8-ші гвардиялық дивизия болып атауды да, Москва түбіндегі үрystарда көрсеткен ерлігі үшін Қызыл Ту орденімен, одан кейін Ленин орденімен наградталды. Мен үзак уақыт осы дивизияда штаб бастығы бол келдім де. 1942 жылдың мартаңдан 1942 жылдың

октябріне дейінгі шабуыл үрыстарында осы дивизияның командирі болды. Кезінде осы дивизияга командир болған генерал Панфилов та, генерал Чистяков та, осылардың бірінші орынбасары және артынан осы дивизияның командирі болған менің өзім де Панфилов дивизиясы ардагер офицерлерінің бірі, қанды шайқастарда ага лейтенанттан полковник дәрежесіне дейін көтерілген, қазір де аман-есен қызмет етіп келе жатқан Бауыржан Момышұлының үрыстарда бірнеше дүркін көрсеткен лайықты ерліктерін, шегініс-шабуыл кездерінің әртүрлі жағдайларына байланысты, дәл уақытында атап көрсете алмадық. Менің мойынмадагы әділеттілік, адамгершілік парызы бұл азаматтың Отан үшін еткен ерліктерін осы хат арқылы сіздерге баяндай отырып, өтініш жасауыма мәжбүр етті.

Бауыржан Момышұлы ага лейтенант кезінде 19-шы ғвардиялық атқыштар полкінің батальон командирі болып тағайындалды. Батальон командирі кезінде о.и Москва түбіндегі 1941 жылғы маневрлі қорғаныс үрыстарына 27 рет қатысты. Генерал-майор Панфиловтың жау қоршауында қалып орындауга жүктеген арнаулы тапсырмасын іске асыру мақсатымен 5 рет дивизиядан болған, дүшпан әскерінің сыртында қалды. Арнаулы тапсырманы орындағаннан кейін ол өз батальоны мен қарамагына берілген басқа болтімшелерді қоршаудан ойдагыдан алып шығып, адамдар мен техниканы аман сақтап қалды. Атап айтқанда:

1) 1941 жылы 26. X-де Момышұлы жолдас, батальон командирі кезінде, он жақ рубежде болған табан тірескен үрыстардан кейін қоршаудан шығып, Волоколамск қаласына 690 адамды, 18 артилерия жегінін, 30 пәндерен аман-есен алып келді. Сөйтіп, 35 километрге созылған ара-тақ рубежде үйымдастан түрде үрыс жүргізе отырып, жау қоршауын бұзып отіп, дивизияга кеп қосылды.

Бұл күндерде оның Сафатова, Миловани, Рюховское және Спас-Рюхевское аудандарында жүргізген үрыстарының дивизия үшін ерекше маңызы болды. Бұл үрыстарда батальон Волоколамскіге шабуыл жасап келе жатқан жау қалоннасының ту сыртынан тиісіп, олардың 11-гері басқан аяғын кері кетірді. Сөйтіп, дүшпанның Волоколамск бағытындағы басты күшін 2 тәуілкін бөлгөп, дивизияның жау өкшелеп келе жатқан негізгі күшінің одан сыйытып шыгуына және уақытты ұтуына мүмкіндік тұбызды. 1941 жылғы 27. X-ден 1941 жылғы 15.XI-

ге дейінгі Волоколамск қаласы үшін болған үрыстарда Момышұлының батальоны неміс басқыншыларын талқандауда өзінің әр алуан қимылтымен бірнеше рет көзге түсті.

1941 жылғы 16. X-ден 1941 жылғы 15. XI-ге дейінгі барлық ерліктері үшін генерал Панфилов 1941 жылы 7 ноябрьде ага лейтенант Момышұлын үкімет наградасына — Ленин орденіне үсынған еді. Соғын награда қазақының тағдыры осы күнге дейін мәлімсіз бол кетті де, Момышұлы жолдастың ересен ерлігі атаусызы қалды.

2) 1941 жылғы 16. XI-ден 1941 жылғы 20. XI-ге дейін Момышұлының батальоны Волоколамск тасжолының бойындағы Горюны деревнясы ауданында, Матренино темір жол станциясында тағы да жау әскерінің қоршауында қалып, қиян-кеекі үрыс жүргізді. Дүшпанның Москвага шабуыл жасап бара жатқан басты күшін қақ ортасынан бөліп таставады. Осы жағдайды пайдаланып, дивизияның бөлімдері келесі рубежге сырғып барып бекініп алды, Момышұлы батальонының бүл қимылты тағы да дивизияның негізгі күшін шабуылдан келе жатқан дүшпанның соққысынан аман сақтап қалды. Осы үрыстарда батальон 600-дей гитлершілдерді жер жастандырды, жаудың 6 танкін жойды. Сонымен қатар б станокті пулемет, 12 қоғаушылық пулеметті, 8 радиостанция, документ тола 2 штаб машинасын қолга тусырді. Олардың ішінде Волоколамск тобының басты күштерін ашып беретін “Өте қупия” деген документтер де көн.

Жау тылғында дүшпанимен әлденеше рет шайқас жүргізіп, 1941 жылғы 20. XI-де батальон қоршауды бұзып шығып, тағы да өз полкына келіп қосылды. Бұл жолы Момышұлы өзімен бірге 350 адам, 2 зенбірек, 16 пәуеске, 4 станокты пулемет атып шықты. Сөйтіп, батальон дивизияның жауынгер бөлшегі болып, қайтадан сапқа түрді.

3) Лопастино — он үй деревнясы ауданында 1941 жылғы 25. XI-де Момышұлы бір ПТО, екі миномет, екі станокты пулеметтеп қаруланған жарты взвод жауынгерлерді бастап дүшпаш тұрагына түнде шабуыл жасап, 200 неміс солдатын жойды. Оның бүл ерлігі де ескерусіз қалды.

4) 1941 жылғы 26. XI-ден 1941 жылғы 7. XII-ге дейін ага лейтенант Момышұлы 1073-атқыштар полкының, қазіргі 19-шы гвардиялық атқыштар полкының командирі болды. Момышұлының басқаруымен бүл полк мынадай нәтижеге жетті:

а) Соколово деревнясы ауданында 1941 жылды 26—30 ноябрь аралығында Момышулының полкы төрт тәулік бойына табанды үрыс жүргізіп, жау авиаациясының төпелей бомбалауына қарамастан, дүшпанның төрт рет жасаган атакасын тойтарып тастады.

б) Крюково станциясы және елді пункті үшін болған үрыстарда бұл полк дивизия жауынгерлік сапының какортасында тұрып, 1941 жылды 30 ноябрьден 7 декабрьге дейін дүшпанимен табан тірескен үрыс жүргізді.

1941 жылды 5. XII-де үрыс үстінде Момышулы жаралы болды. “Енді шегінерлік жер жоқ, полкта адам аз қалды, не көрсем дс полкпен бірге көремін”, — деп, ол үрыс дағасын тастап кетуден бас тартты, сөйтіп, 1941 жылды 7 декабрьге дейін полкты жаралы күйінде өзі басқарды.

Крюково үшін болған үрыстарда дүшпанның бір полктай жаяу әскери, 18 танкі және коптеген техникасы жойылды. 1941 жылды 8 декабрьде полк дивизияның басқа бөлімдерімен бірге қарсы шабуылға көшті. Бұл жас офицердің осы үрыстардагы ерлігі де елеусіз қалды.

в) 1942 жылдың қысқы шабуылында капитан Момышулы жолас бір жарым батальон атқыштарды өзі бастап “Кубас” СС дивизиясына түнде батыл шабуыл жасады. Бұл үрыста 1200 гитлершілдерді жойып, алты жолдың аузында турған Бородино, Баркловица, Трошково, Трохово, Конюшено, Вашково деревняларын басып алды. Сөйтіп, жаудың үш тәулік бойына Соколово деревнясын бермей жатқан Соколов тобына жаңа күш, қару-жарақ жіберу мүмкіндігін жойып, 1942 жылды 6 февральда дивизияның өз міндетін орындау үшін алға басуына мүмкіндік тұгызы.

г) 1942 жылды 8 февральда полктан қара үзіп қалған барлаушылар взводын іздел келген Момышулы Бол. Шелудьково ауданында дүшпанның кейін шегініп бара жатқан 600-дей адамы, 8 танкісі бар колоннасына тап болды. Момышулының басшытығымен взвод тұтқындан шабуыл жасап, немістердің 200-дей солдатын жойды, маңызды оперативтік документтерін қолга түсірді.

5) 1942 жылды 27. II-дан 13. V-ға дейін қолайсыз жағдайлда, орманды-батпакты жерде, Дубровка-Кобляки деревнялары ауданында үлкен кеңістікте қорғаныс шебін үстап турған Момышулының полкы немістердің 1, 4, 5 авиа-жаяу әскер

полктарының отты қапшыгының ішінде тұрып, жаудың жүздеген атакасын тойтарды. Дүшпанга бір адым да жер бермestен, оны қатты қыргынга ұшыратты.

Момышұлының жоғарыда аталаған жауынгерлік еңбектерін ескере отырып, мен 1942 жылы августа оған Совет Одағының Батыры атагына награда қазағын толтырып берген едім. Одан да күні бүгінге дейін ешбір хабар-ошар болмай кетті.

Момышұлының Отан үшін еткен ерліктері тек бұл айтылғандар гана емес. Мен солардың тек басты-бастыларын гана қазаға түсіре отырып, сіздердің осыны негізге алтып, ССР Одағы ордендерінің статуттарына сәйкес, Момышұлы жолдасты өздеріңіз лайықты деп тапқан наградамен атап отруді өтінемін. Азаматтық, әділдік парызы менен сіздерге осы ақықатты айтып жеткізуіді талап етіп отыр.

Гвардия полковнигі Момышұлы 1910 жылы туган, ұлты қазақ, 1942 жылдан ВКП(б) мүшесі. Отан содысына 1941 жылдың сентябрінен бері қатысып келеді. Қызыл Армияда 1936 жылдан қызмет етеді. 1941 жылы 5. XII-де Крюково ауданында ауыр жарақаттанды. Оның қазіргі тұрагы: Москва қаласы, Кропоткин көшесі, 19, Қызыл Армия Бас Штабының Ворошилов атындағы академиясы.

8-ші гвардиялық атқыштар дивизияның бұрынғы командири, гвардия полковнигі Серебряков.

8-ші гвардиялық дивизияның кадрлар
бөлімінің бастығы, гвардия майоры Кондрашев.
Серебряков пен Кондрашев жолдастардың қолын
куаландыруышы

Қазақ ССР-інің Москвадагы
тұракты өкілінің орынбасары Айтқұлов
17 шуоль, 1944 жыл".

Автор. Гвардия полковнигі Серебряковтың хаты осы, Бауке.

Бауыр жаңа. Рақмет. — Баумен мұнды үнмен, дауысын сәл тәмендете сөйлемді. — Серебряков деген оте бір парасатты адам еді. Ар мен әділдік дегенде жаңын аямайтын. Иван Иванович адамға жариялад жақсылық жасамайтын кісі-тұғын. Ал жасаған жақсылығын және айтып жатпайтын. Эрқашанда өзін сабырлы, байсалды қалыпта үстайтын. Бетіне ойланған қарайтын да, үндемей коя салатын. Мен бұрын ондай

адамның жүргінен жылы сөз шығалы-ау деп ойламаушы едім. Ол ойымның кате екенін мен одан Горюны-Матренино ұрыстарында, жеті түнде жүрек тебірентер жылы хат алғандағана түсіндім. “Жақсылығын сөзбен емес, іспен дәлелдеп, қыын-қыстау кезде қасыннан табылатын кайран орыс ағамай!” — деп мен сонда бір толғана тебірентен едім. Ат оның бұл хатын ана жылы, Панфилов жетпіс жаска толар карсаңында ол туралы кітап жазамын деп материал жинастырып жүргенде көрдім. Подольскідегі әскери архивтің бастығы менімен танысканнан кейін: “Бізде Сіз туралы бір керемет документ бар”, — деп, зор мақтандышпен әкеп Серебряковтың осы хатын қолыма берді. “Топырағын торқа болғыр ақсакалым, сен менің иықтагы перштемдей үнсіз жебеушілерімнің бірі болған екенсін-ау!” — деп іштей толғана оқып, архив бастығына кайтарып бердім. Сен мұны сол Подольскідегі архивтен алдырып отырын гой?

Автор. Иә, Бауке. — Осы арада оның мүншама ерлігіне сүйсінгендіктен, аузынан келесі сөздердің қалай шығып кеткенін де анғарман қалдым: — Алла-ай, Бауке, фашистердің койдай қырыпсыз гой өзіңіз... — Осылай деуін десем де, батыр шамданып қала ма деп, тез аузымды жаба койдым. “Бәләй, бұрынғыдай іштей тебіреніп, неге үнсіз отыра бермедім”, — деп өкіндім. Бірақ “күдай иіп”, бұл жолы Баукең шамданбады.

Бауыржан. Өйтпесек, жауды жеңе алмайтын едік кой, карагым. — Осылай деп жайлап айтып, сол ойланыда, менің бетіме қарады. — Сен өзің де фашистерді аямаған боларсын?

Автор. Мен бе? Мен зенбіректен атып не бәрі жаудың екі-ак танкін жойдым, Бауке. Бірін Великие Луки түбінде, екіншісін Варшава манында...

Бауыржан. Ол да аз емес, карагым. Сен сиякты солдаттың әрқайсысы екі танкten кириата берсе, ол осал іс пе екен!? — Баукең сол ойланып, сүк саусағын шошайтты да, қайтадан сойледі: — Егер сен бір рота танкты киаратсан, онда сен өзіңді, өзге жолдастарынды, жанындағы жаяу әскерді жатмайын деп келе жатқан бойында мың аттың күші бар, салмағы отыз тонна тажаттың күртқанын. Өзің ойлаши: жайлауда қаннен-қаперсіз отырган ауылдың үстінен кикулап куалап кеп мың жылқыны айдал өтсе, ол ауылдың

адамдарынан не қалар еді? Түк те қалмас еді. Мың жылқының болат тұяғы тепкілеп, тұтіп өткен жерде тозаңнан басқа не калушы еді? Ал танк жылқы сиякты тек тұяғымен гана таптап өтпейді. оның жан-жағына өлім шашып келе жатқан зенбірегі мен пулеметі және бар. Танктен атылған снаряд өте үшкүр келеді. бір секундте бір километр жерге жетеді. Оның стволынан минутына 5—8 снаряд атылады. Ал танктың пулеметі бір минутта бір жұз оқ төгеді. Сонда бір танк бір минуттың ішінде екі жүзге жуық адамды жалмайды еken. Одан өткен тажал бола ма? “Бір танктың дөңгелегінде мың адамның тағдыры шыр көбелек айналады” деген солдаттардың нақыл сөзі болушы еді. Бұл солдат философиясы, жай долбармен айтыла салған сөз гой. Эйтпесе, сонау Шығыс Европаны табанымен таптап, Москваға дейін ізінен қызыл қан ағызып келген фашист танктерінің әркайсысы мыннан әлдекайда көп адамды жалмаганына дау бар ма. Жарайды, солдат нақылының мөлшерімен-ақ есептейік. Егер сен Ұлы Отан соғысында екі танк киратсан, онда сегіз фашисті өлтіріпсің — бір танктың экипажы төрт адамнан болады. Ал екі мың отандасынды ажалдан аман алып қалыпсын. Бұл, біле білген кісіге, аз еңбек емес, карағым.

A в т о р. Апырай-а! Мен желкемді қасыдым. Өйткені күні бүгінге дейін еліме мұндай еңбек сінірдім деп ойламаушы едім. “Көппен көрген ұлы той” дегендей, жүртпен бірге барып, жаумен төрт жыл соғыстым. Оқ тимеді, өлмей калдым. “Қырық жыл қыргын болса да, ажалды өледі” деген сол шығар деп жүре беретінмін. Тіпті өзімнің соғыска қатысқаныма ешқандай мән бермейтін едім. Соғыстан келгеннен кейін орден, медальдарымды омырауыма тағып, ешқашан мактандын мәсінін емеспін. Енді, міне, Баумен маган солдаттық енбегімнің бағасын айтып бергенде кеудемді ойда жокта мактандын көрнеді. Зенбірек расчетыммен жауып түрган оқ астында ашық позицияға шығып, жау танктерімен жекпе-жек шайқаскан сәттерден басқа, Калинин, 2-ші Балтық, 2-Белорусс майдандарында жабық позициядан жүздеген снаряд және аттым. Әрине, менің ол снарядтарымның да Ұлы Отан соғысына келтірғен азды-көпті пайдаласы бар... Жок, мен мұны Баукеңе айтқамын жок. Айтсам, мактандай болар едім. Мактансам, оным төсінде

акку жұзғен айдын көлге батпағына бақа шомылған көшіктің мақтандының үқсар еді. Баумен мені ондай көшік болуга кимады-ау деймін, сөзін тез ары карай жалғап әкетті.

Бауыржан. Ал Дубосеково разъезінің түбіндегі біздің 28 жауынгеріміз жаудын 50 танкін жойды. Сейтіп, олар ен кемі елу мың адамды ажаттан құткарып қалды. Өздері ерлікпен қаза тапты. Сол жиырма сегіз батыр өмірін сактап қалған елу мың адам қазір 150—200 мың бол өрбіш. Олардың үрпағы мәңгігে үласа береді. Мінеки, солдаттардың өз отандастарына келтірер пайдасы, адамдардың бір-біріне өзара қарыздарлығы қандай десенші! Отан соғысына катысып келген әрбір азамат өзінің соғыстағы енбегімен, карапайым ерлігімен елдегі талай адамдардың өмірін сактап қалды. Қазір кошеде жұпыны күнгөн мүтедек жанды, балдаққа сүйенгендегі ақсақ азаматты немесе білегіне кара проте з жалғаған шолак кол адамды көрсем, соларға қашшама қарыздар екенімді ойлаң, басымды изеп, иштеп өтемін. Өйткені соғыстан мениң он екі мүшем аман болғанымен, мен үшін басқалар жараланды. Мен аман келгеніммен, мен үшін өзгелер опат болды. Ал мен де өзгелер үшін қан төктім, солар үшін жараландым. Адамдар бір-біріне өзара қарыздарлығын әрқашанда ойлай жүрулері керек. Әсіресе Отан соғысы ардагерлерінің енбегін ерекше бағалай біту кажет.

Осы сөзді баталағана емес, басқага да айтып отыруымыз абзат. Ұлы Отан соғысына бүкіл Совет Одағы катысканы рас. Бірақ Совет Одағының қорғау үшін самолетпен “сүзісіп”, танкпен тартысып, жараты, жарасыз алғы шептеп келген азаматтар да бар емес пе? Олар қазір көп те емес. Олардың мұқтажын ескермеүте болмайды! Понятно тебе?

Аватор. Рас айтасыз, Бауке. Енді бір сұрак: полковник Серебряков соғыстан кейін қайтыс болды ма?

Бауыржан. Иә, соғыстан соң біраз жылдан кейін.

Аватор. Қайда?

Бауыржан. Москвада. Сүйегі Новодевичье зиратына жерленді. Марқұмды қойысуға мен катыса атмалым. Кезінде хабар жетпеді, кейін естілдім. Артынан, жауынгер жолдастары бірігіп, басына шағын ескерткіш орнаттық. Ескерткіш ашылар алдында арнап Москваға бардым. Марқұмның зайыбына көңіл айттым. қабырының басына гүл койдым. Әйелі байғұс разы болып қалды.

— Валентина Николаевна,— дедім содан кейін,— қазак дәстүрі бойынша бір жылдан кейін өлтөн адамға ас береді. Иван Иванович қайтыс болғалы бір жыл болды. Ертен, басына ескерткіш орнатылғаннан кейін, Иван Ивановичтың ең жақын достарын үйінізге шақырыныз. Мен ас беремін.

Серебряковтың жесірі сенер-сенбесін бітмей, абыржып қалды.

— Ой, Бауыржан, оған көп қаражат керек қой,— деді басын шайқап.

— Оған қысылмаңыз, қаражатын мен көтеремін. Достарыныздын тізімін жасап, бүгін хабарлап қойыныз,— дедім.

Полковник Серебряков согыстан бұрын Бас штабтың тамаша мектебінен өткен кісі екен. Қырық бірінші жылы 316-дивизия жасакталғанда. Иван Иванович Алматыға Москвалдан, Бас штабтың өзінен келіпті. Согыстан кейін ол ГУК-те басқарма бастығы болып қызмет істеді. Қабір басына ескерткіш орнатылғаннан кейін. Бас штабтағы ескі достары мен ГУК-тагы жана жолдастары тегіс Серебряковтың үйіне жиналды. Олардың ішінде сен билетіндерден генерал-полковник Иван Михайлович Чистяков болды. Мен әкемдей болған Панфиловқа ас бере алғамын жоқ, согыста жүрдім. Ал Серебряковтың асын осылай откіздім. Айта кететін бір өкінішті жай, Иван Ивановичтың артында үрпак қалмады. Эйелі күрсак көтермеген кісі екен, баласыз өтті.

ТОФЫЗЫНШЫ ДИАЛОГ

I

Автор. Ал Бауке. Серебряков ақсақалтын Сіз туралы жазған тағы бір жауынгерлік мінездемесін таптым. Соны оқып шықсам қайтеді?

Б а у ы р ж а н. Оқығын.

А в т о р. Бұл полковник Серебряковтың өткен жолы өзінізге көрсеткен жоғарыға жолдаған хатынан екі жыл бұрын жазылған екен. Мұнда былай дедініпті:

"Совет Одагының Батыры генерал-майор И. В. Панфилов атындағы Ленин және Қызыл Ту орденді 8-ші гвардиялық атқыштар дивизиясы 1073-гвардиялық, атқыштар полкының командирі — майор Момышұлы Бауыржанға

ЖАУЫНГЕРЛІК МІНЕЗДЕМЕ

1910 ж. туған, 1942 жылдан ВКП(б) мүшесі, ұлты қазақ, алеуметтік жағдайы қызметші, жағты білімі орта, аскери білімі бір жылдық. Қызыл Армияда 1932 жылдан 1934 жылға дейін, одан соң 1936 жылдан күні бүгінге дейін қызмет етіп келеді, 1941 жылдың сентябрінен бері майдандагы армия қатарында.

Момышұлы жолдас 8-ші гвардиялық дивизияда ол алғаш күрілген күннен бастап қызмет істейді. Осы дивизияның кұрамында ол жауынгерлік даңқты жолдан өтті.

Советтік Отан үшін үрыстарда Момышұлы жолдас өзін Лениннің ұлы ісіне берілген қайтпас қайсар әрі батыр командир ретінде танытты.

Момышұлы жолдас тактикалық жағынан жақсы әзірленген, оның үстінен, неміс фашистерімен кескілескен қанды үрыстарда, нақты істе өз білімін одан әрі көтеріп, санкыты үрыстарда оны ойдалғыдай қолдана білді.

1941 жылдың июль — сентябрінде атқыштар батальонының командирі болған кезінде ага лейтенант (қазір майор) Момышұлы жауынгерлер мен командирлерді Отанды шексіз суюшілікке тәрбиелеп, өз батальонының адам құрамының жауынгерлік әзірлігі жақсы дәрежеге көтерілуіне жетісті.

1941 жыты октябрьде Москва үшін болған үрыстарда Момышұлы жолдас басқарған батальон жаумен арыстанша атысып, оған ойсыратта соққы берді.

1941 жылы ноябрьден бастап Момышулы жолdas 1073-ші полктың командири. Бұл полктың құрамы Батыс майданда дүшпаниң алға үмтүлгән екпінін тежеп, оның адамдары мен техникасын ойсыратса жойды.

Дивизияның басқа бөлімдерімен қол үстаса отырып, Момышулының полкы неміс бақыншыларын Москва түбінде талқандауды бастаган (Волоколамск базытында) бөлімдердің бірі болды.

1942 жылдың қызы мен көктемінде Калинин майданында, қалың қар, қатты аяздарда, одан кейін батпақты жердің көктемінде лайсаңында 1073-ші гвардиялық атқыштар полкы шабуыл үрыстарын жүргізе отырып, мыңдаган неміс солдаттары мен офицерлерін, дүшпаниң көптеген танк пен автомашинасын және басқа әскери техникасын жойды, ондаган селолар мен деревняларды азат етті.

Дивизиямыздың ел алдындагы жалпақ жүртқа мәлім ерлігі, оның гвардиялық дивизия болуы және Қызыл Ту, Ленин ордендарымен наградталуы майор Момышулы басқаратын 1073-ші атқыштар полкының жауынгерлік табыстарымен тығыз байланысты.

Майор Момышулы Совет елінің намысы мен тәуелсіздігін қолына қару алғын қорғап жүрген қазақ халқының адаб ұлы. Осы халықтың ең таңдаулы өкілдерінің бірі ретінде біз оны наградаға үсынамыз.

Дивизия командири полковник Серебряков.

Дивизия военкомы полктың комиссар Ловов.

Дивизия штабының бастығы подполковник Гофман.

...июнь, 1942 жыл.

Июннің қай күні екені өшіп қалыпты, мен айқындал ажыратта алмадым. Осыған байланысты бір сұрағым бар, Бауке.

II

Б а у ы р ж а н. Койғын сұрагынды.

А в т о р. Сізге 1942 жылы 6 июньде Қызыл Ту ордені берілген. Бұл мінездеме Сізге осы орденге жазылған ба? Элде Қызыл Ту ордені Сізді Панфилов ұсынған Ленин

орденінің кешігіп, кішірейіп келіп төсінізге қалаған белгісім? Немесе бұл мінездеме 1942 жылы августа Серебряков Сізді Совет Одағының Батыры атағына ұсынғанда жазылған ба? Осыны білесіз бе?

Бауыржан. Білмеймін. Мен награда құғамын жок. Ешкімнен награда сұрапаным жок. Совет халқының неміс фашистеріне карсы Ұлы Отан соғысында мен өзімнің солдаттық, азаматтық борышымды адал атқардым. Мен награда үшін емес, еліміздің тәуелсіздігі, халқымыздың намысы үшін соғыстым. Маган жаңағы өзің оқыған полковниктің жоғарыға жазған хаты награда. Ең жоғары награда. Серебряковтың өзінің, оны дүниеге келтірген атанасының әділдігінен айналдым мен. Түсінкті ме саган?

Айттор. Түсінкті, Бауке. Сонымен, біз 1942 жылдың күзінде Катинин майданында корғаныс шебінде тұрмыз гой. Генерал Чистяков 27 сентябрьде Москвага жүріп кеткен болатын.

Бауыржан. Иә.

Айттор. Сөзіміздің осы жерін тағы да бір рет документпен растап койсақ кайтеді?

Бауыржан. Растағын.

Айттор. Растасам, генерал Галицкий өзінің “1941 – 1944 сұрапылсын жылдары” деген кітабында 1942 жыты 26 сентябрьде өзінің кайда болып, не істегенін былай деп баяндапты:

“26 сентябрьде армия әскерлерімен танысуга кірістім...

Ен алдымен 2-ші гвардиялық атқыштар корпусының командирі И. М. Чистяковтың КП-сына бардым. Комкорды қасыма атып, одан генерал И. В. Панфилов атындағы 8-ші гвардиялық атқыштар дивизиясына келдім. Москва түбінде үрыстарда қаһармандықпен шайқасқан бұл данкты құрама бүтінде Холм қатасының солтүстігінде канатын кең созып, корғаныс шебін үстап тұр екен. 19-шы гвардиялық атқыштар полкында бізді оның командирі. Отанымыздың астанасын корғаған ерлердің бірі майор Бауыржан Момышұлы карсы атты. Мениң сұрағыма жауап берे тұрып, ол 8-ші гвардиялық атқыштар дивизиясында откен жылы Волоколамск бағытында ажатмен бетпе-бет айқасқан жауынгерлердің көп екендігін айтты.

— Бүкіл дивизия сияқты, біздін беліміміз де ұлы Москва шайқасының данкты жауынгерлік дәстүрлерін көздін

карашығында сақтап келеді,— деді оның сөзін толыктырып полк комиссары Ф. Д. Толстунов.

Жауынгерлермен әңгімелесіп, полктың қорғанысы және оның дүшпанга оқ ату жүйесінің калай үйымдастырылғанымен танысқаннан кейін, менің бұл сөздердің шындығына әбден көзім жетті. Полк жауынгерлері өз рубеждеріне көп еңбек сінірген екен. Бұл жердің жағдайы қорғаныс жұмысына көп киындық келтірелік болатын, орманы мен батпағы ете көп еді. Бірак гвардияшылар бұл киыншылықтардың барлығын да ойдағыдай жеңіпті...

19-шы гвардиялық атқыштар полкының қорғаныс шебіндегі бекініс тіректері де, пулемет-артиллерия күшінің екі қанатқа бірдей өзара жымласа жайгастырылуы да жақсы ойластырылған екен. Әрине, оның кей жерлерін одан сайын жақсарта түсуге болатын еді. Мәселен, орман шетіне орналастырылған дзоттар анадайдан “мен мұндалап” білініп тұрды. Ал орман ішіне салынған дзоттардың бақылау және атыс аясы тар екен. Соңғы кемшілікті түзеу үшін орман ішінен биік пулемет мұнарасын орнатып, сол арқылы жерден көрінбейтін нысананы атқылаута болатын еді. Менің бұл кенесім майор Момышұлына қатты үнады”

Б а у ы р ж и н. Дұрыс. Ол шак Галицкийдің 3-ші екінінді армияға командашы боп келіп, қызметін жана қабылдап, енді кірісіп жаткан кезі болатын. Галицкий мен Чистяков біздің полкта болып кеткен күннен кейін іле-шала біздің 2-ші гвардиялық корпусқа генерал-майор М. П. Кутузов деген кісі командир боп келді. Бұл кездегі біздің 3-ші екінінді армияның мойнына жүктелген міндет Холмды қолдан шығармау, біздің қарсымызға келіп шоғырланып жатқан жау әскерінің шабуылына төтеп беру, шама келсе, олардан Великие Луки — Невель — Новосокольники үш бұрышын тартып алу екенін жана айттым той. Бұл үшін ең алдымен қорғанысымызды нығайтып, шебімізді мықтап үстаяу бірінші міндет еді. Майдан, армия командашылары мен корпус командирлерінің бізге жиі келіп, жағдайды өз көздерімен көріп, кемшілігімізді көрсетіп, ақыл-кенестерін айтып жүргендері сондықтан болатын. Біз күні-түні тынbastan жұмыс істеп, қорғанысымызды одан сайын нығайта бердік. Жанадан толып жатқан окоптар, орлар қаздық. Үримтал жерлердің бәріне доттар, дзоттар орнаттық.

Бір сөзбен айтқанда, солдаттың шебер колы Холмның айналасын өнерлі кып кестелеген орамалдың өрнегіндегі етіп әшекейледі. Солдат қанды аз төгү үшін терді көп төгеді. 3-ші екпінді армия солдаттарының ол кезде төгілген тері анау Арыс. Бадам сиякты кішігірім өзендердің суынан кем болмаған шыгар деп ойтаймын. Полк комиссары Толстунов, штаб бастығы Курганский үшеуіміз жау шабуыл жасаған күнде, өзіміз шабуылға шыкканда істеуте тиісті мүмкін деген жобаларымыздың бәрін де жасадық. Осы қызу қорғаныс кезінде, 1942 жылы екінші октябрьде маған кезекті әскери лауазым — подполковник атагы берілді. Мынау сол кезге қатысты документ, мә. оқып шық, керек десен, көшіріп ал.

III

Баумен қасында жатқан қызыл папкадан алып, табактай фотокөшірмені қолыма үстартты. Онда быттай деп жазылышты:
“3-ші екпінді армия командашысының

ТЕЛЕГРАММАСЫ

8-ші гвардиялық атқыштар дивизиясы 19-шы гвардиялық полкының командири
подполковник Бауыржан МОМЫШҰЛЫНА

Сізді Октябрь революциясының 25 жылдық мейрамымен құттықтайдың нкт Армияның Согыс советі Сізді американ жұмысшыларынан келген сыйлық сағатпен наградтайды нкт Армияның Согыс советі Сіз жүргізіп жатқан жауынгерлік жұмыс болімнің жауды таңық женуге әзірлігін арттыра түседі деп сенеді.

Галицкий,
Литвинов,
Юдинцев.

7. 11.1942 ж.

№ 1168

Дұрыс қабылданды.

19-шы гвардиялық атқыштар полкі штабының бастығы
капитан

И. Курганский”.

А в т о р. Телеграммаға командашыдан кейін қол қойғандар кім, Бауке?

Б а у ы р ж а н. Бригада комиссары А. Л. Литвинов — армияның Соғыс советінің мүшесі де, генерал-майор И. С. Юдинцев — штаб бастығы.

А в т о р. Ол сағатты кейін берді ме Сізге?

Б а у ы р ж а н. Берді. Сағат сол 7 науябрьдің кешінде менің блиндажымдағы үстелдің үстінде шық-шық соғып түрді. Оны біз, мен, адъютанттым, атқосшым және аспазым Жан төртеуіміз, кезек-кезек құлагымызыға тосып, американ жұмысшылары жүргеңін достық лұпілін тыңдал түргандай болдык.

А в т о р. Ол сағатыңыз қайда қазір?

Б а у ы р ж а н. Тозды Тоқтады. Қалды.

А в т о р. Ал ол корғаныс қаншага созылды, Бауке?

Б а у ы р ж а н. Ұзакқа, келесі жылы сол уақытқа дейін. Қорғаныстың екі түрі бар. Бірі — төніп келген жауды ылгері өткізбен. табан тіресіп қатып қалу, қалайда алға жібермеу. Екіншісі — табан тірекен жауды теуіп, тепкілеп, үнемі үрейлендіріп ұстау. Сөйтіп, қарсында жинақталған жаудың тобынан майданың басқа участоктеріне көмек жіберуіне бөгет жасау. Казақшалап айтқанда, курескен балуанының белін босаттай, қапсырып, қайыстырып, Қажымұқанша ұстау. Оның бұлтарып, бұлтандауга шамасын келтірмеу. Ол жылы бүкіл Калинин майданының алдына Бас командованиенің койған міндеті осы болды. Ал корғаныс деген екі балуанның бірін бірі шаптан тіреп жатып алғанына және үксамауы керек. Үримтал жерде жауды аяғынан шалып қалып, шабуылға шығып отыруға да тұра келеді. Сондағана жаудың зәресін алып, белін қайыстырып ұстауға болады.

Біздің 3-ші екпінді армия осы мақсатпен өз күшін екі топқа бөлді. Армияның қорғаныс шебі Холмнан Великие Лукиге дейін 120 километрден аса жерге созылып жатты. 8-ші гвардиялық дивизия Карайтын 2-ші гвардиялық атқыштар корпусы Холмының солтүстік жағында, Великие Лукиден жүз километрдей киыстау түрді. Ал армияның өзіге құрамалары Великие Лукидің дәл іргесінде жатты. Великие Луки манындағы әскерлер алдымен Новосокольники, одан соң Великие Луки қалаларына шабуыл жасауға көшті. Бұл екпінді топты армия командашысы генерал Галицкийдің өзі

басқарды. Армияның Холм түбінде қорғаныста қалған екінші тобына біздің корпустың командири генерал Кутузов басшылық етті. Бұл топқа жүктелген міндет қарсыдағы жауды қапсыра үстап тұру және армияның шабуыл жасап ішері жылжып бара жатқан екпінді тобының сыртына жау әскерлерінің шығып кетпеуін қамтамасыз ету болды.

Бұл операция 25 ноябрьде басталды және үздік-создық етіліп, ұзак уақытқа есептелсе керек. Оның мақсаты совет әскерлерінің Сталинград түбінде басталған ұлы шайқасымен үласып жатыпты. Калинин майданы сияқты басқа майдандардың міндеті осы сияқты және “жергілікті маңызы” бар басқа да ұрыстарды үздіксіз жүргізе отырып, жауды шырмап, оның Сталинград түбіндегі әскерлеріне көмек жіберпей екен. Оны кейіннен білдік.

Біздің армияның екпінді тобының қурамында шабуылға шыққан 2-ші механикалық корпус, 257, 357, 381-атқыштар дивизиялары, 9, 46, 21-гвардиялық атқыштар дивизиялары және 31 -ші атқыштар бригадасы Великие Лукиді қоршап алға үмтүліп, Новосокольникуиге қарай тікелей беттеп бара жатты. Бірақ жау жанталасып, қатты қарсылық көрсетуте кірісті. Сөйтіп, 3 декабрьде Новосокольникуиге жасалған шабуыл тоқтап калды. Ал 10—13 декабрьде 3-ші екпінді армия Великие Лукидін батыс, онгустік-батысындағы жауды талқандап, 20—25 километр алға басты. Қаланы қоршау 29 декабрьде аяқталды да, 31 декабрьде қала біздің қолға көшті. Бірақ январьдың жуан ортасына дейін қаладағы қорғанга бекінген жау әскерлерін талқандауга тұра келді. Ұмытпасам, сенін 100-ші бригадан да осы Великие Луки ұрысына қатысқан болса керек.

IV

А в т о р. Иә, Бауке. Біздің 100-ші атқыштар бригадасы 25 ноябрьде Калинин облысының Молодой Туд деген деревнясы түбінде жаумен шайқасты. Елден майданға жана келген өнкей өрімдей жиырма жасар қазақ жігіттерінің жауынгерлік тұсауы осы деревня түбінде кесілді. Сержант Карабек Бұрышов бастаған жауынгерлер жаудың окобына ең алдымен келіп кірді. Немістерді гранатамен жойып, найзамен шанышқылап құртып, тірі қалғандарын кері

шегіндіріп, фашистер бекініп жатқан орга өздері орналасып алды. Саяси қызметкер капитан Егемкүл Тасанбаев ол ұрыстарда қатарынан үш рет жарапанды. Сонда да ол ұрыс даласынан кетпеді, жауынгер жігіттердің ортасында болды. Қазір Егемкүл Тасанбаев Социалистік Еңбек Ері, Өзбек ССР-інде жауапты қызметте...

Б а у ы р ж а н. Жұзінші бригаданың ол азаматын мен екі рет көрдім. Ең алғашында, соғыс кезінде, 9-шы гвардиялық дивизияда командир боп жүрген кезімде ол маған сәлем беремін деп іздеп келді. Онда омырауы орденге толған майор еді. Екінші ретте, 1960 жылы мен жазушылық сапармен Оңтүстік Қазақстан өлкесін арапап жүргенімде, Жетісайда жолықтым. Бұл кезде ол қеудесіне Алтын Жұлдыз қадаған аупартком секретары еken. Сендердің 100-ші бригадаларыннан да талай жақсы арадағер азаматтар шығыпты. Халықтын адап үлдіріп солай болтуы керек кой. Ал әлті сезінді ары қарай айта бергін.

А в т о р. Әшкеев Райымжан, Көшеков Қажым сиякты азаматтарымыз ерекше ерлік көрсетіп, сол жолы бригаданың данқын шығарды. Зенбірекші Қажым Көшеков ауыр жарапанып жатып, жолдастарына:

Алға карыс бассан, бас,
Сүйем кейін шегінбе!
Әдет жок ондай тегінде! —

деп өлмес үран тастады. Неміс фашистеріне қарсы құресте ерлікпен қаза тапқан командирдің бұл сөзі біздің бригаданың соғыс кезіндегі жауынгерлік үраны болды.

Б а у ы р ж а н. Бұл жау Москва түбіне тақап қалғанда 1941 жылы 19 октябрьде берілген атакты “Ни шагу назад!” бүйрығының казақша және өлеңге аударылған нұсқасы болар, тегі.

А в т о р. Рас айтасыз, Бауке, дәл солай. 1942 жылы 22 декабрьде біздің 100-ші бригада Великие Луки түбіне келді. Келгеннен кейін оны коршаша, алу, одан соң корғау ұрыстарына тағы да белсене қатысты. 316-шы атқыштар дивизиясының жауынгерлері жау танктерімен Дубосеково түбінде қандай шайқасса, біздің бригаданың соған үккес шайқас жүргізген өз Дубосековосы Великие Луки болды.

1943 жылы 1 январьда фашистер Великие Лукилі қайта қайтарып алуға тырысып, көп танкпен біздің бригада тұрған шептеп шабуыл жасады. Артилерия дивизионының үшінші батареясындағы жігіттері жау танктерімен Клочков бастаған батыртарша жүлкесті. Батарея мерт болды. Бірак бір де бір танкты Великие Лукиге өткізген жок.

Осы күнгі ұрыста сержант Рымбек Байсейітовтын взводы жекле-жек айқаста жаудың сегіз танкін өртеп жіберді. Сейтіп, бұл взводтың Эбдірахман Бимурзин, Мырзаби Ерназаров, Мұкан Омарбаев сияқты өзет жігіттері өздерін өшпес данқа бөледі. Жауынгер серіктерімен бірлесіп сегіз танк жойған сол Рымбек Байсейітов казір Алматыда тұрады. Казак ССР Финанс министрі.

Бауыр жаңа. Ол да сендердің бригадаларындікі ме еді?

Аватор. Иә, Бауке. Біздің бригададан шыққан одан басқа да белгілі адамдар бар. Олар: академик Сактаған Бәйшев, журналист Қасым Шәріпов, ауылшаруашылық гылыминың докторы, профессор Иманбек Сүлейменов.

Бауыр жаңа. Бригада Велкие Лукиден басқа кай жерлерде соғысып еді?

Аватор. Невельді фашистерден азат етуге және дүшпан оған қайта шабуыл жасағанда қаланы корғау үшін болған киян-кескі ұрыстарға қатысты. Өзініз білесіз, Бауке, қазак халқы советтік Шығыс әйелдерінің ішінен тұнғыш рет Совет Одағының Батыры атагын алған екі қызын ерекше мактаныш етеді Гой. Олар Мәншүк Мәметова мен Әлия Молдағұлова. Біз, 100-бригаданың ардагерлері, сол ер екі қыздың бірі — Мәншүк Мәметова біздің бригадамыздан шыққанын мактаныш тұтамыз. Генерал Галицкий басқарған үшінші екпінді армияга аты шыққан атакты мерген Үбырайым Сүлейменов те өзінің өшпес ерліктерін осы қаланын түбінде жасады. Новосокольники қаласын жаудан азат ету ұрысына және қатыстық. Данқты генерал Доватордың шәкірті батыр подполковник Эбілқайыр Баймөлдин осы қаланын іргесінде ерлікпен каза тапты. Осы адам Москва түбіндегі атакты ұрыстарда өзінізben тағдырлас болған. Бауке: және онын дивизиясы сіздің дивизиямен қанаттас жүрген. Генерал Панфиловтың 1941 жылы 18 наурызде Сізге жазбаша жіберген атакты 014 бүйрүгіның бірінші пунктінде

мынандай сөздер бар: “Жаудың танктері мен жаяу әскері Лысцево мен Шишкиноны басып алды. Матренино 50-кавалерияның қолында”.

Дәл сол кезде генерал Доватордан сондай бүйрық алған осы дивизияның 51-атты әскер полкының комиссары Баймөлдин бастаған совет жауынгерлері жауды Матренино селосына кіргізбей үшін жанталаса ұрыс жүргізіп жатты. Сіз екеүініздің әскери тағдырларының да қарайлас басталған.

— Баймөлдин 1931 жылы Павлодар аудандық комсомол комитетінің секретары бол түрған кезінде армияға шақырылған. Содан ол біржола армияда қалып койған. 1930 жылы КПСС мүшелгіне өткен. Лебяжі ауданындағы Тақыр ауылынан шыққан кедей баласы Эбілқайыр Баймөлдин 1941 жылы июльде Москвадағы В. И. Ленин атындағы әскери-саяси академияны бітірісімен 51-атты әскер полкына комиссар бол тағайындалып, Москваны коргауға аттанады. Сол 18 науырьде жараланып, бір айдан кейін ол өз корпусына қайтып келеді. Алғашында атты әскер полкының командири, одан кейін полк комиссары болады. 1942 жылы августа Баймөлдин екінші рет жараланады. Москва түбіндегі ұрыстарда көрсеткен ерліктері үшін Қызыл Жұлдыз, жауынгерлік Қызыл Ту ордендерімен наградталған Баймөлдин алғашында біздің бригадага командирдің орынбасары бол келген еді. Артынан бригадамыз құрылғанда ол дивизия командирінің жауынгерлік жұмыс жөніндегі орынбасары болды. Өте өткір, батыл кісі еді. Есіл ер дивизияны шабуылға бастап жүргенде каза тапты. Ол кісі де үстінен кара бурка киіп, астына ұзындығы есік пен төрдей қаракөк ат мініп жүруші еді. Баймөлдиннің біз өз Бауыржанымыз деп сүйсінуші едік! Қазір оның туған жеріндегі бұрынғы “Жалтыр” совхозына Баймөлдин аты берілді.

Б а у ы р ж а н. Дұрыс болған екен. Баймөлдиннің артында қалған үрпақ бар ма?

А в т о р. Бар, Бауке. Москвадағы Бауман атындағы училищенні бітірген Тельман деген ұлы қазір Атматыдағы В.И. Ленин атындағы политехникалық институтта сабак береді. Аттызы Жұлдыз Баймөлдине белгілі әнші.

Б а у ы р ж а н. Асыл ердің артында аты аталарап үрпақ қалғанға не жетсін! Талай азаматтардың артында ешкандай

белгі қалмады ғой. Ат сен солардың ерлігін кітап етіп жаздың ба?

А в т о р. Там-тұмдаған газет-журналдарда бірденелер жариялада жүрмін.

Б а у ы р ж а н. Газет-журналдағылар уақыт желімен үшады да кетеді. Ерлердің есімін кітапқа кіргізу керек. — Осылай деп Бауыржан сәл ойланып алды да, тағы да такпактай сөйтеп кетті: — Қар ерігенмен, Қаратая ерімейді. Ер өлең. ел қалады. Есімі ел жүргегінде сакталған ер ғана бақытты. Ет корғау жолында ерлікпен өлтөн ерлердің жазығы жоқ. Оларды жаза алмасақ — жазық бізде. Ат әркімнің өзі көрген есіл ерді жырлап, өзі билетін батырды баяндағаны жөн. Оны өзің де білесің. Бірақ ақылдың артықтығы, кеңестің көптігі жоқ қой. Мен сондықтан айтып жатырмын.

А в т о р. Бауке, Сізден тағы да кейбір мақал-мәтептіңіздің қалай шыққан тарихын сұрап білсем деп ойлаушы едім. Осы жаңа ғана, кас пен көздің арасында бірнеше мақалды төгіп-төгіп жібердіңіз. Еніп сұрауға да бата алмай отырмын.

Б а у ы р ж а н. Е, сұрағын. Есімде барын айтайын.

А в т о р. “Кол көтерген дүшпаннан ғері, корамсаққа қолы жетпей өлтөн жауды сыйла” деген макалыныңды қандай оқиғага негіздел шығарып едіңіз?

Б а у ы р ж а н. 1941 жылы 4 декабрьде біздің әскерлер Москва түбінен ең алғашқы шабуылға шықты. Біздің дивизия сол тұнғыш шабуылдың алғы легінде болды. Алғашқы деревня босатылды, тұнғыш тұтқындар қолға түсті. Жаңа ғана бір үйге бас сұғып едім, іле-шала саяси жетекші Бозжанов кіріп келді.

— О не, Жолтай? — дедім мойнымды бұрып.

— Ақсакал, екі немісті тұтқынға алып едім. Соны Сізге көрсетейін деп айдалап келдім. Есік алдына шығып, көрініші,— деді.

Жолтайға ілесіп сыртқа шықсам, бір неміс анадай жерде, автоматын алға кезеген қалпында өліп жатыр екен. Мен қолдарын көтеріп тұрган тірі тұтқындардың касына бармай, өліп жатқан немістін жаңына жақындалым. Оған біраз қарап түрдым да, касымдағы Бозжановка:

— Ана екі тұтқынға мына өлтөн немісті көмліртіндер! — деп бүйрек бердім.

— Неге? — деді ан-тан болған Жолмұхамед.

— Қол көтерген дүшпанинан гөрі, корамсаққа қолы жетпей өлген жауды сыйлау керек. Понятно! — деп жауап бердім мен оған.

А в т о р. “Бір жааралыға жәрдем беріп, оны аман алып қалған жауынгер — он үл тапқан анадан артық” деген сөз калай аузыныздан шығып еді?

Б а у ы р ж а н. Москва түбіндегі қырық бірінші жылғы киян-кескі ұрыстардың бірінде Вера Гордова деген санитар қызы бір өзі он жауынгердің жарасын таңып, ұрыс даласынан арқалап алып шықты. Сонда касымда отырган Жолтайға;

— Аптырай, мынау жұдырықтай қызы он үл тапқан анадан артық болды-ау,— деген едім.

А в т о р. “Үлкенді — ізетте, кішіні — күзетке” деген сөзді неден шығарып айтып едіңіз?

Б а у ы р ж а н. 1941 жылы он сегізінші ноябрьде генерал Панфиловтан Волоколамск тасжолының бойындағы Горюны деген деревняда жауды екі күн бөлеуге бүйрек алды. Сол кезде дивизиямыздың басқа бөлімдері жаңа шепке қарай шегініп орналасуға тиісті еді. Генералдың бүйрекін ойдағыдай орындалап, үшінші күні жау коршауында қалып, кейін шегіндік. Жолда, орман ішіндегі жалғыз үйге сөл тыныс атуға тоқтағанымызда, бирнеше күн жаумен шайқасып әбден қалжыраган жігіттер қисая сала қор етіп үйкіға кетті. Мен штаб бастығы Рахимовқа қарап:

— Көне, екеуіміздің қайсысымыз ояу отырамыз? — дедім.

Сонда анадай жерге жаңа гана жантайған Жолмұхамед Бозжанов орнынан атып тұрып:

— Агатай, екеуініз де үйкітандыз. Мен тұрайын, мен кішімін ғой.— деді.

Мен Бозжановтың бетіне қарадым да:

— Үлкенді — ізетте, кішіні — күзетке деген. Жарайды, сен тұрсан, тұр. Бірақ жарты сағатқа қалайда шыда! — дептін.

Тура жарты сағатта мен өзімнен өзім ояндым да. Бозжановты үйкіға жатқыздым.

Бозжанов деген екі көзі тостағандай, екі беті әппак манаңдай шырышқа атқан шапшаң, шектен тыс кішіпейіл, үлкенді аға, кішіні іні тұтып тұратын аса бауырмал, әрі акылды, әрі алғыр, әрі батыр жігіт еді. Мені жанындај жаксы көретін, мен де оны тутанымнан артық деп есептейтінмін. Жоғарыда айтқанымдай, ол менін үйкі-күлкіме, тіпті

аузынан шықкан әрбір сөзіме дейін қамкор болып жүретін. Менің өзіне ұнаған кейбір сөздерімді дереу жазып алтып, артынан бірнешеун өзіме әкеп беруші еді. Жанағы өзін тарихын жазып алған макал-мәтелдерді Жолтай маған өлерінен бір күн бұрын әкеп табыс етті.

— Аға, ертен шабуылға шығамыз гой, мына сөздерінізді көк дәптерге көшіріп алғынышы,— леді. Сөйтіп, ол қай сөздің қандай жағдайда айтылғанына дейін коса баяндап берді. “Айшындана шапканнан ажал да сескенеді” деп Горюны түбінде жауға жалғыз шапқан танкист туралы айтқан бір сөзімді планшетіндегі топографиялық картаның ақ жеріне түртпің қойған екен, соны да тауып берді. Ертеңінде есіл ер опат болып кетті.

А в т о р. Жолмұхамед Бозжанов қаза болғаннан кейін, оның Алматыдағы тутан ағасы Нұрмұхамед Бозжановтың үйіне әскери болімнен мыналай қазанама қағаз келіпті. Тындаісыз ба?

Б а у ы р ж а н. Құлагым сенде.

А в т о р. Қағазы тозынқырап қалыпты, бірак ешбір жері өшпеген. Онда быттай деп жазылған:

“ҚАЗАНАМА

Социалистік Отанымыз үшін неміс басқыншыларына қарсы үрыстарда, 1941 жылы б декабрьде орімдей жас, жайраң қаққан жалынды азамат, Коммунистік партия мен қазақ халқының адат үлі, командир әм саяси қызметкер, гвардияшы Жолмұхамед Бозжанов жолдас ер өлімімен қаза тапты.

Жолмұхамед Бозжанов жолдас ақ финдерге қарсы үрыстарга қатынасын, “Ерлігі үшін” медалімен наградтауды, содан кейін Лениншіл Қазақстан комсомолында жауапты қызмет атқарды. Содан бізге ротаның саяси жетекшісі болып келді.

Фашистермен кескілескен қанды айқасқа кірген күннен бастап, актық демі біткенше Бозжанов жолдас күн сайын, сағат сайын большевиктік ерліктің, коммунистік адамгершіліктің, азаматтықтың улгі-өнегесін үздіксіз көрсетіп отырды. Сол себептен де болімшениң жауынгерлері мен командирлері оны жсанындај жақсы көрді.

Үрыстың қыын-қыстау кездерінде мен оны сан рет ең жауапты жерлерге жүмсадым, ең ауыр міндеттерді

сенгендіктен соның ишегіна арттым. Талай-талай қын тапсырмаларды ол ойдагыдаі орындан келіп еді. Сондықтан да мен оны өзімнің көзсіз батырым деуші едім.

Бозжанов жолдас тәрбиеші саяси жетекші қасиеті мен қаһарман командир қабілетін мұлтіккіз үштастыра білді. Ол ерлікті ерекше дәріптеп, қорқақтар мен үрейшілерді жантәнімен жек көрді. Сәбидей аққонілділік, командирлік қаталдық, большевиктік адалдық Бозжановтың бойынан бар жарасымын тауып үйлескен еді. Ол ротаны басқарды, одан соң батальон командирінің орынбасары болды. Оған үлкен сенім білдіріліп, соңғы уақытта полк партбюросының секретары болып жоғарылатылды.

Үрыстарда көрсеткен батырдың ерлігі үшін майдан командованиеесі оны үкімет наградасына үсынған болатын.

Осындаі асыл жүрек токтады, алтын бас ойлаудан қалды, тосталандай қара көздер мәңгіге жүмылды, азаматтың үнемі күлімдеп тұратын қызығылт ерні қозгалмастан тас боп қалды дегенге сенгім келмейді. Бірақ сенбесіме амал жоқ, бұл қасіретті жағдайды мен өз көзіммен көріп тұрмын. Мұның орны толмас қаза екенін ойлаганда көкірегім қарс айрылып, жүргегім тулат, қан жылайды.

Жауынгер дос, гвардияшы жолдас, батыр політрук-командир Жолмұхамед Бозжанов енді біздің қасымызда жоқ. Бірақ оның есімі Отан согысының ері есебінде қарулас гвардияшы достарының жүргегінде, совет халқының есінде мәңгіге сакталады.

Егер мен жауды түпкілікті жеңетін бақытты күнге жетіп, Отанга аман-сау оралатын болсам, онда мен сенің атыңды өлеңге қосу үшін ұлы Жамбылга айтып барамын. Онда сенің ерлігіңді дастан етіп жазу үшін талантты жас жазушыларга баяндал беремін, Жолтай!

Кош бол, арыстаным, ардақты батырым менің!

Жолмұхамед Бозжанов жолдастың туыстары мен жақындарына шын жүректен көніл айтамын.

Жылаңыздар, жолдастар. Жылай тұрып, Жолмұхамед батыр біздің доссымыз, туысымыз, жақыннымыз болған деп мақтан да етейік.

Полк командирінің орынбасары

капитан Б. Момышұлы.
8. XII — 1941 жыл”

Б а у ы р ж а н. Эй, сен мұны қайдан тауып аллын?

А к т о р. Жолмұхамедтің ағасы Нұрмұхамед Бозжановтың үйінен.

Б а у ы р ж а н. “Фашистің бетін гана емес, бөксесін де көрдім... Шегінбей, шабуылға шығып өлдім. Арманым жок, ага”, — деді ол өлерінің аттында менің қолымды ұстап жатып. Панфиловтың өлтірін көріп, өз қолыммен қоймагандыктан, көпке дейін оны жолаушы кеткен кісідей көріп жүрдім. Жолтайдың өлімі өзегімізді одан сайын өртеп кетті...

А в т о р. Жолтайдың сонғы айтқаны “Арманым жок, ага” деген сөздер болды дейсіз бе?

Б а у ы р ж а н. Иә. Бірақ жас адамда арман болмаушы ма еді? Онысы тек менің көnlіме каяу түсірмейін дегені той. Сүйген қызы бар еді, косыла алмай кетті. Артында үрпақ қалтады. Одан артық арман бола ма?

А в т о р. Сүйген қызының аты Ақлима екен. Жолтай екеуінің соғыс басталар алдында катар отырып түскен суретін де көрдім. Бірақ қазанама келгеннен кейін, Ақлима Жолтайдың құйігіне шыдамай, құса болып өліпті.

Б а у ы р ж а н. А, солай ма? Жолтай: “Аға, мынау Сіздің келініңіз болады. Соғыс біткеннен кейін осы кісінің қолынан шай ішетін боласыз” — деп ол суретті маған да көрсеткені бар еді.

А в т о р. Сіз қазанамада Жолтайды майдан командованиеисі үкімет наградасына ұсынды деп жазған екенсіз. Сол ұсыныс бойынша оған Ленин ордені беріліпті.

Б а у ы р ж а н. Білемін.

А в т о р. Сол қырық бірінші жылы 8 декабрьде айтқан үзденізді орындалсыз, Бауке. Жолтайдың да атын “Москва үшін шайқас” кітабына кіргізілсіз.

Б а у ы р ж а н. Жок, орынданай алғамын жок. Менің кітабымда Жолтайдың аты гана жур. Ал ол туралы Қасымның Абдоллаға арнаған дастаныңдай поэма жазу керек еді. Ол менің қолымнан кетмеді. Жастар бар той, бәлкім, жазар алі де.

V

Есікті ашып, Бауыржанның әйелі болмеге бас сұқты.

— Бауке, телефонга шакырады,— деді ол жайлап.

— Мен жұмыс істеп отырмын той, қолым бос емес,— деді Бауыржан катқыл үнмен.

Әйел “осы сенің мінезің-ай” дегендей күлімсірей басын шайқады да, Бауыржанның касына келді.

— Бауке, Талғат,— деді қайтадан сыйырлай үн қатып.

Бауыржан иегін көтерді. Мына кісі әйеліне “кеткін, есікті жап!” деп ұрысып тастар ма екен деп, мен қызыла жалтақтап қалдым. Жок, бұл жолы Бауыржан өйтпелі.

— Э, Талғат па? Талғат болса, барайын,— деп орнынан түрдү.

Кенседе телефон шылдыраса, біреумен сойлемеп отырған сөзімізді ортасынан үзіп тастап немесс жүріп жатқан жиналысты тоқтатып тастап, трубкаға ұмтыламыз. Үйде телефон бажылдаса, бойтендеп дәлізіміздегі трубкаға жеткенше асығамыз. Бәріміз сөйтеміз. Өйткені атам заманындағы телефонның күлті осындай.

Басқамызды құрдай жоргалататын Телефон-әміршінің тек Бауыржанға ғана әлі келмеуші еді. Иесінің сырын билетіндіктен, бұл үйдің телефоны шылдырайын ба, шылдырамайын ба деп алдымен ойланып алатын, көбінесе, әй, қойшы, босқа әуре болып қайтемін деп, үндемей қалатын сиякты бол көрінуші еді. Шылдыраса да, шылдырамаса да, Бауken телефон жакқа бармаушы еді. Үй иесі бүтін, бұрынғы әдетін бұзып, телефонға кетті. “Сонда оны орнынан тұргызған Талғат деген кім болды екен?” — деп ойладым мен кабинетте оңаша қалғанда. Мен ондай есімді адамды алдымен Жазушылар одагының айналасынан, одан соң баспалар маңынан, газет-журнал редакциялары төңрегінен іздедім. Бірақ таба алмадым. Соған бас қатырып қайтемін, жақындарының бірі шығар дедім де қойдым. Осы кезде бөлмеге Бауken оралды.

Б а у ы р ж а н. Талғат Бигелдинов қой, хал-жай сұрап жатқан. Ол орнына келіп отырды. — Сен оны білуші ме едін?

— Білемін,— дедім мен бағанадан бері Бигелдиновтың аузыма түспегеніне өкінгендей және оған кінәлдей күмілжіп. Күмілжитінім кешегі Ұлы Отан соғысында атағы айдай әлемге аян болған асыл азаматтың, Совет Одағының Батыры атағын екі рет алған халқымыздың ең қаһарман ұлының есімін, бүгінгі тыныштық күннің тоқтығына масайрагандай боп, қапелімде қаперімнен шығарып алған пенделігіме қысылғаным еді.

— Жалпы білуін білесің гой,— деді Баумен темекісін тұтатып жатып. — Жақын келіп, шүйіркелесе сөйлесіп пе едің деймін.

— Сөйлескенмін. Ертеректе бір түн бірге болып, Талғатпен ұзак әңгімелескенім бар. Алғашында: “Кеудесінде кос Алтын Жұлдыз жарқыраған мұндай ерен батыр елмен сөйлесе береді дейсің бе, өркөкірек қолетін шыгар”,— деп ойлап едім. Оным мұлде бекер болып шықты. Талғат қарапайым, кішілейіл, өте жұғымтал кісі екен. Өз басынан кешкен оқигаларды да мұдірмей, жаксы әңгімелейді.

Талғат Бигелдинов бұрынғы Ақмола қаласының іргесіндегі Майбалық ауылында туып-өсті. Кейін ата-анасымен бірге Қырғызстан астанасы Фрунзе қаласына көшіп келді. Қаршадайынан үшқыш болуды армандалды. Ол үшін алдымен аэроклубта оқу керек еді. Алғашында оны жасың он алтыға толмапты деп қайтарып жіберді. Талғат он алтыға толғанша асықты. Он алтыға толған күні салып ұрып аэропорт бастығына тағы келді. Енді оған:

— Бойын аласа екен, үшқыш болуга жарамайсын,— деді.

— Жараймын,— деді ол ызаланып, — ұзындардан кем үшқыш болмаймын, агатай.

Қайса Талғат аэроклуб бастығының табалдырығын тоздырып, “агатайлап” жүріп, сегізінші класқа келгенде аэроклубқа алынды. Оны ойдағыдай бітірді. Самолетті өзі баскарып ұша алатын болды. Орта мектепті бітіргеннен кейін Талғат енді нағыз әскери үшқыш болуды алдына мақсат етіп койды.

Ол алдымен Саратовтағы әскери үшқыштар мектебін бітірді. Онда барлаушы самолеттерді үйренді. “Өнерді үйрен де, жириен” деген бар емес пе. Енді оның басқа машиналарды білгісі келді. Осы оймен Орынбор училищесіне түсті. Онда истребительде, штурмовикте ұшып дағылданды. Талғаттың көнілі штурмовик болуды калады. Сөйтіп, ол үшқыш-штурмовик болып, майданға аттанды.

Талғаттың Калинин, Воронеж, Дала, 1-ші және 2-ші Украина майдандарында жасаған ерліктері орасан көп. Ол кешті маған қазактың кос батыры өз басынан кешкен сегіз ерлігін баяндал берген еді. Жана Баумен Талғатты бітуші ме едің дегенде, алдымен есіме түскен оның сегіз ерлігінің бірі мынау еді.

Көзге корашқа көңіл көншімейді. Ежелден солай. Майдандағы штурмшы авиация полкына келген тәпелтек сержант Бигелдиновты эскадрилья командирлерінің ешқайсысы өзіне алғысы келмеди. Талғат әр командирдің бетіне жаутандай қарап, жалынғандай болды. Ақыры адамы толмай қалған бір эскадрильяның командири оны еріксіз қабылдауга мәжбүр болды.

— Сержант,— деді командир Бигелдиновқа қабагын шытып,— менде үшқыштар үнатпайтын он үшінші номерлі машина бар. Соган мінетін болсан ғана сені қабылдаймын.

— Мінемін! — деді Талғат жігерлі түрде.— Үшқыштар одан он үш саны — “шайтан дожынасы” деп қашатын шығар. Қазактар шайтаннан қорықпайды. Халық азызының қаһарманы Алдар Қосе шайтанды астына ат етіп мінген...

— Сен өйтіп батырсынба,— деді командир Талғаттың бойын көзімен қайтадан бір шолып өтіп. — Талай ер жігіттер ол самолеттен сәтсіздікке үшыраган.

— Өз жанымды олардан артық деп есептемеймін! — деді Талғат.

VI

Он үшінші номерлі штурмовикпен Талғат тапсырма орындай бастады. Бірнеше жауынгерлік сапар сәтті аяқталды. Бір күні Талғаттар “Демьян қапшығына” түскен жау шебін ойсырата бомбалап, өз аэродромына қайтып келе жатты. Жолда оларға жаудың бірнеше истребителі тап берді. Совет штурмовиктері жан сауғалап, жер бауырлай үшуга мәжбүр болды.

Бір истребитель Бигелдиновтың сонынан түсті. Пулеметтен бытырлатып атып келеді. Штурмовиктің жанжағы жау оғынан шүрк-шүрк болды. Оған қарай совет самолетінен оқ атылмады. Осыған қарап жау үшқышы штурмовикте атқыш-радист жоқ екенін білді де: “Енді мен мұны жетектеп әкетейін”, — деп ойлады. Талғаттың самолетімен қатарласа беріп ол: “Кері бұрыл, менін алдыма түс!” дегендей ым жасады. “Бұл бүйрығымды қалайда орындайсын” дегендей ыржып күлгөн болды. Талғат басын шайқап, сүк саусағын алға созды. Бұл оның: “Керек болса, өзін түс, мен сениң алдыңа түсе алмаймын”, — дегені еді.

Фашист үшкыш катуланып, машинасын кері бұра бастады. Самолеттің шашшандығын тежеу үшін, салактатып донғалағын шығарып жіберді. Сойтіп, ол Талғаттың артынан келіп, асықпай жәукемдемекші болды. Талғат осы кезде штурмовикті шұғыл бұрып, бүйірден кері қарай өтіп бара жатқан истребительді нысанага алып, оқты төгіп-төгіп жіберді. Жау истребителінен бұрқ етіп қара тұтін будактады. Сол тұтінді шұбатып барып, ол біздің жерге қонды. Талғат қатты зақымданған самолетін әрен басқарып, аэродромга қарай тартты.

Бұрын шабуылды тек истребительдер ғана жасайды, штурмовиктер олардан жер бауырлай қашып күтылуға тырысу керек деп есептелүші еді. Авиацияда қалыптасқан бұл қағиданы Талғат бірінші бол бұзды. Ол штурмовикпен истребительге шабуыл жасады. Жасағанда, оны женіп, жерге түсірді. Бірақ мұны Талғат ешкімге айтып жатпады. Бұл сапарда бірнеше жауынгер серіктерінен айрылып қайғырып қайткан ол жаудың бір самолетін құлаттым деп мактану парықсыздық болар деп билді.

Ертенніне оны полк командирі шақырды.

— Кеше кешке он үшінші номерлі машинамен тапсырмадан қайтқан сіз бе?

— Мен,— деді Талғат.

— Жолда жау истребителін құлаттыныз ба?

— Құлаттым.

— Оны неге айтпадыныз, сержант?

— Олар біздің бес самолетімізді құлаттып кетті. Ал мен олардың бір самолетін бұлдірдім деп мактанғым келмеді. жолдас полковник.

— Сіз қандай жауды құлатқанызызды білесіз бе?

— Жоқ.

— Ол Европа аспанында жүз сегіз самолет атып түсірген фашистердің ен атакты үшқыштарының бірі екен.

— Ол жүз сегіз самолет атып түсіргенімен, менін құлатқаным бір-ақ самолет кой, жолдас полковник.

— Сізге армия қолбасшысының атынан және өз атынан алғыс жариялаймын.

— Совет Одағына қызмет етемін!..

Міне, Талғат айтқан сегіз ерліктің ен алыммен есіме тұскені осы еді.

А в т о р. — Бигелдиновпен бір рет әңгімелескенім бар еді, Бауке,— дедім Бауыржан бүрк еткізіп аузынан тұтін шығарған кезде. — Бір блокнот етіп жазып та алғанмын. Ол кезде көзі тірі Совет Одагының Батырларымен әңгімелесіп, олар жайында көркем очерктер жазсам, “Біздің батырларымыз” деген атпен жеке кітап етіп жарияласам деген ойым болушы еді. Кезінде Ұлы Отан соғысына байланысты қоңтеген кітаптар жинап, оларды оқып та жүрдім. Мәселен, Талғатпен әңгімендегі кейін оның майдан қолбасшысы Совет Одагының маршалы И. С. Коневтың “Майдан қолбасшысының жазбалары” деген кітабын оқып, оның 5-ші әуе армиясының қолбасшысы генерал С. К. Горюнов пен І-ші штурм авиациясы корпусының командирі генерал В. Г. Рязановтың аттары аталған жерлеріне “Б. Т.” деп белгілер соғып отырдым. Бигелдинов қызмет еткен 144-ші штурм авиациясы полкі генерал Рязановтың Корпусына қарайтын да, ал ол корпус генерал Горюнов армиясының құрамына кіретін. “Б. Т.” белгісі “Бигелдинов Талғат” дегенім, оның ерлік сокпактарының сүресін осы тұстардан іздеймін дегенім болатын. Ішінде талай солдаттардың, генералдардың, бір рет батыр атағын алған ерлердің де аттары аталатын Отан соғысының жанды документі — бұл тамаша кітаптан Совет Одагының Батыры атағын екі рет алған Бигелдинов есімін кездестіре алмай: “Әттеген-ай, аксақал 1945 жылты Москвада болған Женіс парадында өзінің касында І-ші Украина майданының жеңімпаз туын желбірете көтеріл өткен Талғатты есінен шығарып алған еken-ay”, — деп алғашында ептең өкініп те қалғанмын. Бірак: “Майданда атақты адамдар көп, оның бәрін бір кітапқа сыйғызу мүмкін емес кой”, — деп өзімді өзім және жұбатқанмын.

Бірак мен тірі батырлармен тілдесіп жазсам деген ол кітапты жазбадым. Ойткені уақыттында оның жөн екен деген ешкім болмады. Онын керісінше, әркімдер: “Оларды іздең өүре болып қайтесін, одан да ойдан атып роман жазбайсын ба”, — десті. Ақыры мен ол ойымнан ажырап қалдым. Айтқандығана істеп, айтпағанға аяқ баспау деген әдет біздің жазушыларда да бар гой. Баспаның жоспарына ілінген нәрсендіғана іс етуге дағдыланып алдық емес пе?

Б а у ы р ж а н. Ол сенің табансыздығын. Ойға алған ісінді орындаудың қындығынан қашып, онай іске үмттыла

берсен, оған өзіннен басқа ешкім де кінәлі емес. Понятно тебе? Онда менін шаруам жок.

Бұл сөзді бекер бастаған екенмін деп ойладым да, мен тезірек от әңгімендегі аулак кетуте тырыстым.

A в t o r. Талғат ең алғашында Калинин майданында болған екен. Старая Русса мен Демьянскідегі дүшпанды бомбалап, жердегі сіздерге ол көктен көмектескен көрінеді

B a u r j a n. Білемін. Ал сен оның біздің әскерлер Берлинге тақағанда жападан-жалғыз Берлинге үшіп барғанын білесін бе? — “Білемін” десем, тағы бір пәлеге калармын деп қауіптендім де, “білмеймін” дедім. — Бітмесен, ол фашистер соғыс бастағаннан кейінгі төрт жыл ішінде Германия астанасына кірген бірінші совет адачы, бірінші қазак! Талғаттын Берлинге сондагы сапары бірі иіріліп, бірі басын қакшитып аспанга көтеріп, бірі тілін кайраган канжардай жалақтатып бықып жатқан ордалы жыланнын ордасына жалған аяқ жүгіріп кіріп, олардың былқылданған мұздай сұық денесін тұла бойын түршігে табанынмен таптап ете шығумен пара-пар. Бір жылан шағып қалса, шаруан бітті емес пе? — Бауыржан мұрты тікіреіе, бажырайып маган карады. Мен басымды изедім. Ол орнынан тұрып, этажеркага қолын созды. — Бітмесен, мына кітаптың мына жерін оқы казір! — Бауыржан бетін ашып, қолыма ұстактан кітаптың сыртына қарасам, Талғат Бигелдиновтың “Аспандагы айқастар” деген кітабы екен. Бұл кітапты бұрын оқығанмын деп айтуга батылым бармады да. Бауkenнін көрсеткен жерінен бастап күбірлеп оқи бастадым. — Дауысынды шығарып оқы! — деді ол катан үнмен.

Мен кітаптын 108-бетінің басынан бастап дауыстап оқуға кірістім.

VII

“Майдан шеті Берлинге жұз алпыс километр қалған. Біздің полк шағын бір қаланың қасына орналасқан-ды. Гитлершілердің бекінісін бұзуға жер бетіндегі әскерлерімізге көмектесіп, біз шабуылға күн сайын үшіп тұрдык.

Бірде танертен полкқа генерал Рязанов келе қалды. Кешікпей оған мені шакырды. Кіріп келіп баяндағым. Корпус командирі менімен аманласқан сон, “отыр” деді.

— Планшетінізді көрсөтініші,— деді генерал.

Планшетімді ашып, картаны көрсөттім. Рязанов қарап отырды да:

— Е, картаның жетпейді екен,— деді.

— Неге жетпейді? Майдан шетінен әрі елу километрге әбден жетеді.

— Жетпей жүрер.

Генерал маган барлай қарады да, полк штабының бастығы подполковник Ивановқа:

— Капитан Бигелдиновтың планшетін алышы да, тагы да бір парап жапсырынызшы,— деді.

Штаб бастығы бұл бүйректы орында болғанға дейін корпус командирі самолеттің жайын, өз көңіл күйімді сұрастырды. Мұның не қажеті бар екен деп түсіне алмай отырмын. Сол екі арада планшетім қолыма тиді де, онда енді Берлиннің картасы пайда болғанын көрдім.

— Луккенвальде жағынан Берлинге барасыз,— деді генерал әр сөзін сараптап, салмақтай сөйлеп. — Қаланың батысында көпір бар. Соны тексеріңіз. Одан әрі — Потсдам. Онда не болып жатканың көргейсіз. Соңсона үйге қайтыныз. Үшудың биіктігі елу-сексен метрден аспасын. Міндет түсінікті ме?

Міндет түсінікті еді. Мені ойға қалдырып отырған үшудың өлшеуіл биіктігі гана. Барлауга сан рет шығып жүріп, биіктік туралы ешқашан сөз болған емес-ті. Әдетте, жағдайға қарай өзім қалаған биіктікте үша беретінмін. Енді болса...

— Сізді биіктік жөніндегі нұсқау ғой ойландырып отырған,— деді менін көкейімді тани қойған генерал. — Таңырқамай-ак қойыныз. Бұл жолғы сапарының өте киын болғалы тұрғандықтан, үшүнинізға ен қауіпсіз осы биіктік.

Иә, бұл бір киын сапар екені рас көрінеді. Жау ордасына жалғыз өзім жүз алпыс километр үшіп баруым керек. Және мұның өзі тапа-тал түсте. Берлинді зенитті артилерия қызығыштай корғап тұрғанын өзім жақсы білемін. Әрі түнде, әрі өте жогары биіктікте үшкан бомбардировщиктердің де аман қайтқандары кем де кем.

— Рұқсат етсөніз, бір өтінішім бар еді,— дедім картаны жиып алған соң генералга қарап.

— Айтыныз өтінішінді.

— Атқышсыз үшумыма рұқсат етсөніз.

— Неге?

— Үшу сапары өте қауіпті. Мен... — деп бөгелтіп калым, — жолласымның өміріне қатер төнбесе екен дегендіктен айтып тұрмын.

— Мұндай көңілсіз ойлардың керегі не! — Рязанов касыма келіп, колын иығыма артты.— Бәрі ойдағыдай аяқталады. Командование барлаудың нәтижесін күтеді. Атқыш жөніне келсек, оны өз қатауының білсін. Ал жолының болсын, капитан.

“Ильюшин” міне әуге көтеріліп те кетті. Төменде не коргенімді команда пунктіне түтел үздіксіз баяндал келемін. Луккенваль де артымда қалды, Берлинге дейін сінді жиырма километрден аспайды.

Ойда жокта тап алдынан аэродром, онда самсал тұрган истребительдер көрдім. Мәссаған!

Дереу қырын бұрылым да, газды аямай беріп, қауіпті өнірден каша жөнелдім. Ағашы селдір орманнның арасынан бірде жерге тие жаздал төмен, біресе жоғары үшып келемін. Аэродромнан аулак кетейін деген жаттыз гана ой бар басымда. Неміс истребительдерінің әуге екеуі гана көтерілсе болды,— мені оп-онай жок қылады.

Сәті түсіп, әйттеуір, аэродромдағылардың көздеріне шалынбай кеттім. Команда пунктіне едәуір мезет жауап бере алмадым да, ондағылардың мазасы кете бастапты.

— Он үшінші, неге үндемейсіз? Он үшінші, неге үндемейсіз? — деген үрейлі даусыс естіледі шлемофоннан.

Аэродромнан үзап алған сон, байланысымындағы кайтадан бастап, истребительдер жайын екі сөзben хабарладым. Сейтсем, бір жарым сағаттан кейін біздің полктан екі эскадрилья келіп атака жасап, аэродром құртылыпты. Самолеттер сол тұрган орнында ертеңіпті.

Берлиннің шет аймактары көрінді. Бірнеше минут өткен соң, орталық кешелер үстімен үшып келемін. Төменде каптаған адамдар, машиналар. Скверлерде, алаңдар мен сау тұрган үйлерде орнатулы жұздеген зениткалар. Иә, генералдың биіктік туралы айтканы дұрыс екен. Бес жұз — алты жұз метрге көтерілтейінші, зенитчиктердің қағып тастайтыны даусыз. Мына калпында “Ильюшин” зу етіп үстерінен өте шыққанша олардың мойындарын бұрып та үттере алмайтындары анық.

Міне, көпірге де келдім. Оның үстінен төрт катар шұбап танктер, бронетранспортерлер, жаяуәскер тиеген автомашиналар өтіп барады. Мұны команда пунктіне хабарладым да, атака жасауга рұқсат алдым.

— Атака жасаушы болма! Қой оны! — деген қатан даудың естілді.

Шынында да, атака жасасам, өзімнің мерт болуым мүмкін еді. Жаяуәскерлер сасқалактамай кимыллады дегенше, самолетті мылтықтың өзімен-ақ атыш түсіре алды. Өзің осындай барлауда жүргенде ондай тәуекелге бару орынсыз болар еді.

Бұрылып алдым да, Потсдамға тарттым. Менің келу сапарым немістерге ойыншық көрінбеген болуы керек, Потсдам шетінде жете бергенде алдыннан құлышына атқылаған зениткалардың кәріне тап болдым. Жалт бұрылып, екінші жағынан енуіме тұра келді. Зениткалар мұнда да гүрсілдете коя берді. Сонда мен үйге құр атакан қайтпакпын ба? Жок, мен мұнда текten үшып келгемін жок.

Сал жоғары көтерілдім де, артиллерия шебіне шүйіле құлдырап келген бойда бомбалар тастап, зенбірек пен пулеметтен ок жаудырдым. Батареяның үні өшті. Сол санытадан оте үшып, Потсдам үстін бір айналып, артиллерия шептерін фотосуретке түсірдім де, зениткаларға қайтадан атака жасап, арызласып-коштасып жаткан Гитлер Германиясы астанасының тонірегінен сыйылып шыға бердім

Енді үйге кайтуыма болады. Берлинге карап үшкандагы ізіммен оралып келемін. Тек аэроромы алыстан орагытып өттім. Оны біздің жігіттердің тып-типты еткенінен хабарым жоқ қой менін.

Майдан шетінен өттім. Енді көкіректі кере дем алуға да болады. Орындығымның арқалығына шатқая кетіп, бір секундтай көзімді жұмбылым. Сонсон сағатка қарадым да, өз көзім өзім сенбедім: барлау сапары көп болса 20—25 минуткаған созылған секілді еді, әуеде мен үшып жүргелі бақандай екі сағат болыпты.

Аэроромға келіп, жерге конуым сол екен, достарымның он шактысы жапырласа жүгіріп келіп, мені кабинадан сұрып алды. Үшқыштар, механиктер, атқыштар мені аспанға лақтырып жур. Әлде не күйге үшырайды деп, достарымның зәре құты қалмаған екен.

Команда пунктіне карай келемін. Генерал Рязанов сонда болатын. Мен ұшып жүрген уақыттың бәрінде де ол радиостін касында отырыпты. Баяндалым. Генерал құшактаған, бетімнен сүйді.

— Саган алғыс айтамын. Бигелдинов,— деді менімен тұнғыш рет “сен” деп сөйлесіп. — Командование атынан алғыс айтамын! Одактастар авиациясынан күндіз Берлин үстінен алғаш ұшып барған сенің самолетін екеніне мактандына болады!..

Б а ү ы р ж а н. Жок, мұны жалғыз Бигелдинов қана емес, мына біз, біздің болашақ барлық ұрпақтарымыз мактандыш етеді! Бигелдинов — Ұлы Отан соғысында қазак халқы ерлігінің ен жоғарғы нүктесі! “Еріне қарап елін, тасына қарап тауын таны” деген. Біздің еліміздің ерлігін ерекше танытқан халқымыздың ардагер ұлы ол. Совет Одағында ұлдары екі рет ер атағын алған ұлт көп емес. Біз сол аздын біріміз! Сенбесен, жан-жағындағы көршілес республикаларға көз салып, саусағынмен санап көр. Енлеши, ол — біздің ұлттық мактандышмыз! Эскери әуе академиясын қазактан тұнғыш бітірген сұнқарымыз да сол! Мен саган 207 рет үрыска кірдім дедім. Бірақ мен неше рет үрыска кірсем де, табанымды тіреп жерде журмін гой. Жердің адамға әр бұтасы болысады. Жер, қазсан, корғаның болып және шыға келеді. Ал Талғат 320 рет әуе жорығына шығып, бес жұз сағаттай аспанда болған. Сол сапарлар кезінде жаудын орасан көп танк, автомашиналарын бомбалап құртып, жүзденген жаяу әскерінің күлін көкке ұшырган. Жау самолетін жәуқемдеу штурмовиктердің шаруасы емес. истребительдердің сыбағасы. Ал Талғат штурмовикпен жүріп жаудын жеті самолетін және жер жастандырды. Ал аспанда болған сол бес жұз сағаттың әр секунды, компастың тіліндей қалтылап, өлім мен өмір сызығының екі шетін кезек жанап, безек қакты емес пе? Сонымен бірге ол екі рет оқ тиіп өртентген самолеттен жерге қарғыды. Бірінде он бес күн бойы жау жайлатаған жерде аш жүріп, ағаш кеміріп, аяқтан ол кеткенде төрт тағандап іштері үмтүлтып, ерлікпен өз полтына келіп косылды. Коршауда қалған батальон мен жалғыз кісінің арасы жер мен қоқтей. Қоқтін аты көп: біріне бірі сүйеу-демеу, күш-куат кой. Жалғыз адамның жағдайы басқаша. Олай болса, нағыз ер деп, ердің де ері деп сол Талғаттарды айтудымыз керек! Кеше,

согыстан бұрын, “Егер соғыс болса, егер жау қаптаса” деп ән айтушы едік қой. Сол сиякты, жаман айтпай, жақсы жок дегендей, ертен Отанға қауіп төнсе, лек-легімен жауга аттанған Қазақтардың ерлік туына есімі үран болып жазылатын ерлердің бірі — Бигелдинов! Ендеше, ондай ерді құрметтей білуіміз керек! Бүгінгі батырды қадірлеу — ертегі үрпақтың үранын ардақтау. Понятно тебе,— деп Бауыржан зірк етіп, сөзін аяқтады.

VIII

Бауыржанның әйелі тағы да есік ашып, ішке кірді. Біздің әңгімелізге бөгет болғысы келмегендей, аяғының ұшымен басып келді де, Бауkenнің қасына бір буда газет әкеп тастап, қайтадан шығып кетті. Тегі, бүгінгі почта болуы керек. Ең үстінде жатқан “Правдаға” көзім түсті дс, Баукеңнің “Правда” редакциясында болып, жарты сағат сөз сөйлегені есіме түсти.

Бірде біздің жазушыларымыздың бірі Латвиядан қайтып келе жатып, Москваға согады. “Бухарест” қонақ үйінен орын таба алмай тұрган оған сонда жатқан Момышұлы кездеседі.

— Жеңген ауруханада еді. Қызылып тұрсан, менің номерімек жайғасып, оның орнына жат,— дейді Бауken.

Бұл февральдің орта түсі болса керек. Жазушы Бауыржанның қасында он шакты күн жатып, одан көп әңгімелер естиді.

22 февраль күні таңертең телефон шылдырайды. Бауkenнің қасындағы қоңсы жазушы трубканы көтерсе:

— Бұл “Правда” редакциясынан гой. Бізге Момышұлы жолдас керек еді,— деп ар жактан жұмсақ үнді ер адам үн катады. Ол трубканы Бауыржанга береді.

Бауken трубканы алып тындал тұрады да, “Қашан, қай сағатқа, қанша минутқа?” деген екі-үш сұрақ қояды да: “Правдашылар үшін оны істеуге болады, Паша”, — деп трубканы жабады.

Ертегеліп телефон сокқан адам Жамбылдың бұрынғы аудармашысы, 8-ші гвардиялық дивизияның “Отан үшін” газетінің алғашқы редакторы, ол кездегі “Правда” газетінің қызыметкері Павел Кузнецов екен. Правдистер ертең, 23 февральда Момышұлы бізге келіп, жарты сағат оңгіме айтып берсе екен деп өтініпті. Сағат бірде алты жұз адам

“Правданың” актовый залында күтіп отырмак екен. Бірге таман көлік жібереміз депті.

Содан кейін Бауыржан іштей толғанып, ойланумен болады. Көршісімен арадағы бұрынғы әңгіменің бәрі қалады. Баумен бөлмеде арлы-берлі жүріп, ертең сөйлейтін сезін толгата бастайды. Ешқандай жазу жазбайды.

Ертенінде сағат он екі жарымда Баумен атақты “қара көбелек” галстутін тағып, шытырадай боп киінеді. Сөйтеді де, бірге он минут қалғанда болмeden шығып кетеді.

Біраз уақыттан кейін Бауыржан қайтадан бөлметеге келіп, шешіне бастайды. Консы жазушы сағатына қарап: “Бірден қырық минут кетіпти. Тегі, көлік келмеген болар, Баумен содан соң қырсығып, қайтып келген шыгар”, — деп ойлайды да:

— Бауке “Правдаға” бардыңыз ба, бармадыңыз ба? — деп сүрайды.

— Бардым.

— Кездесу болмады ма?

— Болды.

— Тіпті тез фой.

— Правдашылар деген тәртіпті халық қой. Мен барсам, актовый зал лық толып отыр екен. “Москва тубіндегі қорғаныс үрыстары және оның Ұлы Отан соғысы тарихында алатын орны” деген тақырыпта жиырма минут сез сөйледім. Правдашылар мениң сөзімді бөліп, үш рет қол шапалактады. Мениң сөзімнен кейін: “Сіздің ордендеріңіз көп дейді фой, оның бәрін қай жерге тағасыз?” — деген сұрақ қойылды. Мен оған: “Отан берген, халық сыйлаған наградаларым ете көп. Оларды, басқа да совет қолбасшылары сияқты, кителімнің екі өніріне қадаймын. Сыймағандарын арқама тағамын, алқа етіп мойныма асып аламын!” — деп жауап бердім. Жұрт ду күліп, тағы да қол соқты.

A в t o r. Осы оқига рас па, Бауке?

B a u y r j a n. Ы-ы-ын..., — деп алдымен сөл ыңылдан алды. — Рас. Бірақ онда екі сұрақ қойылған болатын.

A в t o r. Екіншісі қандай еді?

IX

B a u y r j a n. Екінші сұраққа көбірек жауап беруге тұра келді. Бір журналист әйел: “Панфиловтың аузынан шыққан қандай қанатты сездерді білесіз және оның қандай

жағдайға шығарылғаның айта аласыз ба?” — деді. Мен оған: “Панфилов өте дана адам еді. Ол кісінің аузынан шыққан нақыл сөздер орасан көп. Сізге мен соның қапелімде есіме түскендерін ғана айтайын”, — деп, бір, екі деп номерлеп, мына сөздерді айттып бердім.

1. Дүние толастамай, мен шинелімді шешпеймін. Болашақ үрпактың өмірі мен өнері, бақты мен байлығы — осы сүр шинельдин ішінде.

— Бұл генерал-майор Панфиловтың 1941 жылы августа, дивизиясын майданға бастап шығып бара жатқанда Алматы вокзалының перронында тұрып айтканы.

2. Байыптағ істелген батылдық — әскери таланттың туысы.

— Бұл артполктың командирі полковник Кургановтың бір батыл ісіне сүйсініп айткан сөзі.

3. Кішкентай табыс — үлкен женіске үміттендіреді. Ол солдаттың жауды жасқауга және жаныштауга деген сезімін тудырады.

— Бұл дивизия ен алғаш Крестцы деревнясы маңында бекініс жасағанда жау тылына барлаушылар жіберіп, оларды жауға жанастырып үйрету жөнінде полк командирі полковник Шехтманға берген кеңесі.

4. Шеп құрдың — шатыр тіктің. Шатырынды жел үшірып кетпеу үшін, қазығынды мықтап қақ.

— Бұл дивизия 1941 жылы 7 октябрьде Волоколамск тубінде тосқауылға тұрган кезде айтқаны.

5. Фашистер жегенді, одан соң ішкенді жақсы кореді. Ендеше, анау консерв-гранатты танктың табанына жемге беріндер де, ал өртөнгіш сүйк затты сусынга ұсынындар. Шакырылмаған конакқа бұдан артық сыйлық болмайды. Жақсы солдат жан сауғала майды. Ол ақылмен, айламен, ынталмен соғысады. Фашист болат кораптың ішінде ғана батыр. Сыртындағы қабығын сыйдырып тастасаң, сары үрпек балапанның өзі болады да қалады. Содан соң танкты табага айналдырып, оларды шыжылдатып шығару сендердің колдарында.

— Бұл генерал Панфиловтың Москва тубінде дүшпанды қарсы алар алдында жау танкіне токпак граната мен жангыш затты қалай лактыруды өз қолымен көрсетеп, алғы шептегі жауынгерлерге айтқан ақылы.

6. Мергенге қырагы көзбен қоса, қынқ етпес төзім керек.
Көз — көрелі, төзім — женеді.

— Бұл дивизияның атақты мергені Төлеугали Әбдібековке берген кенесі. Генерал Панфиловтан ақыл алған бұл батыр казак 397 фашистің көзін жойып, 1944 жылы 22 февральда үрыс даласында ерлікпен қаза тапты. Оның ТВ-2916 номерлі мергендік винтовкасы казір Қазақстанның Орталық музейінде сатаулы тұр.

7. Эскери карта — ардакты документ. Ол — тарихтың ұлы шайқастар тарихының тамшысы. Карта — мындаған адамлардың өмірі мен олмінің өмірбаяны, шешен шежіресі.

— Бұл Волоколамск қорғаныс шебінде тұрган кезде генералдың картасын абайсызыңда жыртып алған штаб бастығының көмекшісі Колокольниковке ренжіп айтқан сөзі.

8. Беліне байлаған котелогы жок солдатты қарусыз солдат деп есептеу керек.

— Бір жолы генерал кухнядан жапырлай ас ішіп жаткан солдаттардың касына келеді. Олардың біреуі ас ішсе, екіншісі жолдасының котелогына телміріп қарап отырганын көреді. Сұрастыра келсе, телміріп отыргандар болімге жаңадан келген жауынгерлер болып шығады, олар жолдасының котелогы босаудың күтеді. Бұған қатты кейіген генерал полк командирі Капропты шакырып алып, дереге полкта котелок жасатуға бүйрек береді. Капроп генералға полкта котелок жасаттыратын лайыкты материал жок екенін айттып акталады.

— Материал деген мынау емес пе? — деп генерал сол маңда шашылып жаткан мырышталған темірден жасалған патрон коралтарын нұскайды. — Осыдан үш күннің ішінде алты жұз котелок жасаттырыныз және бірінші біткен котелокты маған алып келіңіз.

Полковник Капроп бұл бүйректы орындалап, жасатқан котелоктарының біреуін генералға алып барып көрсетеді. Генерал котелоктың ішіне ыстық су құйдырып, сақылдатып қайнаттырады да, оны төктіртпіп тастайды.

Содан кейін таза су қайнаттырып, оған өз қолымен шай салып, Капроп екеуі сол котелоктан шай іshedі. Жоғарыдағы сөзді генерал сонда айтады.

9. Төзімділік — солдаттың төтенше қаруы.

10. Сен — менің қызымысың, ал солдаттар — ұлым. Эр солдатты ағаңдай көріп, оларды ажалдан арашатай быт. Валюша.

— Бұл екі сөз генералдың медсанбатта медсестра боп қызмет істеп жүрген өз қызы Валентина Ивановнаға ұрыс арасында бір кездескенде айтқан өсieti.

11. Солдатты сыбап боктай беру сардарлықтың белгісі емес. Солдат сыйлаған сардар ғана қадірлі командир.

— Бұл генералдың Афанасьев деген майорға ренжіп айтканы.

12. Ауыр ұрыс кезінде полктарда болғым келеді. Ауырып жатқан баланы әкесі мандаіынан сипаса, ол едауір әлденіп қалады. Ал ұрыстағы солдат аурумен емес, ажатмен айқасады. Командирі қасында болса, солдат ешқашанда ажалға әл бермейді.

— Бұл генералдың Волоколам ұрыстары кезінде алғы шептегі бөлімдердің бірінде комиссар Мұхамедияровқа айтқан сиры.

13. Біздің дивизияның жауынгерлері тоңса, жау танктерін өртеп, соның отына жылыналады. От өшіл бара жатса, олар тамыздыққа тағы да танк әкеп салады.

— Бұл генералдың Дубосеково оқиғасынан кейін, аязды қуні қолын отқа жылтып отырып, дивизия комиссары Егоровка айтқан сөзі.

14. Немістер біздің дивизияны “тағы дивизия” деп атайдын көрінеді. Ол біздің адамдарымыздың тағылышынан емес, олардың тағыларды таяқтай білетіндігінен болса керек.

— Бұл генералдың өз қызы Валентина Панфиловамен ен сонғы кезде айтқан әнгімесінен.

15. Жауга жақын тұрсан, оның жаңын шығарасын. Алыска көз жеткенмен, қол жетпейді. Жауды көз көргенімен, қол ғана тұншықтыра алады. Ендеше, командир мен штаб бастығы артта емес, алда, ұрыстың ұрымтал жерінде отыруы керек. Сонда ғана көз жеткенге қол да жететін болады.

— Бұл генералдың дивизия штабының бастығы полковник Серебряковке штабты жау оғының астында тұрған Гусеново селосынан кейін көшіру туралы ұсынысына айтқан жауабы.

16. Гвардияшы болу — киын іс: совет гвардияшылары киындықтың бәрін де женеді! Женіске жол ашады! Женісті қолымен жасайды! Совет гвардиясы атагын алу, совет гвардияшыларын басқару — аса зор абырай!

— Бұл 1941 жылы 18 ноябрьде “Правданың” өскери тілшісі Михаил Калашников генералдың Гусеноводагы штабын іздел келіп, “Правда” газетінің 316-шы дивизияға

8-ші гвардиялық дивизия атагы берілгені және оның жауынгерлік Кызыл Ту орденімен наградталғаны туралы Указ басылған номерін әкеп бергенде айтканы.

17. Өлді деген осы!..

— Бұл генерал Панфиловтың олер алдындағы соңғы сөзі. Иван Васильевич қырық бірінші жылы 18 ноябрьде Гусеново селосында окка үшты. Бірақ ол өмірін немістерге арзанга берген жоқ. Панфиловтың көзінің тірі кезіндегі оның дивизиясы жаудың 30 000 солдатын өлтіріп, 170 танкін өртеген болатын. Генерал Панфиловтың жаудан ала жаткан “жастығы”, мінс, осындай болатын!

Осы кезде залдағы журналисттер тағы да ду қол соқты. Кол соғу тоқталғаннан кейін, мен былай деп сөзімді аяқталым:

— Генерал Панфиловтың бұл ақыл, нақыл сөздері — біздің дивизияның тарихы. Әңгімемнің соңында менің сіздерге ол кісінің тағы бір сөзін айтқым келіп тұр.

Бірде Панфилов санбаттың аспазы Сергеев деген солдатқа былай деген еді:

— Аш солдатты маса да сүзіп құлатып кетеді. Адамларды аш қытмай, уақытында аукаттандыру — аспаздың ең ұлы ерлігі!

Генерал айтқандай, маса сүзіп құлатып кетпеуі үшін, менің сіздердің түскі тамакқа босатқым келіп тұр. Тындалғандарынызға ракмет.

Жұрт тағы да құліп, кол соғып жатты. Мені алғашында правдашыларға таныстырып, сөз берген Павел Кузнецов журналисттер атынан ракмет айтты. Мен ешқайда бұрылмасстан, редакциядан шықтым да, есік аттында әзір тұрган машинаға мініп, конақ үйге келдім.

X

А в т о р. Генералдың өзінің тікелей естіген гибрат сөздерінен айтпаған екенсіз гой.

Б а у ы р ж а н. Генералдың біздің батальонның окоптарын аралағандығы бір сөзін айттайын деп едім, айтпағым. Ойткені правдашыларды да аяу керек кой. Оларға түскі демалыска берілгені бір сағат қана уақыт. Оның жартысын мен жеп койдым.

А в т о р. Біздің батальон Лама өзенінің жағасында тұрган кезде генерал келіп, шебімізді, бекініс орындарымызды

өз көзімен көріп қайтты. Ұзын ордың ішінде біреулер темекі тартып, біреулар хат жазып, енді біреулер мылтықтарын тазалап отыр екен. Генерал келгенде бәрі де орындарынан үшіп тұрды. Бір жауынгер мылтығын тазалап болып, енді гана затворын орнына салғалы жатыр екен. Генералды көргенде сасқалактап қалған ол орнынан тұра бергенде затворын қолынан түсіріп алды.

— Халдарыныз қалай, балаларым,— деді генерал жігіттермен сәлемдескеннен кейін. — Жауды қарсы алуға өзірсіздер ме?

— Әзірміз.

— Дайынбыз, жолдас генерал.

Генерал жаңағы затворын жерге түсіріп алған жауынгердің жанына келді.

— Сіз генералды көргенде сонша сасқалактадыныз, ал жау кеп қалғанда қайтесіз? — деді ол жауынгерге жұмсақ үнмен.

— Сасқалактағаным — генералымды сыйлағаным, генералды сыйласам — жаудан жасқанбаганым гой, жолдас генерал.— деп жауап берді солдат.

— Бәле, ракмет,— деді генерал күлімдеп. — Мені сыйлағандарың жаудан жасқанбандар.

— Жасқанбаймыз.

— Жасқануды койдық қой, жолдас генерал.— десті жауынгерлер жамырай үн қатып.

Генерал жаңағы жауынгерге қайта бұрылды:

— Мынау қолыңыздагының аты не, жолдас жауынгер? — деді генерал алдымен солдаттың қолындағы винтовканы, одан соң затворды алып, орнына салып жатып.

— Винтовка, жолдас генерал.

— Сіздің солай жауап береріңізді білшіп едім,— деді генерал мылтықтың тұмсығын жоғары көтере, мушканы сығалай көздел жатып. Содан кейін шаппаны шырт еткізе, саусағымен тартып қалды. — Винтовка деген не?

— Қару, жолдас генерал.

— Бұл тек қару ғана емес, сіздің тағдырыныз, жолдас жауынгер. Сіз мұны күтіп ұстасаңыз, мен сіздің винтовканыз таза емес деп түрғамын жок, тілін ұқсаныз — қай бөлшегі қай жерінде болатынын, калай көздесеніз, оқты дүшпанның қай жеріне тигізетініңізді бес саусағыныздай білсеніз, жауды жеңесіз, мұратыңызға жетесіз. Ал оны білмесеніз, мынандай

тамаша қаруды дұрыстап қолдана алмасаныз, онда фашист сізді өлтіреді. Тағдыр деген сол. Винтовка солдаттың тағдыр қосқан жары деген нақыл бар. Үйде әйелініз бар ма еді?

— Жок, жоллас генерал, әл үйленгенім жок.

— Үйленесіз,— деді генерал оған сенімді түрде. — Сізді болашақ жарынызбен жалғастыратын осы винтовка, балам. Міне, тағдыр деген осы. Енді үктыныз ба? — деп генерал солдаттың винтовкасын қайтарып берді.

— Үктым, жоллас генерал! — деп солдат күлім қақты. — Түсінікті.

— Түсінікті болса, мені тойынызға шақырасыз ба? — деді генерал жауынгерге қайтадан мойын бұрып.

— Шақырамын, жоллас генерал.

— Онда аты-жөнініз кім, қай жерденсіз?

— Қызыләскер Темірхан Уашев, Жамбыл облысының Кордай ауданынанмын. жоллас генерал.

— Темірхан ба, Тамерлан ба? — деді генерал көзін сыйырайта күлімдеп.

— Темірхан, жоллас генерал.

— А, солай ма,— деді генерал ерніндегі күлкісін жиып, сөл иегін көтере түсіп, байсалды үнмен. Генералдың олде бір әзіл айтқысы кеп, ол ойын үзіп тастаған тәрізденді. — Онда былай уәделесейік, Темірхан. Сіздің Қордай ауданының орталығы Георгиеvка мен біздің Фрунзенің арасы бір-ак аттам жер. Сіз жеңіспен елте қайтып, ата-ананыз келін түсіргенде, мені тойға шақыратын болдыңыз. Ал мен міндетті түрде келемін! Сонда Сіздің тойыныз, Чеховтың әңгімелідей, генерал катысқан той болады. Келістік кой осыған? — деп генерал солдатқа қолын ұсынды.

— Құп, жоллас генерал,— деп, солдат мыттығын шашаң ишінаға іле салып, генералдың алақанын қос қолымен алып, ілтипаттеп кысты.

— Жоллас Момышұлы,— деді одан сон генерал маган қарай бұрылып,— енді маган танкпен қалай құресетіндерінізді көрсетіңіз. — Осылай деп генерал ілгері қозғалды. Өзіне құрмет көрсетіп, тартқан сымдай тік тұрган жауынгерлерге басын изеп: — Ал балаларым, мықты болындар! — деді.

А в т о р. Әңгіменізге ракмет, Бауке.

Б а у ы р ж а н. Саган да.

ОНЫНШЫ ДИАЛОГ

I

Aвтор. Енді 1943 жылдың Сіздің өмірінізге қатысты жағын әңгіме етейік, Бауке.

Б а у ы р ж а н. Мақұл. Сөйтіп, біздің 3-ші екпінді армияның екпінді тобы жаумен Великие Луки, Невель шайқастарын жүргізді. Бұл кезде армияның үш дивизиясы — біреуі біздің 8-ші гвардиялық дивизия,— үш бригадасы, екі танк батальоны Холм түбінде қорғаныста қалды дедім той. Қорғаныстағы бұл топқа Ловать өзенін бойлай тартылған бекініс шебінен Торопецке қарай дүшпанды өткізбеу, сөйтіп, оларды алдымен Великие Лукиге, одан кейін Невельге шабуыл жасап жатқан өскерлердің желкесіне шығармау міндеті жүктелді. Бұл міндетті біз де айтарлықтай етіп орындалық. Немістер шебімізді бұзбақ болып, бірнеше рет әрекет етті. Әсіресе Великие Лукиден айрылғаннан кейін, ауылга күнде шауып маза бермейтін күшігін алдырған қасқырдай боп аласұрды. Бірақ біз қасқырды тұмсықтан соғып, тілін салактатып кейін қайтарып отырдык.

1943 жылдың апрелінде біздің 2-гвардиялық атқыштар корпусы Калинин майданынан Солтүстік-батыс майданының қарамағына ауыстырылды. Енді біз 3-ші екпінді армияның құрамынан шығып, генерал-лейтенант В. А. Юшкевич басқаратын 22-ші армияның қол астына қарадық. Бірақ басқа майданға ауысып, басқа армияның құрамына кіргенімізben, корпуска, дивизияға жүктелетін міндет бұрынғы күйінде қалды.

А в т о р. Сіздің өмірбаянынызға байланысты барлық документтермен танысқаннан кейін, Бауке, мен мынадай корытындыға келдім. Қазактардың тіршілігінде ең ауыр жыл коян жылы деп есептелсе, сіздің тағдырынызыдағы бір коян 1943 жыл ма деп қалдым.

Б а у ы р ж а н. Ол не деген сөз?

А в т о р. Төрт жыл соғыста күн сайын, сағат сайын, тіпті минут сайын төбенізден төніп түрган қауіп пен қатерді айтпаймын, Бауке. 1943 жылы бір генерал колына жарық алдып Сіздің соңынызға түскен екен.

Б а у ы р ж а н. Кімді айтасың?

А в т о р. 8-ші гвардиялық дивизияның Серебряковтан кейінгі командири генерал-майор Ч-ны айтамын.

Б а у ы р ж а н. Ым-м-м!..

А в т о р. Бір жерініз ауырып отыр ма?

Б а у ы р ж а н. Жоқ, айта бер.

А в т о р. Панфилов дивизиясы жайында “Красная звезда” газетінде ең алдымен хабар жазған, артынан 28 батырдың ізіне түсіп, олардың кім екенін анықтап очерк жариялаған, содан кейін де өмір бойы сол дивизиямен байланысын үзбекен Александр Кривицкийдің “Не забуду вовек” деген кітабында “Генерал Ч-мен әнгіме” деген тарау бар екенін өзініз білесіз. Ол тарауда жазушы Москва түбіндегі шайқастан кейін бірсызыра уақыт өткен соң Калинин облысының жерінде, “батпак пен орманның ортасында” тұрган 8-ші гвардиялық дивизияны іздеп барып, оның соңғы командирлерінің бірі генерал Ч-мен қалай кездескенін былай баяндайды:

“Генерал Ч-мен кездесу көнілсіз болды. Жол бойы Панфилов туралы босқа ойлап, Корнейчуктың “Майдан” пьесасын текten-текке есіме алмаппын. Генерал Ч. (атын айтпай отырған себебім ол дивизияға үзак командир бола алған жоқ және оның армиядан кетіп қалғанына да талай жыл болды) барып тұрган горловшылдың өзі болып шықты. Өзінін кандағы дивизияға басшы болғанын, колына таяқ емес, қылышылдаған әскери кару үстап отырғанын түсінбейтін болса ксerek. Ол дивизияның үлттық ерекшелігін де үгүнбапты. Адамдардың бүрынғы жауынгерлік енбектерін қадірлеуді қойыпты. Дивизияның дәстүрін бағаламайтын болыпты. Сөз арасында мен Панфиловты аузыма атып едім. оның түсі біржолата бұзылып кетті”.

Кривицкий кітабындағы генерал Ч-ның кім екеніне бұрын мен мән бермеген едім. Жақында генерал Ч-ның Сіздің үстінізден жазған қағаздарын оқыдым. Эрине, ол жоғарыға жолдаған жауынгерлік мінездеме түрінде болып келеді. Соңдықтан ол алдымен Момышұлының партия мен Отанға адат берілген азамат екендігін, саяси-моральдық жағынан беріктігін, тәртпілішін тәптіштеп айтып алады. Содан кейін бір-екі ауыр кінәні оның мойнына арта салады да, ен сонында Момышұлы полк командири болуга лайық емес адам деп шыға келеді.

Әрине, бұл Капров пен Мұхамедияровтың, Панфилов пен Егоровтың, Чистяков пен Егоровтың. Серебряков пен Лобовтың, Галицкий мен Литвиновтың Сізге берген бұрынғы, сонғы мінездемелеріне мүлде қарама-қайшы.

Бауыр жаң. Ер шекіспей, бекіспейді, есер шетінеспей, кетіспейді. Ер басқа, есер басқа. Екеуіміздің қайсынымыз ер, қайсынымыз есер екенімізді кім білсін. Эйтеуір, бір жолы аттай тебісіп, айғырдай шайнасып қалғанымыз рас.

А в т о р. Эйтеуір, бір жаксысы, сегіз айдың ішінде Сіздің үстінізден Ч. жазған бесінші мінездемені 22-ші армияның командашасы Юшкевич пен соғыс советінің мүшесі Катков екеуі бекітпей тастапты.

Бауыр жаң. Рас, солай болды. 1943 жылдың 15 ноябріндегі ұрыста мен тағы да жараландым. Сен маған қалай соғысканынды, ұрыс картиналарын айтпа. Оны Александр Бек пен Бауыржан Момышұлы жазды, мен оларға тоқталмаймын деп едің гой.

А в т о р. Иә, Бауке. Менің мақсатым — Сіздің өмірініздің ұзын-ыргасын қағазға түсіру. Соғыс суреттерін сіздерден, Бек екеуінізден артық етіп жеткізе алмайтын болғандықтан, оған соклау.

Бауыр жаң. Бір жарым айдай госпитальда жаттым.

А в т о р. Сейтіп, Сіздің коян жылының жаралануынызben аяқталды фой ақыры.

Бауыр жаң. Иә. Госпитальдан шыққаннан кейін маған екі айлық демалыс берілді. Декабрьдің соңғы күндерінде мен Алматыға келдім.

А в т о р. Мен Сіздің ол келгенінізді архивтен алдырып, "Советтік Қазақстан" киножурналының 1944 жылғы бірінші номерінін лентасынан көрдім, Бауке. Журнал басталғанда Сіз бір жұпыны бөлмеде, қалың дәптердің бетіне сыпылдатып орысша жазып жаттыңыз. Мен ол бөлме өзінің документтерінізде үй әдірісім: Алматы қаласы. Фурманов көшесі, 94, квартира 22 деп көрсететін пәтеріңіз болар деп ойладым. Бір кезде Сіз басынызды көтеріп, көрмермендерге тіке қарап, 1944 жана жылмен күттүкташ сөз сойледініз. Көзіңіз шүнгірейген, жағының суалыны, арық екенсіз. Бірак дауысының жігерлі, кимытының ете ширап екен. Сөзініздің басында 28 гвардияшы панфиловшылар жайында айта келіп, генерал Панфилов туралы тебірене толғанып сыр шерттініз.

Егер мен өзіміздің генерал туралы жаза қалсам, онда бұл шығармамды мынадай тарауларға бөлер едім: парасатты генерал, логикалы генерал, кең толғамды генерал, әдіс-айлалы генерал, қажырлы генерал, саспайтын салқын қанды генерал, кішіпейтіл генерал, дегеніне жетпей тынбайтын генерал дер едім дедініз. 1941 жылы Москва түбінде бір гвардияшының гитлершіл алты Каракшыға қарсы тұрганын айттыңыз. Соғыстағы солдаттың баласын, әйелін, әке-шешесін сағынатынын, жолдастары каза болғанда көзінен жас шығып жылтайтынын айта келіп, сөзінізді бытай деп бітірдініз:

— Жаңа жыл құтты болсын! Жаңа жылда жана бақытқа жетейік, майдандагы қымбатты жолдастар! Мен қазір өзірше сіздердің аранызыда емеспін, мен Қырыдағы тұған елім Қазакстандамын. Мен жерлестерім — казакстандықтарды сіздердің атыңыздан жаңа жылмен — 1944 жылда құттықтаймын.

Сіздің сол құттықтау сөзініз “Социалистік Қазакстан” мен “Казахстанская правданың” сол 1944 жылғы 1 январь күнгі номерлерінде басытыпты.

III

Б а у ы р ж а н. Сол келген жолымда мені Екінші Алматының темір жол вокзалында Қазакстан Жазушылар одагының председателі Сәбит Мұқанов бастаған бір топ жазушылар және басқа да беделді, белгілі деген өнер қайраткерлері қарсы алды. Аты анызга айналған үлкен жазушымен тұнғыш дидарласуым осылай басталды.

Сол жолы Сәбен үйіне шакырды. Бұл қонақасыда қазак әдебиеті мен өнерінің, мәдениетінің белгілі қайраткерлері де бірге болды. Тап сол күні Мұхтар Әуезов, Фабиден Мұстафин, Фабит Мұсрепов, өзімнің қластас досым, сонау 1928 жылдары Шымкентте бірге оқыған жолласым Әбділда Тәжібаев, Әтжаппар Әбішев сияқты қазактың қадірлі қатам қайраткерлерімен, Күләш пен Қанабек Байсейітовтар сияқты өнер ардагерлерімен тұнғыш рет Сәбен дастарқанының басында дидарластым (Әбділда, Әтжаппар, Фабиден үшеуі майданға келіп қайтқан болатын.). Осы сапарымда Сәбен қазактың жаксылары мен жайсандарын танып-бітуіме, сыйлас болуыма көп себін тигізді. Сәбеннің арқасында сол жолы

ғұлама ғалым Қаныш Сәтбаевпен де мәжілістес, пікірлес болып қайттым. Сол екеуінің үйымдастыруымен Ғылым академиясында отыз алты сағат лекция оқуыма да тұра келді.

A в то р. Жаңағы журналда өзініз айтқан адамдардың барлығы да түсіпті. Айтылмағандардан генералдың жұбайы Мария Ивановна Панфилова мен ақын Иса Байзаковты да көзім шалып қалды.

Одан кейінгі бір кадрда өз қол астыныңда болған саяси жетекші, ержүрек азамат Жолтай Бозжановтың үйіне барғаныңыз бейнеленіпті. Жолтайдың туған ағасы Нұрмұхамед Бозжановтың балалы-шагалы үлкен семьясының ортасында әңгіме шертіп отырысыз. Тегі, Жолтай жайында баяндап отырган боларсыз деп ойладым.

Енді бір калрда Сіз “Эмка” кара машинасымен 28 панфиловшылар атындағы парктің алдына келіп тоқтадыңыз да, парк ішінде сапқа тізіліп тұрған қалың әскермен сөлемдестіңіз. Әскерлерді аралап көріп, оларға арнап сөз сойледініз. Журнал осымен аяқталады екен.

Сол жолы Сізбен жүздескен адамдардың ішінен Қазак ССР-інің халық артисі Серке Қожамқұловпен сөйлесіп, сол кісінің естелігін жазып алып едім, Бауке. Соны оқып берсем қайтеді Сізге?

Б а у ы р ж а н. Оқығын.

A в то р. Сераған былай деді: “1943 жылдың аяғында Бауыржан майданнан келді. Март айына дейін Алматыда болды. Екі жерде — Академияда және театрда лекция оқыды. Волоколамда болғанын, коршауда қалғанын айтты. Панфилов туралы көп айтты. Генералдың адамгершілігі туралы айтқанда бүкіл зал тебіреніп отырды. Оны туған әке, ағамыздай көрдік деді. Ол біздің бойымыздың ерлікті жанып отыратын еді деді. “Мынау менің қойын дәпперім, соғыс басталғаннан бері көрген-білгенімді осыған жазып келемін. Осыны аманат етіп Сізге тапсырамын, Қанеке”, — деп дәпперін Қаныш Сәтбаевқа берді...”

Б а у ы р ж а н. Рас. Согыста жазғандарымның бөрін Сәтбаевтың сейфына тастап кеттім деп бұрын саған айтқан болатынын.

A в то р. Айтқансызы, Бауке.

Б а у ы р ж а н . Ары қарай оқи бергін.

A в то р. “Бұрын жұрт лекция үстінде кіріп-шыға

беруші еді. Бауыржан өйттірмеді. Лекцияға бір минут қалғанда ол ешкімді кіргізбейді екен. Үлкен-кішіне қарамайтын, есікті жаптырып тастайтын. Сондықтан оның әр лекциясына 15—20 минут ерте барып отыратын болдык.

Біздің театрдан Бауыржан “Ақан сері”, “Еңлік — Кебек”, “Намыс гвардиясын” көрді. Бірақ спектакльден кейін ешқандай талдау, әңгіме болған жоқ. Жұрт оны кезектесіп, театрдан кейін қолма-қол үйіне қонаққа әкетіп отырды. Кешкі, түнгі уақыттары шақырылудан босаған жоқ.

Лекция оқығанда, кейбір қонақтарда болғанда айтқан сөздері, ойлары, ерлік тұлғасы есімде қалды. Қазір Бауыржан туралы сөз бола қалса, мен алдымен қырық үш-қырық төртінші жылғы Бауыржанды көз алдыма елеестемін. Бауыржан сөзді өте тауып сөйлейді екен. Әттен, арасына “встаты” мен “молчаты” кіріп кетеді.

Өз басым сонысын сөлемкеттеу көрдім. Бауыржанды ең алғаш көргенім жайында есімдегілер осығана

Бауыржан. Ым-м-м...

Айттор. Екі ай дематысының біткеннен кейін, Алматыдан бірден майданға қайттының ба, Бауке?

Бауыржан. Екі айдан асынқырап қайттым. Жолда Жуалыға соктым. Одан бұрын, енді бірер күнде қайтамын деп әзірленіп жүргенімде, бір күні Сәбит:

— Эй, Бауыржан, мен бір білмесстік істеп алыптын, кешір, үят-ай, үят болды.— деді сол үйден түстік ішіп отырганымызда.

— Не боп қалды, Сәке?

— Біз бүтін кешкі қарай Жамбыл қарттың ауылына барып келейік. Жәкенниң алдын көріп, сәлем беріп қайтқаның орынды болады.

— Жарайды.

Сол күні кешкі Ұзынагашқа бардык. Жамбылдың үйіне кіріп, бір бәлмесінде жантайып жатқан жұдырықтай аксақатта сәлем бердік.

— Тәте, баяғы Faziretі Fали сияқты, майданда жауды жайлап жүрген Бауыржан деген батыр балаңыз осы,— деді Сәбит Жамбылдың құлағына дауыстал. — Талай немісті қырып салған нағыз ердің ері.

Соғыстан келіп еді, енді соғысина қайта кеткелі жатыр. Сізге сәлем беріп, батаңызды алып кетемін деп келді.

Жамбыл менің бетіме сығырая қарады. Оның сынап отырғанын байқап, мен де кабагымды түйіп, оған ежіреі қалдым. Содан соң Жамбыл Сәбитке қарай мойның бұрды да:

— Мына қызынды... түсі тым сұық екен, батыр болса, болар! — деді.

Сәбит оған қарқ болып күліп жатыр. Менде үн жок. Жамбыл күлмestен маган қайта қарады.

— Батыр болсаң, сен Өтеген мен Сұранышыдан күштімісін, соны айтшы,— деді.

Мен ойланбастан жауап бердім.

— Өтеген қаптап келе жатқан өрт сиякты да, Сұраныш сарқырап ақкан су сиякты батыр болатын. Дүниеде от пен судан күшті жок. Мен ол екеуінің ешқайсысына да пар келе алмаймын. Мен — оттың үшқыны, судың тамшысы ғанамын, Жәке,— дедім.

Жәккенің олеңінде өзі айтатын “борға қалған” сақаты шошаң-шошаң етіп қалды. Ол атамыздың күлгени екен. Енді көзі шырадай жайнап, жылы үшқын шашып, тағы да Сәбитке қарады.

— Эй. Балуан, мынауынның түрінде ғана емес, тілінде де бірдене бар екен, қоныңдар,— деді. Жәкен Сәбитті мол денесіне байланысты ылғи осылай, Балуан Шолак деп атайды екен. Жамбыл “Балуан Шолак!” десе, Сәбит: “Ау, тәте” деп жауап береді.

Біз жайғаса бастадық. Сырт киімдерімізді шешініп жатқанымызда шалдың сақалы, су бетіне секірген ак қайрандай болып, бір жарқ ете қалған еді. Енді жайланып отыра бергенімізде ай мүйізді ақ қошқардың үстіне салт мінген біреу, шабуылға шығатын кавалеристей екпіндеп келіп, табалдырық алдына токтай қалды да:

— Әумиін.— деп алақанын жайды.

Маллас құрып отырган Жәкен мойның бұрды да:

— Эй, Балуан Шолак, өзің жасаушы ма едің, әлде батырың беруші ме еді батаны?— деді.

— Ойбай, тәте, өзіңіз жасаныз,— деді Сәбит.

Жамбыл алақанын жайды да:

Батырдың жолы болсын!

Самсаған қолы болсын!

Түсі де сұық екен,

Ісі де долы болсын, аллаәкпар! —

деп бетін сипады.

Ак кошқар ауыз үйде сойылып жатты. Бір кезде ішек-карын аршыған әйелдердің де дыбысы естіле бастады. Олардың үстіне сырт жактан мұрнынан мінгірлей сойлеп тағы біреу келді.

— Екіншіде елге сүйкімді қонақ келеді деуші елі. Бір кәдірлі қонақ келген-ау, тегі... Ойбай-ай, шарбысын-ай актарылып жаткан. Тура бір тегене май түсіпті гой.. Өй, мыналарын Жәкемнің ең сыйлы қонаққа соямын деп жүрген ай мүйізді ақ кошқары гой. Карактарым-ау. Кім келгенін айтсандаршы өздерін!..

Осылай деп есіктен төртбақ денелі, жалпак бет біреу кіріп келді. Келді де:

— Ой, айналайын, жүрген жері күт Сәбитімнің өзі екен гой. Эйгілесе. Жәкем ай мүйізді ақ кошқарды кімге союшы елі? Өзім де біліп едім-ау!— деп қос колдан келіп Сәбиттің алақанын алты. Содан сон бұрыстып маған қаралы да:

— Мыне литетат жігіт кім?— деді Сәбитке. “Лейтенанттың” да бір әрпін қымқырып жіберді деп ойтадым ішімнен.

— Ой. Фали, қара бассын сені,— деді Сәбит. — Лейтенант емес, полковник Бауыржан Момышұлы гой.

— Ойбай, қатқам, атына қанықтын. Тек мынау жұлдызығағана шорқақтын. Келші бері, бетінен сүйейін,— деп бетімнен сүйді. Сөйтсем, ол Жамбылдың сол кездегі әдеби хатшысы атақты ақын Фали Орманов екен.

Ауыл адамдары жиналып, солармен әнгімелесіп, Жәкеннің соғыс, майдан жайындағы әртүрлі сұрақтарына жауап беріп, үзак отырдық. Түннің бір кезінде алдымызыға ет келді.

— А1 батуан, ал батыр, сыбағаларына қол созындар,— деді Жамбыл табакты нұскап.

Сәбит пен Фали етті шенгелден асай бастады. Мен табакқа қол созбай, отырып калдым.

— Делбе болған жылқыдай, мына қызатағың неғып отыр, ет жемей.— деді Жамбыл Сәбитке, сақалын шошаң еткізе, мені іегімен нұскап.

— Эй, Бауыржан, неге жемейсін, бөгіп қалғанбысын!— деп Сәбит табакқа қайтадан қол соза бастады.

— Жемеймін! — дедім мен қатаң үнмен.

Сәбит табактан қолын тартып атып, менін бетіме қаралы.

— Эй, Бауыржан, саған не болды? — деді ол үні одан сайын қарлыға шығып.

— Мен мұнда сыбага жеу үшін келгенім жок,— дедім Сәбитке дауысымды каттырақ шығарып. — Сыбаганы немістердің женгеннен кейін жеймін. Ал мұнда ұлы Жамбылдың, соғыстағы бар солдаттың ұлы әкесінің сарқытын ішуте келдім. Ол үшін Жәкең анау тұздыққа сакалын батырып үрттасын да, қалғанын табақтың үстіне құйсын...

Мен етті сонда гана жеймін. Және барлық солдаттарға Жәкеңнің сарқытын ішкенімді айттып барамын!

— Эй, мынауың дұрыс екен! — деп Сәбит қарқылдан кеп күлді. Содан кейін Жамбылдың қулагына енкейіп, менің сөздерімнің бірін қалдырмай айттып берді.

— Бұл қызталактың мұнысы да жөн екен,— деп Жамбыл басын изеп, анадай тұрган тұздыққа қарай қолын созды. — Бірақ сақалымды батыратын мен суға енкейген теке емесспін, мұртымды тигізейін. Мына батырына түсіндіріп айт.

Жәкең осылай деп Сәбитке қарап, күтындалп иек қакты. Карт акынның бұл тапқырлығына біз қыран қулкіге баттық.

Сойтіп, Жәкеңнің жүзін көріп, колынан дәм татып, төрінде жатып, қонақ болып аттандым. Ертенінде поезга мініп, майданға қарай бет түзедім.

A в t o r. Сіз Ұзынағаштан аттанып кеткен күні Фали ақын өзінізге арнап “Полковник” деген өлең шығарды. Әрине, оны майданға аттанарда Сіз ести алған жоксыз. Бәлкім, кейін де оқымаған боларсыз.

Б а у ы р ж а н. Жок.

A в t o r. Онда мен ол өлеңді оқып берейін.

Б а у ы р ж а н. Оқығын.

A в t o r.

Кенесіп көп отырдым полковникпен,
Бұлдырап еске түсті откен-кеткен.
Қадалып қабагына көп карадым,
Тұргандай тұрпатында қазақ біткен.

Бірде тік, бірде сынық, бірде қатты,
Жайдары көнілі түссе, махаббатты.
Жалғаннның жазы, қысы қабагында,
Батырын кім сүймесін бұл сымбатты!

Тарынса табиғаты, бір-ак уыс
Еткендій тал бойынан анғардым күш.
Тік өскен тұган жерге қара емендей,
Халқымның қатаганы сондай туыс!

Қоштастым құрмет етіп полковникпен,
Қазактың бір ұлсының ұміт еткен.
“Бауыржан!” десе, барлық ұлken-кіші
Елендеп құлак түріп, көзін тіккен.

Б а у ы р ж а н. Рақмет. Алматыдан қайттым дедім гой.
Жолда Жуалыға согып, Момынқұл көкемнін орнына құран
окытып аттандым.

IV

А в т о р. Сіздін тұган жерінді көріп қайту үшін жетпіс
үшінші жылдың январында мен де Жуалыға бардым, Бауке.
Момынқұл көкеніздің баласы Әбділа ауылда жок екен.
Бурныйдың басынан Әтін. Рақымжан Орынбаевтар деген
тыстарынызды таптырып алды. Әтінді Сіз ертіп апарып,
отыз төртінші жылты Шымкенттегі өзініз оқыған казіргі
Сыпатаев атындағы мектепке түсірген екенсіз. Әтін мен
Рақымжан екеуі кезектесіп отырып, маган Сіз тураты есте
калғандарын айтып берді.

Б а у ы р ж а н. Қандай?

А в т о р. — Қырық төртінші жылдың басында,
Алматыдан соғыска қайтып бара жатқан жолында Бауыржан
көкем ауылға келді,— деді Рақымжан. — Бауыржан көкем
келер алдында ауданнан атты кіслер келіп, көкемнің
келетінін хабарлады. Қайтыс болған Момынқұл атамың
үйінде кой сойылып, бауырсақ пісірілп жатты. Көкемдер
Бурныйдан шығардың алдында ауылдағы ерек кіндікті
дегендердің бәрін Момынқұл атамың үйінің қасына
шакырды. Соғыстан келген 3—4 мүтедек, он-он үш жастағы
он шақты ауыл балалары — барлығымыз он бес шақты ерек
жиналдық. Балалардың қолына бір-бір таяқ ұстайтып,
Момынқұл атамың үйін жағалай сыртқа қойғызыды да.
соғыстан келген ағалар келген кіслердің аттарын ұстайтын
болып, соған әзірленіп тұрды. Эйелдер жиналдып іште
отырды. Бір кезде 5—6 салт-атты шығып, “Ой, бауырымдан!”
ауылға карай шашты. Алдымен Бауыржан көкем келді. Сыртта
тұрган бәрімізбен көрісіп ішке кірді.

Бауыржан көкем не істесе, басқалар да соны істеп жатты. Іштерінде бір орыс кісі бар екен. Ол да бізben құшактасып жатқанда мен күліл жібердім.

Біраздан кейін Бауыржан көкем сыртқа шығып, таяққа сүйеніп тұрган бізге келді де:

— Қарастарым, таяқтарыңды тастанап, енді ойнай беріндер,— деді.

Біз қуаныш кеттік. Таяқтарымызды тастанай сала, бірімізді біріміз итере топырладап үйге кірдік. Келген кісілер төр алдында, қаптаған ауыл әйелдерінің ортасында отыр екен. Есіктен кіре бере Бауыржан көкемнің сойлеп отырғанын естіп, жым бола қалдық. Бауыржан көкем үй ішіндегілермен көрісіп болып, енді майданнан келгендегерге қоңл айттып отыр екен.

— Аюбай,— деді ол солардың біріне қарай бұрылып,— Отан соғысында сен де бір аяғынан айрылыпсын. Аяғынның арт жақсылығын берсін, бауырым. Ауылдың нарадай тракторист азаматы едің. Енді, міне, ақсак бол шокандап қалғаныңды көргенде ішім удай ашыды. Жарайды, мойыма. Біріміз аяғымызды, біріміз қолымызды берсек те, біріміз жанымызды кисак та, Отанды аман сақтап калсақ болды гой. Сакталады Отан! Бөріннің де жакындарын жауды женіп келеді. Бірак кімнің қандай күйде келетінін білмеймін.

— Рас.

— Рас.

— Айтқаның келсін!

— Қандай бол келсе де, кеудесінде құр жаны болса болды,— десіп әйелдер дабырласып кетті.

Б а у ы р ж а н. Ал Әтін не айтты?

А в т о р. Әтін Сізден сегіз жас кіші екен. Ол кісі ертерек кезден бір деталь айттып берді. Сіз ауаткомде секретарь бол жүрген уақытта сатушы бол жүрген Үстықұлов Оспан деген ағайындарының істі болып, сасқанынан Сізге барыпты.

— Мені соттайтын болды, көмектес,— депті Оспан Сізге.

— Неге соттайды?— деп сұрапсыз Сіз.

— Акша кем дейді.

— Қайда кетті?

— Бірсынырасын жаратып койып едім.

— Онда маган ақылдастың ба?

— Жок.

— Ендеше, менің саған беретін көмегім жок.— деп Сіз тузынызды кабинеттен қып жіберген екенсіз.

Әтін осыны айтты.

Б а у ы р ж а н. Ә, ол окиға менің есімнен шығып кеткен екен.

А в т о р. Содан кейін мен шана жектіріп, Сіздің ескі ауылдың жұртына бардым. Кар катын бол түседі екен. Парат омбылатап, әрен жеттік. Әр жерлерден бүркыраған бу шығып жатты. Ол Мынбұлак, Кенбұлак, Әділбұлак, Момышбұлак деген кыста қатпайтын жылы бұлактар екен. Сол бұлактардан басталатын кен жазық Аксай, Кексай, Тобышақты сайы дейтін сайлармен үштасып, қырғыз Алатауына тіреледі екеп. Қырғыз Ататауының Манас шоқысы үнемі мен мұндалап, көз алдында тұрады. Ежелден Манас шоқысының ар жағын қырғыздар, бер жағын қазақтар жайлайтын болса керек. Соғыстың ауыр жылдарында бұл екі ел осы сайлар арқылы жалғасып, бір-біріне азық-түлік жағынан үзбей көмектесіп отырыпты.

Осы үлкен жазықта соғыстан бұрын “Талапты”, “Қайрат”, “Орак-Балға” деген шағын-шағын колхоздар болыпты. Қазір ол колхоздардың орны үлкен корықка айналдырылып, Карл Маркс атындағы совхозға қарайтын болыпты.

Біз Момышбұлактың басына келдік. Әтін мен Ракымжан катар салынған Момыш пен Момынқұл үйтерінің орнын көрсетті. Мен оларға:

— Бауken отыз үшінші жылы алғаш әскердеп қайтқанда боранды күні кеште осы үйдің терезесіне келген. Қарт әке баласын танып, коңыттайқ етікті аягына сұға салып, қорага жүгіріп шығып есік ашқан. Қарт әке қақаған аязға қарамастан, баласын бауырына басып, емірене құшақтан тұрып қалған. Сол кезде мына үйге хабар жетіп, Бауkenнің Момынқұл көкесі мен Сарагұл женгесі бірін бірі жетектей жүгіріп, осы үйге келген,— дедім.

— Рас. Сіз солай деп жаздыңыз. Біз оны “Жұлдыз” бен “Жалыннан” оқыдық,— деді Әтін мен Ракымжан қабаттаса сөйлеп. — Міне, бұл сол үйлердің орны.

— Момыш атам бұлагының басы жайқаған тал болушы еді.— деді Ракымжан содан соң. — Соның бәрін, жарықтық, ерінбей-жалықпай жалғыз өзі отырғызған екен. Біз, кішкентай балалар, жүгіріп келіп:

— Ата, ат берші,— деуші едік.

— Қандайы керек: жоргасы ма, жүйрігі ме? — деуші еді атам күліп.

Біріміз “жоргасын”, біріміз “жүйрігін” сұрайтынбыз. Атам бізге бір-бір шыбық кесіп беретін. Момыш атам менің тогызы жасымда дүниеден қайтты. Ол кісінің бізге үрыспай, бір-бір ат мінгізіп жіберетінін осы күнге дейін ұмытпаймын. Сол талдың бәрін жүрт соғыс кезінде күрекке сапқа, отынга кесіп әкетті...

Сіздің туып, ескен, балалық шагынызды өткерген жерді көріп, мен қатты қуанып едім, Бауке. Бірақ сол күні бойыма сүйк тигізіп алтыппын. Қатты ауырып, ертеңінде Шымкент ауруханасына түстім. Онда он бес күн жатып, Алматыға келдім. Үйге келген сон дәрігер тағы да бір ай қозғалтпастан және жатқызып койды.

Б а у ы р ж а н. Өй, сен өзің менің ауылымға барамын деп бейнет көріп, қинальш қалған екенсің гой. Неге айтпадын бұрын?

А в т о р. Оның несін айтамын. Жалғыз бір жолғы ауырган гана емес, Сізбен сойлесемін деп, ауырганнан кем қиналмаган күндер де болды гой, Бауке. Қиналмасаң, кітап туда ма?

Б а у ы р ж а н. Ол сенің жұмысынын.

А в т о р. Ал Бауке, енді Жуалыдан шығып, соғысқа карай бет қоймайсыз ба?

Б а у ы р ж а н. Қойдым. Жолда Москвага соғып, Отан Корғау Комиссариатына кірсем, менің К. Е. Ворошилов атындағы Жоғары Әскери Академияның жанындағы “Выстрел” деп аталатын білім жетілдіру курсына қабылданғаным туралы бүйрек шыққан екен. Бейбіт кезде мерзімі бір жылдық бүл курстың оқуы соғыс кезінде алты айға қысқартылған болатын. Оқу 3 майда басталады екен. Оған дейін мен ГУК-тың қарамағында қалып, сонда бір ай қызмет істедім.

А в т о р. ГУК дегенініз не, Бауке?

Б а у ы р ж а н. Кадрлар бас басқармасы, Қорғаныс министрлігіне қарайды. Майдың 3-нен октябрьдің 23-іне дейін сол курста оқыдым. Онда қалай оқып, не бітіргенімді мына документтен оқып, керек болса, көшіріп ал. Сен ылғи мені сойлете бергенше, документтерге сөз берсенші. Документтер де мен гой.

Баумен осылай деп, темекі тартуга кетті. Мен асықпай отырып, ол кісі берген документті түгелдей көшіріп алдым.

*"К. Е. Ворошилов атындағы Жогары
Эскери Академияның білім жетілдіру
курсының тыңдаушысы полковник
Мамышұлы Бауыржанга*

1944 жылдың майынан октябріне дейінге уақытқа

АНЫҚТАМА

*Жаты және әскери білімі жеткілікті. Әскер түрлерінің
тактика-техникалық қасиеттерін білуі ойдағыдан және бұз
жөніндегі емтиханды толық қанагаттанарлық етіп
тапсырды.*

*Жағдайды дұрыс бағаіай біледі, жағдайға сәйкес тиянақты
корытынды жасай алады. Қебінесе дұрыс шешім қабылдайды
және қабылдаган шешімін нақпа-нақ, әрі айқын етіп айтып
бере алады. Басқару, бірлесе қимылдау және жабдықтау
мәселелерін барынша жеткілікті біледі. Тактикалық
міндеттерді шешу қабілетіне жақсы бағалар қойылды. Штаб
документтерін тоғтыруды біршама біледі. Қайсарлық қабілеті
бар. Сабакқа үқыпты. Тәртіпті, устамды. Дивизия
командирінің орынбасары қызметіне тағайындауга болады.*

Курс бастығы

23. 10. 1944 ж.

генерал-майор Жемайтис.

Келісемін.

*Академия бастығының орынбасары
генерал-лейтенант Мордвинов*

25 октябрь
1944 ж."

*Бауыржан. Енді мына документті оқы.
Аттар. Мұнда бытай деп жазылыпты, Бауке:*

"К У Э Л И К

Бұл куәлік полковник Момышұлы Бауыржанга берілді.
Себебі о. 1944 жылы октябрьде К. Е. Ворошилов атындағы
Жоғары Әскери Академия жасындағы білім жетілдіру курсын
жақсы деген бағамен бітіріп шықты.

Негіз: НКО ГУК-тың 1944 жылғы 28 октябрында № 03582
бүйрек.

Академия бастығының
орынбасары генерал-лейтенант

В. Мордвинов.

Оку белімінің бастығы генерал-майор

Н. Беляев".

Аяғына академияның мөрі басылыпты. Штемпеле: "1944
ж. 3 ноябрь, № 7/25" деген белгі бар.

Бауыржан. Үктың ба?

Автор. Үктым. Академия Сізді дивизия командирінің
орынбасары етіп жоғарылаттуға болады деді.

Бауыржан. Ендеше, мен содан кейін I-Балтық
майданы Соғыс Советінің қарамағына келдім де, дивизия
командирі болып тағайындалдым. Оны менің "Жұлдызда"
жариялаған "Өмірімнің бір саласы" деген естелігімнен оқып
алғын.

Автор. Ол естелігінізді мен атып келдім, Бауке. Соны
өз аузыныздан маған айтып берсеніз қайтеді?

Бауыржан. Немене, сауатың жетпей ме?

Автор. Әңгіме онда емес, Бауке. Оның кейбір жерлерін
өз аузыныздан аныктап алайын деп едім... Мінеки журнал.

Мен Бауыржанга журналды ұсындым. Ол маған мұрты
жыбыртап, тесіреіле қарады да, журналды атып, он жағына
тастай салды. Содан кейін онда жазылғаның мазмұнын
аузызша баяндай бастады.

VI

Автор. Енді әрі қарай айта берініз.

Бауыржан. Бір күні мені құтпеген жерден
майданның штабына шакыртты. Ол кезде майданның

командашасы армия генералы Иван Христофорович Баграмян болатын. 6-шы армияның командашасы генерал-полковник Иван Михаилович Чистяков еди.

Мен кіргенде Чистяковтың қасында авиацияның бір маршалы отыр екен.

— Ең алдымен тамақтанып атайдык, содан соң мен майдан командашасына таныстырымын, — деді генерал-полковник Чистяков салған жерден. Жасыратын ештеге жок, жұз грамнан тастап атып, тамакқа кірестік. Сол кезде майданда үлкен шайқас болып жатыр екен. Шайқасқа Жогарғы Командование Ставкасының өкілі болып Совет Одағының Маршалы Василевский келіпті. Ара казы ретінде Совет Одағының Маршалы Жуков та келген екен. Жуковты соғыстан бұрын. Ерекше Киев әскери округтында қызметте болған кезімде бірер рет алыстан көргенмін. Ал Василевский бұрын көрмеген кісім болатын.

Ас үстіндегі әнгімесін тез аяктап, Чистяков орнынан тұрды.

— Ал мен кеттім.

Шайқастың сәті түспей жатқан кез еді. Соған елдін бері катулы. Бірсыпра уақыт өтті. Мен өзімді ішке шақырган бүйрек күтіп отырмын.

A в t o p. Сол күтіп отырган кезінізде не ойладыныз, Бауке?

B a u k e n. Майдан қолбасшысы туралы өзімнің билетінімді, Чистяковтың генерал Баграмян туралы айтқандарын есіме алдым. Баграмян бұрын да көрген кісім мой. Соғыстан бұрын. Қыры Шығыстан Ерекше Киев әскери округының қарамағына қызметке келгенде полковник Баграмяннің қабылдауында болғанмын. Енді генерал Баграмяннің қабылдауына келіп тұрмын. Одан бері бірсыпра уақыт өтті. Баграмян бұл уақыт ішінде елміздің көрнекті қолбасыларының қатарына қосылды. Бұл штабта отырып өсken генерал емес, от пен өрттің ішінде жүріп, өзінің батылдығымен, батырлығымен өрлеген өрен болатын.

Мен бұрын Баграмяннің қарамағында соғыста болғамын жок. Сондықтан оны жакыннан жаксы білмейтінмін. Бірак генерал Чистяков оның адамгершілік қасиеттері, инициативаны бағалай білетіндігі, кол астындағы адамдарға сеніммен қарайтындығы жайында жылы-жылы лебіздер

айтқан. Командашы мен командарм арасында Елгава оқиғасынан кейін өзгеше бір сыйластық сезім орнағанын да аңғарғанмын. Ол оқига былай болған екен.

Откен август пен сентябрьдің алғашқы жартысында фашистер өз күштерін қайта топтап, Елгаваға карай сел болып лап қойған. Сөйтіп, олардың майдан шебін бұзып кету қаупі туган. I-Балтық майданының басшылары бұл жайды қалай тоқтатудың қамын ойлап, қатты толғана бастаған. Осы кезде Даугавпилс бағытында түрган 6-шы гвардиялық армияның командашысы генерал Чистяков генерал Баграмянға телефон соғып, өз армиясының бағытындағы жаудың жайбарақат екендігін, әзірге қозгала қоятын ниеті жоқтығын баяндай келіп, былай дейді:

— Жолдас командашы, менің участогымды сол жақ көршінің күшімен тығындал, менің армиямды Елгава тубіне жұмсауынызға болар еді... деп ойлаймын. Ол жакта өте қын болып жатыр той.

Олай етуге болады,— дейді Баграмян сөл ойланғаннан кейін. — Бірак Даугавпилс бағытының жауапкершілігі сіздің мойныныздан алынбайды.

— Мұнда бір корпусымды қалдырамын, бұл бағытқа да жауап беремін, жолдас командашы.

— Сонда сіз қарсынызда жатқан дүшпанга армияның алғы шептен шыққанын сездірмей, кайда баратынызың байқаттай кете аласыз ба, жолда оны ешкімнің көзіне түсірмей, тығыз түрде Елгава тубіне жеткізе аласыз ба?

— Жеткіземіз, жолдас командашы.

Бұл Чистяков тарапынан жасалған аса батыл өрі өте жауапты ұсыныс еді. Чистяков Баграмянға берген үәдесін мүлтікісіз орындал, жауып түрган жауынға, жердің мидай батпағына қарамастан, армиясын үш күннің ішінде 150 кілометр жердегі Елгава ауданына жеткізіп үлгіреді. Армия келіп орналаса сала жаудың 150 танкі, 60 өздігінен жүретін зенбірек, 50 бронетранспортерімен шайқасқа туседі. Сөйтіп, генерал Я. Г. Крейзердің 51-ші армиясымен қанаттаса шеп құрған генерал И. М. Чистяковтың 6-шы гвардиялық армиясы дүшпанның киян-кеске шабуылдарын тойтарып, I-Балтық майданының шебін бұздырмай, сактап қалады.

Бұл әнгімені Чистяков бағана ас үстінде айтқан еді. Содан кейін ол орнынан тұрып:

— Демек, Иван Христофорович менің өзін үятқа қалдырмайтыныма сенеді. Сені маган командир етіп бекітіп береді. — Ал мен кеттім.— деп еніп кеткен болатын.

Мен генерал Чистяковтың ерлігіне, ал Баграмяннің ол ұсынысты ерлікпен колдай білген батылдығына штей сүйсіне отырып, батылды батыл, батырды батыр осылай колдауы тиіс кой деп ойлағанымын.

Осындай әртүрлі ойлармен отырдым. Өзім 8-ші гвардиялық дивизиядан шығып, 9-шы гвардиялық дивизияга командир болғалы келіп отырганымды да ойладым.

Бір кезде есіктен генерал-полковник Чистяков көрінді де:

— Жолдас полковник, келініз,— деп мені шақырды.

Ішке кірдім. Жасы әлі елуте жетпеген армия генералы Баграмян қасқа басы жалтырап, төр жактағы столда отыр екен. Аттындағы папқага зер сала үніліп қалыпты. Тері, менің личное деломды көріп отырган болар деп ойладым. Баграмян иықтанып, бұрынғы полковник кезіндегісінен сал толыса түскендей боп көрінді.

Он жактағы ұзын столда екі маршал катар отыр. Олар алдарындағы кіші картага үңіліп, одан кейін кең бөлменің бір жак қабырғасын түгелдей жауып тұрган үлкен топографиялық картага ойланған кезек көз салып қояды.

Бұрынғы командашам болғандықтан ба, менің назарым бірден Жуковке ауды. Жуков маган бұрынғы қалпынан көп өзгерметен тәрізденді. Бұл да елуте такаған кісі. Бірак тұртуғасынан ешкандай егделік сезілмейді.

Картадан бас көтеруі, мойын бұрысы ширактық пен шапшандық танытады. Ал Василевский болса, құрыштан күйылғандай болып, нық отыр.

— Жолдас маршал, майдан командашасымен тілдесуге рұксат етініз,— деп генерал-полковник Чистяков маршал Василевскийге бұрылды. Василевскийді өте мәдениетті адам деп еститінмін. Чистяковке жайлары қарап, сыпайы ізет білдірді.

— Тілдесініз, тілдесініз,— деді.

Чистяков денесін майдан командашасына қарай бұрды.

— Жолдас майдан командашасы, сізге полковник Момышұлын таныстыруға рұксат етініз,— деді ол Баграмянга.

Баграмян қағазға қарап отырган күйі басын изеді. “Өзім де оқып жатырмын” дегендей ишара білдірді.

— Полковниктің фамилиясы қалай дедініз? — деді Жуков Чистяковке карай енсеріле бұрылып.

— Мо-мыш-ұлы,— деп Чистяков менің фамилиямды буынға бөліп, анықтай айтты. — Бауыржан Момышұлы, жолдас маршал.

— Естіген сияктымын,— деп Жуков сәл ойланғандай болды.

— Дәл айтасыз, жолдас маршал,— деді Чистяков әлденені тезірек айтып қалуга тырысқандай асыға сөйлеп. — Жолдас Момышұлы өткен жылы “Знамя” журналында басылған Панфиловшылар туралы кітаптың қаһарманы. Онда батальон командири, ага лейтенант кезі баяндалған. Қазір полковник.

— Көріп түрмyn полковник екенін,— деді Жуков орнынан тұрып. — Мен полковник соғыстың қаһарманы ма десем, кітаптың қаһарманы ма еді?

Жуковтың бұл сөзінен оның не құптағанын, не кінәлағанын түсіну киын еді. Әрине, мен кінәлау деп түсіндім.

— Екеуі де, жолдас маршал,— деп бұған да Чистяков жауап берді.

Жуков Василевский отырган стол мен Баграмян отырган столдың арасында ерсілі-қарсылы жүре бастады. Маршалдың жанағы не құптау, не кінәлау екені белгісіз сұрағына өзім жауап беруді жөн көрдім.

— Жолдас маршал, бір ауыз жауап беруге рұқсат етініз,— дедім Жуков Василевскийдің столынан кері бұрылып, Баграмян столына карай аяндаған кезде, найзадай тік тұрған калпында.

Жуков токтай калып, менің бетіме тіке қарады. Менің бойым маршалдың бойынан біктеу екен. Ол сәл иегін көтерді де:

— Рұқсат, айт,— деді.

— Соғыстың да, кітаптың да қаһарманы болайын деп ойлаған жок едім, жолдас маршал. Отанымыздың басына түскен тарихи жағдай мәжбүр етті. Аттымен соғыс, содан соң барып “Соғыс және бейбітшілік” болғаны жөн де шыгар. Олай болмағанына мен емес, соғыстан қалмай шеру тартып келе жаткан әдебиет кінәлі.

Осылай деп Жуковке басымды идім

Жуков, "қарай гөр" дегендей, басын шайқады да, қайтадан жүріп кетті. Маган жауап берген жок.

— Георгий Константинович,— деді Баграмян орнынан тұрып. Жуковке бұрыла.— Кавказ халықтарында "Қыранның шамасы шаңқылған үнінен танылады" деген мақал бар. Полковниктің үшқан үясы біздің Ерекше Киев әскери округты екен.

— Қашан?— деп Жуков маган иек қақты.

— Сіз командашы бол тұрган кезде, жолдас маршал, 1940—41 жылдары, соғысқа дейін.

— Қай дивизияда?

— 24-атқыштар дивизиясының 406-атқыштар полкында, Житомир қаласында, жолдас маршал.

Маршал сәл ойланып, әлденелерді есіне түсіргендей болды.

— Кім болдыныз?

— Полк штабы бастығының бірінші көмекшісі.

— Одан кейін?

— Одан кейін генерал Панфиловтың дивизиясында батальон, полк командирі болым, жолдас маршал.

— Полковникті генерал Чистяков біле ме?

Жуков Баграмян мен Чистяковке кезек көз тастады.

— Білемін, жолдас маршал.— деді Чистяков алға үмсініп. — Полковник Панфилов атындағы 8-ші гвардиялық дивизиядағы менің ең өжет, батыл, білгір командирлерімнің бірі болды.

— Полковник дивизияға лайық деп сенесіз бе?

— Сенемін, жолдас маршал.

— Білсендер, сенсендер, бекітпейсіндер ме?— деп жайлап кана айтты да, Жуков кейін бұрылып. Василевскийге қарай аяналды.

— Бекітуге тұра келеді,— деп Баграмян қайтадан орнына отыра бастады.

— Полковник жолдас,— деді осы кезде маршал Василевский маган қарай мойын бұрып. — Карта бойынша біз бір операция жүргізіп жатырмыз. Картага жақындан, жақсылап тыңдал атыңыз. Міне, жау мына жерде. Оның күші бізден басымырактау, бәрі де картада көрсетілген. Оның есесіне бір корпус резервіміз бар. Міне. Бірақ бұл

кашығыракта жатыр. Эңгіме осы корпус жайында. Сіздің пікірініз кандай? Жағдайды мұқият сараптап, өз ойнызыды айттыңыз.

Мен картаның алдында біраз ойланып түрдым да:

— Баяндауга рұқсат етініз, — деп маршалға бұрылдым.

— Айта берініз, жолдас полковник, — деп маршал қозғала түсіп, тыңдауга ынғай білдірді.

Жағдайдың бәрін айттып болдым да:

— Меніңше, осы корпустан дәнене шықпайды, оны қозгаудың керегі жок, — дедім.

— Неге? — деп Баграмян сөл алға үмсинашып.

— Жер алыс, кар калың, жол ауыр, жолдас командашы.

Корпус босқа ысырап болады. Оның есесіне...

— Біз оның бәрін де есептедік қой, полковник, — деп Баграмян басын шайқады.

Менің пікірім командашының оймен үйлеспегенін сонда гана білдім. Ал айтылған сөз — атылған оқ. Мен қолбасылардың бұған дейін өзара пікір алысып, жаңағы корпус туралы ойларын сарапка салып отырганын білгемін жок. Бірақ білсем де, мен кімнің алдында болса да. тек кана өз ойымды айттар едім.

— Жолдас командашы, мен маршалға полковниктің пікірін гана баяндал тұрмын, — дедім сөл басымды ішп. Осы арада Баграмяннің да өз пікірінен қайтпайтын қайсарлығы ойыма сап ете қалды. Соны тілге тиек етуте тырыстым. — Егер, мен жаңылмасам, II гвардиялық армияның командашысы генерал Баграмян да Курск шайқасы алдында Батыс майданы мен Брянск майданының екі бірдей командашасының пікірімен келістей, өз жоспарын Ставка алдында дәлелдеп, қабылдаттырган жоқ па еді?

Ол оқиға былай болатын. Курск шайқасына әзірлік жүріп жатқан. Батыс майданының қарамағындағы генерал Баграмяннің армиясы мен Брянск майданындағы генерал Беловтың армиясы жаудың Орел тобына қатарласа соккы жасап, одан кейін шырқап ілгері кетуі керек.

Бұл жоба Баграмянға ұнамады. Ол қанаттас екі армия бірден шырқап ілгері кетпей, алдымен Орелдың солтүстік желкесіндегі жаудың шағындау тобын қоршауга алып, құртуы керек деген қорытындыға келді. Сонда жаудың корғаныс шебі еләүір үнірейіп қалады. Ол күйсты бітеу немістерге оңайға түспейді.

Батыс майданының командашысы генерал Соколовский де, Брянск майданының командашасы генерал Рейтер де Баграмяннің жоспарын қабылдамады.

Шайкас басталардан бұрын Бас штабта мәжіліс өтті. Оған майдандар мен армиялардың командашалары шакырылды. Генерал Баграмян өз жоспарын мүнда да айтады. Командашылар мүнда да оған қарсы шығады. Одан кейін Ставка мәжілісі болып, онда Орел операциясының жоспары бекітілмек болады. Майдан командашыларының операцияга байланысты ойларын айттып, Бас штаб бастығының орынбасары А. Антонов баяндама жасайды. Мәжілісті Stalin басқарады. Бас қолбасшы ешқандай ескертпе жасамайды. Тек майдандардың өзара байланысы жайында бірнеше сұрақ қана кояды. Сейтіп мәжіліс бітуге айналады. Карталар жинала бастайды. Осы кезде Stalin кенеттен:

— Бас штабтың шешіміне бәрінiz де келісесіздер ме? Бәлкім, бұл мәселеге қатысты басқаша ұсыныстарының болар? — деп сұрады.

Сонда Баграмян орнынан тұрып, өз жоспарын айтады. Генерал Рейтер тағы да оған қарсы шығады. Stalin екеуінің де сөзін тыңдал болып, Баграмяннің ұсынысын орынды деп табады. Сейтіп, оның жобасы ешбір өзгеріссіз қабылданады.

Мен осыған ишара едім. Баграмян күлімсіреді де: — Сіз қателескен жоқсыз. Солай болғаны рас, — деп басын изеді.

— Бірак мен сіздің ойыңызды үктым, полковник, — командашы маған зілсіз сүк саусағын безеді. — Баграмяннің өз пікірі болса, менің де өз пікірім бар. Баграмян қыныр болса, мен де қыңырмын деп тұрсыз гой.

Тіпті де олай емес, жолдас командашы, — дедім мен иегімді көтеріп, — командирдің қайсарлығы, табандылығы деген де терминдер бар гой...

Жолдас полковник, операцияны аяқтанызы, — деді маршал Василевский салмақты үнмен. — Сөзіңізді жалғастырыныз.

Мен алыстағы корпустың көмегінсіз-ак жақындағы дивизиялардың маневрі арқылы жағдайдан шығу мүмкіндігін айттым.

— Полковник жолдасқа енді кімнің қандай сұрагы бар? — деді маршал Василевский мен сөзімді аяқтағаннан кейін.

Бағанадан бері екі колын артына үстап, бөлме ішінде ерсілі-карсылы үнсіз жүрген Жуков аласа бойлы шағын денесін ықшам қозғап, қасыма келді.

— Сен маған ренжіп қалдың ба? — деді маған тіке қарап.

— Полковниктің маршалға ренжуі агаттық болады, — дедім мен.

Маршал Жуков ішек-сілесі қата күлді де, иығымнан алақанымен түйіп жіберді. Тегеуріні қатты екен. Шайкалып барып, қайта түзелдім.

— Ененде үрайын, сен мені қатырдың, — деді содан соң.

Маршал Василевский орнынан қозгала түсіп:

Жолдас полковник, сізге рұксат, бара берініз, — деді.

Мен шығып кеттім. Іштен хабар күтіп, ауыз бөлмеде біраз отырдым. Қадірлі командашыны өкпелетіп алдым-ау деп ойладым. Адамға жақсы көретінімді жеткізе алмайтын орашолақтығыма өкіндім. Бірақ жүрттың бәрі жақсы көргенін жалбактап білдіруте міндетті емес шығар деп өзімді өзім және жұбаттым.

Бірақ Баграмян көніліне ештеңе алмаған екен. Оны артынан білдім. Соғыстан кейін, маған Бас штаб академиясына оқуға бару туралы қағаз толтырылғанда, Иван Христофорович академияға сондай полковниктерімізді жіберуіміз керек деп, бірден кол қойыпты.

Сонымен, біраздан кейін іштен Чистяков шықты. Орнынан атып тұрып, бірден қабағына қарадым. Көнілді екен.

— Сен 9-шы гвардиялық дивизияның командирі болып тағайындалдың, — деді ол бірден. — Командашы кол қойды. Екі маршал батасын берді. Құттықтаймын! — Генерал-полковник құшырлана колымды қысты. — Бірақ, — деді одан кейін түсін сұтып, — үлкендердің алдында байқап сөйлеу керек, ененде үрайын. Сен бастықтарға жакпай қала ма деп, жаңым мұрнымның үшына келді. Командашымен атаның басына сөз таластырасың ба? Әйтеуір, ол кісі шамданған жок. Әйтпесе, күйіп кететін едін. Үктың ба?

Мен үнлемедім. Үнлемегенім: отер іс өтті, өкінгенмен пайда жок. Генерал бетіме алара қарады да, енді дауысын жұмсақта сөйледі:

— Іштен телефон соқтым. Қазір саган машина келеді. Бар да, дивизияны қабылда және оның әкесі бола біл. Дивизия қазір қатты шайқас үстінде. Тез жет.

— Құп, жолдас генерал, — дедім мен он қолымды шекеме көтеріп, — дивизияны қабылдауга және оған әке болуга!

— Жөнел.

Сөйтіп, мен дивизия командирі болым.

А в т о р. Рақмет, Бауке. Бұл арада Сіздің дивизия командирі болым дегенінзге ешкім таласа алмайды. Өйткені Сіз онда Баграмян штабынан 9-шы гвардиялық дивизия командирінің орынбасарлығына тағайындалып, бірақ дивизия командирінің лауазымын арқалап шықтыныз. Бұйрықта солай делінген: орынбасар болып тағайындалсын, командирдің міндетін аткарысын деп көрсетілген. Бұл 1945 жылдың 21 январы болатын, Бауке.

Б а у ы р ж а н. Рас.

А в т о р. Ал Сіз өзінізге жүктелген дивизия командирі міндетін ойдағыдай аткарыпсыз, Бауке. Ол туралы тиісті документ бар.

Б а у ы р ж а н. Қандай?

А в т о р. Мынадай:

“Гвардия полковнігі Момышұлы
Бауыржанды 9-шы гвардиялық Қызыл-
тулы атқыштар дивизиясының командирі
лауазымына бекіту туралы

ҰСЫНЫС

Бұл лауазымың міндетін 1945 жылдың 25 январынан бері
атқарып келеді, батыл, әжет, тактикалық жағынан сауатты,
ұрыс үстінде әскерлердің өзара байланысын ептілікпен
үйымдастыра біледі, ұрысты жақсы басқарады, тәртіпті.
Өзіне де, өзгелерге де талап қойғыш, багыныштыларының
арасында абырайты. Саяси ой-өрісі кең. Моральдық жағынан
берік. Партия ісіне берілген.

Әскерлерге ойдағыдан басшылығы, Прибалтиканада неміс
группировкасын жою жөніндегі ұрыстарда көрсеткен ерлігі
мен батырлығы үшін Қызыл Ту орденімен наградтауга
ұсынылды.

Корытынды: атқарып келе жатқан лауазымына лайық.
Момышұлын дивизия командирі лауазымына бекіту туралы
ұсыныс енгіземін.

2-ші гвардиялық атқыштар корпусының командирі Совет
Одагының Батыры гв. генерал-майоры **Баксов**.

8 март, 1945 ж.”

Б а у ы р ж а н. Рақмет.

VII

А в т о р. Осы үсінің коса берілген жауынгерлік мінездемеге корпус командирі Баксовтан кейін өздерінің ризалыктарын генерал-полковник Чистяков пен армия Согыс Советінің мүшесі Совет Одагының Батыры, гвардия генерал-майоры Абрамов қол қойған.

Ол екеуінен төменірек: “Дивизия командирі лауазымына лайық” деп жазып 2-ші Балтық майданының командашысы Совет Одагының Маршалы Говоров пен Согыс Советінің мүшесі генерал-лейтенант В. Богаткин деген кісі қол қойыпты.

Міне, осыдан кейін Сізге АГ-00 001 сериялы № 52 374 қуәлік бәрілді. Ол қуәлікте Қорғаныс Халық Комиссарының 1945 жылғы 28 мартағы 0115 санды бүйрығы бойынша Сіздің штатты лауазымыңыз 9-шы гвардиялық Қызылтулы атқыштар дивизиясының командирі екендігі көрсетілген. Сонымен бірге “Москваны корғаганы үшін” медалымен, Қызыл Ту орденімен наградталғаныңыз, Онтүстік Қазакстан облысының Жуалы ауданында тұганыңыз, әйелініздің аты-жөні Мұқанова Жамал және Бакытжан деген үлкендеріңіз бен Шолпан деген қызыңыз бар екендігі айтылған. “Күәлік иесінің өз колы” деген жерге “Б. М о м ы ш у л ы” деп латын әріптерімен қол қойыпсыз. Бір қызық жері, Сіз өз қуәліктерініздің бәріне де осылай латынша қол қойып отырғансыз. Бұл документтің бірінші бетіне де, соңғы бетіне де 2-ші гвардиялық атқыштар корпусының командирі Совет Одагының Батыры генерал-майор Баксов қол қойған. Менде бұл қуәліктің де фотокөшірмесі бар. Осы рас па, Бауке?

Б а у ы р ж а н. Рас.

А в т о р. Осы арада тағы бір анықтап алатын мәселе боп түр, Бауке.

Б а у ы р ж а н. Қандай?

А в т о р. Жаңылмасам, Сіздің қызмет тізімдерініздің бірінен қырық төртінші жылдың аяғында, академияның алты айлық курсын бітіргеннен кейін, 2-ші Балтық майданының қарамагына жіберілді дегенді көзім шалған сияқты еді. Ол кезде 2-ші Балтық майданының командашысы А. И. Еременко болатын. Соңда Сіз қалай 1-Балтық майданының командашысы Баграмяннің штабынан, Василевский мен Жуковтың ортасынан бір-ақ шыктыңыз?

Әлде генерал-полковник Чистяков Сіздің 2-ші Балтық майданының резервінде жатқаныңызды біліп, Сізге сенгендіктен, басшылық орны бос тұрган 9-шы гвардиялық дивизияга командир етуге шақыртты ма? Бұл үшін, әрине, армия командашысы майдан командашысымен ақылласады. Ал Баграмяннің Сізді Ставканың екі Балтық майданындағы екілі Василевский арқылы шақырттырып алуы мүмкін фой.

Бауыржан. Иә, солай.

А в т о р. Оған дейін генерал-полковник Чистяковпен кездескен бе едініз?

Бауыржан. Иә, кездескенбіз. Немене, сен бір сұрақты қайта-қайта қоя бересің. Сенбей отырсын ба өзін?

А в т о р. Неге сенбейін, Бауке. Анықтап алайын деп жатканым фой. Москвада 2-ші Балтық майданына барамын деп өзініз тілек білдіріп пе едініз?

Бауыржан. Иә.

А в т о р. Неге?

Бауыржан. Алыста жүрген адам үйіне қайтуы тиіс пе, жок, айдалаға қанғып кетуі керек пе?

А в т о р. Әрине, үйіне қайтқаны жөн.

Бауыржан. Ендеше, бұл да сол. Сол кезде генерал-полковник Казаков басқаратын 10-шы армия 2-ші Балтық майданының қарамағында болатын. 8-ші гвардиялық Панфилов дивизиясы сол армия құрамында жүрді. Ол менің тұған үйім емес пе?

А в т о р. Рас. Соңда бармак ойыныз болып па еді?

Бауыржан. Иә. Дивизиямды, жіліттерімді сағындым. Онда мен екі полкта қызмет істедім фой. Соның қайсысы бос болса, бұрынғы орныма баруға да бейіл едім. Бірак жолда генерал-полковник Чистяков кездесті де, ол мені өз армиясына шақыртып алды. Жаксы үстаз жаман шәкіртін де үмытпайды екен.

А в т о р. Сіз жаман шәкірт болған жоксыз фой, Бауке.

Бауыржан. Сөздің сірәғысы емес пе?

А в т о р. Үстаздарыныздан үмыткандарыныз бар ма?

Бауыржан. Шәкірт үшін үстаздың жаманы жок. Олардың бәрі де есімде. Солардың ішінде ең алдымен ойыма оралатыны Панфилов пен Чистяков. Чистяков маган үш рет үстаз болған кісі. Ал бір шәкірттің бір үстаздан бастауыш кластарда, орта мектепте және жоғары оку орнында сабак алуы өмірде өте сирек кездесетін оқига.

А в т о р. Ол кісімен байтандысыңыз қандай?

Б а у ы р ж а н. Қарт адамдардың арасында байланыс бөсөндеу болады. Москвага барғанда согамын, салем беремін. Былтыр Иван Михайлович Чистяков Алматыға келді. Үйіме шакырып, қонақ еттім.

А в т о р. Сізді жақсы көрген командирлеріндін бірі генерал-майор Баксов па деп ойладым, Бауке.

Б а у ы р ж а н. Баксов ер көнілді, өжет, өткір кісі еді. Тәртіптілікті, тиянактылықты үнататын. Бұлтан-сұлтаны жок, тұра мінезді нағыз орыс адамы болатын.

А в т о р. Оны айтып отырган себебім, Баксов Сізге алты-жеті жақсы мінездемелер жазыпты.

Б а у ы р ж а н. Онысына рақмет.

А в т о р. Өзінізді екі рет Қызыл Ту орденіне ұсыныпты: 2 марта және 16 майда. Сіз 1945 жылы 6 июньде 1-дәрежелі Отан соғысы орденімен наградталдыңыз. Бұл Баксовтың сол ұсынысының нәтижесі болуга тиіс.

Б а у ы р ж а н. Эрине.

А в т о р. Бір қызығы, Сіз тек 6 июньде ғана наградталып отырыпсыз. Ең бірінші рет Қызыл Ту ордені 1942 жылы 6 июньде берілшті. “Москванды корғаганы үшін” медалін де 1944 жылы 6 июньде алыпсыз.

Б а у ы р ж а н. Кездейсок көп сәйкестіктің бірі болар.

А в т о р. Сіздің батальон басқарған, полк командирі болған кездердегі жауынгерлік іс, енбектерінізден азды-көпті хабардармыз, Бауке. Енді 9-шы гвардиялық дивизияның басшысы болған кезінізден қысқаша да болса дерек айтпайсыз ба?

Б а у ы р ж а н. 1944 жылдың екінші жартысынан бастап 1, 2, 3-Балтық және 3-Белорусь майдандары әскерлерінің ишігіна Балтық республикаларының жерін жаудан босату, бұл үшін ең алдымен жау шебін бұзып, Балтық жағалауына шығу, сейтіп, Балтық пен Шығыс Пруссия арасындағы күре тамырды талқандап, немістің “Солтүстік” армиялар тобын Германиядан бөліп ұстау міндеті жүктелді. Дүшпаниның 16 және 18-армияларына соккы бере отырып, жаз бойы бұл майдандар осы міндетті сатылап орындаумен болды. Онтүстік Литвага (Вильнюс, Каунас, Неман жағалауы) Черняховский бет койды. Курляндия мен Ригага қарай Баграмян құлаш серmedі. Еременко Резекнеге бағыт ұсталды. Сейтіп, Вильнюс,

Шауляй, Елгава, Двинск, Резекне алынды. 3-ші Балтық майданының армиялары Остров пен Псковты. Ленинград майданының әскерлері Нарваны азат етті. Сөйтіп, бұл майдандар біртіндеп күз бойы алға баса берді. Рига босатылды. Октябрьдің екінші жартысында 3-ші Балтық майданы ажыратылды. 1945 жылы январьдың басында қалған екі Балтық майданы шабуылты токтатып, аз уақытқа табан тіреп бекіністе болды. 1-ші Балтық майданының қарамағындағы 9-шы гвардиялық дивизияға мен осы кездे келдім. Бұл майдандар мен армиялар штабтарында алдағы шайқас-шабуылдардың жоба-жоспарлары үсті-үстіне талқыланып жатқан карбалас, қызу шақ еді.

Олай болатын себебі мынадай. Қырық бірінші жылы немістердің біздің Отанымыздың жеріне үш топқа белініп кіргенін білесін Олар "Солтүстік", "Орталық" және "Оңтүстік" армиялар топтары деп аталды ғой. Біздің әскерлердің соккысы салдарынан оның екеуі, әсіресе "Оңтүстік" армиялар тобы тоз-тоз болып, бірнеше рет кайта жасактауды. Тек "Солтүстік" армиялар тобы ғана үш жыл бойына қаймағы бұзылмаған қалпында тұрды. Балтық майдандары әскерлерінің 1944 жылғы жазғы, күзгі тегеуінді қимылдарынан кейін, бұл да өзінің бұрынғы белсенді оперативтік-стратегиялық бірлестік қалпынан айрылды. Бұрын Балтық жеріне бауырын төсей созылып жатқан "Солтүстік" армиялар тобы, енді таяқ тиғен жылданай жиырылып, ширышықталып, "Курляндия" армиялар тобы деп аталып, тубекке тығылды. Бұл топта отыздан аса дивизия болды. 1944 жылы 5 сентябрьде Финляндияның бізбен соғысты токтатына байланысты. Финляндиядағы неміс әскерлері де "Курляндия" тобына келіп құйылып жатты.

Сөйтіп, тар түбекке иін тіресе тығыздатып топталған жау жан аямай қарсылық көрсетті. Жабайы шошқалар емен ағашының түбін тұмсығымен копарып, қалай ойран-асыр қылса, немістер де Курляндия түбегін сондай етіп, окошпен ойып, траншеямен тұлғамеді. Ордың әр он бес метрінен автомат пен винтовканың тұмсықтары қылтиып, әр сексен метр жерде қылғына қылқылып пулеметтер тұрды.

Орлардың алтына, 30—40 метрдей жерден, темір тікенекті сым темірлер тартылып, артына, 15—20 метрге, бүйінін ініндей үніре耶 блиндаждар тізілген. Бұл жау бекінісінің бірінші линиясы болса, содан жұз-екі жұз метрдей

кашыктыктан дәл осындай екінші линия тартылған. Екінші линияның арты танк өте атмайтын жалшак та терен орлармен коршалып, артиллеријамен тығындалған.

Мұнын бәрі бірінші рубеж аталады. Одан бес-алты километрдей кейінде дәл осындай құрылтыс, құралдары бар екінші рубеж басталады. Одан кейін ушінші рубеж келеді. “Солтүстік” армиялар тобының командашасы генерал-полковник Шернер осы линия, рубеждегі солдаттардан бір-бірлеп отырып, өлсем де орнынан шегінбеймін деген колхат алған.

Олай болатын себебі Совет Одағының жеріне басып кірген кезде Гитлер өз күшінін сол канатын Курляндия аркылы Ленинградка төкті. Ленинградқа блокада жасады.

— Егер Курляндия біздің ұсынызыда тұратын болса, Россия үшін Европага жол жабық. Курляндия — Россияның Балтық теңізіндегі форпости санататын Ленинградты алатын плацдарм. Ол — Ленинградтың тажалы, одан соң Россияның европалық бөліміне сіттелетін наиза. Соңықтан Курляндияға тез табан тіреп, оны қаһарман қамалға айналдыруымыз керек,— деп өзінің стратегиялық нұскауын берді. Қырық төртінші жылы Совет Армиясының Балтық майдандары әскерлерінің жойқын шабуылы басталып, Гитлер армиясы амалсыздан кейін шегіне бастады. Осы кезде Гитлер:

— Қайткен күнде де Курляндиядан айрылмау керек. Орыстар Балтық жағалауына шыға атмайтын болсын! Әйтпесе, Фияляндия, Швеция, Норвегия, Польша, Дания қолдан кетеді. Шығыс Пруссия қатал соққыға ұшырайды. Одан кейін бүкіл империяга қатер төнеді,— деп және бажылдады. — Күшті корғаныс шебін жасап, қайткенде де Курляндиядан айрылмау керек! — деп бүйірды.

Міне, біз олардың осындай қорғаныс шебін бұзып барып, “Курляндия” тобын коршауга алуға тиіс едік. Біздің колымызға өткен елді пункттерді қайтарып алу үшін фашистердің күніне қырық рет қарсы шабуыл жасаған кездері болды. Күніне төрт рет емес, қырық рет қарсы шабуыл! Түсінесін бе жағдайдың қандай киын болғанын?

А в т о р. Тұсінемін, Бауке. 2-ші Балтық майданының командашасы А. И. Еременконың жазбаларында да Сіздің бұл айтқаныңызды растайтын сөздер бар.

Б а у ы р ж а н. Оның үстіне, Балтық жағалауының ауа райы өте құбылмалы ғой. Бірде жауын, бірде туман болып, ілгері басқан аякты кейін кетірген кездер де аз болған жок. Маршалдар мен генераллардың құйіп-пісіп, ызаланатын себептері де сол. Осындай қын-қыстау кезеңде менің 9-шы гвардиялық дивизияға басшы болуыма тұра келді.

Дивизияда жеті полк бар еді. Олардың төртеуі орденді полк. Орынбасарым өзіміздің Қазалының балықшы орыстарының үрпағы, Совет Одагының Батыры, гвардия полковнігі Генадий Фадеевич Шляпин деген жігіт. Ол қазакша судай жүйрік екен. Саяси жұмыс жөніндегі орынбасарым карт большевик. Саратов обкомының бұрынғы секретары гвардия полковнігі Иван Михайлович Коньков деген кісі. Шляпин кейін мені аға, оны ақсақат деп атайдын. Мен дивизияның жеті полкымен, олардың командир, жауынгерлерімен жете танысқаннан кейін, біраз күннен соң біздің корпус шабуылға шықты.

Курляндия — орманды, батпақты өлке. Онда аякты тұсаулы аттай кібіртіктеп кана басасын. Жүтіре алмайсын, тартпа шалшық аяғынан атып, аттаған сайын сүріндіреді. Соңдықтан да біздің майдандарымыз аршындалап ілгері баса алмай, жау шебін кеміріп мужіп келе жатқан болатын.

Біздің дивизияға Латыш ССР-інің Приекуле станциясын жаудан азат ету міндеті жүктелді. Оны картадан қараймын десен, Лиепая қаласының шығыс жағынан ізде. Литва ССР-інің шекарасына жақын жерде. Дивизия алғашқы күні жаудын жоғарыда айтылған үш катар бекінісін бұзып, станцияны алды. Одан кейін екі күнде тағы да сегіз километр алға басты. Содан соң тағы он күн соғысып, ол он күнде он жеті километр ілгері жылжытық. Жаудан он бес елді пунктті азат еттік. Олардан есімде калғаны Жабали, Усайтюгворс. Видсмунка, Усайты деген деревнялар. Жиырма шакты күнде не бөрі жиырма бес шакырым жерге жылжыдык. Соның өзі Курляндия жағдайында аса зор жеңіс болып есептелді. Дивизиямыз жаудын жиырма бес зенбірегін, бес минометін, қырық бес пулеметін, отыз бес танкін жойып, мынға тарта неміс солдаттары мен офицерлерін құртты. Бұл цифrlарды мен саған өз жаңынан шығарып айтып отырғамын жок. Корпустың сол кездегі ресми документтерінде осылай жазылған болатын.

А в т о р. Рас, Бауке. Ол документтердің кейбір көшірмелерін мен өз көзіммен көріп оқыдым.

IX

Б а у ы р ж а н. Осыдан кейін дивизия екінші эшелонға демалыска шығарылды. 6-шы гвардиялық армияның қолбасшысы Совет Одағының Батыры, генерал-полковник Иван Михайлович Чистяковтың өзі келіп күттіктасты.

Осыдан кейін генерал-полковник біздің дивизияның 120 жауынгері мен офицеріне өз қолымен награда тапсырды.

А в т о р. Ол бір ауыр ұрыстар болған екен, Бауке. Өзгесін айтпағанда, отыз бес танкті ойрандау осал іс емес кой! Ол кундерде қысылған, сасқан сәттерінің болды ма?

Б а у ы р ж а н. Неге болмасын. Қысылуды сұрасаң, күніне әлденеше рет қысылдық кой. Сасқан сәттер де болды.

Алғашқы күні, жаудың екі түбегін тартып алды, үшіншісіне үмтұла бергенімізде, фашистер танктерін тасалап бізге қарай дүрссе коя берді. Алғы шеп абыржып барып, кейін толқыды. Мен де дивизиямның алғы тізбектерін өкшелеп келе жатыр едім. Командирі қасында тақау журсе, жауынгердің жаудан беті қайтпайды. Зенбіректер бір елі қалмасын деп Шляпинге қатты тапсырып қойғанмын. Өйткені зенбірек ерткен жаяуәскер танкten тайсалмайды.

Қалай дегенмен де, алғы шеп кейін лықығанда мен едауір сасқалактап қалдым. Бірак адам бойында жасырын жатқан неше түрлі күш-касиеттер бар гой. Солардың бірі — кайрат пен жігер.

Кайрат қамал бұзады. Шляпин жігерлі жігіт еді. Танктерді коргенде ол да бар зенбіректен атқылап берді. Кейін толқыған жігіттерді тоқтату үшін мен қылышымды жарқ еткізіп қынабынан сурып алдым да:

— Қайда барасындар, менің қырандарым, алға! — деп алға қарай үмтүлдым.

Дивизия командирін коргеннен кейін, жауынгерлер кейін бұрылып, “Ура!” деп қайтадан жауга қарай лап қойды. Дүние тарс-тұрс, гұрс-гұрс болды да кетті. Жау танктері де лауладай бастады. Жігіттер жанына кеп қалғанын шоқпар гранатпен соғып, “КС”-пен өртеп, жайрата жөнелді.

Біз алғашында кеңін серпілген жігіттерді өкшелей куып, екпіндеп келип қалған бір топ неміспен коян-колтық келіп,

найзаласа жұлқысып кеп кеттік. Мениң дәл қарсы алымда біл аргымактай офицер кісінеп келіп қалған екен. Баяғы Сібірде жүргендегенде үтінен шыбық шабатын әдісіме салып қыл мойынды киғаштай тартып кеп жіберіп едім. офицер жұтындай үшіп түсті.

“Атга, қырандарым!” деп тағы да қарлыға айқайладап, іттері жүгірдім. Қырандарым таудан төнкерілген судай ағындан, менен озып, айналамнан алға қарай ағылып жатты. Қираган танктердің біріне такап қалғанымда, люктен шыгуға тырбанып жаткан жау офицерін көзім және шалып қалды. Оны маузермен көздей басып кеп салым да, домалатып танктын алтына сұллаттым. Осы кезде артымнан біреу келіп қапсыра құшақтай алды. Жалт қарасам, орынбасарым Геннадий Фадеевич Шляпин екен.

— Агатай, Сізге не болды? — деді ол казақшалап. — Кейін кайтыңыз.

Сөйтсем, ол менің жаяуәскерді бастап атакаға жүпргенімді көріп, олжа транспортерге міне салып, соңынан қуып келіпті. “Агатайлап” жалынып, транспортерге отырғызып, мені кейінрекке атып шыкты.

Ол күні мен қылыш сілтеп, маузерден атып, жеке өзім жаудың екі офицерін жойдым. Ал менің дивизиямның жауынгерлері жиырма танкты өртеп, көптеген дүшпанды жер жастантырды.

A в т о р. Дәл осы үрыстарға байланысты 2-ші гвардиялық корпусын командирі Совет Одағының Батыры, гвардия генерал-майор Баксов мынадай мінездеме жазған екен. Бауке. Орысшасы өте әдемі. Аудармастан, сол калпында оқын: “Гвардии полковник Момышулы умелым руководством войсками личным примером героизма, мужества и отваги, проявленные в бою, воодушевляя бойцов и офицеров на выполнение задач, поставленных перед дивизией, в результате чего противнику нанесены значительные потери в живой силе и технике”. Осылай депті, Бауке.

Б а у ы р ж а н. Бұл документтерді ерінбей ізлеп, тауып алғанына ракмет!

А в т о р. “Ақиқат пен аныздың” журналға шықкан тарауларында мен Сіздің көзінізге жас алған бір түсты айткан едім. Үмытпасам, Сіздің алғашқы үстазыңыз помкомвзвода Николай Рединнің алғен жерінде болтуы керек. Соны оқыган

жазушы жігіттердің біреуі: "Сенің мұнын өтірік. Момышулы жыламайды", — деп маган кінә тақты. Сол сиякты, согыстың сонғы кездерінде жылаган сәттерінің болды ма?

Б а у ы р ж а н. Момышулын адам емес, ағаш деп ойлайтын ол неғылған жазушы?

Содан кейін ыңылдаپ отырып, өз өлеңімен жауап берді:

"Мен де адаммын жарапан сүйек, еттен",
Менде де ой бар, сезім бар жан тербеткен.
Жүргім менің қырышық тас емес қой.
Қайғыларым бар мені де еңіреткен..."

Болды, қарағым. Бір рет тағы да еңіреп тұрып жыладым.
Басынан айтайын.

Біз жаңағы айтылған Приекуле тубінде басталған ұрыстан кейін екінші эшелонда бір жарым айдай болдық. Бұл кезде біз Ленинград майданының, маршал Говоровтың қарамағында болатынбыз.

Бір күні мені армияның Соғыс Советінің кенесіне шақырды.

— Өзіңіз білесіз, кеше, 2 майда Берлин құлады,— деді командашы. — Ал Курляндияда немістің жарты миллиондай әскері бар. Оларға бағыну туралы ультиматум қойылды. Бірак хабар жок. Олар айтқанға көнбесе, күш көрсетіп бағындыруымыз керек. Ал согыстың бұл сонғы күндерінде, бәлкім, сонғы сағаттарында екі жақтан да қан төгілмегенің ақ жақсы болар еді. Бірак олар қойған шартты қабылдамаса, біз шабуылға шығамыз. Сіздің дивизия сол шабуышы топқа кіреді.

Генерал-полковник Чистяковтың бұл бүйрығын алып, мен дивизияға келдім. Коньков пен Шляпинге жайды айтып, дивизияны орнынан көтердік.

— Бауыржан қарағым,— деді жолда келе жатып Иван Михайлович Коньков,— бәлкім, немістер ақылына келер, каруларын тастанап, қол көтерер. Бәлкім, бұл біздің немістермен ең сонғы ұрысымыз болар. Өзін де сак бол, өзгелерді де сақтауга тырыс. Приекулеңідей қызбаланып, ілгері үмтүлма. Кейінрекке жайғас.

— Оны жағдай көрсетеді ғой, аксақал,— дедім мен.

Бірақ менің командалық пунктім артқа емес, алға, жаудан

жүз елу метрдей жерге орналастырылды. Жау айтқанға көнбей, бұрқыратып оқ боратып тұрды. Бір кезде радиист екеуіміз жаткан шұнқырга біреу ломалап кеп құлады. Иван Михайлович Коньков екен.

— Сізге не болды? — дедім.

— Сіз осында жатыр деген сон, әдейі келдім.— деді ол. — Ағалық ақылымды беріп, басу айтып, қасыңызда болайын дедім.

Осы кезде біздің самолеттер келіп, төбеден оқ атып, ұсак бомбалар тастады. Жаумен ара жақын, жүз елу метр гана болғандықтан, олардың оғы ауытқып өз үстімізге де актарытып жатты.

— Соғыстың сонғы сағатында мыналар қайтеді, ей,— деп Коньков атып тұрып, біздің үшқыштарға қарап котын сермен, жұдырығын түйді. Сол сәтте ол радиист екеуіміздің үстімізге қайтадан құлап түсті.

Иван Михайлович, не болды? — деп мен оның басын сүйей бердім.

— Бауыржан! Комдив! — деді ол сөздерін үзіп-үзіп әрен сойлеп. — Соғыстың сонғы сағатының құрбаны мен-ак болайын... өзгелер аман болсын...

Осылай деп ол көзін мәңгіге жұмлды. Радиист солдат екеуіміз қосыла енкілдеп жылап жібердік

Дүние тып-тыныш бола қалды. Үрейленіп, окоптың кенересіне көз жібердік. Немістер ак ту көтеріп, шұбырып бізге қарай келе жатты.

Олар бізге көп қорлық көрсетті. Бірақ біз тұтқындарды корламадық. “Таспен атқанды аспен ат” деген. Мен немістін жиырма жеті генералтының алдына халқымыздың ак дастарқаның жайып, қонақасы бердім.

— Енді елімізге тиіссендер, дәм үрсын! — дедім.

— Найн, найн! — деп олар бастарын шайқап, көздерін жыптықтатты. Арий қанды зиялы генералдар аларындағы асты аш қасқырдай түтіп жеп жатты.

Соғыс осылай бітті.

ОН БІРІНШІ ДИАЛОГ

I

Aвтор. Ал Бауке, сонымен соғысты бітірдік.

Бауыржан. Бітірдік.

Автор. Енді қайда барамыз?

Бауыржан. Сен сержанттың гой?

Автор. Иә.

Бауыржан. Онда әскерден босап, ауылына кайт. Алматыға барып, КазГУ-ге окуга түсесің бе — ерік өзінде. Ал мен полковникпін. Маган демобилизация жок. Менің дивизиямда кала беруіме немесе әскери академияға окуга кетуіме болады.

Автор. Соғыс біте сала академияға түстіңіз бе?

Бауыржан. Жоқ. 1945 жылы 9 майда соғыс біткеннен кейін, сентябрьге дейін Балтық әскери округтында сол 9-шы дивизияның командирі болып тұрдым. Содан кейін Москваға, ГУК-тың қарамағына шақырылдым. Қырық алтыншы жылдың январынан бастап К. Е. Ворошилов атындағы 1-дәрежелі Суворов орденді Жоғары Әскери Академияның тыңдаушысы болдым. Академияда қалай оқығаным керек болса, оны мына дипломнан қарап, көшіріп алғын.

Баумен үсынған дипломды қолыма алып қарасам, катырманың бірінші бетіне СССР Гербінің суреті салынған да, екінші бетіне былай деп жазылған екен:

“ДИПЛОМ”

Б № 256421

Осыны үсынушы полковник Момышұлы Бауыржан 1946 жылы түсін, 1948 жылы К. Е. Ворошилов атындағы 1-дәрежелі Суворов орденді Жоғары Әскери Академияның толық курсын бітірді. Мемлекеттік Емтихан Комиссиясының 1948 жылғы 14 февральдағы шешімі бойынша Академияны жақсы деген дипломмен аяқтады деп саналады.

Мемлекеттік Емтихан Комиссиясының председателі
Совет Одагының Маршалы **Говоров.**
Академия бастығы, Армия генералы **М. Захаров.**
Москва қаласы. 1948 ж.

Тіркеу № 66”.

Говоров пен Захаров екеуі де дипломға кол қойған, сол жаңа бүрштап Академияның мөрі басылған.

Одан кейін дипломның қосымшасын алғып қарап едім, тізіліп тұрган бестік бағаларға көзім түсті. Асығыс түрде мен оларды да дәптеріме көшірдім.

Бұған да генерал Захаровтың колы қойылып, академияның мөрі басылған.

Автор. Академияны үздік бітірген екенсіз, Бауке.

Бауыржан. Қырық алтыншы жылы қабылданған жаяуәскердің жауынгерлік уставына менің ұсыныстарым кірді. Академияны бітіргенімде маған тоғыз мың сом (ескі ақшамен) сыйтық берілді.

II

Автор. Сол академияда оқыған кезінізден бірер деталь айтып бермейсіз бе, Бауке? Қанша адам оқытыныздар? Қалай оқыдыныздар? Оқытушытарының қандай адамдар еді леген сиякты.

Бауыржан. Мен, сенің алдына қойған мақсатына сәйкес, өмірімнің әрбір кезеңін қыска-қыска ғана баяндап келе жатырмын, қарагым. Ал оның әр кезеңінің жеке детальдарын қуаттай берсек, онда әнгімеміз үзакқа кетеді. Екеумізге де уақыт керек емес пе?

Автор. Оныңыз рас кой. Легенмен, осы тұска Сіздің характеристірізді ашатын бір деталь керек-ақ сиякты.

Бауыржан. Айтайын. Қырық алтыншы жылы академияның бірінші курсында 125 адам болдык. Алғашкы курсты аяқтағанымызда академия бастығы армия генералы Захаров бес тыңдаушыға алғыс жариялады. Мен сол бестін бірі болдым. Бірінші курста тек қана бескे оқыдым.

Оқытушыларымыздың бірі Макаров леген генерал еді. Оперативтік өнерден сабак беретін. Макаров бүрынғы музықант екен. Музыканы тастанап келіп, артынан дивизия, одан сон корпус командирі болыпты. Ол кісінің бүрынғы музықант екенін біз кездейсок білдік. Ол быттай болды.

Академияның бірінші курсын аяктарда біз Кавказға маневрға бардық. Мен корпус командирінін, Макаров армия командашасының міндеттін атқардық. Маневр ойдағыдай етті. Кавказдан қайтарда мен қазақтың меймандастығын жасап, генералға ресторанда конакасы бердім. Бірге барған

жолдастарды тегіс шақырдым. Ресторанға алдын ала тілек айтып, қазақтың үлттық тағамдарынан қуырдақ, бесбармак жасаттырған едім. Ас жеп, Кавказдың шырын шараптарын ішіп, көнілденіп отырдык.

Бір кезде оркестр ойнап, екі-үш белгілі ән-күйді нашар орындағы. Генерал Макаров басын шайқап, орынан тұрды да, эстрадага қарай аяндады. Біз ол кісі көнілі сүйетін бір әнді орындауды өтінгелі бара жаткан болар деп ойладык. Ол оркестр дирижерінің қасына барды да:

— Сіз рұқсат етсөніз, мен пультке шығып, бес минут оркестрді басқарап едім,— деді.

Дирижер басын изеп, қолындағы таяқшаны генералға беріп, пульттен түсे бастады. Ресторандагы басқа жүрт та, біз де тан болып қалдық. Басқа жүрт мына генералдың есі дұрыс па деген шығар іштерінен. Ал біз генералдың мұнысы несі деп ойлап, қысылып отырдык.

Генерал пультке шықты. Зал мен оркестрге естірте:

— Огинскийдің “Полонезі”,— деді де, таяқшаны жогары көтерді.

Генерал Макаров таяқшасын сермен кеп қалғанда, оркестр, өскер атындағы лыпти жөнелді. Оркестрдің толқынды, ыргакты үні ресторанды тербеп қоя берді. Барлық жүрт орындарынан турып, екі-екіден қалай билеп кеткендерін білмей қалды.

“Полонез” аяқталғаннан кейін елдің бәрі эстрадага қарай бұрылышп, ду кол үшапалактады. Оркестрдегілер табандарынан тік турып, олар да алақандары қызарғанша қол соқты. Содан кейін қолына флейта үстеган бір музықант алға шығып, генералдың қасына келді де:

— Біз Сізді алғашында мас генерал екен деп едік. Сіз пайғамбар екенсіз,— деп Макаровтың қолын алды.

Бұл кісі менің академиядағы ен жаксы көретін үстаздарымның бірі болды. Ол кісінің сабактарынан да ылғи бес алып журдім. Бірақ бірінші курстан кейін генерал Макаров басқа қызметке ауысып кетті де, екінші курста оның орнына басқа оқытушы келді.

Неге екенин білмеймін, ол мені үнатпады. Бағаны ылғи төмендетіп коятын болды. Мен оған үнемі беске жауап беремін. Ол төрт немесе үштен сол жоғарырақ дейді. Солай деп журналға белгі согады. Мұнысына менің бірге оқитын жолдастарым наразы бола бастады.

Бір күні маган Захаров шақырып жатыр десті. Совет Одағының Батыры, армия генералы Матвей Васильевич Захаров біздің Бас штаб академиясының бастығы гой. Бардым. Баян еттім.

— Бұл қалай, жолдас Момышұлы,— деді генерал алдындағы табельге үніліп. — Сіздің оқудағы қарқыныңыз соғыстағыдай болмай жатыр гой. Сіз бен біз жаман соғыспаған сияқты емес пе едік?

Захаровтың олай дейтін жөні бар еді. Ойткені ол кісі қырық екінші жылдың январынан қырық үшінші жылдың апреліне дейін біздің Калинин майданы штабының бастығы болған.

— Дәл солай, жолдас генерал,— дедім мен,— Калинин майданында қандай қайрат жұмсасам, қазір де сондай қажырмын оқып жатырмын.

— Онда мына оқытушының сабағынан неге тортке түсіп қалғансыз? Бұрын Макаровтан ылғи бес атып келген едініз гой.

— Оқуым да, үғуым да, жауап беруім де былтырғыдай, жолдас генерал.

— Мен Сізді түсінбей тұрмын, жолдас Момышұлы.

— Мен де Сізді түсініп тұрганым жок, жолдас генерал. Менін міндетім тырысу, тырбану, тынғылтықты жауап беру болса, ол міндетімді ойдағыдай орындан келемін.

— Тіфу, ененде үрайын,— деді генерал күліп,— мен саған, былтырғыдай, биыл, екінші курсты бітіргенде де алғыс жарияласам деп жатырмын да.

— Ниетіңізге ракмет, жолдас генерал. Сізден алар алғысымның алдына тоскауыл тұргызытып жатса, мен не істеймін,— дедім алақанымды жайып.

Осымен әңгіме біткен болатын.

Бір күні алғі оқытуши бізден жазбаша жұмыс алды. Бір тақырып берді де, соган сыпattама жазғызды. Ал мен желдірте сүйектетпей, жай жазатын кісімін. Ойланып-толғануым көбірек болды. Бейнені, қымылды көзге суреттей етіп айқын елестететін тенеулер іздеймін, сөздердің сирек колданылатын синонимдерін табуга тырысамын. Өстіп отырып мен тақырыптың төрттен үшін сыпattап болған кезде уақыт бітті деп, барлық жұмысты бір минуттын

ішінде жинатып алды. Аяқталмаган жұмысымды мен де апарып генералдың қолына бердім.

III

Үш күннен кейін оқытушы қайтадан аудиторияга кірді. Портфелін ашып, алдына біздің дәптерлерімізді катарап қойып сөл отырды да, оларды үстінен бір-бірлеп алып, иелеріне үлестіре бастады. Бәленше төрт, боленше бес деп жатыр. Үш алған ешкім жок. Бір кезде ол:

— Полковник Момышұлы,— деді манғаздана иегін көтеріп.

— Мен, жолдас генерал,— деп орныманнан атып түрдым.

— Сізге екі қойдым. Тақырыпқа сыпattама жасамапсыз,— деді ол.

Жұрт аң-таң боп қалды.

— Фапу етініз, жолдас генерал,— дедім мен. — Такырыпқа сыпattама жасалған, бірақ аяқталмаған. Аяқтауга уақыт жетпеді.

— Мен Сіздің басыңызда не барын білмеймін. Менін билетінім мына жазғаныңыз гана,— деп ол менің дәптерімді столдың шетіне тастады. Мен орныманнан қозгалмадым.

— Полковник Момышұлы, дәптеріңізді атыңыз,— деді генерал дауысын қатайтып.

— Ондай баға қойылған дәптерді мен алмаймын, жолдас генерал,— дедім.

— Менің колымнан алмасаныз, бұл дәптерді генерал Захаровтың қолынан алатын боларсыз,— деп менің дәптерімді қайтадан портфеліне салып қойды.

— Ризамын,— деп орныма отырдым.

Әрине, бұл өмірі екілік баға алмаган мен үшін де, академия үшін де ЧП еді.

Ертеңінде тағы да генерал Захаровтың кабинетіне шақырылдым. Захаровтың касында әлті оқытушы отыр екен. Менің үстімнен арыз айтып отырганы айқын болды.

— Ай-яй-ай!— деді генерал Захаров алдындағы қағазынан басын көтеріп. — Бұл қалай, жолдас Момышұлы? Оқып отырсам, жазған жұмысыныңда бір мін жок. Мен сізге өзініздің келіп токтаған тұсынызға дейінгіні айтып отырмын. Не бір грамматикалық, не бір синтаксистік қате көрінбейді.

Осылай гой, жолдас генерал,— деп ол оқытушыға қарай мойнын бұрды. Оқытушы басын изеді. Захаров содан кейін барып сөзін қайтадан жалғады. — Бұл сауаттылық жағы. Ал жазған жұмысыныздың техникасына келсек, онда да мін жок. Міндегі, сыншаттау, дәлелдеу — бәрі де жеткілікті. Орыс тілін қандай жақсы білесіз. Бұл жөнінен біздің көптеген генералдарымыздың Сізге қызығына болады. Солай бола тұрса да, Момышұлы жолдас, Сіздің бұл жұмысының аяқталмай қалған. Сондыктан Сізге оқытушы екілік баға қойған. Осынын аяғына жарты бет резюме жазсаныз, бітіп жатыр еді. Онда Сізге бұл жұмысының үшін бес қойылатын еді. Осылай гой? — деп Захаров тағы да оқытушыға қарай бұрылды. Ол тағы да басын изеді. Содан соң Захаров алдарында тік тұрган маған қарай бұрылды:

— Неге өйтпеліңіз? Өкінішті болған, жолдас Момышұлы. Өте өкінішті!

— Уақыт жетпеді, жолдас армия генералы,— дедім мен екі колымды жамбасыма жапсыра, иегімді сәл көтере үстап.

— Өзгелерге жеткен уақыт Сізге қалай жетпеді? — деп ол тағы да басын шайқады.

— Бұл сұрағынызға жауап берерден бұрын, оқытушыға үш сұрап қоюға рұқсат беруінізді сұраймын, жолдас армия генералы,— дедім мен тағы да нық-нық сойлеп.

— Берініз, берініз,— деді Захаров.

Мен енді оқытушыға қарай сәл киыстай бұрылып тұрдым да, бытай дедім:

— Жолдас генерал, бірінші сұрағым мынадай: академия тыңдаушысы шығарма жазарда алтына неше мақсат қоюға тиіс?

— Мұндай сұрап болмайды, жолдас Момышұлы,— деді оқытушы маған мыскылдай жауап беріп. — Тыңдаушының алдында жалғыз ғана мақсат тұрады. Ол тақырыпты қалай да жақсы жазып шығу мақсаты. Түсінікті ме Сізге?

— Ат мен шығарма жазарда алдыма үш түрлі мақсат қоямын, жолдас генерал. Ол, біріншіден, әскери, екіншіден, ғылыми, үшіншіден, әдеби болуы керек. Осы үшеуінін басы косылтmasa, мен оны шығарма деп есептемеймін.

Осы кезде Захаровтың мениң сұрағым мен жауабыма зер салып, ойланғанын ангардым.

— Екінші сұрағым мынадай, жолдас генерал,— дедім оқытушыға қадала қарап,— Сіз орыстың “страх” (“үрей”) “смелость” (“батылдық”) деген екі сөзі бар екенін білесіз, әрине. Ал осы екі сөздің нешеден синонимы бар екенін білесіз бе?

— Сіз менен емтихан алайын деп пе едіңіз? — деді ол қызаракта.

— Оныңыз артық сөз, жолдас генерал. Менің айтайын деп тұрганым осы екі сөздің біреуінің сегіз, екіншісінін тоғыз түрлі синонимы бар.

Сол синонимдердің бәрін есіме түсіре отырып, мен өз шығармамда “үрей”, “батылдық” деген сөздерді еш жерде екі реттен қайталағамын жок.

— Полковник, сол екі сөздің синонимдерін жеке-жеке атап шығынызышы,— деді Захаров маган.

— Құп, жолдас армия генералы,— дедім мен академия бастығына қарай бұрылып. — “Страх” сөзінің синонимдері мынадай: “боязнь”, “жуть”, “испуг”, “опасение”, “оторопь”, “робость”, “трепет” және “ужас”. — Генерал Захаров мен әр синонимді атаған сайын бір саусағын бүгіп отырды. Оның бір қолының бес саусағы тегіс жұмылып, екінші қолында жұмылмаған екі-ақ саусақ қалды. Мен сәл тыныс жасадым да, содан кейін екінші сөздің синонимдерін таратуға кірістім. — Ал “смелый” сөзінің баламасы болып мына сөздер саналады, жолдас генерал: “бесстрашный”, “безбоязненный”, “храбрый”, “неустранимый”, “отважный”, “добрестный”, “бестрепетный”, “удалой”, “лихой”. Енді қандай сөздердің айтайын, жолдас генерал?

— “Армия” деген сөздің айтынызышы.

— Ол көп емес, жолдас генерал: “войско”, “рать” және “воинство” деген үш-ақ сөз.

— Онда “наказание” деген сөздің айтынызы.

— “Қара”, “казнь”, “возмездие”, жолдас генерал. Бұлар синонимі аз сөздер. Синонимі көп сөздерді сұранызы, жолдас генерал.

— Жетеді,— деді Захаров құліп. — Мен Сізді автомат па деп қалдым.

— Олай емес, жолдас генерал, мен әскери академияның тындаушысымын.

— Мактарлық іс, жолдас полковник. Енді Сіздің жанагы айтқан екі сөзді қалай қолданғанынызды тексеріп көрейік. —

Осылай деп Захаров алдында жатқан дәптердің беттерін актарып, әр бетке байыптаң көз жүгірте бастады. — Рес, қайталаңбаған екен, — деді ол біраздан кейін дәптердің сонғы бетін жауып. — Жоқ, тоқтаныз, енді мына екі жұмысты қарайық. Мен Сіздің жұмысыныңбен салыстыру үшін төрт пен бес қойылған екі жұмысты коса алдырығанмын.

Генерал Захаров осылай деп, алдында жатқан екі дәптерді бірінен соң бірін актарып қараң, қызыл қарындашпен керекті сөзінің астын сызып жатты. Содан кейін оларды санап, бір қағазға түртіл алды да, басын көтерді.

— Дұрыс айтасыз, жолдас полковник,— деді ол екеуімізге кезек қарап қойып. — “Үрей” деген сөз мына жұмыста 10 рет, мына дәптерде 13 рет қайталаңған. Генералга тағы да сұрағының бар ма?

— Соңғы сұрағым мынадай,— дедім тағы да оқытушыға қадалып. — Осы біз академияның тындаушысымыз ба, әлде бастауыш мектептің шәкіртіміз бе?

— Оны бітмегенің өкінішті екен,— деді ол күнк етіп.

— Олай дейтінім, егер біз класта мұгалімнің аузынан шыққанды қағазға көшіріп, жат жазу жазып отырган балашаға емес, өзіміздің соғыста алған тәжірибемізді баяндал беруге тиіс егде адамдар болсақ, онда бізге шәкіртше қараудын кажеті не? Біздің бұл жазып отыргандарымыз Отан соғысында өз басымыздан кешкен тәжірибе. Ертең Бас штабқа осы жазылғандардың бәрі, қырышық алтын іспеттес, кажет дүние. Бас штабтағылар осы қырышыктардың бәрін қорытып, кесек алтынға айналдырады. Мен өзім осылай деп ойтаймын. Егер олай болса, онда кеше Сіз маган екі қоймай-ак, “Жолдас Момышұлы, резюме жазып үлгірмеген екенсіз, соны жазып аяктап беріңіз” деп. жұмысымында өзіме қайырып, артынан маган бес емес, үш койсаның да риза болатын едім ғой.

Мениң Сізге басқа сұрағым жоқ. Мен өзімді Сіздің алдыныңда кінәлі деп есептеймін. Кеше қасыңызға барып дәптерімді алмағаным кешірім сұраймын.

Осыдан кейін мен Захаровка қарай қайтадан бұрылып түрдым.

IV

— Ол дәптерді алмағаның дұрыс болған, жолдас Момышұлы,— деді Захаров ойланған отырып. — Дегенмен,

Сіз менің бағанағы сұрагыма жауап берінізші. Жүртқа жеткен уақыт Сізге қалай жетпей қалды?

— Оның мынадай себебі бар, жолдас армия генералы,— дедім мен. — Өзге жүрттың ойлау процесі бір сатылы да, менікі екі сатылы. Бар әнгіме осында.

— Мұны қалай түсінуге болады?

— Әйткені мен ойда алдымен казакша ойлаймын. Одан кейін оны орысшаға аударамын. Содан соң барып қағазға түсіремін. Бұл орыс емес үлт өкілдерінің бәрінің табигатына тән қасиет. Өзге жолдастарым мен сияқты екі рет ойланып, әуреленіп жатпайды. Міне, оның себебі осында. жолдас армия генералы. Захаров көзін сығырайта түсіп, тағы да ойланып қалды. Содан кейін он жағындағы оқытушыға бұрылып:

— Сіз қалай деп ойлайсыз? — деді.

— Жолдас генерал, ол маган емес, программага байланысты ғой,— деді оқытушы.

— Программа не үшін жасалады?

— Ол түсінікті ғой, жолдас генерал,— деп шыжалақтай бастады. — Бірақ әрбір полковниктің айтканы бойынша программаны өзгерте беруге де болмайды...

— Жок,— деп Захаров оның сөзін бөліп жіберді. — Сіздің мұныңыз үстаздықка жатпайды. — Осылай деді де, Захаров он жағындағы телефондардың біреуінің трубкасын көтерді. — Озеровлысын? Мен Захаров кой. — Оқытушынын шені мен фамилиясын атап, сөгіс жариялау туралы бүйрек жазып әкел. Қазір,— деді.

Осылай деп ол трубканы жапты. Озеров академиянын кадрлар бөлімінің бастығы еді. Оқытушыға карасам, оның түсі боп-боз боп кетіпти. Судан шыққан балыққа ұқсан, қайта-қайта тілін жалаңдатып, ернін жалай береді.

Генерал Захаров алдында жатқан менің жазба жұмысыма “2” деп қойылған баға мен оқытушының фамилиясын қызыл қарындашпен айқыш-үйқыш екі сызды да, жаңадан “4” деген баға қойды.

Одан төменірекке: “Академия бастығы Совет Одағының Батыры, армия генералы” деген сөздер ойылған штемпілін басты да, оның астынан “М. Захаров” деп иректете кол қойып, дәптерімді өзіме қайтарып берді.

— Сіз боссыз,— деді ол осыдан кейін.

Мен үршықтай үйірілпей кейін бұрылды да, аяғымды дік-дік басып, генералдың кабинетінен шықтым. Жарай ма осы деталь?

А в т о р. Жарайды, Бауке. Сөйтіл, Сіз академияны бітіріп, ақшалай сыйлық алдыңыз?

Б а у ы р ж а н. Иә, Академияны жүз жиырма бес адам бітірді. Соның жиырмасына сыйлық берілді; Академияны тек кана беспен бітіргендеге он үш мың сомнан сыйлық тиді. Менің беске 0,39 балым жетпей қалды. Соның бәрі жаңағы оқытушының қырсығынан болды.

Таза төрт, төрт жарымға бітіргендер бөйгеге ілінген жок. Солардың ішінен, жалпы балым 4,61 болғандыктан, мені таңдаап алып, тоғыз мың сомдық екінші сыйлыкка косты.

А в т о р. Оқып жүрген кездегі айлық стипендияларының канша еді, Бауке?

Б а у ы р ж а н. Эркіндікі әртүрлі. Менің стипендиям дивизия командирінің жатакысы болатын.

А в т о р. Мұндай стипендиямен өмір сүруте болады еken, Бауке? Ол жылдарда КазГУ-дің студенті болып, мен де стипендиямен өмір сүрдім. Ал енді Сіздің сыйлығының жумаймыз ба, Бауке?

Б а у ы р ж а н. Эрине, көп акша. Тоғыз мың сом шытырлап қалтама түскеннен кейін, мұны қайда жұмсаймын деп ойладым. Ақыры мыналай қорытындыға келдім. Бас штабтың академиясын бітірген бірінші қазақ мен болармын. Ендеше, мен осы күрметке арнап халықтың тойын жасайын дедім.

Сол кезде Москвада СССР Жоғарғы Советінің сессиясы етіп жаткан еді. Қазақстан депутаттары орнатастан “Армения” мейманханасына барып, Қалыбек Куанышбаев пен Мәлік Фабдуллинді тауып алдым. Екеуде депутат болатын. “Осылай да осылай, академияны бітірдім. Үкімет сыйлық берді. Мен де қазақтың бір ұлымын гой. Ендеше, әскери академияны менімен бірге халқымыз да коса бітірді деп есептеймін. Осы қуанышка арнап қазақша той жасайық. Өздерін елден келген депутаттардан жиырма шақты адам жинаңдар. Қарсыдағы ресторанға барып отырайық”, — дедім оларға. Олар келісті. Сол арада Құрманбек Жандарбеков келе қалды. Жиырмадан аса адам бол жиналып, карсыдағы ресторанга барып отырдык.

— Екі тізгін, бір шылбыр Сіздің колда, жолдас депутат,— дедім Қаллекейге. — Ас алдырытыныз. Тойты бастаңыз.

Қаллекей келістіріп заказ берді. Кемеллендіріп тойды жүргізді. Академияны бітіру тойы осылай өз сәнімен аяқталды.

V

Б а у ы р ж а н. Ол кезде үкіметтің арнаулы нұсқауы бойынша, академияны беспен бітіргендеге үш түрлі, төртпен бітіргендеге екі түрлі қызмет ұсынылатын. Не үштін, не екінің таңдаған біреуіне баруга міндettісін. Ал мен жоғарыдағы оқытушының кеселінен үштің емес, екінің бірін ғана таңдауға тиісті болды.

Академияны бітіргеннен кейін бізді ГУК-тың қарамағына жіберді. ГУК-тың бастығы армия генералы Филипп Иванович Голиков маган алдымен Кавказға бригада командирі болып баруды ұсынды.

— Мен дивизия командирімін. Оның үстіне академия бітірдім. Бригада командирі болып бармаймын,— дедім Голиковке.

Соғысты бітіріп, академияны таусысып, кеудеге наң пісіп жүрген кез еді гой ол, қарагым. Генералға тұра осылай дедім.

— Бара беріңіз. Сіздің пікірінізді жоғарыға хабарлаймыз,— деді генерал.

Мен тайтандап жүре бердім. Сонымен он күн өтті. Мені тағы Голиковке шақырды.

— Бригада командирі болып бармасаңыз,— деді бұл жолы генерал,— онда корпус штабының бастығы болып барыңыз.

Бұл үлкен қызмет еді. Жаман ағаң ақылсыздық жасады, қарагым. Жарайды, ракмет деудің орнына Голиковке:

— Мен сап командирімін. Ешқашанда штабта отырған емесін,— дедім.

Голиков бетімі қарап отырды да:

— Жолдас полковник, Сіз асқақтықтың сазайын тартасыз. Бара беріңіз,— деді.

Ағат кеткенімді артынан білдім. Бірақ қайта барып, генералдан кешірім сұрауға өрлік мойын бұргызбады. Орынсыз өрлік адамды өкіндірмей қоймайды гой, қарагым. Партия мен үкімет мені оқытты. Академия бітіртті. Менін

лауазым таңдамай, жіберген жерге жүре беруім-ақ жөн еді. Кеше, Москва тұбінде өліп кетсем қайтетін едім. Өлгендерден жаным артық па еді? Қайтесін, пендеміз ғой. Пенде болған соң кемшіліктен кім күтылмак. “Семіздікті қой гана котереді” деген даналық сөзді халық тегін айтпаған ғой. Менің өмірімде жіберген ең үлкен қателігім осы болды. Өзгесінің бәрі түкке тұrmайды. — Бауыржан сөл ойланып, үнсіз отырып қалды. Содан кейін сезін қайтадан жалғады. — Осы қатемді ойласам, күні бүгінге дейін екі бетім дұылдарап коя береді. Адамгершілік, азаматтық арым өзімді өмір бойы осы үшін айыптаумен келеді.

Өмірінің қатесін ешкім де өз аузынан айтып бермейді. Әйткені оны мойындау қыын, өзгеге мөлдіретіп айтып беру одан да ауыр. Мен саған имандай сырымды айтып отырмын, қарағым. Оның себебі менің дұрысымды көрген жүрт бұрысымды да білсін. Бір адамның өмірі мың адамға сабак. Жас үрпақ менің де жақсымнан үйреніп, жаманымнан жиремсін.

Осылдан кейін Баукең ыңылдаап, Сәкеннің “Тау ішінде” дейтін әніне ұқастау әуенмен мынадай бір шумақ өлең айтты:

Атағым жер жүзіне дүрілдеген,
Бір кезде Бауыржан ем гүрілледен.
Айрылып атактан да, шатактан да,
Бұл күнде шал болдық қой дірілдеген.

А в т о р. Бауке, осының үшінші жолын өзгертсөніз қайтеді?

Б а у ы р ж а н. Не деп!

А в т о р. Мәселен, “Тіс түсіп, тізе қаксап, буын босап” десе де болар еді.

Б а у ы р ж а н. Себеп?

А в т о р. “Ердін аты, ғалымның хаты елмейді” деген бар емес пе? Ендеше, Сіздің атағыңыз ешқашанда өшпеуге тиіс. Тарих Сізді үмытпас болар, Бауке.

Б а у ы р ж а н. Сонда қалай болып шыгады?

А в т о р. Былай:

Атагым жер жүзіне дүрілдеген,
Бір кезде Бауыржан ем гүрілдеген.
Тіс түсіп, тізе қақсан, буын босап,
Бұл күнде шал болдық қой дірілдеген.

Б а у ы р ж а н. О да жөн екен. — Содан соң Бауken танауы жалпая ракаттанып күліп алды. — Оның да рас. Солай-ақ болсын.

А в т о р. Академияны бітіріп алғып, алшандап Москвада жүре береміз бе, Бауке? Кетпейміз бе бір жаққа жолдама алым?

Б а у ы р ж а н. Оның рас. Академияны бітірген менен басқа жүз жиырма төрт адам тегіс қызыметке кетті. Сопайып мен жалғыз қалдым. ГУК-тың қарамағында алты ай жаттым Генерал Голиков ақылы кіргенде шақыртарсың деп, өзінін орынбасары Свиридовқа тапсырып койса керек. Бір күні мени генерал-майор Свиридов шақыртты. Бардым.

— Зеріктіңіз бе, жолдас полковник? — деп сүрады ол.
— Зеріктім.

— Бәріне өзінің кінәлісіз, — деді генерал Свиридов. — Біз Сізді алғашында бригада командирі етіп тағайындағы деп едік. Бейбіт уақытта бригада командирі деген әскердегі үлкен қызыметтердің бірі. Бригада командирі лауазымындағы адамға генерал-майор атағы беріледі. Бірақ Сіз оны түсінбедініз. Одан соң корпус штабының бастығы етуге үйарып едік. Оған да риза болмадыныз. Қазір басқа бос орын жок. Сондықтан уақытша бригада командирінің орынбасары боп баrasыз. Міне жолдама.

— Құп! — деп қолды шекеге койып, аякты сарт еткізуден басқа ештене қатмалы маған. Үлкен өзендерде пароход жүзіп келе жатқанда арнаулы адам судын терендігін үнемі өлшеп отырады. Өйтпесе, пароход кайырлап, бөгеліп қалады. Немесе оның винтіне зақым келіп, істен шығады. Алған жүгін тиісті жерінде уақытында жеткізе алмайды. Адам да пароход сиякты. Ол да өзінің алдын үнемі оймен өлшеп отыруы керек. Ойланбаган орга жығылады, опық жейді. Оған өзінің өркөкіректігің, өзімшілдігің ғана кінәлі. Бұл сениң ақылсыздығынан істелетін іс емес. Ақыл да ойлағанды үнатады. Ойланып-толғанған адамға ғана ақыл дұрыс жол көрсетеді.

Алдымен Алматыға, үйге соғып, содан Сібірге аттандым.

А в т о р. Алматыда кімге соктыныз?

Б а у ы р ж а н. Кімге болушы еді — әйелім Жамал, үлым Бақытжан бар емес пе? Соларға соктым.

А в т о р. Оларды өзінізбен бірге алыш кетпедініз бе?

Б а у ы р ж а н. Жоқ. Жағдай келмеді. Алматыдай емес, Сібірдің жері сұық қой. Сібірдің сұығын көтере алмай, өзім де өлесі болып жүрдім. Кішкентай Бақытжанға сұық тигізіп алармын деп қорықтым. Оның үстіне, уақытша кетіп бара жатқандықтан, оларды жылы орнынан қозғамайын деп ойладым.

VI

А в т о р. Бауке, басқа жора-жоллас, үстаз-командир, бастық генералдарыныз туралы толық айттыныз. Енді әйелдерініз, өзіңізге өмір серік болған женгейтер жайында бірдене демейсіз бе?

Б а у ы р ж а н. Бұл сұраққа жауап бермейін деп мен саған былтыр айтқанмын. Немене, биыл тағы сол сұрақты қоңырсытып отырсын?.. Ал кай әйелге қалай үйленгенін, неге ажырасқанын саған қандай ақымақ ерек айтып береді деп ойтайсын. Әйелді қорлаған еркекті өмір өкінішсіз жібермейді. Өйткені әйел — өмірдің анасы, ал асыл перзент анасын ешкімге де қорлатпайды. Өйткені әйел — киелі халық. Оның киесі өзін қорлаған еркекті бір атпай кетпейді... Мениң көзім осыған жетті. Сенің ізден отырғаның осы сөз ғой. Понятно тебе?.. Мен соғыста етегіме намаз оқып жүргемін жок. Сен өзің оқыдың ба?

А в т о р. Оқыдым, Бауке. Менін намазым кaza болған емес.

...Қырық төртінші жылдың күзі көз алдымға елестеді. Бірінші Брест атқыштар дивизиясының делегациясы Алматыға келді. Мен делегацияның жетекшісі едім. Қасымда Тәкен Майшынов, Қабыш Мусин деген екі серігім бар. Үшеуіміз де жиырма екі жастамыз.

Біз Варшава тубінде тұрған дивизиядан Қазақстан үкіметіне хат әкелдік. Делегациямызды Халық Комиссарлары Советі председателінің орынбасары Дінмухамед Ахметұлы Конев қабылдады. Қазақтың үлкен жазушысы Сәбит Мұқанов үшеуімізді үйнене шакырып, қонақ етті. Біраз күннен кейін Қазақстан Компартиясының

Орталық Комитеті мен Халық Комиссарлары Советінің дивизияға жолдаған хатын алып, майданға қайттық. Жолда Қызылордаға түсіп, сол жерден дивизияға арналған сәлемсауқыт ала кететін болдық.

Қызылорда обкомында бізді облыс басшылары Ракымбай Төлебаев, Медеу Атальков деген кіслер жылы шыраймен карсы алды.

— Сіздің дивизияға қазақ халқының сәлемдемесі деп бір вагон күріш, бір вагон балық бермекші едік. Соны дайындал, вагонге тиесін үшін біраз күн осында бөгелулерінізге тұра келеді,— деді Төлебаев. — Ертең жетінші ноябрь — Октябрь мейрамы. Біздің Шиелі дейтін ауданымызда ауданарапты той өтеді. Шиелі биыл Отанға күрішті кеп беріп отырған аудан. Соған жапсарлас үш-төрт ауданнын халқы жиналып, Октябрь тойын тойлайды. Сіздерді сол тойға қатысып, екінші күн елде аунап-кунап қайтсын деп отырмыз.

Бір паровоз бір вагонды сүйреп тұні бойы жүріп, таңертең бізді Шиеліге жеткізді. Бізді вокзал басында салт атқа мінгежиырма қызы қарсы алды. Біз вагоннан шыға бергенде жиырма қыз ат үстінде тұрып домбыра тартты — күй атасы “Саржайлауды” аныратты. Мениң көзімे жас үйіріліп, қозғалмастан тұрып қалдым. Екі жолдасым арсаландаңыз кыздарға карай жүтірейін деп еді, ым қағып оларды да тоқтатып тастадым. Күй біткеннен кейін кыздар тегіс аттан түсті де, домбыраларын кеуделеріне қысып, бізге иліп сәлем берді. Осы кезде жолдастарым кыздарға карай тұра кеп жүгірді. Олардың жетектерінде бізге әкелген бос аттары бар екен. Біз сол аттарға мініп, кыздарға ілесіп той болатын жерге келдік.

Той бір төбенің басында басталды. Қалың жүрт төбенің басынан етекке дейін керней жерде жайғасты. Ең төменде, оларға қарсы қарап, үстел басындағы президиум мүшелері сияқтанып, он бес шақты адам ат үстінде отырдық. Шиелі аупарткомының секретары Физат Жұғрөлин деген кісі алға шығып, күрішші қауымды Октябрь мерекесімен құттықтады. Майдан женісіне қысқаша шолу жасалы. Елдің майдан үшін істеп жатқан ерлік енбегін айтты. “Бұл ұлы мейрамда біздің ортамызға майдангерлер келіп отыр. Енді сол балаларыныздын лебіздерін тыңданыздар”, — деп аупартком секретары сөзді маған берді.

Атымды тебінің, енді мен алға шықтым.

Алдымен халыққа өзіміздің Бірінші Брест атқыштар дивизиясынан келгенімізді, ол дивизиядагылардың дені бұрын өзім құрамында болған жүзінші бригаданың жауынгерлері мен командирлері екенін айттым. Жүзінші бригададан Мәншүк Мәметова сияқты Совет Одағының Батыры шыққанын баяндалым. Тағы басқа ерлерді атадым. Қазір дивизиямыздың Польша жерінде жауды батыска қарай куатап бара жатканын білдіре келіп: “Дивизиядагы осы Қызылорда облысының бір акын жігіті маган былай деп өтініш айткан”, — еді дей келіп, мыналай бір шумак өлең оқыдым:

Болсын десен дүшпаннан күші басым,
Жұксын десен бойыма ішкен асым,
Сырдарияның сұынан әдейі арнап,
Бір тамшысын ала кел, құрбыласым!

— Біз ол өтінішті орындастын болдык,— дедім сөзімнің соңында. — Сіздің облыс біздің дивизияға Сырдарияның сұына ескен бір вагон күріш пен Сырдарияның сұынан үсталған бір вагон балық беретін болды. Сіздерге мың мәртебе ракмет. Сыр елінің халкы. Біз сіздерге жауды женіп қайтамыз деп серт береміз.

Менен кейін алға мойны құрықтай құла мінген, басында пүшпак бөркі, мойнында гармоны бар, қара мұртты, елудің жуан ортасындағы қызыл шырайлы кісі барды. Ол кісінің әуезді әсем уні гармонмен бірдей шыкты. Ақын алдымен жиналған жұртты мерекемен құттықтағ атып, содан кейін халыққа: “Осы келген үш жігіт өздеріннің балаларың. Бұлар солардың қасынан келді. Бұлар өз балаларының сәлемін әкелді. Ертең осы үшеуіндей боп олар да женіспен елге келеді. Сонда қозыдай маңырасып, қойдай шуласып табысасындар. Осы балалардың ізі өз балаларына салған жол болсын. Бұл ерлердің жортканда жолы болсын!” — деп өлеңмен тілек батасын берді. Бүкіл халық егіліп отырып, “әүмін!” деп ақынды қостады.

Ол кісі халық ақыны Нартай Бекежанов екен. Ол Нартай ақынды бірінші рет көруім еді. Ақындығына, ақылтытығына, әншілігіне катты разы болып, кетер-кеткенше мен ол кісінің

қасынан қалмадым. Жолдастарым “Қыз қуу”, “Көкпар тарту”, “Тенге алу” ойындарына катысып, олар да мәз-чайрам болды.

Мереке өткеннен кейін аупарткомның өтініші бойынша колхоздарды араладық. Бізben көрісіп, кездесуге жиналған жұртқа Тәкен жаяуәскер жайын. Қабыш барлаушылық тәжірибесін баяндайды. Мен артиллерист достарымның ерлігін айтамын. Нартай ақын өзінің әуезді үнімен ән-олен шырқайды. Женіс жақын деп жұртқа жігер береміз. Содан кейін аудандық комсомол комитетінің секретары Әсия бастанған қыздар концерт көрсетеді. Олардың көшілігі бізді Шиелі басында домбырамен қарсы алған қыздар. Шиелі қыздары шетінен ақын, әнші, домбырашы екен. Солдаттардың сөзін естіп, қыздардың өнерін көргенде, еңселерін жұмыс басқан жүрт едәүір желініп қалысады.

Ушінші күні түнде Шиелігे қайттық. Ай сүттей жарық еді. Көп салт атты болып қатар түзеп, көсліте аяңдап келеміз. Мен аупартком секретары мен ақынның ортасында едім. Оның ар жағында колхоз председателі келе жатты. Қыздар артқы лекте болатын. Тәкен мен Қабыш солардың ортасында.

Бір кезде артта келе жатқан Қабыш:

— Жүр, Тәкен, тағы да шабайық,— деді.

— Әсия, Базарқұл, жүріндер, кеттік,— деді Тәкен. Жастар бір бүйірге қарай дүрсілдетіп шаба кеп жонелді.

— Қыздар, құлап қалмандар,— деп айқайлайды олардың сонынан колхоз председателі. Оны ешкім тындаған жок. Көп аттын тұғыры дүнк-дүнк естіледі. Ол түнгі дала журегінің дүрсілі іспеттенеді. Біраздан кейін жастар көзге көрінбей, түққа дүрсілі естілмей, жым-жылас жок болды да кетті.

— Қабыш пен Тәкенде тыным жок,— дедім мен осы кезде қасымдагы жолдастарымды сөзге шакырып. — Елге жеткелі екеуі енесінің айналасында күлте күйрығын көкке тігіп алып шапқылаган құлындаі құлдырап жүр.

— Шіркін, туган жерге не жетсін, еркелегендері ғой.— деді ақын.

— Рас, көп қыздың ортасында көлге сұнгіген үйректей бол жүр өздері,— деді колхоз председателі. Аупартком секретары ундеңген жок.

— Карагым, бүтін бұл үшеуінден осы елдің аяры жок,— деді құла жорғаның үстінде шайқалып келе жатқан ақын. —

Мінген атының бір терлеп, киналғанына қарамай, мынау балалармен қосылып, сен де бір қосіле шауып, сергіл алсаншы.

Осылай деп ақын артқы катарда келе жаткан әнші қыздарды нұсқады.

Мен күліп, басымды шайқадым.

— Элде атқа шаба атмаушы ма едін?

— Атқа шабамын гой, бірақ айға шаба алмаймын,— дедім тағы да күлімсіреп.

Ақын жорға ыргағымен қайтадан тенселіп, біраз үнсіз отырды да.

— Ай аяғынның астында жатса ше? — деді менін бетіме тіке карап.

— Айды таңтауга болмайды гой, ага, онда айналып өтемін.

Ақын тағы үнсіз қалып, шокша сакалын разылықпен сипады.

— Оның жөн екен, бауырым,— деді содан соң. — Менікі өзің сонау алыстан, олім мен оттын ішінен келіп, астына жүйрік ат тигенде такымың нәумез болмасын деген гой жай. Сенікі жөн. Әйтпесе, осы күні,— ақын он жағындағы председательге бір карап койды,— көп азаматтар көзіне жылқы баласы көрінсе болды, соған бүт артып, шаба жонелетінді шығарды гой. Қолына түскені жас жабагы ма, үйретілмеген тай, күнажын байтал ма — шаруасы жок.

Жас жылқының қолы түсіп қалады-ау, обал-ау деп ешкім ойтамайды. Осы соғыстың кесірінен жылқы да жуасып кеткен бе, әйтеуір, көне береді.

Осылай деп ол атын бір қамшылаң қойды. Құла жорға мойның құрықтай созып, тайпала түсіп ілгері үмтүлді. Біз көп уақыт үнсіз келе жаттық.

Бір кездे арт жағымыздан қатын дүрсіл қайта естілді. Менін жолдастарым мен қыздар екен.

— Басеке, үрсып жаткан жоқсыз ба? — деді Қабыш екі танауы дедендей.

Мен үндемедім.

— Е, бастықтарын неге үрсады? — деді колхоз председателі жігіттерге қарай жамбастай бұрылып. — Әскерде увольнительный деген бір жапырак қағаз болады. Сендер оның орнына бір-бір қызы жетектеп кеттіндер емес пе? Ондай увольнительный бар солдатка кім үрсады?

— Сіз ол қалжакты қойыныз.— деді тік мінез Қабыш.

— Е, қойдым, қойдым. Қоймаганда,— деп председатель күнкілдеп, атының белін қайыстыра қайтадан түзеліп отырды. Жұрт үнсіз қалды.

— Немене, армансыз шаптындар ма, жігіттер?— дедім мен ол үнсіздікті бұзу үшін.

— Шаптық, шаптық,— деді Тәкен мен Қабыш жарыса жауап катып.

Сөйтіп, біз алпыс тонна күріш, қырық тонна балық алып, Қызылордан майданға аттандық. Соғыста жалғыздарынан айрылған шерлі әкелер, мұнды аналар, күйеулерінен “қара қағаз” алған каралы келіншектер, кайғылы қара көз қыздар, ардагер Нартай ақын соғыстың ауыртпалығына қарамастан қайыспай еңбек етіп, майданға жан аямай болысып жатқан еңбекші жұрт — ер халық ерекше ұмытылмастай бол көнілімізде қалды. Осы себептен бе, маған Қызылорда өзге облыстардан горі ыстық көрінуші еді...

Баумен жана соғыс кезінде “сен етегіңе намаз оқып жүрдің бе” дегендеге осы оқиға ойыма тусты.

— Оқыдым, Бауке, менің намазым қаза болған емес,— дедім өзіме бажырая қарап отырған Бауыржанға берген жауабымды қайталап.

Б а у ы р ж а н. Оқысан — оқи бер. Мен отірік айта алмаймын. Сен оқыған болсан, сен — мен емессің, мен — сен емеспін. Екеуіміздің жағдайымыз да екі басқа болды. Сондықтан екеуіміздің арамыз жер мен көктей... Қазір де солай! Түсінікті ме саған? Мен отыз екіме дейін періште болдым: арақ ішпедім, әйелге қиянат жасамадым. Неменеге күлесін, ей? Мен саған күлкі үшін айтып отыр дейімсін.

Құдай мені мінез жағынан сыйымсыз ғып жаратқан. Әйелдеріме мен сондықтан сыймадым. Ал сыйған ойелім менің маңдайыма сыймады. Қаранғы үйге қамап, қалтырақтатып жарық дүниеге жалғыз тастан кетті. Жұкарған, жүртқа керексіз болған кезінде жалғыз қалған жаман екен. Қартайғанда қасынан атақ, қалтаннан ақша кашады. Одан соң абырай зытып, қайқандап қадір жөнеледі...

Аламды бұзатын не? Тағы да сол атақ, ақша, арак. Осы үшеуі. Төртіншісі әйел демеймін. Алғашкы үшеуінің буына бортіп, әйелдерді біз — еркектер бұзамыз. Түсінікті ме? Түсінікті болса, сол: қартайғанда адам соқа басы сорайып жалғыз қалады. Өйткені қыз күйеуте кетеді, үлді келін

әкетеді. Сонда сенен атак, ақша, абырай, бала — бәрі безгенде. Қыңқ етпестен қалқайып қасында қалатын бүкіш кемпірің ғана болады. Енді сениң кешегі қалың жауга қарсы қытыштай сермейтін дивизияң да, бүкіл дүниені дүбірлеткен атағың да. Қара басынды қалың елге сыйлатқан абырайың да сол! Адам боп сұрген аз дәуренінді — елу жас па, жұз бе, бәрі бір оның — аяқтап, мәңгі келмеске бірге аттанар сенімді серігін де сол! Сол жалғыз серігіне өмірде адал болмағаның езіне ауыр, одан айрылып, жалғыз қалғаның одан да қын! Понятно тебе? Мұны еркектер ойлауы керек! Шал болып, шандырга айналып, шашы шашылып, тілі валидол татып кеткен еркектің ештенеге шамасы да келмейді. Оның мұндай қасиетті ойды ойларлық қабілеті де қалмайды. Алған жарға адал болуды жас бастан ойлау керек.

Сен ішіннен күліп отырған боларсын: бұл мәселеде Бауыржан өнеге айтқан соң, не сорым деп. Жоқ, күлме. Мен өз өмірімнен қорытқан тәжірибелді айтып отырмын. Егер менің өмірім өзгеге үлгі болуга жараса, онда одан алатын екінші сабак осы, қарагым. Менің бұл жөніндегі кателігімді де кейінгілер қайталамаса екен деп тілеймін!.. Енді бітті бұл тақырып... Болды...

VII

А в т о р. Ал Бауке, бригадада қанша болдыныз?

Б а у ы р ж а н. Бір жылдай...

А в т о р. Иә. Содан тұра бір жылдан кейін. Сіз тыл және жабдықтау әскери академиясының жалпы тактика мен оперативтік өнер кафедрасына аға оқытуши болып тағайындалыпсыз.

Б а у ы р ж а н. Рас. Артынан маған қатардағы ординарный профессор атагы берілді.

А в т о р. Сіздің өмірінің екі саладан тұрады ғой. Бауке. Бірі — командирлік, екіншісі — жазушылық. Осы екінші жолға қалай түстініз? Кімнің, ненін тікелей әсері болды?

Б а у ы р ж а н. Ондай әсерлер көп кой, қарагым. Мен қаршадайымнан казак фольклорының тұнығын кешіп өстім. Есейе келе Абайды оқыдым. Сәкен, Сәбит, Бейімбет, Лияс кітаптарын колтыктап журіп ер жеттім.

Қазақ әдебиетінің шалқар көлін шағала боп шарықтаған мен, бір кезде Ленинградка, банк қызметкерлерінің оқуына

бардым. Ленинградта мен өнердің ғажайып сарайына кірдім, орыс әдебиетінің ғаламат теңізіне сұнгідім. Эрине, мен ол кезде ақын немесе жазушы боламын деп ойлаганым жок. Қолбасы болу да менін үш үйықтасам түсіме кірмеген жай. Мен тек кана банк қызметкері боламын дедім. Бірақ жасында оқығандарың өзіңе елеусіз бол жадына сіңе береді екен.

Содан кейін мен тіршілік теңізін кештім. Ұлы Отан соғысы сияқты өмірдің ұлы мұхитынан өттім. Кітаптан оқығандарым сияқты, өмірден көргендерім де құпия қазына болып жүрегімнің бір түкпіріне жинала берсе керек. Оның үстіне. Бас штабтың академиясында оқыған жылдар мені жазушылықка мулде жақындастып кетті. Әсіреле әскери жазушы болуыма академияның әсері тиіді. Онда әскери адамдардың әртүрлі жағдайдағы психологиясын сипаттау үшін жазылған толып жатқан жұмыстар менің болашакта жазушы болуыма астыртын әсер етті. Мінеки, менің жазушы болуыма иті ықпал етіп, әсерін тигізген төрт фактор осы. Олар: қазақ әдебиеті, орыс әдебиеті, өмір және әскери академия.

VIII

Бригададан босап, Сочиге демалысқа кетіп бара жаткан бетім еді. Жаңағы айтқандарымды ойлап, өткен-кеткен өміріме көз жібере толғанып отырган шағымда нөмерімнің телефоны шылдыр ете қалды. Трубканы алып едім, ар жақтан қырылданқыраган бір дауыс келді.

— Әй, сен, Бауыржанбысын? — деді дауыс. Бірден таныдым — Сәбит Мұқанов.

— Ассалаумагалайкүм, Сәбе.

— Уаликім сәлем. Ал жалғызбысын, әлде касында “шатағын” бар ма?

— Жалғызбын, Сәбе.

— Жалғыз болсан, менің номеріме кел. Мен күтем сені.

Сәбен Алматыдан келіп, мен жатқан “Москва” мейманханасына түскен екен. Мені сыртымнан көріп қалып, администрордан номерімді сұрап алып, телефон согыпты. Бұрын, мен академияда оқып жүрген кездерде де, Москваға келген сайын, мені осылай телефонмен іздеп тауып алатын. Бардым. Мәкен женгей касында екен. Сәбенниң ел жайын

сұрап. әдебиет туралы әңгімелестік. Мен оған “Сибирь”, “Доктор” деген екі өлеңімді оқып бердім.

— Эй, Бауыржан, сен мына өлеңдерді текке кор қылып жүрсін.— деді содан соң Сәбен. — Бұларды қалайда жариялатып, жарықка шығарту керек. Соңан соң кешегі өткен жер жүзілік қырғын соғыстың сыры мен сұпатын қазакта сенен басқа жақсы танып-біліп, түсінетін адам кем де кем. Соңдықтан сол жайды қағаз бетіне түсіріп, халқына, ел-жұртыңа, замандастарың мен туыстарыңа, болашак үрпакқа пайдасы тиетіндей кітап етіп жазып беру — азаматтық міндеттін.

Жана сен кімнің әсері болды деп сұрадын гой. Сәбеннің осы сезінің маған тікелей әсері болды. Сол сөз мені қабағат рухтандырыды. Содан кейін Сәбен екеуіміз Москванды аралап жүріп, тағы да көп әңгімелестік. Жоғарыда бір жерде Сәбитпен ресторанға барғанымды айтып едім гой. Ол дәл осы күннің кешінде болатын.

Мен 1971 жылы жазда, Қазактың М. О. Эуезов атындағы Академиялық драма театрында Бауыржан Момышұлының алпыс жасқа толғаны атап өтілген қаталық жыныда Сәбит Мұқановтың мінбеге келген сәтін көз алдымға елестеттім.

— Мен Бауыржан елу жасқа толғанда шығарған өлеңімді оқимын,— деді Сәбен көзілдірігін киіп жатып, тек өзіне ғана тән мәнгі карлығынды үнімен. Содан кейін ол ак саусағын шошайта залға қарай қолын сермен қалды. — Мен бір айтпаймын, ал айтқанымнан қайтпаймын. Бауыржанға етуінде не тілесем, алпысында да соны тілеймін.

Жұрт ду күлді. Сәбен сонда мына өлеңін оқыған еді:

“Советтін сапалы ер еркегі” деп,
“Жігіттің қызыңың көркемі” деп,
Бауыржан Момышұлы жер жүзінде
Тарапты барлық елге ертегі бол.

Барсам да қай континент, қай аралға,
Заманинан аз хабары бар адамда
Білмейтін Бауыржанды жан көргем жок,
Мен бүған қуанам да, таңданам да.

Айтайын ең алдымен қуанышты:
Қазақта үл туганмен талай күшті,
Жер жүзін тамсандырып Бауыржандай
Есімі қайсысының хатқа тұсті?

Ауылдың қалды көбі аумагында...
Бауыржан “Катюшадай” лаулады да,
Өртеді фашистерді, сондықтан да
Таниды досы түгіл, жау жағы да.

Батыста, жүрген ғылым тереңінде,
Ақылын, өжеттігін, өнерін де
Жыр етіп, Бауыржанның батырлығын
Таниды, бір-ақ шындық көлемінде.

Ежелден ертегішіл Шығыс — көрі,
Шындықтан шыға шырқап кетеді өрі:
Көреді қанаармандай тау котерген,
Немесе жер тітіреткен Әзірет Әлі.

Білсе егер екенімді менің қазақ;
“Сендерде үл бар гой,— деп,— сондай ғажап?”
Шуласып камағанда қалың адам,
Жарылмай қуаныштан тұрам аз-ак!

Айтайын таңданудың енді жайын:
Ұшқаның атақ-даңқы көрген сайын,
Келтірем көз алдыма Бауыржанды,
Кәдімгі жаксы адамды — қарапайым.

Білемін бұл жігітті ерте күннен:
Қаттыны нелер керім еріте білген.
Шықты бұл қылыш болып майрылмайтын
Советтік Армияның мартенінен.

Шықты да жалаң қағып турды сапқа:
Отандық ұлы соғыс қызған шақта,
Ақылы, қимылымен, қайратымен,
Өзіне ие болды берген атқа.

Сол үшін Отаны мен халқы сүйіп,
Атаса кететұғын денесі иіп,
Тарихқа кірді бұл да дәл Зоядай,
Немесе секілденіп Мересьев.

Фашисті бұл батырлар қырып-жойды,
Азamat болды істері абыройлы.
Құрметпен сондыктан да Бауыржанға
Жатырмыз елу жаста...

“То есть” деп, Сәбен қағаздан басын көтеріп алды да,
сол жақ иығынан кері бұрылып, сахна төріндегі үлкен етіп
жазылған “60” деген цифрды нұскап, “әне, әне” деді де,
бұл шумактың төртінші жолын түзетіп қайтадан оқыды.
Жұрт тағы да дұр сілкініп, ду күліп қалды.

Жатырмыз алпыс жаста жасап тойды.

Шашуым осы-ақ болды тойға дайын,
Ел сүйген ерді мен де аймалайын!
Бауыржан, ата-анаңа алғыс айтып,
Советтен сени өсірген айналайын!

Осылай деп Сәбен басын көтерді де, құшағын кен жая
мінбеден түсті. Бауыржан да орнынан атып тұрды. Екеуінің
құшағы сахна ортасында айқасты. Мол денелі сабырлы Сәбен
арқылы халық Бауыржандай батыр ұлын тағы да мейірлене
құшағына қыскан іспеттенді. Содан кейін Сәбен Бауыржан-
ды балаша құлагынан тартып, сәл еңкейтті де:

— Елің үшін! — деп мандаійынан бір сүйді. Одан кейін
тағы да еңкейтті.

— Өзім үшін! — деп екінші рет сүйді.

— Үрпак үшін! — деп үшінші рет еңкейтіп және сүйді.

Зал күліп, дуылдаап, шартылдата шапалақ согумен болды.
Көп адамның көзіне жас үйірліп, домаланған ыстық
моншактар ыршып түсіп жатты.

A в t o r. Шіркін, Сәбен-ай десенші! Кімді
рухтандырмады, кімге көмектеспеді. Қазактың өзінен кейінгі
акын-жазушыларына Сәбеннен көп көмек көрсеткен ешкім
жоқ шығар. Әдебиетке келген бәріміз сол кісіге әкеміздей

карыздар едік-ау. Ол кісінің көшеде тоқтай қалып: “Ой, халиң қалай?” — деп бір ауыз айтқан жылы сөзінің өзі не туруши еди?

Б а у ы р ж а н. Сонымен, академияда бес жыл сабак бердім. Күні бүгінге дейін Москва университеті мен Москвандың әскери академиясында лекция оқыған санауды ғана қазақ бар. Бұл — макттан емес, ақырат. Түсінікті ме саған? — Мен басымды изедім. — Жаз, түсінікті болса.

Әскери академияда сабак беріп жүріп, мен жазушы болуды ойланған бастадым.

Осы оймен Калинин қаласында жүріп (біздің академия сонда көшіл барған болатын), орыс тілінде “Біздің семья” кітабын жазып шықтым. Ол кітаптың қайда, қашан басылғанын айтқанмын саған.

Ету бесінші жылдың аяқ жағында, бір күні Москвага келіп, ГУК-ке кірдім. Генерал Голиковтан мені армиядан босатып, запасқа шығаруды отіндім.

— Енді отставкадағы полковник боламын. Бірак отставкадағы азамат болмаймын, жолдас генерал,— дедім.

— Армиядан кеткенде не істейсіз? — деді генерал таңданып.
— Сіз қырық бесте екенсіз. Бұл нағыз офицердің жасы. Армияда әлі де бірсыныра жыл қызмет істеуінізге боладығой.

— Мен жұмысты тастанмаймын, жолдас генерал. Енді әдебиет майданында қызмет ететін боламын.

— Қай тілде жазбақсыз?

— Орыс тілінде.

— Жазушы болу үшін ең кемі әдебиет институтын бітіру керек қой, полковник.

— Маған әдебиет институтының керегі жок, жолдас генерал. Менің жазушы болуыма өзім өткен өмір университетінің сабактары да жетеді.

— Бұл Сіздің үзілді-кесілді шешіміңіз бе, полковник?

— Дәл солай, жолдас генерал.

Осыдан бес жыл кейін, әскери жазушылардың Москвада болған кеңесінде сойлеген сөзінде сол кісі, армия генералы Филипп Иванович Голиковтың тап өзі: “Момышұлының запискалары мемуар болғанмен, басқа мемуарлардан көп айырмасы бар, ол көркемдік дәрежеге көтерілген, онда артық эпизод, керексіз кейіпкерлер деген жок. Нағыз манызды

эпизодтар мен образдарды ірікте алған”, — деді. Бұл сөзді естігенде, мен Голиковтың мактағанына емес, Голиковке жазушы боламын деп берген үәдемді орындағаныма қуандым. Эрине, Голиковтың армиядан жақында кеткен офицер не тындыра қойды дейсін деп, менің кітабымды оқымай тастай салуына болатын еді. Оқып шығып, әділ бағасын айтқан. Ол үшін генералға мын мөртебе ракмет. Содан кейін мен өзімді отставқады адам емес, Совет Армиясының сапында журген жауынгер офицер санатында сезіндім. Ол сөз маған тұған анамдай боп кеткен армияның атыстағы ұлына білдірген мейір-махаббаты тәрізді боп танылды. Бұл өзіне сонша айтылған бір сыр гой, қарағым.

Содан кейін Голиков мені Бурденко атындағы бас әскери госпитальға жіберді. Соның қасында жоғары әскери комиссия бар еді. Оның бастығы Доброхотов деген контр-адмирал болатын. Келсем, Доброхотов шашы аппак, өзі қап-қара, бірақ жылы жұзді, оте бір биязы кісі екен. Сәлемдесіп, жөнімді айттым. Мені денсаулығыма байланысты армиядан босатыныз дедім.

Доброхотов мені орталық әскери комиссияға жіберді. Оның жеті комиссиясы бар екен. Солардан өттім. Академияға мені әскерден босату туралы ВКК-ның қаулысын әкеп бердім.

Екі күннен кейін академия бастығы шақырды.

— Денсаулығының нашарласа, курортка жіберейік,— деді бастық.

— Курорттан бас тартамын. Мені әскерден босатуды сұраймын,— дедім.

Содан біраздан кейін бүйрек шықты. Онда полковник Бауыржан Момышұлы денсаулығына байланысты, 59-статьяның “б” пунктіне сәйкес әскерден босатылсын және оның әскери киім киіп жүруіне рұқсат етілсін деп көрсетілді. Бір басыма жеткілікті пенсия тағайындалды.

Ету бесінші жылдың декабрінде барлық дос-жолдастарыммен, академиямен, армиямен қоштасып. Атматыға кайттым. Эрине, бұл айттарға ғана онай. Эйтпесе, он бір ай — қызыл әскер, он төрт ай — взвод командирі, үш жыл төрт ай — рота командирі, тоғыз ай — атқыштар полкы штабы бастығының орынбасары, бес ай — республикалық военкоматтың аға нұсқаушысы, бес ай — батальон командирі,

екі ай — полк командирінің орынбасары, сегіз ай — атқыштар полкының командири, жеті ай — Бас штаб әскери академиясының жаңындағы білім жетілдіру курсының тындаушысы, уш ай — дивизия командирінің орынбасары, алты ай — дивизия командири, екі жыл екі ай — Бас штаб әскери академиясының тындаушысы, екі жыл — бригада командирінің орынбасары, бес жыл — әскери академияда ординарлық әскери профессор болған армиямен қоштасу онай іс емес, қарағым. Мен — армияға, армия менің өміріме айналып кеткен еді гой. Армиядан босау маган қырық бес жасымда қайтадан туып, екінші бір өмірді жанадан бастағанмен парапар еді. Бірінші өмірімде менің Отанға сінірген азды-көпті енбегім, халықтан алған атақ-абыройым бар еді. Екінші өмірімде ондай енбек етіп, халықтан алғыс ала алам ба деп толғандым.

Баукең сәл бөгеліп, тағы да “Қазакстан” темекісіне кол созды. Сидиган салалы, етсіз арық саусактарына көзім түсіп, тағы да оны ішімнен аял кеттім. Басқа жұрт сияқты, бұрын мен де Баукең мән бере бермейтінмін. Соғысқа кім қатыспады, кім командир болмаңы деп ойлайтынмын. Өзімен етene араласып, үзак-үзак әңгімелескеннен кейін, Баукең маган басқа қырынан көрінді. Бұл кісі еліміздің атақты қолбасы, генералдарымен қызметтес болып, олардың бүйрықтарын орындалты. Жуков, Василевский, Рокоссовский, Баграмян, Говоров, Захаров сияқты маршалдармен ауызба-ауыз тілдесіпті. Әскерде маршал түгіл, генерал көрмеген маған алдында отырған арық шал бірте-бірте биіктеп, аскар тауга айналып кеткен сияқты боп көрінді.

Ең алғаш әңгімелесе бастаған күндеріміздің бірінде, сөз арасында Баукең маган “мен профессормын” деген еді.

— Не дейсіз? — деп мен қайталап сұрадым.

— Мен қатардағы әскери профессормын, — деді ол мұрты тікірейіп.

Мен Баукең жайлап қана жымып қарадым. Оным: “Бауке, осы жерін артығырақ сілтеп жіберген боларсыз”, — дегенім еді, Бауыржан менің шұబәланып отырғанымды сезді де:

— Сенбесен, қой, — деп ол әңгімені аяқтапастан, бірден үзіп таstadtы.

Артынан мен Момышұлы туралы көптеген документтермен істес болдым. Документ пен Баукең айтқан әңгімелер арасында алшақтық жоғына әбден көзім жетті. Сөйтіп жүріп Бауkenнің қатардағы әскери профессор болғанын да анықталым. Калинин қаласындағы әскери академияда сабак беріп жүргенінде Момышұлы тактикадан алты, стратегиядан тоғыз еңбек жазады. Сол үшін аға оқытушылықтан ординарный профессор дәрежесіне жоғарылайды. Бірак бұл атақ академияда лекция оқып жүрген кезінде сақталады да, одан кетсөн, алынып қалады екен. Өйткені ол атақ сенің орнына келген екінші оқытушыға беріледі. 1956 жылдың бірінші январында Момышұлы жоғарыда аталған академияның тізімінен шығарылған. Сол күннен бастап оның қатардағы әскери профессор атағы да өшіп қалған. Жаңа Бауken армияда атқарған қызыметтерін санамалап отырып, бес жыл әскери академияда ординарлық әскери профессор болдым дегендे, мениң ойыма алғашында осы сөзге сенбегенім түсіп, іштей үялышп отырдым. Оның аузынан әртурлі жағдайда айтылып кеткен ұсақ-түйек дәлсіздіктерге түзету жасаган тұстарымды да артық көрдім. Өзіме берген деректерінің бәрі дұрыс болғандықтан, Бауkenнің басқа жерлерде айтқан сөздерінде не шаруам бар еді деп ойладым.

IX

Автор. Бауке, өткен жолғы әңгімелердің бірінде Калинин қаласындағы әскери академияға сабак беріп жүрген кезімде тактика мен стратегиядан еңбектер жазып, ординарный профессор атағын алдым деп едініз. Одан бұрыныракта жаяуәскердің жауынгерлік уставына пікір қосқаныңызды білдіргенсіз. Осылардың қандай еңбектер екенін ашып айтуға бола ма?

Бауыржан. Жоқ. Болмайды. — Осылай деп қатаң тіке айтты да, Баукең ақ мүштікті аузына апарып бір-екі сорды да, бүрк еткізіп түтін шығарды. — Үлттық табыс дегеннің не екенін білесің гой,— деді содан соң дауысын бәсендерде сөйлеп. Мен басымды изедім. — Білсөн,— деді де. Баукең енді орысша сөйлеп кетті: — Национальный доход в СССР весь принадлежит трудящимся: одна часть его поступает трудящимся в виде личных доходов, а другая —

используется как общественный фонд накопления и удовлетворения потребностей всего общества и составляет общественную собственность. Понятно тебе? — Мен тағы да басымды изедім. Бірақ ішімнен: “Бауkenнің баяғыда банкте қызмет істегені есіне түсіп кетті ме, саяси экономияга кіріп кеткені несі”, — деп ойладым. — Үқсан, осыны қазақшалагын. — Мен қағазға жазғанымды аузыша аударып, оқып бердім. — Ұлттық табысқа СССР-де бүтіндегі еңбекшілер ие: оның бір бөлігі еңбекшілер қолына озінің жеке табысы ретінде тиеді де, ал екіншісі жинақтаудың қоғамдық коры ретінде әрі бүкіл қоғамның керексінуін өтеуге пайдаланылады, сөйтіп, ол қоғамдық меншікке айналады. — Осылай ма? — деді Бауken менің аудармамның дұрыс, кисығын тексергендей сал ойланған отырып. — Осылай болса, ол еңбектер, ұлттық табыстың екінші бөлігі сияқты, мемлекет меншігіне жатады. Ол менің советтік қоғамның әскери ой қазынасына қосқан өз үлесім. Оған мен ие емеспін. Бірақ мен социалистік мемлекетті қоргаудың қоғамдық осы гажап меншігіне титтей де болса өз үлесімді қосқаныма разымын. Мақтанамын демеймін. Түсінікті ме? Ал мен ұлттық табыстың бірінші бөлігі сияқты, өзімнің жеке табысым ретінде бағаланатын әдеби еңбегіме толық иемін.

Ол осылай деп этажеркада тұрган өз кітаптарын иегімен нұсқады.

“Советтік қоғамның әскери ой қазынасына қосқан өз үлесім”. Бауkenнің бұл сөзі менің көз алдыма әбден саргайып кеткен газет қындысының елестетті.

Беттін жоғарғы жағындағы “Полковник Момышұлының әскери жазбалары” деген үлкен заголовок көзіме оттай басылды. Эдегегі етек мақаланың биіктігі елу жол болады. Ал мынау жалпақ алты бағанның әркайсысы үсак әріптермен терілген жетпіс жолдан тұратын шіреме етек мақала екен. Аяғына “А. Кривицкий” деп қол қойылған.

Мақаланың бас жағында автор өзінің алдында қатырма мүқабалы көк дәптер жатқанын, оның бірінші беті толған адрес екенін, адрестерге караганда, дәптер исесінін дос, туыстарының бәрі Алматы қаласында тұратындығын айта келіп, бұл орденді полковник Бауыржан Момышұлының әскери жазбалары екенін, Момышұлының казір Алматыда командировкада жүргенін айтады.

Осыдан кейін автор көк дәптердің беттерін парактап, ондағы жазуларды окуга кіріседі. Бірінші беттегі тайга таңба басқандай айқын, әсерлі, алді сөздер бірден оқушы назарын аударады:

“Ерсіз ел болмайды, елсіз ер болмайды”

“Отан үшін отқа тұскін — күймейсін”.

“Өтім арасында жүрсөн де, өмірден үміт үзбегін”.

Мінеки, көк дәптер иесінін алғашкы сөздері осылай басталады. 1942 жылдың декабрінде ол бытадай деп жазыпты:

“Үлттық мақтаныш — үлт азаматының мызығымас заны, қасиетті ісі. Кім де кім өз үлттың құрметтеп, оны мақтаныш етпесе (ал әр үлтта да мақтан тұтарлық жайлар бар), ол барып тұрган азғын...”

Бауыржан менімен бір әңгімесінде: “Мен соғыс жылдарында “Красная звезда” газетіне: “Кім де кім өз үлттың құрметтеп, оны мақтаныш етпесе, ол барып тұрган азғын” деп жазғанмын”, – деген еді. Сонда Баумен осы “Полковник Бауыржан Момышұлының әскери жазбаларын” айтқан екен-ау деп ойладым мен мақаланың тақырыбына қайта бір көз жүгіртіп отіп. Сонда Баумен бұл сөздерді көк дәптерге қай тұста, қандай жағдайда жазды екен деген және бір ой келді. Дереке Бауменнің қызмет тізімін атып қаралым. Қырық екінші жылдың декабрі 8-твардиялық дивизияның Калинин майданының құрамында, Холм қаласының түбіндегі тұрган кезі екен. Ол кезде Момышұлы полк командирі.

Тізімді кейін қойдым да, қайтадан сарғайған газет киындысына үнілдім. Мақала авторы көк дәптер сырын баяндауга қайтадан “кірісті”.

“Көк дәптердің иесі не жазса да, не туралы толғанса да, оның ойы әскери тақырыпта, өзінің офицерлік мамандығына келіп тіреліп отырады. Міне, оның “Әскери тәрбиенің мақсаттары” деген конспектісі. Мұнда ол “Әскери психологиядағы үлттық сәттер” деген жайға тереңдей үніледі. Ол бытадай деп баяндаиды:

“Жауынгерді жаужүрек етіп тәрбиелеуде халықтың өткендеңі жауынгерлігі де, оның ең мәртебелі үлттық дәстүрі де манызды екенине менің өз тәжірибелемде козім жетті.

Жас адамды тәрбиелеудің негіздері. Улкенді құрметтеу, борышын бұлжытпай орындау, арын таза сақтау, қоғамдық

тәртілті бүлжытпай орындау, занга бағыну — жас адамға қажет ізгілік белгілері осы. Мұны біз: Отанын, халқын, семьясын сую деп те атайдыз. Мұндай инабатты тәрбис алған адам — нағыз жауынгер. Оның қасиеті — *адалдық, арлылық, тәртіптілік*.

Алғырлық пен тапқырлық жайында. Қазактың дәстүрлі ақындар айтысында күтпеген оқыс шешімдер болады. Жүрт алдына шығып айтысқа тусу қыздар мен жігіттерді тапқырлыққа талпындырады, олардың ауыз әдебиетіне, музыкаға ықыласын арттырып, зейінді болуга, үгымтаңызқа үйретеді. Ал ұрыс кезінде оқыс оқигалар орасан көп ұшырасады. Солдат негұрлым зерек, тапқыр болса, ол небір киын-қыстау жағдайдан жол тауып, құтылып шығады.

Ұлттық спорт ойындары туралы. Бұл ойындар адамды батылдыққа, икемділікке, орынды қызбалыққа, тәуекелшілдікке, қайсарлыққа, тілті ары үшін жанын садақа қылута баулиды. Мен ауыздықпен алысқан сәйгүліктен корыққан немесе атка міне алмайтын бауырларымды қазак деп атауға намыстанар едім.

Халық тәжірибесінің алтын қазынасы біздің игілігімізге айналып, әскери ісімізге қызмет етуі керек.

Панфилов — менің әскери әкем. Маркүм генералмен мен қазір де, ұрыс алдында ақылдасамын. Ол менің орнында болса, қайтер еді деп ойлаймын.

Батырлық — табиғат сыйы емес, бұл патриоттық борышынды орындау үшін өзінді өзің қауіпке қарсы саналы түрде зорлап көндірудің нәтижесі. Мұндайда адам өз достарымен тек игілікті ғана емес, сонымен бірге қатерді де болісе отырып, жауды жою арқылы өзін және отандастарын қауіпсіздендіруге тырысады, өзінің азаматтық ары мен намысын ездіктен, масқаралықтан қорғайды, өз бойындағы осындай асыл қасиеттерін ашып көрсете түседі.

Батылдық — есепшен қимылдауды тәуекелмен ұштастыру. Тәуекел есеппен акталады.

Ептілік — шапшаң ойланып шешім қабылдаудың және бүлшық еттердің шапшаң ойға тәртіптілікпен бағынуының нәтижесі.

Үшқырлық — батылдық пен ептілікті ұштастыра білу.

Бүйрық беру үшін бүйрыққа көне біл.

Жауынгер сымбатты болуы керек (кыздардан горі қызмет үшін). Жинақылық пен тәртіптілік — солдат сымбатының алғы белгілері осы. Жауынгер салта да, ұрыста да өз міндептін үғынып, нақты орындауы қажет. Солдат шеберлігінің ең жоғарғы сатысы осы. Эскери мәдениетті менгерген, адамдар мен оқиғаларды үнемі зерттеп отыруға қабілеті бар, мемлекеттік тұрғыдан ойлай білетін командирғана өз қызыл-эскерлерін осындай сапаға жеткізе алады. Командир адал, өзіне де, бағыныштыларға да қатал, әділ болуы керек. Жауынгер командирді мемлекет өкілі деп есептеп, оның ары мен алалдығына шексіз сенуі шарт. Мұндай солдатты мен сымбатты деп білемін, мұндай командирді офицер деп атайдын.

Офицер психолог, адам жанын сезгіш болуы қажет. Идеялық жағынан сауатты, жан-жакты білімді болу, әрине, оның өз борышы. Шен алу мен шекпен жаңарту жағын ең алдымен ойламай, өзінін эскери және саяси салада өсүі үшін күш салуы керек. Ал шен мен лауазым офицердің жеке іскерлігне берілген әділ баға есебінде өзінен өзі келеді.

Міне осындай. Полковниктің көк дәптеріндегі эскери жазбалар Момышұлының мынадай сөздерімен аяқталады:

— *Жерге териңді төксен, жеміске кенелесің; халық үшін қаныңды төксен,abyroyga бөлөнесің!*”

Баукеннің “Бұл менің қоғамдық эскери ойға косқан өз үлесім” деген сөзінен барып ойға түскен бұл киындыны маган ақын Есет Әукебаев берген еді. Ол кезде мотоатқыштар полкінің комсорғы болған Е. Әукебаев осы киындыны отыз жылдан аса уақыт жоғалтпастан сақтап келген.

— Тұған әкенің хатын да бұлай сақтамас болар,— дедім мен ақынға.

Ақын жымып құлді.

— Бұл Баукең деген сүйіспеншілкten шыгар, — деді ол. — Баукең “Панфилов — менің өскери әкем” десе, Баукең бәріміздің мактандымыз болды. Солдаттардан бастап, барлық офицерлер осылай есептеді.

— Сіз өзініздің “Батальон” деген өлеңізді осы макаланы оқығаннан кейін жаздыңыз ба?

— Жок. “Полковник Бауыржан Момышұлының өскери жазбалары” менің Баукең жайындағы бірінші оқыған

макалам еді. Оны өлеңдей жаттап алдым. Офицер кандай болуы керек, солдат кандай болуы керек екенін бағыныштыларыма да, басқаларға да үнемі мактанышпен айтып журдім. Мениң бақытыма қарай, будан кейін менің қолыма Александр Бектін “Волоколамск тасжолы” кітабының алғашқы басылымының бір данасы түсті. Бас алмастан оқыдым. “Батальон” өлеңін содан кейін бастадым. Алғашында он бір буынмен жаздым. Одан кейін сегіз буын етіп қайта өндедім. Маған жау қоршауын қайта-қайта бұзып шықкан темір батальонның тегеурінін көрсететін өзгеше түр, ырғақ, екпін керек болды. Таба алмадым. Содан кейін оны жылы бүркеп, қағаздарымның арасына салып қойдым. 1956 жылы өскерден босап, “Социалистік Қазақстан” газетіне қызметке орналастым. Сол жылдың күзінде Москванды неміс фашистерінен коргаудың он бес жылдығы болды да, редакция мені Бауыржан Момышұлына Москва шайқасы туралы интервью әкелуге жұмсады. Бауkenмен соңда бірінші рет жүздесіп, тілдестім. Ол кездесуден алған әсерімнің күштілігі соңша, Бауken туралы он жылдан аса бұрын бастаган өлеңімді қайтадан қолыма алып, жаңадан жазып шықтым. Отан соғысына қатысқан әр солдаттың жүргегінде өз Бауыржаннамасы — ардагер ағага деген өз лебізі, ықыласы болды емес пе? Мениң Бауыржаннамам осы өлең.

Осылай әңгімесін аяқтаған Есет Әукебаев маған ақынға тән шабыт, солдатқа тән сүйіспеншілікпен “Батальон” өлеңін оқып берді. Оның сонғы шумағы мынадай еді:

Умытылmas со бір шайкас,
Өшпес халық жүргегінен.
Ол батырлық жыр таусылmas
Туган елін сүйе білген.
Ол туралы әуел баста-ақ
Жырлар, жырлар — жазылды том.
Қараши, әне, Бауken бастап,
Келе жатыр болаттай сом —
Батальон!
Батальон!

Бұдан кейін мен Бауқеннің басқа да әскери пікірлерін есіме түсіруге тырыстым. Соғыс кезінде жұрт оны командир және көркем әдебиет қаһарманы деп қана танылды. Қазіргі қауым әскери жазушы деп біледі. Сонымен бірге Бауқен әскери тарихшы да гой. Бұған Бауқеннің “Жауынгердің тұлғасы”, “Генерал Панфилов”, “Олар менің есімде”, “Куба әсерлері”, “Ет басына күн туса...” кітаптары, алі толық жинақталмаған толып жатқан ғылыми мақалалары күз. Ал Бауқеннің бас кітабы — “Москва үшін шайқасты” алатын болсак, оның өзі әрі көркем шыгарма, әрі тарих. Әскери жазушы Бауыржанды әскери тарихшы Бауыржаннан бөліп ату өте киын. Бауқеннің бойындағы бұл екі касиет біte қабысып кеткен. Қазақ әскери өнерінің тарихындағы ең алғашқы асыл мұра Момышұлының кітаптарынан басталатыны хак.

Қалай дегенмен де, бұл арада менің ойыма ең алдымен “Куба әсерлері” келді. Мұнда Бауқен өзінің әскери ойларын көркем шыгарманың қаузызына тыклай, тыңдаушыларға ауызекі баяндап берген. Ал тыңдаушылары кім еді десеңізші? Куба армиясының солдаттары, офицерлері және оның генералитеті.

Ойтап қарасам, Бауқеннің Куба сапарынан тек әскери адамдарға ғана тән тактикалық толғаныстар танылады. Онын Бостандық аралы Кубага баруының өзі тұтқыны. Эрине, Куба елінде өзінің атақты екенін Бауқен білмеді емес, білді. Бас қаһарманы бол табылатын А. Бектін “Волоколамск тасжолы” кітабы Кубада испан тіліне аударылып, атыс позициясының басында пулеметшілерге оклен коса үлестірілгені, ол кітапты Куба жастары, елдін интеллигентиясы жақсы білетіні, тіпті ол кітап Куба революциясының косемі Фидель Кастроның күнбек-күн оқитын сүйікті кітаптарының бірі екені баспасөз бетінен Бауқене жақсы таныс болатын. Тіпті ол сол кезде Совет Армиясы Саяси Бас басқармасының бастығы армия генералы Епишевке ГДР-дан келген мынандай хатты да білетін:

“Аса құрметті жолдас армия генералы!”

Осы айда Ұлттық Халық армиясының барлық қызметкерлері саяси сабак ретінде Александр Бектін

"Волоколамск тасжолы" кітабын міндетті түрде оқып тауысуга тиіс еді.

Империалистік агрессорлар қару жұмсай қалған жағдайда, біздің солдаттарымыз өз міндеттерін осы тамаша кітапта суреттеген Ұлы Отан соғысы кезіндегі жағдайдай нақты білуі үшін, бұл кітап жайында барлық топтарда семинарлар мен әңгімелер өткізіледі.

Осыған байланысты мен Сізден Александр Бек жолдасқа, Бауыржан Момышулы жолдасқа, осы кітаптың тірі қалған тағы бірер қаһарманына бізге ке ип. Ұлттық Халық армиясы қызметкерлерінің Ұлы Отан соғысының сабактары жайында әңгімелеріне қатысуга менің шын жүректен шақыруымды жеткізуізді өтінемін.

Социалистік салеммен

адмирал Фернер".

Берлинге Бек кетті де, Бауыржан бармай қалды. Оның есесіне, ол ешбір нөктерсіз, шақырусыз, ешкімге хабар салмастан, мұхиттың ар жағындағы алыс Кубага жападан-жалғыз тартты да кетті. Шет ел тұргай, шеткөрі ауданға баруга да жүрексінесін. Өзінді тани ма, танымай ма, қалай қарсы алады деп қауіппенесін. Ал алшандап Атматыда жүрген Баукең аяқ астынан аспанға самғай көтеріліп, 1963 жылғы ноябрьдің бесінде сонау Гавана аэропортынан бір-ақ шығалы. Орны самолеттің алдыңғы жағында болғандықтан, ол ен соңда шығушылардың бірі болады. Гавананың шілдедей шыжып тұрган шағы болса керек. Костюмінің ішінен түйе жүн жемір, сыртынан макинтош киген, басында жылы сусар борқі бар Баукең самолет есігіне қарай аяңдайды. Соңда серіктерінің бірі:

— Қап, бағана самолет ішінде шешініп, женіл киініп алмаган екенсіз. Мына жер жаңып тұрғой,— дейді.

— Оқасы жоқ, ата-бабам жазғы шілдеде қабат-қабат тон киген казақ емеспін бе,— деп жауап берді Баукең.

Трапка табаны тиісімен Баукең он колын жоғары көтеріп, аэропорт басына жиналған жұртқа ізет білдіреді. Содан кейін:

— Сөлем саған, қаһарман Куба! — деп казақ тілінде санқ етіп үн қатып, колын қылыштай бір сермен тастайды.

Киген киімі, келбет-бейнесі, санқ еткен үні аэродром басына жиналған жұрттың назарын бірден аударады.

Аэропорта Совет Одағынан келген туристердің документтерін тексеріп отырған үш әскери адам Момышұлының танылған орындарынан тұрып, ізет білдіреді.

— Компаньero Коронел — жолдас полковник Момышұлы, біз Сіздің жайынызды кітаптан оқып білгенбіз, жауынгерлік істерінізге әбден канықпаз, — дейді.

Сөйтіп, Кубага келген көп туристер ішінен жалғыз Момышұты ғана танымал болып шығады.

Міне, әскери тактика тәріздес осы қылыш. жүрістүрьстан мен мұндалап тұрған Бауыржан харakteri танылады. Ол харakter Кубаның ол кездегі Қарулы күштер министрі Рауль Кастро Руспен кездесу кезіндегі әзіл-қатжын түріндегі сайыстарда одан сайын айқындаға түседі. Ол тұстарда оқушы: "Аптарай, Баумен бірденені бүлдіріп атмаса жарар еді", — деп іштей сасқатқастан та отырады. Бірақ санасы биік, саясатта сатықталы Бауменнің өршеленген сайын өрісі кени береді.

Газеттерде Момышұлының интервьюі жарияланып, онын Кубага келгені жалпақ жүртқа мағіл болады. Сол кезде Баумен Бас штабқа шакырылады. Оның басшыларының бірі коменданте Кауссе Қарулы күштер министрі Рауль Кастроның басқа каладан телефон соғып, Момышұлынан Куба мемлекетінің конагы болып, бірнеше күн ката тұруды өтінген сәлемін жеткізе отырып:

— Хабардар болмағандыктан, аэродромда өзін ешкім карсы атмаганына полковник ренжіген жок па екен? — деп сүрайды.

— Мен мұнда өз бетіммен келген адаммын. Турист ретінде бізді халық карсы атты. Өте разымын. Ешбір өкпем жок, — дейді Баумен.

— Полковник тым кішіпейіл, жуас екен. — дейді коменданте Кауссе.

— "Жуастан жуан шығады" деген казак макалы бар. Коменданте мені ерте мактамасын, артынан опық жеп жүрер. — деді Бауыржан.

Ал екі-үш сағат Рауль Кастроның қабылдауда болғанда Момышұлының харakteri одан сайын айқындаға түседі. Баумендер министр кабинетінің қабылдау бөлмесіне келіп кіргенде, іштеп есік жаққа карай дауыстап испанша айтылған бірер сөз естіледі. Аудармашы Баумене министр Сізге кірсін

деп жатыр дейді. Бауken ол сөзді естімеген болып тұра береді. Бұлар қабылдау бөлмесінде тұрып калғаннан кейін, іштен 33-34 жастағы жігіт шығып, Бауkenе қолын беріп, ішке кірініз деп кабинеттің есігін өзі ашады. Бұл министр Рауль Кастронын өзі еді. Бауken сонда ғана кабинетке кіреді.

— Сіздің осында сойлемен сөздерініздің тезистері жөнінде маған хабарлаған еді,— дейді министр кабинетке кіріп жайғасқаннан кейін Бауkenе. — Бізге әсіресе Сіздің достық туралы айтқан пікіріңіз үнады.

— Команданте, ол менің сөзім емес, менің халқымның сөзі,— дейді Бауыржан.

Бір сөздің ретінде Рауль Кастро:

— Біздің заманымызда дүние пигылсыз болып отыр емес пе? — дейді Бауыржанға.

— Мен Сізбен келіспеймін, команданте,— дейді Бауыржан министрге. — Дүние пигылды-ак. Пигылсыздық жеке адамдардың қынырлығынан, оларды шешелері солай катеден тапқан.

— Иә, Хауананың өзі де күнәкар гой,— дейді Рауль күрсініп.

— Өзіміздің барлық күнәларымызды Хауанага жаба бермейік, комендантте,— дейді тагы да Бауыржан. — Ол — қасиетті. Ол бізді өмірге өкелді.

— Сіздің Момышұлы екенініз көрініп-ақ тұр,— дейді министр күліп. — Сізге рақмет, коронел. Біз Сізбен оңашада біраз сайысып көрдік. Енді, рұқсат етсеніз, жүрт алдында сайысайық. Үкімет қабылдауына келген адамдарды шақырайық. Біздің әңгімелерімізді олар да тыңдасты.

— Солай болсын,— дейді Бауken міз бақпастан. — Мен ешқашанда құпия соғысып көрген емесспін.

— Сіз сайыска шеберсіз гой, мені аяйтын боларсыз,— дейді Рауль күліп.

— Жок. “Күш атасын танымайды”, — дейді Бауken түсін суытып...

— Сіз мені өлтіріп кеттіңіз, — дейді министр Момышұлынан женілгенін мойындал.

— Мен өзімнің жауларымды ғана өлтіретін едім,— дейді тагы да Бауken міз бақпастан.

— Сіз әдебиетке қалай келдініз, коронел?

— Мен әдебиетке sogыстың бусирінде отырып келдім, комandanте.

Министр енді Баукеннің өзінің творчествосы туралы, Александр Бекпен ара катынасы, Қазақстан хакында айтулы және әскери мәселелер жайында кенес беруді өтінеді.

Баумен мұндай өте көп мәселелер жайында сөйлеуге азірленбетенін айтады.

Сонда басқа генералдар да Баумене тілек билдіреді: “Сізге арнағы әзірліктің керегі жок көрінеді, қолма-қол айтқан сөздерініздің өзіне-ак разы болар едік” — деселі. Сонда Баумен:

— Жарайды, мен жаута ешқашан берілген жок едім, достарыма берілдім міне, — деп екі қолын көтереді.

Мұнын бәрі Баукеннің характеріне байланысты сөз. Менің ойтап отырғаным онын әскери тарихқа қажет пікірлері.

Ал осы пікірлерді Баумен Кубаның әскери-саяси училищесінде, әскери академияда сөйтеген сөздерінде айтқан.

— Менің мамандығым әскери қызмет, — деп бастаған ол академиядағы сөзін. — Біздің Конституциямызда: “Отанды корғай — СССР-дің әрбір азаматтарының борышы” деп жазылған. Менің үлтим казак, мен Совет Одағының азаматтымын. Қазір етулдін ішінде. Соның жиырма бес жылын армия қатарындағы қызметке бердім. Армияда қызмет ету оның емес, онымен ажырасу да оның емес. Ұзақ жылдық әскери енбегімнің есесіне мен запастагы полковник ретінде қайғысыз-қамсыз жата беруіме болар еді. Бірақ запастагы азамат ретінде тыл-тыныш жата беруіме арым төзбелі.

Менің шығармаларым өз басымның естеліктеріне, ерекше зпизодтардың ен елеулі көріністеріне негізделген. Оларда ойдан шығарылған оқиғалар да, ойдан шығарылған адамдар да жок. Менің тақырыптарымның түйні мыналай:

1) СССР азаматы тұлғасындағы қазақтардың қалыптасу процесі.

2) Жауынгердің қалыптасуы және жауынгерлік характердің қалыптасуы. Барлық кітаптарымда өз басымнан кешкен кателерімді де әнгімелеп отырамын. Ондағы мақсатым менің кателерімді кейінгі толқын жастар қайталамасын дегендік.

Өлім деген сөзсіз нәрсе, бұлтару жоқ! Ол біреуге ерте, біреуге кеш келеді. Өлімнен коркуға болмайды. Еңбекке қабіліттіліктен айрылудан корку керек. Өмірден қайткенде көп алу дегеніміз — тоғышарлық, ал қоғамға қайткенде көп беру — бұл құрескердің ісі. Өмірдің куанышы да көп алуында емес, басқаларға көп беруінде, білім мен тәжірибелі халыққа таратуында.

Мінеки, сөзін осылай бастаған Баумен өнді әскери адамдардың әскери тақырыпқа қойған сан алуан сұрақтарына жүйелеп жауап береді. Әскери трактат түріндегі ол жауаптар мынадай:

— Мен қайткенде де қоғамға пайдамды тигізсем, Совет Одағына ақырғы демім біткенші еңбек етсем деп арман еттім.

Армия — азаматтық зор мектеп.

Менің армияда алға қойған міндеттім Отанды жаудан корғау еді, корғадым; жазушылық ісінде алға қойған мақсатым ага буынның ерлік істерінің үлгісін дөріптеу, жастарды советтік патриотизм рухында тәрбиелеп, ерлікке үйрету еді, оны да орындалап келемін.

Жеке солдаттың тәжірибесі — жаксы мектеп. Ал бүтін взводтың тәжірибесі — университет.

Менің өз кітабымның шекесіне жазатын эпиграфым мынадай: “Бұл жазбаларымда мен тек жақсы тәжірибемді ғана ортаға салмақ емеспін, өзімнің басымнан кешкен қателерімді де өнгіме етпекпін. Бауыржан Момышұлы”.

Егер менің кітабымның елге берер жемісі болса, онда еңбегімнің отелгені.

Кездесулерде менен Панфилов туралы көп сұрайды, қандай адам еді дейді. Генерал Панфилов жауынгерлік еңбегі үлкен, әскери атағы жоғары бола тұра, кішіпейіл, ақжарқын, талап қойғыш та қамқор жан еді, нағыз орыстық, интернационалдық мінездің адамы болатын.

Өзіне өзі сынмен қарау — оңай іс емес.

Өзінің қателерінен сабак алу өркімнің қолынан келе бермейді.

Үлкен бастықтың ондырмай сөккенінен адамды өз арының сөккені әлдекайда күшті.

Москва түбіндегі үрыстардың бірінен соң, өзімнің онша сөтті болмаган бір шешімінді генерал Панфиловқа баян еттім. Уставтың кейбір тармақтарына негізден қабылданған ол шешімнің ойдағыдан бол шықлағанын айттым.

— Бірінші Петр алдымен былай деп жазған екен,— деді генерал маган ойланған жауап қатып: — “Соқырдың қабырганы сипалағаны сияқты, уставқа жабысып қалма. Өйткені онда тәртіп жөні тізілген, ал мезет пен мезгіл, болар оқиға жазылмаған”. Содан кейін Бірінші Петр сол ойланыпты да, артынша мына сөздерді қосыпты: “Кім де кім уставты орында маса, қамшымен орындааттыру керек”.

— Бірінші Петр жақсы айтқан, жолдас генерал,— дедім мен, Панфиловтың сөзін боліп.

— Жақсы айтуын жақсы айтқан,— деді Панфилов. — Оған дау жок. Алайда ол Сізді қамшымен осқылар еді, ал мениң ейтуіме Совет өкіметі рұқсат етпейді. Уставты біледі екенсіз, оны қолданба демеймін. Бірақ оның тармақтарын орынмен қолданған жөн, нақты жағдай не айтады, соны есепке алып, ретіне қарай қайрат жасау керек. Уставты жаттанды қолдануга, әрпіне жабысып қалуға тыйым саламын.

Генерал Панфиловтың осы сөзін өмір бойы жадымда сақтап келемін. Соғыс уақытындағы киын-қыстау кездерде, одан кейін де сан рет генералды есіме алып, оның маган ақыл айтқан сол сөтін көз алдыма келтірдім. Тіпті казір, өзім қартайып, генералдың жасынан асып кеткен шақта да, оны көз алдыма әкеліп, “ақылдасып” аламын, содан кейін сабама түсемін. (Қарт кісілер ашуашын келеді гой.)

Устав — бейбіт күнде зан, соғыста творчество. Ал творчество тек ақылмен, терен оймен ғана жүзеге асады.

Бүйрық халық, Отан атынан беріледі, берілген соң оны орындаушы адамның тағдырына айналады.

Әскерлер командир үшін емес, командирлер әскер үшін керек.

Командирлік өнердің басты міндеті — көптің көnlін ашар кілтті табу.

Соғысатын — адам, ал техника дегеніміз — оның қолындағы күрес құралы. Өзінің қолындағы техниканы, дастархан үстінде қасықты жұмсағанындей, жақсы игеріп, жұмсай алатын саналы, наымыкер, инициативты, белсенді жауынгер — міне нағыз жауынгер тұлға осы.

Бейбіт күнде де, соғыста да әскерлердің саяси-моральдық факторының шешуші маңызы бар.

Саяси болім — әскерлердің рухани штабы.

Ерлік істелмесе — ешкім де қалам тербемейді.

Армияда саяси жұмысты үйымдастыру жауынгерлік әзірлікті үйымдастырудан әлдекайда күрделі.

Үрыста саяси жұмысты үйымдастырудың жай-күйі командир шешімінің белгілі бір буынын жасап алудан бір де кем емес.

Үрыста командир шешімін саяси жағынан қамтамасыз ету — үрысты материалдық-техникалық жағынан қамтамасыз етуден бір де кем емес.

Қарулы күштер дегеніміз Отанның бостандығы мен тәуелсіздігін қорғауды, революцияның женістерін сактау қалуды, мемлекеттік мұдделерді сактауды және халықтың жемісті бейбіт еңбегін қамтамасыз етуді көздейді, сол үшін жасақталады.

Әскери қызмет дегеніміз — дені сау өрбір азаматтың асыл парызы, ардақты борышы.

Кім де кім әскери қызметтен жалтарса, ол патриот емес.

Армия өмірінің басты негізі — қатан әскери тәртіп. Қатан әскери тәртіп саяси биік саналылыққа, патриоттық сезимге, әр жауынгердің өзінің әскери борышын терен түсінуіне негізделеді.

Әрбір жауынгер тәртіпті болуга, өз қолындағы қарудың тетігін әбден игеріп, сактай білуге, өз білімін үнемі көтеруге, өзінің әскери колективін құрмет тұтуға, барлық істе өз жолдастарына көмектесуге, өз жолдастарын лайықсыз қадамдардан сактандыруға және өз командиріне сөзсіз багынуға міндettі.

Әскери тәртіпті нығайтудың негізгі әдісі — сендіру, қосалқы әдісі — қондіру. Командир қондіру әдісін тәртіпсізді тәрбиелеудің ең соңғы шарасы ретінде ғана қолданады.

Командир өз багыныштыларын ашумен емес, ақылмен тәрбиелеп, үйретуі тиіс.

Командир қара қылды қақ жарған әділ болуга, біреуді шектен тыс мактаута да немесе біреуді жазықсыз жазғыруға да бармауы керек.

Талап қою дегеніміз — зан, каталдық дегеніміз — зансыздық.

Қаталдық, баска да зансыздықтар сиякты, жауынгерді қорлайды, езеді, ызасын қоздырады.

Саяси саналылықтың, жауынгерлік дәстүр мен озат тәжрибелінің, тәртіпсіздікке төзбеушілік көзқарастың негізінде жауынгер намыскер адам болып тәрбиеленіп, үйренуі керек.

Намыскер емес адам — ерлік жасауға қабілетсіз.

Ерлік — табигат сыйы емес, үзакқа созылған тәрбиенің жемісі.

Ешкім де генерал болып тумайды. Генералдар солдаттардан есіп шығады.

Ауыстыруға болмайтын адамдар жок.

Еш нәрсе нормадан не кем, не артық болмауы керек.

Соғыс жорығы — саяхат емес, үрыс даласы — курорт емес.

Командирдің қасына оны үнемі қолдай беретін пір еріп жүрмейді. Оның ойына аспаннан сап етіп ақыл түспейді. Ол мойнына өзінің барлық істерін сәттілікке сая беретін бойтұмар тағып жүрмейді. Тіпті командирді устав ережелері де, оны қаншама жатқа білгенмен, қолдай бермейді. Командир творчество адамы. Эр жағдай командирді әртүрлі ойлатады, әртүрлі толқытады, әр арнадан, әр саладан оны іздендіреді. Бір жағдайдағы келісімді нәрсе екінші жағдайда сөтсіздікке үшырауы мүмкін... “Уставта былай делінген екен, мен де солай істеймін” деп устав әріпперін талисман ретінде ұстаушылар — шаблонистер. Уставты оқи білу өз алдына, оны үгына, астарына түсіне білу өз алдына.

Мінеки, Баукеңнің Кубада айтқан әскери ойларының үзын ырғасы осындан. Революциялық Куба армиясының солдаттары мен командирлері бұл сөздерді разылықпен, ілтипатпен тыңдады. Өзіміз үйренер өнеге деп қабылдады. Куба Үкіметі мен Қарулы күштері генералитетінің совет полковнігі Бауыржан Момышұлының құрметіне арналған қабылдау мәжілісінде сол кездегі Қарулы күштер министрі коменданто Рауль Кастро былай деді:

— Құрметті коронел Момышұлы! Біз бұрын Сізді Александр Бектің кітабы және өз кітаптарының бойынша білуші едік. Енді өзінізді көріп, өз аузыныздан сөзінізді естіп отырмыз. Сіздің көп бейнет кешкен тәжірибелі біздер үшін, жас жауынгерлер үшін (Сіз, әрине, біздің жастығымызды мойындалмай, жассыз деп айтЫП қалғанымыз үшін сөксеніз де) айнымас қағида болды және бола да береді. Біз Сізбен өз жерімізде, Американың азат аралында кездескенімізге куаныштымыз. Сіз әскери адам, жазушы, ғалым ретінде біздің ортақ ісімізге көп пайдаңызды тигізе аласыз. Сіздің біздің елге келуініз біз үшін ерекше көрініс болып табылады. Сіз өзініздің халықтардың патриоттық және достық әдебиетінің әлемінде істеп жатқан игілікті еңбектеріңізben қолыңыздың бос еместігіне қарамай, біздің елге келуге мүмкіндік таптыңыз... Елімізде болған аз

уақыттың ішінде Сіз үлкен саяси жұмыс жүргізіп, бізге өз тәжірибелізді айтып бердіңіз, өзіңіздің жіберген қателеріңіз болса, оны да алға салдыңыз. Мұның бәрі біз үшін өте бағалы, коронел! Біздің республикамыздың ішкі және сыртқы жағдайы қазіргі уақытта өте күрделі болып отыр. Сіз, өрине, көре білетін адам, өскери және қоғамдық кайраткер болғандықтан, мұны өзіңіз де ангармай өткен жоқсыз. Біз жалпыға бірдей міндепті өскери тәртіп туралы заңның жобасын бүкіл халықтың талқылауына беріп отырымыз. Мен Фидельдің тапсырмасы бойынша Москвада болғанымда, біздің елші арқылы Сіз жөнінде анықтама алып та көрген едім. Кейіннен біздің елші хабар етті: Сіз аманесен, Алматыда тұрады, кітап жазады дегенді айтты. Содан кейін тиісті каналдар арқылы, Сіздің бізге келуінізді өтінген едік... Сіз өзіңіздің келетініңізді күнілгері білдірмегеннен кейін, біз тиісті түрде лайыкты қарсы алууды үйымдастыра алмадық. Бұл үшін мен Сізден гапу өтінемін... Сіз риза болсаныз, коронел, біз ризамыз. Бұл кабылдаудың өзі де біздің премьер-министрдің — Фидель Кастроның арнайы нұсқауы бойынша өткізіліп отыр. Өзіңіз көріп отыргандай, мұнда министрлер және біздің Карулы күштердің өскер түрлерінің бас командашылары отыр. Фидельдің өзі шұғыл жұмыспен тездетіп Ориентага кетті. Маган Сіздің алдыңызда гапу өтінуді сұрап еди...

Құрметті ұстазымыз коронелдің денсаулығына, бұл кісі будан былай өз ойымызға ой қоса беруіне, бұл кісінің семьясының бакытты болуына, бұл кісінің балалары жаксы ата мұрагерлері болуына тілекtestіk білдіріп, осы тосты түрегеп тұрып ішейік.

Рауль Кастроның бұл сөзінен кейін рюмкаларын көтеріп, табандарынан тік тұрады.

Осылай, бөтен жерге жалғыз өзі барып, бүкіл бір елді аузына қаратып, дүріцетіп қайту Баумен сияқты ердің ерінің гана қолынан келер. Бөтен елдің министрлері мен генералдарына өзінді таныттып, сөзіңе бас шұлғытып, олардың құрметі мен сүйіспеншілігіне ие болу үшін қашшама күш, қайрат, ақыл, шешендік, даналық керек десеңші. Бауыржанның бойында Исатайдың ақкөздігі, Махамбеттің ақындығы, Аманкелдінің өрлігі, Чапаевтың ерлігі, Қажмұқаннның қайраты бар. Баумен осы бес батырдың

тоғысқан нұктесі. Ұлтымыздагы әскери, әдеби, саяси даналық бір басына тоғысқан тұлға осы! Мен осылай деп ойладым.

— Немене, үйкітап кеткен жоқсың ба? — деді Баумен мен үзак үнсіз қалғаннан кейін еңсесін көтеріп.

— Жок, Бауке, үйкітаганым жок.

X

Баумен өнгімесін қайтадан жалғады:

— Сонымен, мен Москва — Алматы поезының халықаралық вагонында келе жатырмын. Поезд вагон ішіндегі мені тербетеді, мен өз ішіндегі ойды тербеймін. Москвадан Алматыға қарай тартылып келе жатқан жана өмірімнің жағдайын ойлаймын.

Алматыға келдім.

— Шынымен келдің бе? — деп әйелім бетіме үзак қарады.

Содан кейін қасыма Бақытжанды алып, елге кеттім. Мен тек бәйбішемнен ғана екі перзент көрген кісімін фой. Шолпан деген қызым ертерек қайтыс бол кетті. Жанымның жалғызы қабығы болып Бақытжан ғана қалған. Оның ер жетіл, қазір жүрт білетін жазушы болғаны өзіне белгілі.

Баламды қасыма ертіп, балалық шагым өткен жерлерді аралап, Жамбыл мен Шымкентте үш-төрт айдай жүрдім. Елмен, ағайын-туыстармен кездесіп, мауқымды бастым.

Сейтіп, Алматыға қайтып келсем, военкомат мені іздең, шала бүлініп жатыр екен. Ол кезде Маршал Жуков Қорғаныс министрі болатын. Ол кісі өзі Алматыға телефон соғып: “Полковник Момышұлы деңсаулығына байланысты әскерден босап, Алматыға кетті. Сол кісіні қызметке орналастырып, пәтер бергізіп, артынан маған хабарландар”, — депті. Военкоматтағылар Алматыдан мені сұрастырып таба алмайды. Министрге жауап беру керек. Олар соған сасқалақтап отыр екен.

— Министрге: “Полковник Момышұлына қызметтің керегі жок. Ол әдеби енбекпен шұғылданатын болады. Пәтерге орналастырудың да қажеті жок. Оның өз пәтері бар” деп айтыныздар, — дедім.

Маршал Жуков аса өділлесті кісі еді. Тіпті күні кешеге дейін мен оның есінде екенмін. Былтыр Москвада өткен Отан соғысы ардагерлерінің жиналышында ол Қазақстан

делегациясына келіп: “Момышұлы қайда?” — деп сұрапты. “Ол ауырып жатыр, дедік”, — деп Снегин айтып келді. Өз басым маршал Жуковқа өте разымын. Жұрт Жуковты қатал болды деседі. Дей берсін. Қаһармандық қаталдықтан туады. Жұмсақтан жолбарыс шықпайды. Понятно тебе?

Москвадан Алматыға келіп, екінші өмірімді бастағанда, мен қазақ әдебиетінің Мұхтар, Сәбит, Фабит сияқты генералдары бола алмайтынымды білдім. Енді мен баяғыздай банк қызметкері де бола алмаймын. Партия, совет қызметкері болу қолымнан келмейді. Мен ол кезде жалпақ жайлауда жағалай отырған ауылдарға ат аздырып, тон тоздырып шеттен көшіп келген кірме сияқты едім. Қай ауыл консыға жайлы болар екен, кай үйдің іргесіне арбамның дертесін тіресем екен деп ойладым. Келгенді кет демейтін кең қолтық жазушылар ауылы жаққа жалтақтап көп қарадым. Көкорай шалғынның төріне қонған ол ауылдың ордалары көзіме жылы үшірай берді. Сәкен, Бейімбет, Илияс, Мұхтар, Сәбит, Фабит үйлерін қоршалай қонған ақ отаулардың тұндіктері тыныссыз желпілден жатты.

Мен сол ауылдың шетіне тоқтап, әскери лашығымды тігетін орын іздедім. Кездестіре алмадым. Тау жақ қиядан, үлкендігі шөккен атандай кедір-бұдыр тасы көп бос орын таптым. Ол ешкімге керегі жок, ақ орда сыймайтын, ақ отаулар қонбайтын, ешкім қажет қылмайтын, бос бұрыш екен. Мен сол жерге, құз жартастың басына әкери шатырымды орнатып, әдебиет ауылына консы кондым.

Әскерден босаган соң, Жамбыл, Шымкенттен оралып, үйге тізе бүгіп жайғасқаннан кейін, ендігі генералдарыма сәлем берейін деп, жаңа мундирлерімді киіп, қылыш, маузерімді асынып, Пролетар көшесі, 11-ші үйдегі Жазушылар одагына бардым. Барсам, басшылардан ешкім жок. Бір кабинетте көзәйнегі жарқырап жас секретарь отыр екен. “Полковник Момышұлы әскерден босап, әдебиет полкының қарамағына келді. Енді осы одақтың әскери жазушысы боламын” деген рапортымды соган беруіме тұра келді. Осылай деп Бауыржан кеңкілден күліп алды.

A в т о р. Неге күлдіңіз, Бауке?

Б а у ы р ж а н. Рапорт берердегі менің қылышымнан қорқып, жас секретарьдың сонда стол астына кіріп кеткені ойыма түсіп, соган күліп отырмын.

Сейтіп, мен қазақ әдебиетінде ең алғаш әскери тақырыпты бастадым. Менің бұрын азын-аулак соғыс тақырыбына қалам тартқан жазушылардан өзгешелігім өзімнің соғысқа қатысып келгендей еді. Менің екінші өмірімнің бақты — әшейін жазушы емес, әскери жазушы болғандығым. Содан бері не жазып, не қойғанымды жоғарыда айттым. Журт біледі. Мен әскерде де, әдебиетте де полковник дәрежесінде қалдым. Генерал болу менің пешенеме жазылмаған. Бірақ қырық алты жасымда басталған екінші өмірімді алғашқы өмірімнің дәрежесіне жеткізгенімді мен өз басыма қонған өзгеше бақыт деп білемін. Бұл сұрағының жауабы осы, қарағым.

XI

Автор. Енді ең соңғы сұрағымды қоюға рұқсат етіңіз, Бауке.

Бауыржан. Қойғын.

Автор. Бұрынғы мен бүгінгіні, онымен болашақты салыстыра отырып, арт пен алға көз жібере келіп, жас үрпаққа қандай ақыл айттар едіңіз?

Бауыржан. Алдымен, Россияның адамзат алдындағы баға жетпес енбегін әрқашан еске алып отыру қажет дер едім. Ол ең алдымен татар-монгол шапқыншыларын талқандап, Шығыс Европа, Орта Азия, Кавказ елдеріне азаттық әперді, ал Батыс Европаның қалаларын біздің Отырадар, Құмкент сияқты жермен-жексен етілуден сактап қалды. Содан үш жұз жылдан кейін бүкіл Орталық және Шығыс Европаны басып алмақ болған швед королі Карл XII-ні Россия Полтава шайқасында және киратып шықты. Содан жұз жыл кейін бүкіл Батыс Европаны табанының астына салып алып: “Европаның бар халқынан тұтас бір халық жасап, Парижді барша дүниенің кіндігі жасаймын”, — деп әлемге жар салған әйгілі Наполеонды да Россия талқандады. Сол сияқты Батыс Европаны түгел басын алып, “Барбарос” жоспарын тәбесіне ту етіп көтеріп, шығысқа қарай ерттей қаулаپ келе жатқан Гитлерді де Россия құртты. Осылайша ол Орталық және Оңтүстік шығыс Европаның халықтарына және азаттық әперді. Соңғы бес гасырдың ішінде Европа мен Азияның халқын және қалаларын Россия төрт рет қыргын мен күйреуден сактап қалды.

Міне, осыны ұмытпау керек. Бұл — бір.

Европаның Англия, Франция және Германия сияқты ірі мемлекеттерінің бір де бірі адамзат үшін орыс мемлекетіндегі еңбек еткен емес. Ендеше, оны да ойдан шығармау керек. Орыстар өздігінен өзгеге тимейтін ең ұстамды халық. Егер өзіне жау тисе, женбей тынбайтын ең ер халық. Ер халықпен еншілес болу ерекше бақыт.

1812 жылғы Отан соғысына қазақ халқы елеулі үлес қоса алмады. Ол соғысқа украиндар 60 мың адам, Дон казактары 26 полк, башқұрттар — 20, қалмақтар 2 полк берсе, қазақтардың қосындары бір көп шептің ішіне түскен инедей ғана болды. Ал 1941—1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысына қазақтар белсене атсалысты. Бұдан жұз отыз жыл бұрын Наполеонға қарсы тұтас бір батальон қоса алмаған Қазақстан бұл соғысқа өз қолымен жасақтап бірнеше дивизия мен бригада аттандырды. Сөйтіп, Совет Армиясының берік жауынгерлік сапында қазақ солдаттары Европа мен Азиядай екі материкті азаттық сапарымен еркін шарлады.

Оларды Отан лайыкты наградтады. Бес жүзге жуық қазақстандық солдаттар мен офицерлерге, олардың ішінде тоқсан сегіз қазаққа Совет Одағының Батыры атағы берілді. Қазір қазақтан шыққан он шақты генералымыз бар. Олар: Шөкір Жексенбаев, Бердіғали Игіліков, Нұрлы Байкенов, Сағадат Нұрмагамбетов, Камал Бошаев, Есет Әлібеков, Баһадурбек Байтасов, Самұрат Сыртанов және Жансам Кереев. Бұлар әскери генералдар. Ал Шырақбек Қабылбаев пен Әбдіманап Тілеулиев бастатқан Ішкі істер қызыметі мен мемлекет қауіпсіздігі қызметінің генералдары өз алдына бір тәбе. Бұлар біздің халқымыздың тарихындағы тұнғыш генералдарымыз. Сол себептен де мен оларды санамалап толық атап отырмын. Мұны білудің оқырмандарға да артықтығы жок. Түсінікті ме саған?

Мінеки, орыстар өзінің жалпы адамзаттық төртінші ұлы миссиясын аткарғанда — Европаны Гитлердің қанды шынжырынан құтқарып қалғанда, барлық басқа да совет халықтары сияқты, қазақтардың онымен бір жағадан бас, бір женнен қол шығарып бірге болуы — біздің мәңгілік ұлттық мақтанышымыз. Міне, бұл — екі.

Одан кейінгі айтатын сөз мынау.

— Ей, бүгінгі жас қауым, бейтаныс аргы үрпак!

Әр әке балам бақытты болса еken, үрім-бұтагым үзілмесе еken, өшпесе еken деп тілейді. Осы мақсатпен жиырмасының ғасырдың басында әкелеріміз бізге қаралы жексенбілерде қан кешіп жүріп, коммунистік қоғам орнатып, кең байтақ социалистік Отан жасап берді. Олар бізге: құрылыш жақсы болса — түрмис жақсы, бірлік мықты болса — тірлік күшті. Осы құрылыш пен бірлікті көздін қараышында сақтаңдар деп өсиет етті. Біз бұл өсиетті абыраймен орындалап, социалистік Отанымызды Гитлер сияқты ең жауыз жаудан сақтап қалдық. Тұысқандық бірлігімізге титтей де дак түсірмедік.

Сейтіп, Ұлы Отан соғысында қабырғадан қан кешіп жүріп, біз де сендерге бакыт әнердік, жас үрпак. Ол — қазіргі кең жазира Отаның сенің. Өйткені Отансыз өмір, онсыз қуаныш жоқ. Соны көздін қараышында сақтаңдар. Соңғы үш ғасырда дүниеге үш жалмауыз берген адамзат жауыз үлға қысыр боп қалмас.

Бір ғасырда бір Наполеон, екі жуз жылда есуас бір Гитлер тумай қоймас. Ондай жауыздардан елді, жерді, социалистік қоғамды сақтап қалу — сенің борышын, алғы үрпак.

Ұзын бой қыскарады, үлкен дене кішірейеді, адам акыры өледі. Ол — табигат заны. Адам өлгенімен, оның еңбегі өлмейді, ерлігі өлмейді, ол атқарған ұлы іс өлмейді. Ұлы іс Отанға дегені сүйіспеншіліктен, халыққа деген құрметтеннен, осы екеуі үшін аяусыз еткен еңбек пен ерліктен туады. Өткен Отан соғысында он тогыз-жыырма жасар азаматтар ерекше ерлік көрсетті. Жиырма жас — тарихи ерліктер жасайтын жас. Осыған әрқашанда әзір болу керек.

Жастарымыз отаншыл болсын. Отаншылдық — әр адамға керекті ең ұлы қасиет. Ал отаншылдық өз үйінен басталады. Кім де кім ата-анасын ардактаса, сол ата-анадан бірге туган бауырларымен тату болса, өзінің өскен ауыл, қаласын, туган үлтyn сыйлап, қадірлесе, сол адам отаншыл болады. Өйткені өз әке-шешесін ардактамаган өзгөнің ата-анасын құрмет-темейді. Үйде бауырмал болмаган түзде интернационалист болмайды. Өз ауылының тасын сыйламаган өзге ауылдың тауын қадірлемейді. Өз үлтyn жақсы көрмеген өзге үлттарды үнатпайды. Мұны үлтшылдықпен шатастырмая керек. Екеуі аспан мен жердей екенін жастар ажыратады білуі шарт.

Намыс — азаматтың алтын туы. Эке-шешесін сыйлаган балада гана намыс болады. Оларды үлтпайын, сүйегіне таңба түсірмейін, өлсем, өлейін, бірақ ата-анамды, агайын-жұртымды жерге қаратпайын дейді. Ер жігіттің елі — ата-анасы, Отаны — өз үйі.

Патриотизм — “Отаным, сені сүйемін. Сен үшін құрбан болуга әзірмін” деп құргак сөзді гүмпілдете беру емес. Ол формализм. Елді, жерді, Отанды сүйетіндігінді сөзбен емес, іспен дәлелде. Ата-анасын сыйлаган шәкірт, студент сабагын да жақсы оқиды, тәртібін де дұрыс ұстайды, шаруакер, адал, әділ болып өседі. Іс деген осы, патриотизм осыдан басталады.

Жастардың Отан қорғау қызметін атқарып қайтуы — адамгершіліктің ең асыл парызы. Ал еңбекшіллік, білімділік, тәртіптілік, төлімділік, шыдамдылық — армия үшін ең кәжетті касиет. Әскерде басбұзарлыққа орын жок. Өйткені оның қолында елдің тағдыры — қуатты техника бар. Ал жауынгердің ол техниканы тастап қызырып, қыз қуалап, арақ андып, қанғып кетуіне болмайды.

Жастар аракка үйір болмауы керек. Арак — адамгершіліктің, азаматтықтың, ақылдың жауы. Арак азғындыққа жетелейді. Аракка бір үреніп алсан, одан қашып құтыла алмайсың. Ең алдымен осыдан сақтану керек. Арак — адамның ішкі жауы. Сыртқы жауды техниканың күшімен құртуға болады. Ал ішкі жауды ешқандай ракетамен атып түсіре алмайсың. Нәпсікүмарлыққа бір салынып алсан, оны тоқтатуға ғылымның да, білімнің де шамасы жетпейді.

Ей, жұз жылдан кейінгі, мың жылдың ар жағындағы үрім-бұтак, журагат, жас үрпақ! Естисің бе менің үнімді, жете ме саған менің дауысым. Жетсе, бүтінгі баламыздан бастап, көп үлтты социалистік Отанымыздың барлық болашақ үрпақтарына айтар екі ауыз сөзім бар. Ол — Отанды сүйіндер, оны қорғандар, оған қызмет етіндер деген сөз. Ол — халықтар достығын қадірлендер, касиеттеп ұстандар деген сөз.

Ұлы Октябрь революциясы салып берген даңғыл жолымда маган тамаша орыс адамдары, орыс қолбасылары кездесті. Егер менің сонау Николай Рединнен бастап, Панфилов, Чистяков, Серебряков, Рокоссовский, Жуков сияқты ұстаздарым болмаса, онда мен дүние жүзіне әйтілі полковник Момышұлы болмас едім. Егер орыс халқы

болмаса, оның Толстой мен Тургенев, Чехов пен Горький сияқты қаламгерлерінің еңбектерінен үлгі алып өспесем, онда мен жазушы Момышұлы болмас едім.

Анада, Азия-Африка жазушыларының Алматыда өткен бесінші конференциясының сонында, біздің республика-мызды аралап көрген бір топ шет ел жазушыларының алдында мен былай деп сөз сөйлемдім:

Қадірлі қонақтар!

Қымбатты москвалықтар!

Ардақты жерлестерім менің!

Бұл жерде мениң ағалы-інілі адамдар-жайында екі-ақ ауыз сөз айтқым келеді.

Егер сен шамасы аз, шағын денелі бала болсан, онда саған арқа тұтарлық әлуеутті аға керек. Сонда гана саған ешкім бата алмайды; біреу-міреу көзін алартқанымен, қолын жұмсай алмайды...

Дәл осындай алып аға кішкентай халықтарға да қажет. Өйткені халықтар да жер шарының сәбіі, бала болғандықтан, оларға да қорған керек.

Біз, Советтер елін мекендейтін аз халықтар, өзіміздің үлкен ағамыз орыс халқын мактан тұтамыз. Мактан тұтатын себебіміз ол шын мәніндегі ұлы халық. Мен оны дүние жүзіндегі көп санды халықтардың бірі болғандықтан ұлы деп атап түрғаным жоқ. Тек сан жағынан гана басым халықтарды шетінен ұлы деп атай беруге болмайды. Адамдарға азаттық, бейбітшілік, теңдік, туысқандық, достық әкелуші көп санды халықтың гана ұлы деп атаптауға қақысы бар. Өзімен отандас аз халықтарға қалтқысыз көмек беріп, оның экономикасы мен мәдениетінің, ана тілі мен әдебиетінің, ғылымы мен өнерінің өркендеуіне үнемі қамқор болып отыратын көп санды халықты гана ұлы деп атай аламыз. Ал орыс халқы дәл сондай халық. Орыс халқын біз осы үшін шекіз сүйеміз.

Біз орыс халқын дүние жүзіне тамаша революционерлер, халық бақыты үшін көптеген табанды құрескерлер бергені үшін сүйеміз. Идеясы дүние жүзінің барлық езілген халықтарының компасы болған Лениндегі данышпан орыс халқының көкірегін жарып шыққандықтан да біз оны одан сайын жақсы көреміз.

Орыс халқын шексіз сүйіп, жақсы көретін себебіміз ол — туыс халық, ол — дос халық, ол — әке халық. Өздеріңіз ойлап қараныздаршы, дүние жүзіндегі көп санды халықтардың орыстан басқа кайсысы аз халықтардың Шыңғыс Айтматов, Расул Фамзатов, Юрий Рытхэу, Юван Шесталов, Әнуар Әлімжанов сияқты талантты өкілдерін алакандарына салып, әкедей өлтештеп, зор мақтанышпен дүние жүзіне танытып отыр?!

Мен бұл тосты ракымды, мейірбан, әділ, адал, турашыл, енбекшіл, интернационалдық, коммунистік ұлы орыс халықы үшін көтеремін.

Біздін орыс халқын осылай ақ пейілмен, адал көнілмен шексіз сүйетінімізге дүние жүзінің басқа халықтарының қызығуына да, қызғануына да болады.

Ал кім де кім қызығатын болса, онда ол бұл халықтың адал досы болсын да, біздін мызғымас достық берік саптан орын алсын. Ұлы орыс халқының үлкен жүргегінен дүние жүзіндегі барлық халықтарға мекен табылады.

Бұл ой, бұл сөздер — менің жан жырым, менің халқымның жүрек жыры. Бұл жырды мен бар дауыспен барлық жерде айта аламын, қонақтардың, достардың, менің халқымның жауларының алдында да шырқаймын!..

Міне, мен Азия мен Африка елдері жазушыларының алдында осылай дедім. Өлсем, осиетім осы. Өле-өлгенше аузымнан тастамай, алыс, жақын ағайынға айта жurer сырым мен шыным осы, қарағым. Мұның жастарға да қатысы бар.

A в т о р. Сіз бен біз ұзак әңгімелестік, Бауке. Көп ракмет.

B а у ы р ж а н. Кәдене жараса, сол айтылғанның бәрі сенікі.

A в т о р. Жарата алсан деніз.

B а у ы р ж а н. Оны өзің білесің. Менің шаруам жок.

A в т о р. Біз бұл әңгімемізді Женістің отыз жылдығы қарсанында аяқтағалы отырмыз-ау, Бауке.

B а у ы р ж а н. Оның рас. Женіске жеткен қуанышқа кенелді, жетпеген арманда кетті. Отан соғысында өлгендерді үмытпайық. Өзіміз өлгенше олардың аттарын аузымыздан түсірмей, жазғанымызда қағаздан қалдыrmай, халыққа айта берейік. Оларға біздін дүғамыз осы болсын. Өлгенді ардақтай білген гана тіріні құрметтей алады. Өлгенге бақыт керек

емес. Өлінің бакыты тірінің тірлігінде. Ал тірілер бір-бірімізді шын жүректен құттықтайық, сыйлайық, қадірлейік.

Осылай деп әңгімесін аяқтап, Баумен үн-тұнсіз отырып калды. Баумен туралы жазылған жаңа өлеңдердің бірі есіме түсті.

Біреуді асая дейді, тентек дейді,
Біреуді қызы мінезді ерек дейді.
Әркімді өз орнына әділ қойып,
Бәрібір тарих-әжем жетектейді.

Жаманды біржолата құлыптайды,
Жақсыны ел әлпештеп, ұмытпайды.
Кеудесін кейбіреулер көтергенмен,
Ақымақты ардағерге жуытпайды.

Туган ел, бүінгі салт-сөні жақсы,
Куанам — айналамның бәрі жақсы!
Көрсетер шаңыракты шартарапка
Батыр ұл — Бауыржандар бары жақсы.

Терен ой, меруерт сөз табындырар,
Солардай болғай-ақ бір ағындылар.
Жүргенде ортамызда ардақтайық,
Бір күні бәрімізді сагындырар.

Қазақ ақындарының кейінгі буынының бір өкілі Кәкімбек Салыков жақында шыққан жинағына кірген бір өлеңінде осылай деген екен.

Осы ғасырдың басынан бергі ақындарымыздың жеті толқыны сені тегіс жыр етті. Сонау Сәбит Мұқанов, Мұхтар Әуезов, Қаныш Сәтбаевтан бастап, бүгінгі үрпакқа дейінгі казактың жүзге тарта ақын, жазушы, журналист, ғалымдары саған өлең, очерк, мақала, зерттеулер арнап, сүйіспеншілік лебіз білдіріпті, Бауке. Халық өлмейді. Отан тағдырының әрқылы тарихи кезеңінде ел үшін жан аямай қызмет еткен ардағер ұлдар мен асыл қыздар халықпен бірге мөнгі өмір сүреді. Халықпен қоса жасайтын адап перзенттердің бірі сенсің, Бауыржан!

Ерен ерлігімен есіміңді елге жайып, айдай әлемге паш
еткен Бауыржандай батыр ұлың бар сен қандай бақытты
едін, туған халқым. Көзіңнің тірісінде атыңды анызға
айналдыра ардақтап, аузынан түсірмей жыр етіп келе жатқан
абзал халқың бар сен де бақытты екенсін, есіл ер. Сенімен
замандас, сыйлас, сырлас болған біз де бақытты екенбіз,
асыл ага.

Сенен айналайын!
Сенің халқынан айналайын!—

dedім мен оған іштей.

1970 ж. сентябрь.

1974 ж. декабрь.

1977 ж. сентябрь.

А л м а т ы.

ЭПИЛОГ

(Оқырманға хат)

I

Күрметті оқушым! Тағы да сөлем жолдаймын саған. Сөлемім осы кітабым гой қолындағы. Бұл кітап 1976 жылы бірінші рет басылып шыққаны өзіңе мәлім. Кітап шыққаннан кейін оған республикамыздың барлық газет-журналдары пікір білдірді. Оқырмандар телефон соғып, авторга, баспаға және баспа, полиграфия, кітап саудасы жөніндегі Мемлекеттік комитетке үсті-үстіне хаттар жолдады. Республиканың конгресцен жоғары оқу орындарында, орта мектептерде, кітапханаларда бұл кітапқа арналған бірнеше оқырмандар конференциялары болып өтті. Онын хабарлары “Социалистік Қазақстан”, “Лениншіл жас”, “Қазақ әдебиеті” және басқа газеттерде жарияланды.

Келген хаттардың географиясы қандай дейсің гой. Оқырман хаттары Қазақстанның барлық түкпірінен, туысқан Өзбекстан мен Қыргызстаннан, РСФСР-дің Омбы, Новосибирск облыстарынан келді. Тіпті сонау Монголиядан жолданған хаттар да бар.

Хат жазушы адамдардың категориясына келсек, олар: жұмысшылар, колхозшылар, интеллигенция өкілдері. Авторға хат жазғандардың ішінде ауыл мұғалімінен академикке, бастауыш партия үйімінен секретарынан обком секретарына дейін бар. Ұлы Отан соғысына қатысқандар, пенсионерлер, үй шаруасындағы әйелдер, шопандар, студент жастар өз хаттарында осы кітаптың қаһарманына (тіпті оның авторы маған да) разылық білдіреді, зор денсаулық тілейді. Бұл кітаптың ауылға, ауданға аз келгеніне өкінеді; көп тиражben қайта басылып шыгарылуын өтінеді (бұрын 41 мың дана болып шыққан еді гой). Сонымен бірге келесі басылымда ескеру үшін авторға кейір ескертпелерін де айтады.

Мәселен, бұрынғы подполковник, кейін көп жылдар облыстық газеттің редакторы болған, қазір республикалық дәрежедегі дербес пенсионер әрі Қызылорда облыстық партия комитетінің жауапты қызметкері Сүлеймен Сейітов: “Бұрын

Момышұлы туралы өртүрлі лақап сөздер естіп, көнілім мүлде сүйіп қалған еді. Осы күндері ол ойымнан арылдым, құлан таза болды. “Егер менің өмірім өзгеге үлгі болуга жараса, одан алатын екінші сабак та бар, қарагым...” деген Баукеңе сүйіспеншілік, құрмет, мактанды шеудемді кернеді,— дей келіп, мынадай ескертпе айтады: — Кітаптың кей жерлерінде Бауыржанды тым кәрі, қайраты қайтқан әлсіздеу етіп көрсететін сойлемдер бар екен. Сол жерлері алғынып тасталса жарап еді. Біз Баукеңді қөрілікке қимаймыз”,— дейді.

Совет Одагының Батыры, И. В. Панфилов атындағы 8-ші гвардиялық дивизияның байырғы офицерлерінің бірі, қазір Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі Ақай Нұсіпбековтің авторға жолдаған хаты да назар аударалық, құрметті оқушым. Ол былай дейді:

“...Сонымен бірге Сізге айттар алғысым тағы бар. “Ақиқат пен аңыз” кітабын оқып шықтым. Ол ушін Сізге көп рақмет.

Мениңше, бұл сәтті шыгарма. Батыр ағамен сырласудың әдісін, түрін жақсы ойлан тапқансыз. Халықтың бұл кітапты жақсы ықыласпен қабылдауы сөзсіз...

Қазақ халқы мен ұлы орыс халқының достығын Шоқан мен Абай сәуегей болжады. Солардың тартқан желісін Бауыржан жалғастыра туғынди. Және бұл мөселені екі құрылыштың жазушылары бас қосқан жиында батыр орынды айтқан.

Сәлеммен агаң Ақай Нұсіпбеков.
2 науябрь, 1976 ж. ”

Осындай жылы лебіз білдірген хатты Орал облыстық партия комитетінің секретары Сатыбалды Тотановтан да алдым.

Ал Монголиядан хат жазған Қағбат деген азамат “Ақиқат пен аңыз” кітабын бұл елдегі қазақтардың зор сүйіспеншілікпен оқып жатқанын, ал бұл кітаптың қалай да монгол тіліне аударылуы керек екенін айтады, соған сенім білдіреді.

Осы арада мына бір детальді және айтта кетейін. Өткен жазда көшеде келе жатып көрнекті ақынымыз Жұбан Молдағалиевқа кездесіп қалдым. Ол өзіне Монголияның құрылыш материалдары өнеркәсіп министрі Тілейхан деген

казақ азаматының сонау Үлан-Батордан Алматыға телефон соғып, “Ақиқат пен анызды” және Илияс Есенберлиннің “Көшпендейлер” кітабын жіберуді сұраганын айтЫП: “Соган бір кітапбыңа автограф жазып, маган әкеп берші”, — деп өтінді. Эрине, бұл өтінішті мен зор қуанышпен орындағым.

Осындағы тілектерді ескере отырып, баспа бұл кітапты қайта шығаруды жоспарлады. Оқырмандардың өтінішіне сәйкес, кітаптың кей жерлерін кенейту үшін тағы да колем берді. Осыған орай мен бұл кітапқа Совет Одағының маршалы И. Х. Баграмян, генерал И. В. Панфилов, генерал А. И. Лизюков, Совет Одағының Батыры атағын екі рет алған атақты үшқыш Т. Бигелдинов, Отан соғысының даңқты партизаны К. Қайсенов, подполковник Э. Баймоддин туралы жаңа тараулар қостым. Алғашқы үшеуі Момышұлының әскери үстаздары, сонғылары Бауkenнің Ұлы Отан соғысында ерекше ерлік көрсеткен тетелес бауырлары. Бұл жаңа тараулар арқылы кітаптың халықтық мәнін айқындаі түсуге тырыстым. Оқырмандардың тілегі бойынша кейбір артық деген жерлерді алып тастадым.

Міне, сол кітаптың екінші басылымы қолында отыр, қымбатты оқушым. Сол көп хаттың бірін жазған сен едің гой, сенің де тілегінді ескердім.

Қадірлі оқушым!

II

Енді кітап алғаш басылыш шыққанан кейінгі бірер жыл ішінде оның орталық қаһарманы Бауыржанның басында қандай жаңалықтар болды дейсің гой сен. Соны айтайын саган.

Сенен жасыратын не сырым бар менін. Бұрын Бауыржанды сырттай сыйлаганым болмаса, ол туралы ешқандай іштей күйзелісім болмаушы еді. Бұл кітап басылыш шыққаннан кейін бір бүйрекіме Баумен кіріп алды. Ол ауырып-сырқап қалмаса екен, сонынан жаманат сөз ермесе екен деп ойлайтын болдым. “Ақиқат пен аныз” романы басылышп, жүртқа тараған кезде Бауыржан Момышұлының “Ұшқан үя” кітабы Абай атындағы Мемлекеттік сыйлыққа ұсынылды. Баумен тілекестігім енді одан сайнан күшіе түсті. Жас бала аяғын апыл-тапыл аттап жүргенде оның

толтіректеп тәй-тәй басқанына қарап отырып иманын қасым болмаушы ма еді? Қаз-қаз басқан сәби есіктен төрге дейін құламай жетсе екен деп тілеп, өз-өзінен жаңың шықпайтын ба еді? Мен де сондай күйде болдым. Өйтпегенде қайтейін, жақсы-жаман болсам да, мен бір Бауыржаннын — “Ақиқат пен аңыздығы” Бауыржанның әкесімін ғой! Кітап — жазушының журегін жарып шықкан собиі. Егер осы сөз рас болса, онда өз кітабымның Бауыржан атты қаһарманы менің балам емес пе? Ендеше, баласына кімнің жаңы ашымайды, бала үшін кім мазасыздандайды? Баласына кім жақсылық тілемейді?

III

Қымбатты оқушым!

Сол жетпіс алтыншы жылы жиырма бесінші ноябрьде Жазушылар одагының конференц-залында Қызыл тулы Орта Азия Әскери округты мен Қызыл тулы Шығыс шекара округты өкілдерінің қатысуымен Қазақстан әскери жазушыларының кенесі отті. Залда екі округтың тақырбас жас солдаттары шүпірлеп отырды. Сақа жазушылар мен генералдар президиумге жайғасты.

Залда отырған мен жан-жағыма жалтақтап көп қарадым. Бауkenді іздедім. Бірақ залда да, президиумде де Бауken болмады. Бұл жиналыста қазақ әскери әдбietінің атасы Бауыржан Момышұлы болуы керек еді ғой. Ол кісі неге келмеген әлде ауырып қалды ма екен деп мазасыздандым. Бауken кіріп келе жатқан жоқ па екен деп қайта-қайта есікке қарап, алабұртып, аландап отырдым. Дмитрий Снегиннің кіріспе сөзін де зейін қойып тыңдай алмадым. Бір кезде президиумдегілер козғалысып, араларынан әлдекімге орын аша бастағандай болды. Басымды онға бұрсам, президиум сахнасына үстіне полковник формасын киген, қолында әдемі кавказ таяғы бар, қарағайдай тіп-тік болып Бауыржан көтеріліп келе жатыр екен. Оған генералдар орталарынан орын берді. Зал толы жас солдаттар, бұл полковник кім еді дегендей, көздері бакырая қарасып қалды. Сол кезде менің жүрегім дүрсілдей соғып, екі көзім жасаурап кетті. Оны сен түсінүте тиіссін, оқушым.

Содан кейін Қызыл тулы Орта Азия Әскери округты саяси болімінің бастығы генерал-лейтенант Попков жоллас “Әскери

көркем әдебиет жөне жастарды патриоттық рухта тәрбиелеу” деген тақырыпта қызықты баяндама жасады. Баяндағасының бір жерінде ол Ұлы Отан соғысында өзі рота командирі боп жүрген кезде әдебиеттен аға лейтенант Момышұлының атын естігенін, сол Момышұлы бүгінде өзі жазушы болып, қазак әскери әдебиетінің атасына айналғанын іттиhatтепен атап етті. Кеңестің президиумы бастан, жүрт дүйнелата қол сокты. Қол соклаган Баукеңнің өзі фана болды.

Бұдан кейін мінбеке Ұлы Отан соғысының ардагері, ақын Сырбай Мәуленов көтерілді. Ол соғыста өз басынан өткен оқиғаларды айта келіп, соғыс кезінде Александр Бектің “Волоколамск тасжолы” кітабының қаһарманы болған Бауыржан Момышұлы содан отыз жыл өткеннен кейін қазақ романы “Ақиқат пен аңыздың” жөне қаһарманы болды деп президиумды иегімен нұсқады. Біз мұны мақтаныш етеміз деді. Тағы да қол соғылды. Залдағы жас солдаттар “ол кім?”, “ол қайсысы?” деп бір-бірінен сұрап, күбірлесіп қалды. Соны анғарған Бауken президиумде отырып оң қолын көтерді. Жиналышқа сәл кешігіп кіріп, генералдардың ортасын қақ жарып келип отырған қолында таяғы бар қарт полковник өздерінің сүйіп оқитын кітабы — Александр Бектің “Волоколамск тасжолының” қаһарманы екенін білгенде, залдағы жас командирлер мен жас солдаттар ешқандай бүйіркызы орындарынан атып тұрып, шатырлата келіп қол сокты. Президиумдағылар да тегіс орындарынан көтерілді. Бұл сол кенеске қатысқандардың өмірі есінен калмайтын ғажайып сөт болды. Оны саған арнаған бұл қысқаша хатымда толық етіп жеткізіп айтуды мүмкін емес. Осы кенесте атақты Момышұлының өзі мінбеке көтеріліп, советтік патриотизм, халықтар достығы, жастардың әскери қаруды бес саусағындағы біту жайында жалынды сөз сөйледі. Мінбедегі қарт солдат пен залдағы жас солдаттардың жаны жарастық тапқандай қайта-қайта қол шапалақтады. Маган Бауыржанның аузынан шыққан әр сөз жастардың жүргегіне жарқ-жарқ еткен үшкін тузызып, зал іші сансыз жарық-жарқылға толып кеткен сияқты боп көрінді. Ол сөзін бітіргендеге зал тағы да командасыз орнынан атып тұрып, узак қол шапалақтады. Қаһарман Совет Армиясының бүгінгі жас үрпағының сүйсіне сокқан алақандары үшін келе жатқан көп қарлығашты қоз алдына елестетті. Ол маган алысқа самғап бара жатқан

Бауыржан деген алып қыранның лыпты тұрған сансыз қанаты сияқты боп көрінді. Бұл Бауkenнің болашақпен үштасуының замандастары өз көзімен көрген тағы бір тамаша көрініс, жанды бейнесі болды-ау деп ойладым.

Сол мәжілісте біздің екі генералымыз: ДОСААФ Орталық Комитетінің председателі Байтасов пен республиканың ішкі істер министрі Есболатов жолдастар “Ақиат пен аныз” кітабының жас үрпақта берер тәрбиелік маңызын айта келіп, бұл кітаптың тағы да қайтадан шығарылуы қажет екенін ескертті.

Бұл жиналыстан мен төбем көкке жеткендей бол қуаныш қайттым. Бауkenнің атагына, алғырлығына, шешендігіне қуандым. Бауken сияқты сирек туатын тұлғанын өз кітабымның қаһарманы болғанына масаттандым. Генералдардың аузынан менің де атым аталаң жатса, ол тек қана Бауkenнің арқасы деп білдім.

IV

Ардакты оқушым!

Өстіп жүргенде жетпіс алтыншы жыл толып, декабрьдің отыз бірінші таңы атты. Радио мен сол күнгі газеттер Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мен Қазақ ССР Министрлер Советінің “Әдебиет, өнер және архитектура саласындағы 1976 жылғы Қазақ ССР-інің мемлекеттік сыйлықтарын беру туралы” қаулысын жариялады. Қаулыда әдебиет саласындағы Абай атындағы сыйлық “Ұшкан үә” кітабы үшін жазушы Бауыржан Момышұлына берілгендігі көрсетілді. Эрине, мұны өзін де білесін, оқушым.

Радиодан бұл хабарды естігеннен кейін мен дереу Бауkenнің үйіне телефон соктый. Бірақ көп уақытқа дейін телефон босамады. Жүрт бірінен соң бірі Бауkenні күттыхтап жатты. Бір кезде менің де қолым жетті. Трубканы Бауыржанның өзі алды.

Автор. Бауке, шын жүректен қуана күттыхтайдын!

Бауыржан. Ә, авторсың ба? Ракмет, қарағым.

Автор. Қалай, ризасыз ба?

Бауыржан. Бұл менің мемлекеттімнің сыйлығы ғой және Абай атындағы сыйлық. Дон ризамын, қарағым.

Осыдан бірнеше күннен кейін менің қолым “Простор” журналының тілдей конверті келіп тиді. Ішін ашып қарасам,

Баукеннің 1977 жылдың 14 январы күні кешке “Қаламгер” кафесіне Абай атындағы сыйлық алуға байланысты шайға шақырған қағазы жатыр екен.

Бұл кешке жетпіс шақты адам жиналды. Олардың бәрі де Баукеннің жақын достары, туыстары, жазушылар мен өнер қайраткерлері еді. Кешті Жазушылар Одағының секретары ақын Олжас Сүлейменов басқарды. Кештін барлық мазмұны ақын Тұманбай Молдағалиевтың Баукеннің Абай атындағы сыйлық алуына арнап шығарып, сонда оқыған мына өлеңімен түйінделді:

...Арманға тұрсың қол артып,
Сені елдің картсың дейтіні-ай!
Көзінді бізге алартып,
Қорқытпак болған кейпің-ай!
Бәрі де саған жарасты,
Жап-жарық жаңың үшін-ақ.
Азаматы болдың алаштың,
Еңбегін адал, ісін ақ.
Шаттанып тұрмын,
жанарым
Толып бір нұрлы сезімге.
Соғыста өлген ағаның
Айттарсың соңғы сезін де.
Махаббатымды мен бердім,
Жақсы ағам мениң осы деп,
Оралмай кеткен ерлердің
Ең жақсы отандасы деп.
Бақыт боп алыс, жақынга,
Атандың халық батыры.
Бәйгеден сенің атын да
Келді-ау бір, келді-ау, ақыры.
Мадақтаушы еді сыртыннан,
Масайрап қалды бұл шақта ел.
Құшактап тұрып, мұртыңнан
Сүйейін, аға, мұрсағ бер!

Аяулы оқушым!

Жазушының әрбір кітабы адал, ауыр еңбекпен дүниеге келетінін сезесің гой. Жаза-жаза обден ерқашты болып, үйге кіргісі келмейтін, кірсе, қашқалақтап, жазу столына жоламайтын шактар да болды. Ондайда мен көшө кезіп кетемін. Көбінесе кітап магазиндеріне бұрыламын. Эйелдер магазин аралауга қандай ынтық болса, кітап дүкеніне кіруге мен де сондай құмармын. Ал оған бас сұксам, ана кітапты бір көріп, мына кітапты бір қарап, түсіндірмесін оқып, айналсоқтап шықпай қоятын жаман әдетім тағы бар. Бір кітаптың кез келген жерін ашып қалғанда, бір соғын ұнаса, ол кітапты сатып аламын. Бір сөзі немесе бір оқиғасы керегіме жараса, ол кітаптың құны өтеді деп есептеймін. Остіп жүріп жинаған өскери кітаптарымның өзі (басқаларын айтпағанда) жеке бір шкаф болыпты. (Осы кітапты жазғанда солардың кәдеге асқандары да аз емес). Алиған кітаптарына разы болып, оны жазған адамдарға іштей алғыс айтып, қуанып үйге қайтасын. Келе сала қайтадан іске кірісесің: кітап оқисын, жазу жазасын.

Мергендер аткан оғының нысананаға тиген-тимегенін бірден біледі деседі. Атқан оғы тисе, мылтық гүмп ете түсіп, тимесе, шақ ете қалатын болса керек. Сол сияқты жазушы да жазған тарауларының оқушыға үнайтын, өзгеше әсер ететін тұстарын бірден ангарып қалады. Ангарады да, қаламды тастай салып, атып түрғысы келеді. Еңбек деген ерекше мактаныш қой, шіркін! Шығара алмаспын, жеткізе алмаспын деген тұстарынды ерінбей ойлап, сызып-шымайлап отырып, акыры жақсы өрнек тапқан кезінде, жаңын лаулап, қуанып кетесің еріксіз! Бірақ бір тұрып кетсен, қайтадан отырмай қоятынынды сезіп, уақытты бос өткізіп алудан корқып, қозгалмай, қатып қаласың орнында. Осындай “гүмп” еткенім көп болса еken деп, қақпан шегедей болып, күні бойы стол басында отырасың байланып. Сырт дүниенің қызығынан құр қалып, өзінді өзің онаша үйге қамағандай күй кешесің. Оған да жігер, аз болса, қажыр-қайрат керек сияқты. Жүргімнен жігер жинап, бұл кітапты жазып шыққаныма қатты қуандым мен. Бірақ бұл романды жалғыз мен жазғамын жоқ: ел, халық, Отан көмектесті маган.

Оттаниң ерен үлдәр Момышұлы туралы өздерінің бүйрық, куәлік, сыпаттамаларын берді. Елдің ерен ақындары жүректерін жарып шыққан жалынды өлеңдерін ұсынды. Халықтың қарапайым ұлы — мен үлттың үлкен перзенті — Бауыржан Момышұлының алдындағы кішлік қызмет, інілік борышымды атқардым. Ага сыйласп өскен ауылдың баласы, өсер елдің үрпағы осылай етуге тиіс деп түйдім. “Өсер елдің баласы бірін бірі батыр дейді” деген сөз бар гой. Ал батырдың қандай болатынын басқаларға баяндап беру замандас міндеті емес пе?

VI

Окушым!

Осы кеше гана Бауыржанды тағы да көрдім. Қолтығына қалың папка қысып, Коммунист проспектісімен аяндап жогары, Алатауга қарай өрлең келеді екен. Оң қолындағы кавказ таяғын сүйену үшін емес, сән үшін сілтейтін тәрізді. Әскери қалыптан шыққан күрыш денесін тік үстап, маңгaz адымдайды. Алыстан қараганда адамдардың шынары сияқтанып көрінеді. Жанына жақындал, сөлем бердім. Әңгімелесіп, Жазушылар одагына дейін бірге келдік.

Автор. Халының қалай, Бауке?

Бауыржан. Жақсы, қарағым.

Автор. Көніл күйініз?

Бауыржан тротуарда тоқтай қалып, оң қолындағы таяғымен сол жақ қолтығындағы қалың папканы нұсқады.

Бауыржан. Мінеки көніл күй! “Солдаттың сонғы күнінің” сонғы нұсқасын аяқтап, одакқа әкеле жатырмын. Роман бітірген жазушының көніл күйі қандай болатынын білесін гой, қарағым!

Автор. Құттықтайдың, Бауке!

Бауыржан. Ракмет.

Автор. Енді қандай ойларының бар?

Бауыржан. Мен тек солдаттардың ортасында гана емес, агалардың да арасында өмір сүрдім. Ойлап қарасам, оларға да шаш етектен карыздар екенмін. Енді соларға арнап, ардагер елу азамат туралы естелік-эсселер жазып журмін. Олардың ішінде өзім алғаш көрген сонау Нығмет Сырғабеков, Ораз Жандосов, Қайсар Тәштитов, одан кейінгі Қаныш Сәтбаев,

Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Қалибек Қуанышбаев, Құрманбек Жандарбеков, тағы басқалары бар. Илияс Омаров, Мәлік Фабдуллин, Дмитрий Снегин, Құләш Байсейітова сияқты іні-қарындастарымды да үмытпак емеспін. Қазір соның отыз шақтысын жазып койдым. Осы менің өзірге бітіріп жатқаным. Өзін ше?

Автор. Мен, міне, “Ақиқат пен аңыздың” екінші басылымын өзірлеп, баспага әкеле жатырмын.

Бауыржан. Құтты болсын. Маған қоятын сұрақтарын жоқ па?

Автор. Әзірге жоқ. Бірақ... бір сұрағым бар еді.

Бауыржан. Қойғын.

Автор. Кейбір ағайындар: “Бауыржан әрі шешен, әрі батыр, әрі жазушы — дайын тұрған кейіпкер еді. Ол туралы кітап жазу өте онай болатын. Александр Бек сияқты немесе “Чапаевқа” кездескен Фурманов тәрізді, Нұршайықов та онай олжага кенелді” десетін көрінеді. Бұған қалай қарайсыз?

Бауыржан. Оның жауабын бұрынғылар айтқан гой, карагым. “Ағайын бар болсан, көре алмайды, жоқ болсан, боліп бере алмайды” деген. Мұның атын күншілдік дейді. Ал мен өз қолыммен жазбаған сынық сойлемді өзімдікі демеймін. Ер азаматтың еңбегіне ешқашанда таласпаймын! Ондай әдет жоқ менде. Менің жаным — жазғанымда. Айтқанымды алтын демеймін, ол — өндөлмеген кен. Ал дайын кейіпкер деген болмайды. Жер бетінде онай жатқан тас пен агаشتың өзі де сол қалпында керегіне жарамайды. Агаشتы өндеу, тасты қырнау керек. Тіпті оның сыймайтын сүйір бұрыштарын кесіп тастау да қажет болады. Адам әдебиет архитектурасына апарып қалай салатын тарғыл тас емес. Шебердің қолы гана қара тасты кашап, құрылстың керегіне жаратады. Суреткерге зергер жүрек, таразы қоңыл керек. Осыларға ой қазы болады. Ой өз билігін айтқаннан кейін, тілдің бізі сонынан сөздің түрлі-түсті жібін жетектеп, ак қағазға өрнек токиды, ою кестелейді. Бұл бір!

Екіншіден, егер мен сияқты “дайын кейіпкер” керек болса, онда саган өзі шешен, өзі айтқыш, тіпті өздері жазушы азаматтардың әлденешеуін атап берейін. Олар: Талғат Бигелдинов, Рақымжан Қошқарбаев, Қасым Қайсенов, Үбыраи Жақаев немесе Серке Қожамқұлов, Фабит Мұсірепов, Әлкей Марғұлан, Әбділла Тәжібаев жоне басқалар. Міне,

бұлар қазір қасымызда жүрген нағыз роман-адамдар! Сенің “ағайындарын” да олардың ол дүниеге аттанғанын күтпей, кітаптар жазсын, сөйтіп, өздері де “оңай олжага” кенелсін. Сен оларға осылай дегін! Өзіңнің ешкімді де күнде мейтінінді айтқын. Соңда ел де риза, ерге де мерей. Жөне баспамыз ертең “Өнегелі адамдар өмірі” сериясын шыгаруға кіріссе, бұл кітаптар соның ірге тасына кетеді. Енді сұрагың бар ма?

Автор. Жоқ, Бауке.

Бауыржан. Ендеше, сау бол, шырагым. Мені жігіттер күтіп отыр.

Баумен екеуіміз Жазушылар одагының кең сарайына кірдік. Ол жоғарғы қабатқа көтеріліп кетті де, мен төменде қалып қойдым, баспаға қарай бұрылдым.

“Өлең шіркін өсекші жүртқа жаяр, сырымды токтатайын, айта бермей” деп Абай айтқандай, енді хатымды аяқтағаным абзал. Сөзімнің соңында бұл кітапты басып шыгарған, пікір білдірген, жан тебірентерлік сәлемдер жолдаған баспа, баспасөз қызметкерлеріне, барлық оқырмандарға шын жүректен алғыс айтамын. Соның ішінде сен де барсың, сүйікті оқушым! Саған, сенімен бірге бұл кітапты таласа оқыған жан серігің — жұбайына мың мәртебе рақмет деймін және де.

Менің тіріде табынар Тәңірім, өлгенде артқа қалдыраң үмітім (өлгендердің бәрі де тірілер үмытпас деген үмітпен өтеді емес пе) сенсің, ардақты оқушым! Өйткені сен мәңгі жасайсың. Мен өз рухымды — кітабымды қолыңа бердім. Керек кылсан, алыс сапарыңа ала шық. Қызықсыз болса, тартпаса, пайдасы тимесе, орта жолға тастап кет. Ерік өзінде.

Сәлемет бол, бақытты бол, оқушым!

Құрметпен бас иіп, сәлем жолдаң, алыс Алматыдан қолымды создым.

Автор

14 сентябрь, 1977 ж.

Алматы.

КЕЗІНДЕ КІТАПҚА КІРМЕЙ ҚАЛҒАН ТАРАУ

“Ақиқат пен аңыз” роман-диалогы 1975 жылы, Жеңістің 30 жылдығы қарсаңында баспадан шыгуга тиіс еді. Бірақ бір жылдан аса кешігіп жарық корді. Кітаптың мұниша бөгелу себебі шілді орындар: ана жерін қысқарт, мына жерін ошір, ананы айтуға болмайды, мынаны бұлай жазбау керек деп қарысын отырып алды. Олардың үстемелеп берген бүйіркітарының бәрін автор орындауга мәжбүр болды. Өйтпесе, кітап мұлде шықпай қалатын еді.

Роман-диалог жарық коргеннен кейін, оқырман оны унатып, коп тиражben қайта басылып шыгуын тілек етті. “Жазушы” баспасы алғашында 41.000 дана болып шыққан бұл кітапты 1978 жылы 60.000 дана етіп екінші рет басып шыгарды. Одан кейін орыс, украин және чех тілдеріне аударылып, оқырмандарга 300.000 дана тиражben және тарады.

Қазақша екінші басылымның қолжазбасына автор бұрын баспа қысқартып тастаган кейбір тарауларды қайтадан қосты, жақадан толықтырулар жасады. Алайда бұл жолы да жеке тарау, абзац, сойлемдер сыйылып, қырқылып, қолжазбадан алынып тасталды.

Сол қылғандардың бірі осы тарау. Бұл тарау романның онынши диалогының ең соңғы болімі еді. Тоқырау заманының “қырагы” баспагерлері бұл тарауды зиянды деп тауып, қолжазбадан ошіріп, кітаптың алғашқы басылымдарының бәрінен шыгарып тастаган еді. Енді “Жұлдыз” журналының 1991 жылғы I-сонында жарияланған сол тарауды романга қосуға мүмкіндік туып отыр.

* * *

Автор. Қарапайым жұртпен көп кездесесіз гой, Бауке. Ал бұрынғы, бүгінгі ел басшысы үлкен адамдармен жүздесіп, сөйлесетін сәттеріңіз бола ма?

Бауыржан. Оның керегі не саған?

Автор. Кіммен, қалай сөйлесетініңізді білгім келеді.

Бауыржан. Мен оның бәрін айтуға міндепті емеспін саған. Түсінікті ме?.. Жаз. Бүгінгі басшылардан кіммен кездескенімді айтпаймын. Ол болашақтың жұмысы. Бұрынғы басшылардың біреуін осы бертінде, өз үйімде қабылдаганым бар...

Автор. Кімді, Бауке?

Бауыржан. Қазактың бұрынғы премьер-министрі Ондасыновты. Білесің бе?

Автор. Сырттай білемін. Бірақ жаңына жақын барып көрген кісім емес. Біреу мактайды, біреу мадақтайды — білмеймін.

Бауыржан. Ал мен мактамаймын. Мактамайтын: “оңбаған, үлтшыл” деп қырық төртінші жылы маган айып таққандардың бірі — сол кісі. Ол записка қазір тиісті архивте жатыр. Сол адам үйіме телефон соғып: “Мен қазір барамын, козғалмастан, тосып отырысЫн”, — депті. Эрине, мен оны танертеңгі шайды ішкен бойда, сол хабарды естіген жерде, кухняда, тырп етпестен, тосяп отырдым. Бірақ сыртым козғалмаганмен, ішім әлем таптырық бол кетті. Үлкен адамдар қол қойған қағаздар үй болып, күй болып, біреулерді үшпакқа шығарады. Біккө үшып, алысқа самғайын деп тұрған біреулердің қанатын қырқып, топ еткізіп жерге түсіреді. Қарға қыран бол қекте қалбанда жүргенде, қанаты қырқылған қыран қорғалап, жорғалап төменде тіршілік етеді... Бірақ бұл жалғыз оның ғана кінәсі ме? Адамзат қоғамы құрылғаннан бері талай патша, король, президент, хандар осылай еткен: жазықты мен жазықсызды қоса жазалаған. Аргы тегі адам болғандықтан, біздің бұрынғы премьер де осылай жаңылуға, адал адамды жазықсыз кіналауга тиіс болған шығар... “Үйге келген кісіге үйдей өкпенді айтпа” деген халқымның даналық сөзі бар. Эрине, бұл тек қазақ сияқты кешірімді кейуана халықтың ғана аузынан шыгар сөз. Ендеше, мен халқымнан данышпан емеспін. Сондықтан, ол жайында ләм деместен, үндемей отырайын деп ойладым.

Көп кешікпей қонырау шылдырап, балалардың біреуі есік ашты. Ондасынов бірден төрге қарай үмтыйлды да, қақып отырған мені көріп қалып, кухняға қарай бұрылды.

— Ассалау-ма-галей-күм,— деді табалдырықты аттай бере дауысын соза үн қатып.

Мен он жақ иығыма қараған күйі, түк естімеген кісі сияқты болып, үн-тұнсіз отыра бердім. Ол қасыма жақындағандағандағанда, таяғыма сүйеніп, орнынан түрдым. Оның молдадай боздатып қазақша берген сөлеміне “здрасти” деп жауап берсем бе еken деп қырысып бір түрдым да, алғашқы іштей үәдем ойыма түсіп, бетіне бедіреүе қарап, он алақанымды ұсындым. Ол құшагын жайып келіп, уш рет кеудесін түйістірді. “Мынаның өзі мүлде мұсылман бол кетіпті-ау”,— деп ойладым ішімнен. Бірақ ләм деп әлі аузымды ашқамын жок.. Онымен не сойлесемін деп жоба да жасамадым. Сұрақтарына тиісті жауап берермін де коярмын деп ойладым. Ол кеуде түйістіріп болғаннан кейін, мен қайтадан орындыққа отырдым. Ол да менің қасыма тізе бүкті.

— Халың қалай, Бауыржан, көңілсізсің ғой,— деді ол бетіме қарап. Содан кейін қолтығына қысып келген кітап тәрізді ораулы бір затты үстелдін шетіне қойды.

Оның “көңілсізсің ғой” деген сөзінен Абай өлеңінің бастапқы бір жолы сап етіп есіме түсе кетті.

— “Қартайдық, қайғы ойладық, үйқы сергек” деген Абайдың өлеңі бар емес пе,— дедім оған бейілсіз қарап. — Қартайған кісіде не көңілділік болсын.

Не айтатынын ол да ойлап келмеген бе, әлде Абай сөзі оның да көніл күйінің қылын дәп басты ма, білмеймін, қонағым басын изеп-изеп жіберді.

— Рас, Абайдың осынысы өте бір оңды сөз-ау,— деп бірден қостады ол мені. Содан кейін әлденені есіне түсіргісі келгендей ойланған түсіп, иегін көтерді. — Бұл өлеңің ар жағы қалай еді осы?

Бұрынғы премьер-министр иегін қанша көтергенімен, Абай сөздерін ойына түсіре алмады. Жастайынан жазып берген қағазды окудығанда машық еткен кісіге кінө қоюга бола ма? Ақыры өзім болыстым.

— Рұқсат етсөніз, мен айтып жіберейін,— дедім.

— Е, айтшы, Бауыржан, Абайдың бар сөзін жатқа білесін ғой сен... Оны оқуға қолымыз тиді ме біздін...

“Абайдың бар сөзін жатқа білесін ғой сен...” Оның бұл сөздері де менің қытығыма тиді. “Мен білген Абайдың сөзін

сен неге білмейсің? Абайды әскери адам мен соғыста оқып, жалыма жаттап жүргенде, ел басқарған сен неге жаттамадын?! “Оны оқуға қолымыз тиді ме біздін” деп бәлсінесің. Осы да сениң білгендігің бе? Оны оқымасаң, сен не оқыдың езіннің ана тілінде? Абайды оқымасаң, оның философиясын білмесен, Абайдың елін қалай басқарып келгендің сен?” — деп тастагым келді оған. Бірақ демедім. Демегенім, ол қонақ қой. Қонаққа кінә қоюға болмайды. Ол елдің Абайдай ақынын сыйламағанымен (оқымағаны сыйламағаны гой), мен елімнің салтын сыйлайын дедім.

— Ол өлең былай басталады,— деп алғашқы шумағын айтып бердім:

Қартайдық, қайғы ойладық, үйқы сергек,
Ашуың — ашыған у, ойың кермек.
Мұндасарға кісі жоқ сөзді үгарлық,
Кім көнілді көтеріп, болады ермек?

— Рас, рас, дәл айтқан екен,— деді Ондасынов басын қайта-қайта изеп. — Әсіреле: “Мұндасарға кісі жоқ сөзді үгарлық, кім көнілді көтеріп, болады ермек?” дегені онды екен.

“Олай болса, мен сениң басынды шыбындаған жылқыдай шүлгүтайын”, — дедім де:

— Ар жағы мынадай, оны да тындаңыз,— деп Абай олеңінің келесі шумағын жалғадым:

Жас қартаймак, жоқ тумақ, туган өлмек,
Тағдыр жоқ откен өмір қайта келмек.
Басқан із, көрген қызық артта қалмак,
Бір Құдайдан басқаның бәрі өзгермек...

— Мұның да бәрі рас екен,— деп премьер-министр тагы да “шыбындағы”.

— Рас болса, осы өленнің аяғы былай аяқталады,— деп енді ең соңғы шумакты айтуға кірістім. Бұл шумакқа бар өнерімді салып, құбылтып, түрлендіре оқыдым:

Колдан келе бере ме жүрт менгермек,
Адалдық, арамдықты кім тенгермек?
Мақтан үшін қайратсыз болыс болмак,
Иттей қор боп, өзіне сөз келтірмек.

Мұрнының үсті жалпайып, екі танауы дедиіп, Бауыржан рақаттана кеп құлді. Рақаттанғаны сондай, тіпті көзінен жас та шығып кетті. Салалы, арық саусақтарымен екі көзінің күйрығын кезек сүртіп, куақылана менің бетіме қарады да:

— Ал не қыласың Абайға? Ол саған “ұлтшыл” деп үстінен записка түсіретін Бауыржан емес қой,— деді.

Автор. Өзіне осылай дедіңіз бе, Бауке?

Бауыржан қабакты бірден түйіп жіберді. Мұртының қылтанақтары найзадай тікірейіп шыға келді. Жаңағы көнілді күйінен іле зде ештеңе қалмады.

Бауыржан. Эй, сен өзің түк түсінбейтін мигұла екенсің гой,— осылай деп ол маған ежіреңе қарады. — Мен саған аузынан шыққан сөзді емес, ішімдегі ойды айтып тұрғаным жоқ па? Оны “внутренний монолог” дейді орысша. Баганадан бері мен саған өзімнің ішкі монологымды айтып отырмын гой..

Автор. Түсінікті, Бауке.

Жаңағана онымен қоса құліп, ол жымиса, ілесе ыржиып отырган мен де тас бол қата қалдым. Тас тасқа соғылса, жарқ етіп от шықпай ма? Баумен бөгеліп барып, сөзін қайта жалгады.

Бауыржан. Мен Абай өлеңінің соңғы шумағын айтқанымда, ол бұрынғысынша “шыбындармады” “Шыбындармады” деген сөзді түсінесің бе өзін?

Мен басымды изедім.

— Түсінсөң, сол. Шыбындаудың орнына, ол басына қамшы тиғен жылқыдай кекиіп, кекжеңдеп қалды. “Бұл шумақта мениң мінім айтылған-ау, Бауыржан мұны сондықтан тақлақтап отыр-ау” дегендегей секем алыш, қайтакайта мениң бетіме қарай берді.

Осыны анғардым да, мен:

— Абай мұны бүтінгіге емес, бұрынғыларға арнап айтқан гой,— дедім он иығыма қарап. —“Мақтан үшін қайратсыз болыс болмак, иттей қор боп, өзіне сөз келтірмек” дегеннің бүтінгіге қатысы жоқ. Өйткені бүтінде ешкім өзі тіленіп бастық болмайды, жұрт сайлайды гой...

— Рас, бізге қатысы жоқ,— деді ол маңғаздана иегін көтеріп.

“Атаның басы! Абай мұны саған жәнс сияқтыларға арнап айтқан!”— дедім мен иығыма.

Ондастынов жан-жагына көз жіберіп, өзінін кухняға тізе бүккенін енді аңғарғандай болды. Қозгалакта, кухняда отыруды лайық көрмегендей әлпет таныта бастады.

— Бауыржан, сен неге мұнда отырысын? — деді маған.

— Мен солдаттын. Маған отырган жерінен қозғалмасын деген бүйрық болғандықтан, тырп етпестен Сізді тосып отырмын.

— Жүр, онда кабинетіне барып сойлесейік, — деп үстел шетіндегі затын ала Нұртас орнынан түрдү.

— Сіз қазақсыз ғой, — дедім мен орнынан қозғалмастан. — Қазақ болсаныз, тізенізді бүгіп, мына дастарқаны жиналмаған таңертеңгі астан ауыз тиініз.

Ол жаңағы түрекелген орындығына қайта отырып, быртиған ақ саусактарымен төрелкедегі катынқырап қалған қара нанның шетін сындырып, дәм ауыз тиді.

Содан кейін біз кабинетке келдік. Жұмсақ креслоға жайғасқаннан кейін, қонағым сәл көңілдене түскендей болды. Алдымен шкафтағы кітаптарға бір көз жүгіртіп өтті. Одан соң мойнын бұрып, оң жағындағы жазу үстеліне қарады. Үстел үстіндегі қағаздардың бетін үлкен ақ шүберекпен бастыра жауып қойған едім. Ондастынов сол шүберектің салбыраған бір шетін екі саусағының ұшымен шымши ұстап:

— Мынау не, Бауыржан? — деді.

— Ол ақырет, — дедім мен. — Оның астында жатқандардың барлығы да өлген адамдар — менің қарамағымда болған солдат, офицерлердің аты-жөндері жазылған тізімдер, олардың ерліктері сыпатталған жазу дәптерлері, блокноттар. Мен оларды қашан, қайда, не үшін өлімге жұмсағанымды айтып, қағазға түсіріп жатырмын. Әскер басы болған, ел басқарған адамдардың халық алдында берер осындей отчеты болуы керек кой...

Ондастынов шүберекті қоя беріп, оны ұстаган екі саусағын бір-біріне қайта-қайта үйкеп, тізесінің үстіндегі ораулы қағазды ашты. Одан қара лидеринмен тысталған кішірек бір кітапшаны алып, маған ұсынды.

— Бауыржан, мынау менің тұнғыш кітабым еді. Соны саған өз қолыммен сыйлауға келдім.

Кітапшаның мұқабасында “Арабша-қазақша түсіндірме сөздік” деп жазылыпты. Ішін ашып қарасам: әлиф — бірінші

әріп, ибліс — шайтан, әхмәк — ақмак, ахуал — ақуал, әхбар — ақпар деп келіп, кітапшаның аяқ жағына арабтан келген кейбір жер-су, қала, кісі аттарының және Құран сүрелері аттарының мәні тізбеленіпті. Оның бетін жаптым да, орындыққа тастай салдым.

— Бауыржан, сен менің кітабымды комсынып отырсың гой деймін,— деді ол бетіме қарап.

— Иә, комсынып отырмын,— дедім мен.

— Неге?

— Анау тұрган Құраннан да қалың екі көк кітапты көрдіңіз бе?— дедім мен сөздіктер тұрган этажерканы иегіммен нұскап. — Сол орысша — арабша, арабша — орысша сөздіктер.

— Е, білемін гой.

— Білсеніз, сол екі кітаптың қобігіндегі ғана бұл кітапшаны Сіз емес, ескіше оқыған бір дүмшес молда бастырып шығарса, онда ештеңе демес едім. Ал мұны қазактың пәленбай жыл мемлекет басқарған премьер-министрі шығарды десе, қалай комсанбайын?

Ондастынов үнсіз отырып қалды.

— Бұрын кітап жазуга қол тимеді,— деді содан соң. — Пенсияға шыққаннан кейін қолдан келгені осы болды, Бауыржан.

— Онда бұрын тұрмеде отырып па едіңіз?

Нұртас менің бұл сұрағынан шошып кетті.

— Жок, Бауыржан, не айтып отырсың?— деп басын көтеріп алды.

— Айдауда болдының ба?

— Жок, атама.

— Соғыста жүрдіңіз бе?

— Соғыс кезінде елде болғанымды өзің көріп едің гой.

— Өкінішті,— деп мен басымды шайқадым.

— Не өкінішті, Бауыржан? Мениң тұрмеде болмағанымды айтасын ба? Оның несі өкінішті?

Мен оның бұл сұрағына жауап бермедім. Түрегелдім де, аяндал барып шкафты ашып, қолыма ілінген кітапты алып, орныма қайта келіп отырдым.

— Мынау кітап пен коныр кітапты көріп отырсыз гой,— дедім мен екі кітапты екі қолыма ұстап. — Екеуінің де көлемі біздін “Батырлар жырының” жинағымен паралар,

біреуін бір қол өрен қөтереді. Ал осы екі кітапты жазған бір-ақ кісі — бір елдің Сіз сияқты бұрынғы премьер-министрі. Мұның біреуі “Автобиография”, ал екіншісі “Открытие Индии” деп аталады. — Ол екі кітапты қатарлап, Ондасынов кітапшасының үстіне қойдым. Содан кейін оған тіке қарадым да, сөзімді жалғадым: — Бір қызығы, Джавахарлал Неру осы кітаптың екеуін ле түрмеде отырып жазған... Ал оның атын дүние жүзінің бесіктегі бес жасар баласына дейін біледі.

Ол ләм демеді. Мен темекі тартып тұтаттым да, үшінші кітапты қолыма алды:

— Ал мынау сырты сарымен қапталған “Өмірбаян” кітабы — “қара” Африканың азаттыққа жеткен бір елінің басшысы жазған том. Ол да көп уақыт айдауда, байлауда болған кісі. Ал мынау тагы бір елдің бұрынғы басшысының өз республикасындағы және өртүрлі елдердегі әйелдер қозғаласының жайын зерттеп жазған кітабы. Бұлар да оқушыға өз елдерінің жайын танытарлық және авторларының аттарын мәнгі сақтап қаларлық дүниелер.

Осылай деп мен ол кітапты да ана кітаптардың үстіне қойдым.

— Бұлардан басқа кешегі мес қарын Черчилль де артына пәленбай том мемуар қалдырып кетті.

Содан кейін қатарлаулы тұрган кітаптарға ары сығалап, бері сығалап қарадым да:

— Қайда Сіздің кітабыныз? — дедім.

Ол да ары-бері қарал:

— Ана кітаптардың астында қалды гой, — деді.

— Коріне ме өзіңізге?

— Жок.

— Мінеки, Сіздің кітабыңызды менің қомсынатын себебім сол. Мен Сіздің үкіметке сінірғен еңбегінізді жокқа шығармаймын. Бірақ жиырма жылға жуық ел басқарған үлкен адам артына өз ізін қалдыруы керек. Лауазымды орындыққа отырып, даярлап әкелген қағазға көзді жұмып кол қоюмен, жазып берген жазуды мөртебелі мінбеден мінгірлеп оқып шығумен, желкеден сыйырлағанының бәріне “Иә, иә! Құп, құп!” деп бас шүлғи берумен із қалмайды. Із өзінің Коммунистік партияның, социалистік ұлтының камын өз басынмен ойлап, соны өркендету жолындағы

барлық тәжірибелі мына қызыл колынмен жазып, қағазға түсірсөң ғана қалады. Аппараттың қызметкерлерін даярлайтын батраққа айналдырмай керек. Понятно Вам?

Тегі, бұл жерде менің дауысым қаттырақ шығып кетті— ау деймін, ол көзі жыптықтап, басын изеп-изеп қалды. Содан соң мен келесі сөзімді жайлап айтып, ойымды ары қарай жалғастырды:

— Қазақстан — дүниежүзілік масштабтағы ел,— дедім он жағымдағы кітаптарға көзімнің қызығын сала отырып. — Ендеше, оның басшысы дүниежүзілік оқырманға лайық кітап қалдыруы керек. Ал Сіз сиякты премьер-министрдің, партия қызметкерінің Құран сүрелерінің аттарын қазақшаға аударуы халыққа мұра болмайды. Ол — мұра емес, мазак. Извините за выражение...

— Сонда менің не істеуім керек еді?— деді ол барынша байсалды болуга тырысып.

— Жұмыстан кейін қарынды сипап, қарап жатпау керек еді. Карта ойнамау керек еді. Преферанс деген ауруларың болды ол кезде. Бос уақыттың бөрінде ойланып, толғанып жаза беру керек еді. Править справедливо — значит глубоко постигать суть дела, властвовать без лицемерия, свершать деяния, внимания совету мудрых. Понятно Вам? Елді айдай әлемге кім танытады? Қайраткер мен қаламгер танытады. Осы екеуінің күшімен сол елдін саяси және көркем әдебиеті жасалады. Қазактың көркем әдебиеті халқының насхатшысы бол, әлемді шарлап жүр. “Абай жолы” барлық материктерде сайрап жатыр. Ал саяси әдебиетіміз әлі күнге үйден шықлаған көр бала күйде. Сіз өзіңіз бастық бол түрғанда көп жағдайда, мәселен, Сәбит Мұқановты менсінбей келдініз. Ал ол жазған “Өмір мектебі” трилогиясы бір елдің саяси басшысы жазды деп үлтамай айтуда боларлық дүние еді. Бірақ оны Ондасынов емес, жазушы Мұқанов жазды. Енді Сіз: “Менің не жазуым керек еді?”— деп сұрайсыз. Солай ма? Солай болса, Сіздің де анау Неру, сонау Черчилль тәрізді немесе өзіміздің Сәбит сиякты “Өмірбаяныңызды” жазуыңызға болатын еді. Ол өмірбаянда қаншама мол материал жатыр десенізші. Қаңылтыр қыргышы болмаған кешегі көшпелі елдің өз жерінен космоска корабль үшірған машиналы мемлекетке айналуы, міне. Сіздің жазатын тақырыбыныз. Кітаптың атын “Менің халқым”

дайсіз бе, әлде “Мен қазақ халқының ұлымын” деп коясың ба, оны өзің білесің. Ал оның толып жатқан тараулары бар. Олар: Феодализм. Ленин идеясы. Ұлы Октябрь революциясы. Қазақтардың жана өмірге қадам басуы. Жер бөлісі. Әйел теңдігі — қалыңмал мен әменгерліктің жойылуы. Кәнпеске. Коллективендіру және сол кезлегі асыра сілтеушілік. Отыз екінші жыл трагедиясы. Отыз жетінші жыл зардабы. Согыс. Совет халықтарының мызғымас достығы. Женіс. Сталин өлімі. Хрушев данғазасы, т.т. Немене, жалтақтап жан-жағына қарайсын? Хрушев кіріп келеді деп коркып отырсың ба? Әлде менің “данғаза” деген сөзімді үнатпай қалдың ба? Именно солай. Сен қанша қипактасан да, мен оған будан басқа сөз қолдана алмаймын. Және сенің ар жағың менің бұл сөзімді жек көріп түрган жок, тек бер жағың ғана. Рас па?.. Орталық Комитеттің октябрь Пленумы оны орнынан түсіріп тастап, өте дұрыс жасады... Төрт-бес жас үлкендігің үшін бағанадан бері “Сіз” деп сөйлегенім жетеді. “Сіз” деп сыйзыктатып отыру ішімді пыстырыды. Енді, көніліңе келсе де, “сен” деп айтамын.

— Жарайды. Бірак әлгі айтқандарының бәрі де КПСС пен Қазақ ССР-інің тарихында жазылған ғой. Оны менің қайталаудың қажеті не?

— Сен оны өз тарихында, жеке коммунист, бір үлттың дербес окілі ретінде сыппатта, сол үлттың да өміріне байланысты етіп айт. Өйткені сен феодализмді де, социализмді де өз көзінмен көрдін. Бастаң кешкен қателігімізді, кемшілігімізді де көрсет, сонымен бірге жегкен женисімізді коммунистік, үлттық мактанышпен дүние жүзіне паш қыл. Сонда сенің ол кітабың елге мұра, жер шарындағы оянып жатқан халықтарға үлгі болады. Мұндай кітапты халқына сен жазып қалдырмаганда, сен үшін Голощекин немесе Скворцов жазып береді деп ойладың ба? ... Ертең сен өлесің,— дедім содан соң оған қарай сұқ саусағымды серпе нұсқап. Ол қолайсызданып, басын шайқады. — Жоқ, басында шайкама, ертең сен өлесің... Өлгеннен кейін бұрынғы премьер-министр еді деп бір көшені сенің атыңа кояды. Сонда кейінгі жас қауымнан шыққан үрпек бас біреу: “Кто такой Андысынов? Почему его именем названа улица? Какие заслуги у него?”— деп фамилияның озгерте айтып, өзінді менсінбей, сұқ саусағын шошайтып туралды. Өйткені

ол сенің кім болғаныңды білмейді. Ол сенің кешегі тап жауларамен жағаласып жүріп колхоз үйымдастырып, егін салдырган, арық Қаздырган жеріне шыққан нанды жеуді гана біледі. Міне, сонда саған үлкен арашашы артында қалдырган кітабын болады. “Ол — мемнін ғой, жас үрпақ. Біздің де елге сінірғен азды-көпті еңбегіміз болған. Сен сол біз даярлап кеткен дайынға ие болып, шікірейіп тұрсың ғой, шырағым... Көпсінсен, көшеден атымды өшіріп тастарсын. Бірақ өзің, алдымен, халыққа мендей бол қызмет ет”—... деп сенің жазып қалдырган еңбегін кітап сорелерінен оған үн қатады. “Мен қазақ халқының ұлымын!” деп тұрады. Понятно тебе?

— Понятно, Бауыржан. Бұлардан басқа не жаз дейсін?

Нұртас мені кекетіп отырган сияқты бол көрінді.

— Басқа жазатын ештең таппасаң, онда әйелін туралы жаз,— дедім мен жұлып алғандай. Бұл оның мінегеніне менің де мысқылмен жауап беруге тырысканда аузыма қапелімде түсе қалған сез еді. Ол әлденеден сезіктенгендей бол бетіме қарады да, сөл бөгеліп қалды.

— Эйелдер туралы жазу ежелден жазушылардың үлесіне берілген ғой,— деді содан соң. — Олар туралы сендер жазарсындар.

“Айтылған сез — атылған ок” деген емес пе. Мылтық тарс еткеннен кейін, оның не себепті атылғанын дәлелдеуің қажет. Ол үшін ой байғұс қас қағым уақыттың ішінде сенің омір бойы миңда жинаған оқигаларының шамын жарқ-жүрк еткізіп жағып үлгіруі керек. Эрине, сен соның біреуіне токтайсың. Тапқан дәлелің тиянақты болса, сен одан сайын шабыттанып кетесін. Сөз деген жарықтықтың жайы осылай ғой.

— Жок, саяси қайраткерлер де әйелді жек көрмейді. Олардың катынсыз өткенін естігенім жок. Ендеше, әйелдер туралы олар да жаза алады. Тіпті өз әйеллері туралы да айтады. — Осылай деп мен мойнымды он жағымдағы кітаптарға қарай бұрдым. — Нерудің мына кітаптарының бірінде “Камала” деген тарау бар. Камала — Нерудің әйелі. Ол кітабының басқа да екі-үш тарауын әйелі мен екеуінің арасындағы адамгершілік қарым-катынас мәселесіне арнайды. Өзінің жұмыс басты болып, түрмеге кайта-қайта түсіп, Камалага көңіл бөле алмаганын айтады. Неру Индияның Кашмир штатынан шыққан кісі. Камала да сол жердікі, екеуі

де бір үлттың перзенті. Солай бола тұrsa да: "Екеуіміз бір-бірімізді шексіз сүйсек те, мен оның жанын терен түсіне алмадым-ау. Адамдардың өзара түсінісуі деген ең манызды мәселе ғой. Саясат пен экономика жайында қызыл кеңірдек боп таласып жүріп, біздің бұл мәселені ұмытып кететініміз өкінішті",— деп жазады Неру. Ал менің білуімше, Сіздің зайыбының қазақ айелі емес еді ғой. Солай бола тұrsa да, сіздер бір-бірінізben түсінісе білдініздер емес пе? Міне, осыны баяндап жaszсаның да болады. Неру айтқандай, бұл да бір үлкен проблема.

Сен боларың болып, бояуың өшкен қазақсың. Сенде менің шаруам жок: көр аузына келгенде кемпіріңмен ажырас демеймін. Анадан туганда сен өзің қазақ едің, ал үрпак, үрім-бұтағынның өзге жүрт боп кеткенін де айтпаймын. Тек тірі болып жүре берсін.

Сен менің бұл сөзімнің ар жағында үлтшылдық жатыр еken деп ойлама. Бұрын солай ойлайтынсың. Мен біletін бүгінгі қазақта үлтшылдық жок, ал рушылдық ежелден келе жатқан ескі ауру. Бұрын қазақтың үш жүзінің басы бірікпей, әр жұз өз алдына ұсақ-ұсақ хандықтар құрды. Әр хандықтың ішінде киян-кескі ру таласы өрбіп, сұltандар таққа таласып, бірін бірі құртумен болды: тірісін өлтіріп, өлгенінің атын өшіріп отырды. Осы ру таласының әлегінен де қазақтың үш жүзінің басы бірігіп, біртұтас үлкен мемлекетке айнала алмады. Қазақтың ең күшті деген ханы Абылайдың өзі де бір-біrine ырылдай қарал, ауыздағын арандай ашқан екі арыстанның — орыс патшасы мен қытай патшасының аузына кезек кіріп-шығып жүрген кара шыбын іспетті ғана болды. Бұрын қазақтардың біртұтас мемлекеті қалыптаспагандықтан, мемлекет дәрежесіндегі қайраткерлері де болмады. Тек Ұлы Октябрь революциясы ғана үш жүздің басын біріктіріп, қазақтардың біртұтас социалистік мемлекет болып қалыптасуына жағдай жасады. Мемлекет дәрежесіндегі қайраткерлеріміз де енді көрінуі керек. Қазір рушылдықтың заманы емес, халық камын, халықтар арасындағы достықтың камын ойлаудың заманы. Екеуіміз Алматыда осылай деп отырғанымызбен, жергілікті жерлердегі кейбір азаматтарымыздың өзінің руластарын, жарамсақтары мен жақындарын ғана жоғарылатып жатқандары жоқ емес, бар. Ал рушылдықтан арыла алмаған қазақ ешқашанда ұлылыққа жете алмайды. Осыны есте ұстауымыз керек. Қазақстан Компартиясы

рушылдыкка, жершілдікке қарсы там-тұмдаң күрес жүргізіп те келеді. Ал ғасырлар бойы сүйекке сінген бұл әдетті бірден тыя қою онай да іс емес қой. Бірақ тыю керек, тыйылу керек!

Осылай деп сөзімді бітірдім де, қонақтың бұйымтайын сұрауга көштім.

— Батыр қартайса — бақыр, бастық картайса — мұсәпір болады. Бірақ сен қартайсан да дерпенсің ғой,— деп мойнымды оң жағыма бұрып, көзімді иығыма қададым. Бұл менің бастағы лап еткен ойды бөгеп, тіліме тежеу салғаным.

— Астагыпышралла, ол не дегенің тағы, Бауыржан?— деді Нұртас.

— Қорықлай-ақ қой, бұл саған зиянды сөз емес,— дедім қонағымды тыныштандыруға тырысып. — Оның мағынасы мынадай. Кеше, Ұлы Отан соғысы кезінде, халқымыздың бәрі де майдан үшін деп жан аямай еңбек етіп, үстіндегі бір қабат киіміне дейін сыйырып бергенін осы елде жүрген өзің көзіңмен көрдің. Сол соғыста жарты жаны — жалғыз баласынан немесе өкпе, бауыр, жүргегінен — екі-үш ұлынан бірдей айрылған мүгедек кемпірлер мен мұсәпір шалдардың тірілері бүтінде қырық-елу сомнан пенсия алады. Ал сенікі олардікінен әлдеқайда көп қой, әрине. Әйткені сен дербес пенсиянерсің. Дерпен деген сол: дер — “дербес”, пен — “пенсионер” деген екі сөздің қосындысы еken. Жұрт солай дейтін көрінеді. Үктың ба енді?

— Үктым. Рас, мен одактық маңызы бар пенсия аламын ғой,— деді ол маңғаздана иегін көтеріп, әрі алғашында түрлідей тиген “дерпен” деген үрейлі сөздің жаман болмай шыққанына қуангандай әлпет танытып.

— Үксан, батыр картайса, бақыр болады дедім ғой оның алдында. Олай деген себебім кеше, неміс фашистерімен соғыста жүрген кезімде жас едім: жарқылдаған алтынга үқсайтынын. Одан кейін күміс болдым. Енді, міне, бақырга айналдым. Мұны өзімнен көріп отырмын. Ал картайған бастыктың күйін сенің сықпытаң танытып түр. Қазынасынан айрылған қайыршы мен қайраты қайтқан көрінің арасында бір аяусыз үқастық болады: қайыршы қасынан откеннің борінен садақа күтеді, ал көрі кісі қарсы кездескен жаннан тегіс сәлем дәметеді. Жұрт мені танып тоқтап, сәлем берсе еken, тым болмаса бас изеп, ізет көрсетсе еken дейді. Жанынан откен жас адам сәлем берсе, шал

шабыттанып, шаршағанын да ұмытып кетеді. Жаңына канат бітіп, қайраттанып қалады. Өйткені жас азаматтың сөлемі арқылы егденің елге сінірген енбегі еленеді. Себебі сәлем — қарт үрпақтың жер бетінде қалдырыған игі ісіне жас буынның ризашылығының белгісі. Ал қарт адамға бұрынғы өткен-кеткенді еске алып, ойга түсіру өзгеше ганибет. Сондыктан да тұстас, тұрғылас кісілер, бұрын істес, қызметтес болған адамдар, бір майданның жауынгерлері болған жандар бір-бірімен жолығып, жүздесуді аңсайды. Кездесе қалса, сыр шертісіп, бір жасап қалады. Ал сен Мәскеуде тұрасын. Онда сені Тұракты өкілдіктің он шақты адамынан басқа кім таниды, кім біледі? Олардың өзімен де күн сайын және кездесе бермейсін. Ендеше, сен карт адамның осы ләззатынан да құр алақансын. Осы себептен де сен мұсәпір болып, Қазакстанға, қазактарға сәлем бере келіп жүрсің гой. Қартайғанда қайда тұруды ойламағаннан кейін осылай болады. Жарайды, бұрынғы дәуренің болса, сен маган келмес едің, менің үйіме кіrmес едің. Ал бұйымтайынды айт.

— Жаңағы сөздерің мені келгенім үшін кінәлағаның ба, Бауыржан?

— Жоқ, мен ешкімді де кінәlamаймын. Мен сабақ болсын деп айтамын.

— Қарт кісі “Әліп-биді” қайта жаттап қайтеді?

Бұл сөзімен ол қапелімде маган қылыш сермен қалғандай болды. Қонігі жауынгер қапыда сілтеген қаруды қағып тастауға тиіс.

— Саят ашу шалға да кештік қылмайды,— дедім мен дерек Ондасыновпен қайтадан сөз сайсының әзірленіп. Бірақ ол қылышын қайта сермемеді.

— Не бұйымтай болсын. Өзің айтқандай, сенімен сәлемдесіп, жаңағы кітабымды берейін деп келіп едім.

— Рақмет.

— Әрі сенің мына бір кітабына қол қойдырып алайын деп...

Ол орауын жазып, менің кітабымды шығарды. Содан соң оны маган қарай созды.

— Жоқ, мен біреудің кітабына қол қойып бермеймін,— деп орныман тұрдым. Аң-тан болып, ол да креслодан көтерілді. Аяңдан шкафқа бардым да, одан өз кітаптарымның бірін алдым. Алғашқы бетіне араб әрпімен қазактың премьер-министрі пәленшеге деп, қолымды қойып, автограф бердім. Ол рақмет

айтып, өз жөнімен кетті. Мен есік алдына дейін шығарып салдым. Басшы адамдармен бір жүздесуім осылай болды.

Автор. Үкімет басындағы адамдардың бәрі бірдей кітап жазуға міндетті емес қой. Ол кісіге ауыр-ауыр сөздер айтыпсыз.

Бауыржан. Молчать! Это не твоего ума дело. Бізге міндетті түрде жазу керек! Әйтпесе, елінді ешкімге таныта алмайсын. Кеше Азия-Африка жазушыларының конференциясы өткенде көрдің ғой өзін. Солардың қөшілігі Алматыға келіп түскенше Қазақстан дегеннің не екенін де білмеген. Бізді елдігі, экономикасы жоқ, модениет пен әдебиеттен жүрдай, Россияның бір бұрышында жатқан тагы жұрт болар деп түсініп келген. Ал елімізді арапап көргенде көздері шарасынан шықты емес пе олардын?! Біз өзімізді келгенге ғана емес, келмегендеге де танытуымыз керек. Ол үшін біздің қолымызды керемет қаруымыз бар. Дүние жүзінің қоپтеген халқы қызығанышпен қараптық қару. Ол — ұлы орыс тілі. Бұл — Октябрь революциясы берген ұлken олжамыздың бірі. Ондастыновтың ондай кітапты жазуы керек те, қуатты ракета космоска көтерген корабль іспеттенип, орыс тілі арқылы ол енбек дүние жүзіндегі елдерді арапап самғауы тиіс... Ал ауыр сойлемдің дейтін мен оған жала жапқамын жоқ. Айтсам, ұлтымның үрпағын азайтпауды, аздырмауды айттым. Енді елді ежелгі Елтайша емес, жаңа заманга лайық дарынмен, даналықпен басқару қажет. Данға емес, далбаса ғана болсаң, онда басшылыққа бармау, халықтың төбесіне шықпау керек. Қотанның емес — Отанның, рудың емес — ұлттың, жақынның емес — жалпының қамын ойлау керек дедім. Әділетсіз әкімнен әділ дүшпан артық. Жаман бастық жаңына жағымпаздарды жинайды, ақылды бастық ақылдыларды сыйлайды. Уәдесін орындалмайтын басшыны алыс та, ағайын да қадірлемейді. Халықтың қамын ойламаған басшыдан қотан шетіндегі қарақыш артық. Құс келмесе — көл бақытсыз, надан басшыға ерсе — ел бақытсыз. Басшы отірікші болса, бағыныштылары суайт келеді. Данғой бастық жогарыға жақса, төмендегілердің төбесін тесіп жібере жаздайды. Ақылсыз бастық ақымақтармен сыйырласады, дарынды бастық даналармен сыйырласады,— дедім. Кімге де болса айттарым сол! Понятно тебе?

Автор. Түсінікті, Бауке.

Қазақстанның Халық жазушысы *Әзілхан Нұршайыков* 1922 жылы 15 желтоқсанда Шығыс Қазақстан облысының Жарма ауданында Келінсүйегі деген жерде туған. Ауылдағы орталау мектепті бітіргеннен кейін, Алматыдағы Тау-кен институтының жұмысшы факультетінде, Семейдегі Абай атындағы қазақ педагогикалық училищесінде, педагогикалық институтында оқыды, Ұлы Отан соғысынан оралғаннан кейін Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетін бітірді. “Қазақстан пионері”, “Социалистік Қазақстан”, Павлодар облыстық “Қызыл ту”, республикалық “Қазақ әдебиеті” газеттерінде, Қазақ Совет энциклопедиясында, Әдебиет және өнер институтында жауапты қызыметтер атқарған.

Алғашқы очерк, әңгімелер жинағы “Алыстағы ауданда” деген атпен 1956 жылы жарық көрген. Жиырмадан астам кітабы шыққан. 1980 жылы “Ақиқат пен аңыз” роман-диалогі үшін Қазақ КСР-інің Абай атындағы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты атағы берілді.

...Майдан шебінде абырой, атақта ие болған геройдың характерін айқын ашу үшін жазушы Момышұлына дүркін-дүркін сұрақтар койып, өзара сырласып, өзара пікір таластырып отырады да, аңыз бен ақиқаттың ара жігін ашады. “Ұшқан ұя” мен “Москва үшін шайқаста” әңгімеленетін оқига тізбегінен жазушы жаңа жол тауып, роман-диалогта геройдың психологиялық толғаныстары мен дүние танымына айрықша зер салған.

Әр түрлі үлттар өкілдерін сапқа тұрғызып, жеңіске үндеген командирдің берген бүйрығы, қойған талабы қatal да айқын. Герой характеріндегі осындағы өзгешелікті әрбір іс, әрбір эпизодта мегзеп отыратын автор шыгарманың бояуын қалыннатып жібермей, шынайы суреттеген. “Ерлік-тің негізі – сүйіспеншілік. Kіci сүйгенінің құлы да, құрбаны да болады. Отанын сүйген солдат ол үшін отқа да, суга да түседі. Сейтіп, саналы түрде ерлік жасайды” – “Ақиқат пен аңыздың” көркемдік шешімі де, алға тартары да, эстетикалық үғым, талғамы да, философиялық түйіні де Баумен айтқан, міне, осындағы ойда.

“Ақиқат пен аңыздың” және бір өзгешелігі – Бауыржан Момышұлының бейбітшілік өмірде қарудың орнынан қолына қаламын алып идеология майданында жазушылық өнерімен танылуы. Бұл салада жазушы Әзілхан Нұршайыков өзі көріп, өзі де араласқан үлкен өмірді көркемдік шындыққа көтере суреттеп, Бауыржан Момышұлының характерін айқын танытқан.

МАЗМҰНЫ

БІРІНШІ ДИАЛОГ	4
ЕКІНШІ ДИАЛОГ	43
ҮШІНШІ ДИАЛОГ	81
ТӨРТІНШІ ДИАЛОГ	115
БЕСІНШІ ДИАЛОГ	153
АЛТЫНШЫ ДИАЛОГ	187
ЖЕТИНШІ ДИАЛОГ	228
СЕГІЗІНШІ ДИАЛОГ	267
ТОФЫЗЫНШЫ ДИАЛОГ	315
ОНЫНШЫ ДИАЛОГ	348
ОН БІРІНШІ ДИАЛОГ	382
ЭПИЛОГ	436
КЕЗІНДЕ КІТАПҚА КІРМЕЙ ҚАЛҒАН ТАРАУ	447
<i>Түсініктер</i>	462

“ҚАЗАҚТЫҢ 100 РОМАНЫ” сериясы

Әзілхан НҮРШАЙЫҚОВ

АҚИҚАТ ПЕН АҢЫЗ

Роман-диалог

Редакторы *Есенбай Дүйсенбайұлы*
Көркемдеуші редакторы *Бейсен Серікбайұлы*
Техникалық редакторы *Зайра Башанова*
Компьютерде беттеген *Дилярам Мансурова*
Компьютерде терген *Шәрбан Айтмұқышева*

ИБ № 7046

Теруге 22.07.2009 жіберілді. Басуға 26.09.2009 қол қойылды.
Калыбы 84x108^{1/32}, Қарип түрі “Times/Kazakh”. Оффсетті басылыс.
Шартты баспа табагы 24,36. Баспа табагы 29,0.
Таралымы 2000 дана. Тапсырыс № 1005.

Қазақстан Республикасы “Жазушы” баспасы, 050009,
Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.

ISBN 978-601-200-209-6

9 786012 002096

ЖШС РПБК «Дауір», 050009, Алматы қаласы,
Гагарин даңғылы, 93. Тел : 394-39-34, 394-39-42, 394-39-22,
E-mail: trpk-dauir81@mail.ru, trpk-dauir2@mail.ru